

УНИВЕРЗИТЕТ ПРИВРЕДНА АКАДЕМИЈА
У НОВОМ САДУ

уз подршку

МИНИСТАРСТВА НАУКЕ,
ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА И ИНОВАЦИЈА

ЗБОРНИК РАДОВА
II МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ
ТЕМАТСКОГ СКУПА

**”КУЛТУРА СЕЋАЊА:
ДЕЦА У РАТУ
И ИЗ РАТА”**

2025. Нови Сад

II МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА

„КУЛТУРА СЕЋАЊА: ДЕЦА У РАТУ И ИЗ РАТА”

Зборник радова

Универзитет Привредна академија у Новом Саду
уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

**„MEMORY CULTURE:
CHILDREN IN AND FROM WAR“**

Proceedings

University of the Business Academy in Novi Sad, with the support of the
Ministry of Science, Technological Development and Innovation

Зборник радова са II Међународног научног тематског скупа
„ДЕЦА У РАТУ И ИЗ РАТА“

26. и 27. јун 2025. године у Новом Саду,
у организацији Универзитета Привредна академија у Новом Саду
уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација

Издавач:

Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Цвећарска 2, 21107 Нови Сад
+381 (0)21 531 020
office@privrednaakademija.edu.rs

Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Цвећарска 2, 21107 Нови Сад
+381 (0)21/400-484
info@fimek.edu.rs

За издавача:

Проф. др Марко Царић
Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду

Рецензенти:

Проф. др Слађана Јовановић,
редовни професор Универзитета Унион у Београду, Правни факултет

Др Божидар Бановић,
редовни професор Факултета Безбедности, Универзитет у Београду, Р. Србија

Др Луиђи Корнакија,
редовни професор Правног факултета Универзитета у Бергаму, Р. Италија

Уредник:

Проф. др Зоран Павловић
Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Правни факултет за привреду и правосуђе

Штампа:

Штампарија Фељтон

Тираж 200

ISBN: 978-86-82408-80-2

Научни одбор:

Др Зоран ПАВЛОВИЋ, редовни професор Правног факултета за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија у Новом Саду, Република Србија

Luigi SCOLLO, PhD, Università degli studi di Bergamo, Bergamo, Italia

Adrián FÁBIÁN, PhD, Dean of Faculty of Law, University of Pécs, Hungary

Balázs ELEK, PhD, Professor at University of Debrecen, Faculty of Political Science and Law, Hungary

Академик др Владо КАМБОВСКИ, професор Универзитета у Скопљу, у пензији

Академик др Миодраг Н. СИМОВИЋ, професор емеритус, Правни факултет Универзитета у Бихаћу

Др Милана ЉУБИЧИЋ, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, Република Србија

Shin MATSUZAWA, PhD, School of Law, Waseda University, Tokyo, Japan

Laura Maria STANILA, PhD, Associate professor at Faculty of Law, West University of Timișoara, Romania

Viorel PASCA, PhD, Professor at Faculty of Law, West University of Timișoara, Romania

Adrian STAN, Teaching and Research Assistant, Faculty of Law, West University of Timișoara, Romania

Raluca COLOJOARĂ, PhD, Junior lecturer at Faculty of Political Sciences, Philosophy and Communication Sciences, West University of Timișoara, Romania

Драган ЈОВАШЕВИЋ, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу у пензији, Република Србија

Vadim V. KHILYUTA, PhD, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminology, Yanka Kupala State University of Grodno (Republic of Belarus)

Marko LEVANTE, PhD, Faculty of Law, University in St. Gallen, Supreme Court, Lausanne, Switzerland

Cheng YAN, Associate Professor of East China University of Political Science and Law, Shanghai

Организациони одбор:

Проф. др Зоран ПАВЛОВИЋ - председник Организационог одбора

МА Марија СУДАР

Тамара КРСТИЋ

Петар ПАВЛОВИЋ

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

355.48/.49-053.2/.6(082)

МЕЂУНАРОДНА научна конференција “Култура сећања: деца у рату и из рата” (2 ; 2025 ; Нови Сад)

Зборник радова / II међународна научна конференција “Култура сећања: деца у рату и из рата”, [26. и 27. јун 2025. у Новом Саду] ; [уредник Зоран Павловић]. - Нови Сад : Факултет за економију и инжењерски менаџмент, 2025 (Нови Сад : Фељтон). - 424 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 200. - Стр. 11-12: Предговор / Зоран Павловић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-82408-80-2

а) Деца - Ратови - Зборници

COBISS.SR-ID 182908681

САДРЖАЈ / CONTENTS

Предговор / Introduction

Култура сећања, деца у рату и из рата 11

ORIGINALNI NAUČNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC WORKS

Доц. др Александар СТЕВАНОВИЋ

Aleksandar STEVANOVIĆ, PhD

Злочин и безазленост – етичка ситуација детета у рату

Crime and innocence – the ethnic situation of a child in war 15

Raluca COLOJOARĂ, PhD

Raluca COLOJOARĂ, PhD

Crimes against girls during an armed conflict

Злочини против девојчица током оружаног сукоба 29

Dr. Dávid TÓTH, PhD

Child soldiers, justice, and reintegration: a decade after lubanga

Деца војници, правда и реинтеграција: десет година после случаја Лубанга 51

Luigi SCOLLO, PhD

Luigi SCOLLO, PhD

Child identity protection in times of armed conflict

Заштита идентитета детета у временима оружаног сукоба 63

Проф. др Зоран ПАВЛОВИЋ

Zoran PAVLOVIĆ, PhD

Деца у рату и из рата: двоструке жртве

Children in war and from war: double victims 77

Ђакон Будимир КОКОТОВИЋ

Đakon Budimir KOKOTOVIĆ

**Страдање деце православне вероисповести на територији среза Перушић (Лика) у
Независној држави Хрватској (1941-1945)**

**Suffering of children of the orthodox religion in the territory of
Perušić district (Lika) in the Independent state of Croatia (1941-1945)** 93

Проф. др Борислав ГРОЗДИЋ

Borislav GROZDIĆ, PhD

**Српска деца мучена и убијана у Независној Држави Хрватској
и њихова светост**

Serbian children tortured and killed in the Independent state of Croatia and their sanctity 105

Др Драгана КАТИЋ
Dragana KATIĆ, PhD

**Грчка деца у грађанском рату 1945–1949.
Од васпитних логора до безбедних уточишта
Greek children in the civil war 1945–1949.
From educational Camps to safe sanction** 125

Мирјана САВИЋ
Mirjana SAVIĆ

**Страдање деце на подручју Краљева и Матарушке бање у
Другом светском рату
The suffering of children in the area of Kraljevo and
Mataruška banja in World war II** 137

Проф. др Милана ЉУБИЧИЋ
Milana LJUBIČIĆ, PhD

**Дјетињство ограђено бодљикавом жицом: анализа писама дјеце из
енклава са Косова и Метохије
Childhood fenced with barbed wire: an analysis of letters from children
in enclaves in Kosovo and Metohija** 155

PREGLEDNI NAUČNI RADOVI / REVIEW SCIENTIFIC PAPERS

Марко З. ПУШИЦА
Marko Z. PUŠICA

**Деца у рату и питање оправданости њиховог
кажњавања за повреде међународног ратног права
Children in war and the question of justification of
their punishment for violations of the law of armed conflict** 173

V. VI. KHILYUTA, Yu. E. PUDOVCHKIN, PhD
Vadim V. KHILYUTA, Yuri E. PUDOVCHKIN, PhD

**The essence of criminal law and the basis of criminal law protection of children
Суштина кривичног права и основи кривичноправне заштите деце** 195

Проф. др Драгомир САНДО
Dragomir SANDO, PhD

**Ратне и поратне последице за децу са богословског становишта и провиђања
War and post-war consequences for children from
a theological and providence perspective** 205

Др Предраг М. ВАЈАГИЋ
Predrag M. VAJAGIĆ, PhD

Епископ Бачки др Иринеј Ћирић и спасавање деце из логора Шарвар
Bishop of Bačka dr Irinej Ćirić and the rescue of children from the Šarvar camp 221

Проф. др Мидораг Н. СИМОВИЋ, проф. др Марина М. СИМОВИЋ
Miodrag N. SIMOVIĆ, PhD, Marina M. SIMOVIĆ, PhD

Кривична одговорност за трговину дјецом:
међународни стандарди и право Босне и Херцеговине
Criminal liability for trafficking in children:
international standards and the law of Bosnia and Herzegovina 243

Проф. др Бошко М. БРАНКОВИЋ
Boško M. BRANKOVIĆ, PhD

Дјеца из Босанске Крупе на прехрани у Првом свјетском рату
Children from Bosanska Krupa on food relief during the First world war 261

Мср Милица МОЉСКИ
Milica MOLJSKI

Између мађарске окупације и Независне Државе Хрватске:
страдање деце из Сирига током Другог светског рата
Between hungarian occupation and the Independent State of Croatia:
the suffering of children from Sirig during the Second world war 275

Јанко МУЊИЋ, Лука ПЕТРОВИЋ
Janko MUNJIĆ, Luka PETROVIĆ

Сећање као отпор забораву: живот и страдање Милутина и
Драгиње Тодоровић у друштвеној и породичној меморији
Memory as resistance to oblivion: the life and suffering of
Milutin and Draginja Todorović in social and family remembrance 289

Проф. др Зорица МРШЕВИЋ
Zorica MRŠEVIĆ, PhD

Парадигма страдања јеврејске деце у Холокаусту -
сећање на дечака Давида Дов Нојвирта
Paradigm of the hardship of Jewish children in the Holocaust -
memory of the boy David Dov Neuwirth 311

STRUČNI RADOVI **/ PROFESSIONAL PAPERS**

Проф. др Драган ОБРАДОВИЋ
Dragan OBRADOVIĆ, PhD

Деца – савремене жртве у миру на простору Републике Србије
Children – contemporary victims of peace in the Republic of Serbia 329

Проф. др Јелена ЛОПИЧИЋ ЈАНЧИЋ, проф. др Богдан ВУКОСАВЉЕВИЋ
Jelena LOPIČIĆ JANČIĆ, PhD, Bogdan VUKOSAVLJEVIĆ, PhD

**Деца жртве рата, оружаног сукоба и окупације: историјски преглед до
усвајања IV женевске конвенције (1949) - међународни**

и кривичноправни аспект

Children victims of war, armed conflict and occupation:

historical overview until the adoption of the IV Geneva convention (1949)

-international and criminal laws aspect

347

Проф. др Милан РАДОВАНОВИЋ

Milan RADOVANOVIĆ, PhD

Рат који је деци одузео детињство

The war that took children's childhood

361

Светлана ЈАНКОВИЋ

Svetlana JANKOVIĆ

Деца рата: наследници тишине

Children of war: heirs of silence

379

AUTENTIČNO SVEDOČENJE / AUTHENTIC TESTIMONY

Prof. dr Dragoljub ACKOVIĆ

Dragoljub ACKOVIĆ, PhD

Romska deca u logoru Sajmište

Roma children in the Sajmište concentration camp

397

Предговор

КУЛТУРА СЕЋАЊА: ДЕЦА У РАТУ И ИЗ РАТА

Међународна научна тематска конференција КУЛТУРА СЕЋАЊА: ДЕЦА У РАТУ И ИЗ РАТА организована је од стране Универзитета Привредна академија у Новом Саду и Института за развој и подстицање научних истраживања Јован Ристић Нови Сад, уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација. Конференција је одржана 26. и 27. јуна 2025. године у Новом Саду окупивши ауторе из више земаља. Научна монографија названа **Култура сећања: деца у рату и из рата** обухвата прилоге не само аутора који су физички били присутни на конференцији, већ и радове оних аутора који нису били у могућности да присуствују конференцији из оправданих разлога. На самој конференцији учешће је имао, без писаног рада и режисер Лордан Зафрановић, који је у свом усменом, уводном казивању скренуо пажњу на чињеницу колико је важно разговарати о деци жртвама рата и указати им поштовање које им припада, сећајући се прошлости, разговарајући о будућности. Тема **Култура сећања: деца у рату и из рата**, представља наш однос по питању последица које рат врши према деци у рату и деци из рата.

Изградња културе сећања коју смо у форми научне конференције одлучили да негујемо, у овој години имала је свој логични след и **циљ** да укаже на правне, филозофске, социолошке, културолошке, историјске и друге облике нашег права и одговорности према свим генерацијама са задатом темом **Деца у рату и из рата**. У оквиру ове теме, 29 аутора су у 24 рада бирали ужу тематску област по слободном избору, а редослед излагања био је концепцијски структурисан у три целине:

1. Деца као жртве ратних права и неправде
2. Историјске трауме и сећања: страдање деце у светским ратовима, и
3. Идентитет, памћење и тишина: страдања деце.

Намера нам је била да на једном месту окупимо ауторе, представнике академске заједнице из земаља са којима већ имамо започету сарадњу, али и из других средина, како би се указало на тренутно стање у области културе сећања у вези са децом у рату и из рата. Захваљујући напорима аутора из различитих научних поља, из 7 земаља који су приложили своје научне радове, овај зборник нуди јавности веома важне компаративне и мултидисциплинарне погледе на задату тему.

Општа тема међународне научне тематске конференције дала је прилику и младим академским радницима – истраживачима, који похађају докторске студије, да заједно са другим уваженим ауторима доставе и презентују своје прилоге, и то на српском и енглеском језику.

Захваљујући члановима научног одбора међународне конференције и рецензентима прихваћених радова добили смо публикацију која по свом садржају заслужује пуну пажњу научне и стручне јавности, јер објављени радови представљају одличну основу за нова истраживања, за даљу едукацију у области културе сећања и изградњу таквих вредности у друштву које ће се заснивати на уважавању људских права, а посебно права детета, без дискриминације. Само тако деца ће бити у прилици да испуњавају своју једину обавезу коју имају, а то је да буду срећна.

Уредник
Проф. др Зоран Павловић

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАДОВИ /
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS

Оригинални научни рад

ЗЛОЧИН И БЕЗАЗЛЕНОСТ – ЕТИЧКА СИТУАЦИЈА ДЕТЕТА У РАТУ

Апстракт: У овом раду истражује се питање последица који феномен рата врши у односу на морални развој личности детета. Рад се састоји од пет целина. У првој је дата анализа феномена рата у којој се он, са етичког становишта, на основу последица по морално стање људске личности дефинише као зло по себи. У другом делу врши се терминолошко оправдавање коришћења појмова „добра” и „зла” анализом савремених етичких тенденција, како би се у трећем делу, кроз хипотезу да се до ових појмова може доћи органским разумевањем правилне употребе моралних капацитета анализирале последице злоупотребе етике као агенса политичког/ратног деловања. У четвртом делу покушава се дати нацрт једне физиологије моралности како би се показало на који начин се врши успостављање овог феномена у људској личности, почевши од њеног најранијег стадијума. У завршном делу објашњава се из којих разлога се личност детета никада не може сматрати ратним непријатељем, као и какве последице на њу оставља рат кроз негацију саме могућности онога што је добро.

Кључне речи: рат, деца, зло, морал, морални развој, безазленост.

1 Државни универзитет у Новом Пазару, dr.aleksandar.stevanovic@gmail.com

1. Рат као феномен зла

Специфичност положаја деце у рату сложена је и многострука. Уколико рат посматрамо као феномен, чији узрок лежи искључиво у домену људске делатности и културе, само место детета у њему потребно је одредити према карактеристикама овог феномена. Рат, као сукоб већих размера, кога воде заједнице, а не појединци, одраслог човека поставља у стање средства будуће победе, посматрајући га као саставни део ратног напора.² Идеја тоталног рата нашег времена може се сажети у парољу „Сви за фронт, све за победу”³ насталу средином 20. века у доба Великог отаџбинског рата. У том смислу, рат се може посматрати као извор свеукупног напора целе заједнице, који појединца јасно ограничава и подређује га општим циљевима, док мир, са друге стране, сваког појединца поставља у ситуацију у којој по природи поседује домен аутономије доношења слободних одлука.

Огромна ефикасност искоришћавања људских ресурса коју, независно од човечије слободне воље, намеће феномен рата гради и необичну етичку позицију унутар које се појединац добровољно одриче своје моралне аутономије зарад добробити зајединце којој припада у смислу пристанка да се у ситуацији ратног сукоба зло почињено непријатељу истовремено посматра као нешто добро.⁴ Нигде, као у случају ратног сукоба не долази до тако потпуног изопачења моралних појмова као у ситуацији рата, будући да се личност човека – непријатеља, независно од његових посебних моралних и људских квалитета нужно посматра као извор моралног зла. Позиција непријатеља у сукобу истовремено се, на један необичан начин подудара са позицијом особе над којом се може некажњено извршити смртна казна, односно осуђеника на смрт. Убиство непријатеља у рату посматра се у неким случајевима као зло, али истовремено и као нешто што се у ситуацији рата подразумева, односно нешто нужно и без чега се не може.⁵ Једна од позиција самог рата јесте да он нужно подразумева обостране (људске, политичке, економске) жртве и да се без њих не може водити. У том смислу рат по себи представља свесно наношење губитака себи и непријатељу ради остварења вишег циља, при чему се овај циљ у зависности од позиције зараћених страна нужно посматра као дијаметрално супротан, будући да победа једне стране представља истовремено и пораз оне друге. У савремено доба циљ рата врло често представља тотално уништење непријатељског ратног напора. Ми овде не можемо улазити у саму дефиницију рата, као сукоба две зараћене војске или две суверене државе јер се савремени рат већ дуже време води као перманентни сукоб у коме се било који економски, политички, научни или војни напредак посматра као

2 Babić 2005: 155

3 https://rusfoundation.org/siniy_platochek_pobedy/news/vse-dlya-fronta-vse-dlya-pobedy/ (приступљено 1. 6. 2025.)

4 Стевановић 2022: 156 – 157

5 Гроздић 2019: 261 – 162

потенцијална ратна предност или претња.⁶ Ратови уништења превазилазе идеју потчињавања непријатеља до тачке у којој се само постојање људи посматра као претња.⁷ У којој мери рат као феномен подразумева тотално ангажовање свих расположивих ресурса страна у сукобу говори да су теорије ратовања од древних времена у себи носиле јасну свест о неким карактеристикама савремене ратне терминологије.⁸ Из тог разлога ми ћемо издвојити само једну димензију рата и покушати да га ограничимо на њу. Ми ћемо рат дефинисати као *морално зло*.

2. Питање могућности просуђивања добра и зла

Увођење овог појма представља корак назад у односу на савремену етичку терминологију, која се, у традицији западноевропске (пре свега англосаксонске) етичке мисли данас углавном задржава на термину „морални преступ” или „морални прекршај”. Разлог за то се налази пре свега у улози редефинисања моралних вредности који савремену етику на западу чини стално растућим и свеприсутним агенсом политичких промена. Овакав приступ промишљању морала заснива се на поставци аутономије личности и њеној специфичној улози у метафизичком оквиру, пре свега протестантских деривата мишљења.⁹ Ова специфична метафизичка позиција личне одговорности у успостављању општих моралних вредности у потпуности суспендује могућност непроменљивих и вечних моралних истина па се термини „добра” и „зла” лагано губе (изузев у политичким памфлетима), а етика постаје средство успостављања моралних вредности унутар које влада тежња ка непрекидној промени постојећег стања.¹⁰ Ову промену по себи дефинишу одређене политичке потребе, па је крајем 20. века дошло и до успостављања термина „рат који се води из моралних вредности” или „етички рат”.¹¹ Стварањем оваквог термина по први пут у новијој историји рађа се идеја рата као „моралног добра”. У псеудоапсолутном смислу овакво успостављање етичких појмова позицију рата враћа у стање религијских „светих” ратова, који представљају ратове чији се циљ најчешће остварује потпуним уништењем непријатеља.¹² Интересантно је, међутим, да се овде ауторитет „добра” не налази ни у каквом апсолутном ауторитету већ (како смо горе навели) псеудоапсолутном контексту тренутно успостављених моралних вредности. То би значило да се оно што је тренутно успостављено као морално исправно, истовремено посматра на исти начин као метафизички успостављено апсолутно добро, а сама идеја могућности употребе силе у потпуности инструментализује сходно политичким потребама тиме

6 Стојичевић 2021: 26

7 Велимировић 2024 : 22

8 Sun Cu 2009: 114

9 Вилијамс 2007: 235

10 Интересантно је да се у савременој етичкој литератури и убијање новорођене деце (Singer 1995: 130) може посматрати као етички оправдан чин.

11 Amstuc 2008 : 48

12 Novak 1948: 758

што се оне оправдавају псеудоапсолутним контекстом тренутне моралности. Сама могућност постојања онога што је „добро” на овај начин нужно бива садржински релативизована, услед чега овај појам у терминологији савремене етике почиње да нестаје, а замењује га неутрални појам „морално исправан поступак”.

Губљењем метафизичког контекста онога што је добро као вечне моралне истине нестаје и могућност одређења добра и зла. На овај начин нестаје и могућности просуђивања етичке исправности одређених дела ван контекста тренутних интереса. Свођење контекста моралног просуђивања на оправдавање политичких циљева или интереса негирањем могућности одређења добра као трајне моралне вредности покушаћемо да превазиђемо анализом садржаја моралног чина и покушајем реконструкције његове исправне употребе. Овај метод чини нам се једино исправан будући да се сама способност моралног просуђивања и деловања заснива на одређеним капацитетима људске личности аналогно физиолошкој структури његовог организма, па би се исправност саме сврховитости одређеног моралног чина могла просуђивати као правилна или неправилна по могућности што потпуније и садржајније употребе моралних капацитета у вршењу моралне радње, као што би радња „ходања” у људском организму могла да се сврховито повеже са ногама, док би „ходање на рукама” било неправилно, изузев као замена онеспособљености ногу. На сличан начин из анализе саме структуре моралних капацитета људске личности покушаћемо да реконструирамо начин њихове правилне употребе, како бисмо утврдили да ли постоји могућност да се успостави одређена правилност, коју бисмо онда назвали њиховом добром употребом.

3. Анализа могућности правилне употребе моралних капацитета

Пре свега требало би нагласити да сама моралност не би могла да постоји без постојања слободне воље. Вољу бисмо могли дефинисати као „способност да самостално доносимо одлуке, како бисмо у складу са њима мењали постојећу стварност”. Воља нужно подразумева способност промене стварности у складу са постављеним циљевима. Самосталност постављања циљева непосредно је повезана са развијеношћу наших умних капацитета. Животиње иако делују по својој вољи одлуке највероватније доносе на основу осећања онога што у том тренутку желе, будући да се највећи део њиховог деловања састоји у задовољавању њихових природних потреба. Сложене заједнице живих бића, као пчеле или мрави, воде се инстинктом самоодржања у којој јединка своје сврховито деловање и улогу подређује опстанку заједнице, без које је и сам њен опстанак немогућ. У том смислу не може се говорити о „самосталној” употреби воље код животиња у пуном капацитету, јер је она по природи условљена, а сврховитост њене употребе дефинисана природним потребама.

Капацитет „самосталности” састоји се у способности да поставимо циљеве независно од наше условљености и ограничености природним потребама, пре свега задовољством. Будући да испуњавање природних потреба представља услов физичког опстанка, које само собом представља могућност употребе

воље, могли бисмо као императив људске природе поставити вољи правило да не уништава могућност сопствене употребе.¹³ Овај императив сам по себи природно ограничава човека на неправилност самоубиства, што се и умским капацитетима може бранити тиме, што би самоуништење као циљ обесмислило саму сврху постојања, учинивши га тиме самопротивречним.

Из овога можемо видети да тек способношћу умског постављања циљева човек може да се издвоји из стања природне условљености. Односно, тек са пуним развојем умских капацитета као способности „неусловљеног“ мишљења човек може да се сматра морално одговорним, будући да је тек тада у стању да се издвоји из своје природне условљености и постави циљеве који надилазе његове тренутне потребе. Из тога разлога „стид“ Аристотел и поставља у стадијум „моралног детињства“ будући да он физиолошки успоставља капацитет моралности човека у времену у коме он нема развојне могућности за самостално разумевање и постављање моралних циљева.¹⁴ Моралност се на самом почетку „осећа“, а тек касније „разуме“, што значи да би исправност моралног чина требало у целини да подразумева синхронизитет онога што осећамо и разумемо као исправно, али се у пуном стадијуму своје развијености морално осећање усклађује са принципима, који су, од природе неусловљеним мишљењем ума, потврђени као исправни.

Из овога можемо да просудимо да је успостављање псеудо-апсолутног ауторитета савремене етичке мисли и могућност његовог коришћења у оправдавању политичких циљева засновано на употреби ума, али је ограничено на спољне циљеве, односно, кантовском терминологијом речено хипотетичке императиве.¹⁵ То значи да се таквом употребом моралности укида могућност аутономије воље и сама људска личност инструментализује у свом најаутентичнијем капацитету. На овај начин псеудоапсолутни морални ауторитет води приморавањем људску личност на добровољно самопоништавање личне слободе у постављању моралних циљева, односно морално самоубиство.¹⁶ Овај чин суспензије личне слободе подразумева, међутим, употребу слободе, односно свесну одлуку коју човек мора да донесе како би својевољно самом себи ускратио могућност да користи пуне капацитете своје личности аналогно томе као када би, желећи да физиолошки ограничи свој организам, самом себи одсекао руку.

Овакав чин којим се укида сама могућност моралности као употребе капацитета сопствене слободне воље може се у том смислу назвати морално зло. Међутим, за разлику од физиолошке ампутације сопствених капацитета, слобода воље не може бити ампутирана јер је њена употреба непосредно везана за постојање умских капацитета безусловног мишљења, у ком случају би наша слобода (а са њом и морална одговорност) заиста нестала оног тренутка када више не бисмо имали могућност да схватимо зашто је оно што радимо зло.

¹³ Stevanović 2024: 124

¹⁴ Аристотел (2013): 90 - 1128 б

¹⁵ Kant 1983: 53

¹⁶ Стевановић 2017: 76

На овом ступњу осећање стида које подразумева умску неразвијеност људске личности замењује се осећањем гриже савести, која представља одговор наше осећајности на свест о добровољној и слободној злоупотреби наших умних капацитета у циљу вољног уништења капацитета наше слободе као способности да учинимо нешто добро. У том смислу и феномен рата као апотеоза самоинструментализације, односно добровољно укидање аутономије моралне личности у циљу прилагођавања општдруштвено дефинисаној употреби може се дефинисати као зло по себи. У том смислу, рат, у виду личне одлуке могао би се дефинисати кроз максиму: „Желим да у потпуности ограничим (укинем) сопствену слободну вољу како бих могао да уништим туђу.” Овај моменат приморавања себе самога на укидање слободне воље служи томе да се зло представи као нужан и неизбежан чин. Иако слобода воље представља тек могућност онога што је добро, њено укидање представља зло по себи.

У овом тренутку, пошто смо почели да развијамо тему зла, покушаћемо да осветлимо и позицију настајања могућности добра, користећи исту методу коју смо употребили малочас – анализу сврсисходне употребе човекових моралних капацитета.

4. Један нацрт физиологије добра и зла

Ако се, као што смо видели, зло састоји у потпуној негацији људске личности у оправдавању нужности деловања које води њеном уништењу, добро би се онда могло назвати стањем у коме се људска личност сматра вредношћу, која представља вредност која надилази све друге постојеће вредности, односно метафизичку вредност.¹⁷ Ова позиција људске личности представља природан разлог постојања морала као друштвеног феномена, будући да се правила поступања у међусобном одношењу у једној заједници, што моралност (као обичајност) заправо представља, односе у непосредном смислу према личности човека. Из овога можемо да закључимо да би добро поступање у једном друштву било оно које би добробит личности другог посматрало као вредност која се мора урачунати приликом одабира будућих радњи. У том смислу злонамерно би било оно поступање у коме би се намерно (свесно и промишљено) радило против личности друге особе, а да томе није претходило злонамерно поступање друге стране (у ком случају бисмо у чину наношења зла другоме могли да видимо потребу да се праведно осветимо за претрпљено зло).

Као што смо видели, питање добра и зла представља питање свесне намере да се одређена ствар догоди, и самим тим се одвија на више различитих равни. Сама жеља да неке нанесемо добро или зло поседује своју емотивно-оправдавајућу димензију, којом наша личност успоставља однос према себи самој. Злонамерност као однос према туђој, истовремено производи ефекат који нашу сопствену личност оптерећује негативним душевним стањем, односно стањем незадовољства, у коме, по својој природи, једна личност не би

17 Kant 1979: 105

могла да жели да се налази.¹⁸ Горепоменути чин освете, иако производи једну врсту тренутног задовољења, са друге стране, у личности осветника производи и једну врсту гнушања према самом чину уништења другог човека и врло често је праћен накнадном свешћу о учињеном злоделу и грижом савести.¹⁹

Уколико бисмо посматрали сам смисао појма „добро” унутар једног моралног система, могли бисмо да уочимо да се он посматра као идеал коме би требало тежити у својим поступцима како би свакој личности могла да се обезбеди одговарајућа добробит, у смислу могућности остварења њених циљева, који стога и сами не смеју бити противречни циљевима осталих људи. Појам „добра” овако схваћен представља основу аутентичног остваривања сопствене слободе, односно особености људске личности. На који начин се успоставља овај феномен у нашим животима?

Човек није солитарно биће, и самим својим постојањем упућен је на живот у заједници без кога не би могао да опстане.²⁰ Заједница у којој се човек рађа, расте и развија се поседује систем сопствених моралних вредности и правила, али сама личност човека у својим развојним капацитетима није способна да се од почетка у потпуности укључи у њих, већ се то, у зависности од степена развоја одвија поступно.²¹ У том смислу можемо рећи да своју моралну природу човек остварује и гради у току целог живота. Целокупна морална (и правна) аритметика једне заједнице практично се састоји у томе да човек остваривање сопствених циљева не врши науштрб добробит других. Из овога можемо да видимо, да се моралност човека, као бића заједнице, развија упућивањем на добробит других.

Од самог почетка човек, као сложени организам, не би могао да опстане без помоћи. Своје емотивне, вољне и когнитивне капацитете он развија директном упућеношћу на живот у заједници и стога се његова личност и формира у односу према правилима који владају у њој. На самом почетку човек је мали круг који се путем искуства проширује садржајем, а његови капацитети рудиментарни су, као у некој клици. У детињству, његовим поступцима владају осећања, од којих се посебно истиче осећање љубави, привржености и захвалности према члановима заједнице који се старају о њему. На овај начин дете своју вољу почиње да развија кроз свест о односу према другима у смислу да почиње да обраћа пажњу да својим поступцима радује људе око себе, будући да се и сама радост осећа и доживљава као потребно и жељено стање. Из овога можемо закључити да ће дете, због љубави коју осећа према другима, њихову добробит доживљавати и као лични циљ, а да ће саосећање и разумевање туђих потреба и поступака бити узимани у обзир када буде одређивало сопствене циљеве. Као природну основу моралног развоја овде, као што је Аристотел навео, можемо да сагледамо стид – негативно и нежељено осећање које настаје из свести о

18 Овакву врсту дефиниције принуђени смо да дамо пошто се у овом случају налазимо на пољу могућности чисто субјективне потврде истинитости исказа.

19 Пихурек 2016: 107

20 Aristotel 1975: 1253a8-1253a18

21 Выготский 1984: 221

погрешно учињеном делу. Непријатност стида као нужне последице сопствене рђавости дете усмерава ка испуњавању циљева које му заједница поставља као пожељне и добре. Са друге стране, његова злонамерност развија се из зависти, коју осећа према онима који у односу на њега поседују извесну предност или првенство. Себичност као осећање потребе да поседујемо предност у односу на друге, и завист као осећање да неко други поседује предност у односу на нас, код деце се сукобљавају са осећањима љубави, саосећања и привржености који у себи нужно носе потребу да се за друге жртвујемо. У зависности од тога који тип подстицаја дете прихвата као основни, у њему ће се развијати и одређени морални карактер.²² Управо на овом месту избора основне оријентације моралног деловања дете пројављује почетак деловања слободне воље, будући да у томе није нужно условљено.

Из тог разлога у већини старих моралних система код деце се подстиче, истинољубивост, правдољубивост, честитост и храброст како би се превазишао негативан однос, који себичност и завист врше према личностима других припадника заједнице.²³

Развојем физичких и когнитивних капацитета и самосвести дете шири дијапазон могућности сопственог деловања у смислу испуњавања сопствених жеља и потреба, али и ниво одговорности према заједници. Будући да је на том стадијуму узраста самосталнија и мање зависи од других, дечија личност је и слободнија у постављању сопствених циљева и задовољавању потреба. Овде она своју слободу може снажније да дефинише спрам првобитне моралне оријентације. Овде се позитиван морални став развија кроз свест за бригу о другом и несебичности, док се у негативном као основни циљ посматра себично испуњавање сопствених потреба и лична корист и науштрб користи других.

Интересантно је да од самог почетка обе моралне оријентације граде специфичну врсту заједница које се, врло инересантно, заснивају на афирмацији или негацији туђе личности. Дечије лоповске, уличне и навијачке банде, групе силеџија и сл. по правилу су оријентисане на испуњавање уско себичних интереса, али и свесном и намерном повређивању личности других. Када смо ратно стање дефинисали као добровољну суспензију сопствене воље како би се могла уништити туђа, видимо да оно у великој мери одговара врсти погледа на свет, која већ почиње да се обликује на овом развојном стадијуму. Са друге стране, позитивне заједнице деце оријентисане су на стваралачки напор развоја личности и складне односе у међусобној комуникацији. Њих карактерише добронамеран однос према другима и свест о позитивним моралним вредностима, који емотивно-когнитивни склоп личности чини продуховљеним и отвореним. У непосредном сукобу ова два концепта мишљења и деловања, могућности насиља (присиљавања личности) као основној вредности супротставља се одгајање људске личности у њеном добронамерном изражавању аутентичне слободе.

22 Kant 1990: 24

23 Platon 1976: 395

У зависности од припадности одређеном правцу мишљења и вредности и типу заједнице образује се и даље развија унутрашњи морални склоп личности. На овај начин се у даљим фазама као личне карактеристике у односу према другима развијају основни морални ставови добронамерности и злонамерности у односу према личности другог у којој основу прве чини прихватање туђе личности као једнаковредне својој, а друге лична корист као врховни циљ у којој се личност другог посматра и користи искључиво као средство остваривања личних себичних циљева.²⁴

Са пуним развојем когнитивних капацитета и уласком у сексуални живот затвара се и морални развој човека. Он је тада већ успоставио основне моралне карактеристике и ставове, којих ће се, као формирана личност, у принципу држати до краја живота. Ипак, и изузетно рђав човек (за разлику од неизлечивог душевног болесника) није по својој природи нужно условљен и у томе се јасно може сагледати архетипска структура људске моралности. Показује се и да су и непоправљиви злочинци понекад способни да под одређеним околностима сопствена дела не само доживе као зла већ и буду способни да прихвате одређену врсту непосредне одговорности за њих како би доживели једну врсту личног моралног искупљења.²⁵ Врло је битно нагласити да ову способност да зло осмисле и својевољно почине деца немају. Због тога њихова позиција у рату је застрашујућа.

5. Морална позиција детета и рат

Живот детета од самог почетка везан је за физичку, емотивну и социјалну подршку заједнице којој припада. У традиционалним друштвима највећи број деце рађа се и одраста у атмосфери прихватања, посвећеног и добронамерног односа заједнице према њима, односно пажње најближих (али и осталих припадника заједнице), будући да се имање и одгајање деце сматра суштински битним за њен опстанак у целини.²⁶ Овакав однос према личности детета потпуно је природан – заједница која би запоставила сопствено потомство убрзо би престала да постоји и у том смислу повећавање броја и васпитавање нових припадника заједнице у свим одговорним друштвима представља прворазредни циљ.

²⁴ Једна од форми категоричког императива које Имануел Кант поставља у свом Заснивању метафизике морала налаже да личност другог у својим радњама морамо увек посматрати и као циљ, а никада само као средство. Kant 1981: 73 – 74

²⁵ Приликом процеса, кога су 1971. г. власти Републике Мађарске покренуле против починилаца злочина над српским становништвом Чуруга и Жабља три оптужена (од укупно 33) извршила су самоубиство са слободе, после првих испитивања суђења. У опроштајним порукама које су оставили може се наслутити да је разлог ратни злочин који су починили и са којим нису могли да живе откривено. Пихурек : 104

²⁶ У неким културама, у случају намерног убиства оца породице брига о породици убијеног постаје обавеза убице. Hoebel 1941: 675

Из тог разлога, највећи број деце рађа се и расте у стању повољном за развој њихових емотивних, когнитивних и вољних капацитета. Радост којом дете доживљава живот и своје место у њему најбољи је доказ њиховог синхронизитета, који не би могао да постоји без јасне подршке заједнице којој припада. Његове потребе, жеље и могућности представљају складну целину која омогућава даљи развој његове личности, где се од самог почетка личност детета развија на самосвојан и аутентичан начин. Недостатак виших способности мишљења код деце онемогућава дугорочно планирање, а природна жеља да му буде добро у условима у којима се према њему добро поступа код деце подстиче свест да је оно што је добро природно стање, односно једна врста моралног предимператива (будући да на том ступњу развоја оно нема могућности да принципијелно мисли), који и њега обавезује да буде добро. У том смислу се и стид, као свест о лошем поступку и кајање које осећа, показује као природни коректив у успостављању моралног устројства које ће на вишим развојним нивоима успоставити добронамерност као морални принцип.

У том смислу дете је безазлено, јер нема могућност да зло постави као правило сопственог деловања. Као што смо видели, на овом стадијуму развоја потреба да буде завидно, себично и осветољубиво, показује само капацитет за будуће зло, на који се путем васпитног процеса, наградом и казном, у великој мери може утицати. Суштина педагогије свих времена била је подстицање и јачање добрих особина и ставова и сузбијање лоших, али је њен процес увек зависио од културног контекста, односно система моралних вредности.

Ово стање безазлености у потпуности укида могућност постављања детета као непријатеља у рату, јер оно по себи не може да заузме трајни непријатељски став ни према коме услед развојних капацитета и са те стране не може представљати никакву претњу. Међутим, још у античко доба, убијање деце било је саставни део ратних дејстава који се правдао страхом од будуће одмазде за почињена недела.²⁷

У тоталном рату који је на простору Независне државе Хрватске вођен против српског становништва постојали су и посебни логори за децу (Сисак, Јастребарско, Горња Река) у којима су она мучена и убијана.²⁸ У периоду од нешто више од четири године документована је смрт 54.009 деце која су припадала српском националном корпусу као последица систематске државне политике уништења становништва.²⁹

Сама позиција детињства таква је, да иако дете несумњиво постоји у једној заједници са свим њеним културним и моралним карактеристикама, оно само собом не сноси никакву одговорност за деловања те заједнице. На неки начин, могли бисмо рећи, да се деца налазе у природном стању безнационалности, у коме, под одређеним околностима, могу постати припадници било које заједнице. Ово природно стање безнационалности слично је стању моралне безазлености, јер припадност одређеном народу

27 Аристотел 1987: 162

28 <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=9555> (приступљено 02. 06. 2025)

29 Грбић 2024: 12

подразумева свесно и добровољно прихватање традиције, порекла и дефинисаних моралних и духовних вредности, на сличан начин на који човек свесном одлуком у пуноћи капацитета своје личности доноси моралне одлуке. Постајање припадником одређеног народа врши се дететом кроз континуирано усвајање предања и развој свести о ширим вредностима и правилима заједнице у којој живи пре свега деловањем саме заједнице на уобличавању дечије свести о њој самој и развојем привржености према њој кроз осећање поноса, задовољства и пожртвованости. Управо ова пожртвованост за заједницу као такву омогућава саму добробит заједнице, јер само са таквим ставом појединац ће, као одрасла особа, бити спреман да личне интересе подреди ономе што осећа да представља потребу и интерес саме заједнице, а њене припаднике доживљавати као сродне себи и стога бити упућен и на њихову личну добробит и солидарност.

Из овога можемо извести једну застрашујућу чињеницу: Стање рата, услед нужности свесног наношења зла непријатељу као морално оправданог чина, услед природне солидарности припадника једне заједнице и обавеза проистеклих из потребе њеног опстанка и добробити, омогућаваће да ратни злочини почињени у име заједнице буду за њене припаднике морално оправдани.³⁰ Двоструко страшнији од обичних ратних злочина су ратни злочини убијања деце, јер, као што смо могли да видимо више, она не могу да снесу икакву одговорност као ратна претња у сукобу и самим тим не могу да буду окарактерисана као непријатељи. Са друге стране, феномен рата уводи у живот деце стање непосредне угрожености, несигурности, страха, а често и свест о постојању незамисливог зла кога су били непосредни или посредни сведоци. За њих, који као бића у осећајном, интелектуалном и моралном развоју, немају механизме одбране, свест о постојању оваквог зла непосредно и непоправљиво утиче на личност пошто у потпуности негира саму могућност претпостављене исправности њиховог природног погледа на свет који у својој интенцији осећа да би све што се одвија требало да буде добро. На овај начин, рат уништава саму могућност доброте као такве.

Литература

- Babić, Jovan, 2005 *Moral i naše vreme*, Službeni glasnik : Beograd
- Стевановић, Александар, 2022 „РАЦИЈА 1942: МОРАЛНА ЗАСНОВАНOST МАСОВНОГ ЗЛОЧИНА“ *Зборник радова/Научни скуп 80 година од погрома у великој Рацији корак даље ка заједничког будућности*, уредници [Зоран Павловић, Драган Станић], Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица Српска : Нови Сад
- Гроздић, Борислав 2019 *Немањићи и православно предање о рату и*

30 Стевановић 2022: 171

- ратовању: етика рата и ратовања средњовековне Србије, Патријаршијски управни одбор СПЦ: Београд
- Стојичевић, Слободан, 2021 *Хибридни рат против Српске Православне Цркве*, Српско одељење међународног јавног Фонда јединства православних народа : Београд
 - Свети Николај Велимировић, 2024 *Рат и Библија* Манастир Свети Стефан Сланци : Београд
 - Sun Cu, 2009, *Утеће ратовања*, Mono i Manjana : Beograd
 - Вилијамс, Бернард, 2007 *Етика и границе филозофије*, ПЛАТО : Београд
 - Singer, Peter 1995 *Rethinking Life and Death*, St. Martin's Press: New York
 - Amstuc, Mark R. 2008 *Међународна етика*, Službeni glasnik: Beograd
 - Novak, Viktor 1986 *Magnum Crimen*, Nova Knjiga: Beograd
 - Stevanović, Aleksandar 2024 „The ethical basis of the right to self-harm”, *THE right to life and body integrity/* edited by Zoran Pavlović, Ivana Stevanović, - Institute of Criminological and Sociological Research – Bar Association of Vojvodina : Novi Sad
 - Aristotel 2013 *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića : Sremski Karlovci – Novi Sad
 - Kant, Imanuel 1981 *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ: Beograd
 - Стевановић, Александар (2017), „Номо Fanaticus као модел савременог човека“, *Српска политичка мисао бр. 2/2017*, год 24, вол. 56: Београд
 - Kant, Imanuel 1979 *Kritika praktičkog uma*, BIGZ: Beograd
 - Пихурек, Јудит 2016 „Или они или ми. Тридесет година после рације у Чуругу“, у: *Мађари и Срби са две стране промењиве границе 1941–1948*, Будимпешта: Мађарска академија наука – Филозофски истраживачки центар – Историјски институт
 - Выготский Лев 1984 *Детская психология*, Педагогика: Москва
 - Kant, Imanuel 1990 *Religija unutar granica čistog uma*, BIGZ: Beograd
 - Platon 1976 *Država*, BIGZ: Beograd
 - Adamson, Hoebel 1941 “Law-Ways of the Primitive Eskimos”, *Journal of criminal Law and Criminology*, Vol 31, No 6, pp 663-683: Chicago
 - Aristotel 1987 *Retorika*, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića: Beograd
 - Грбић, Божо 2024 *Стратегија уморене српске деце у НДХ I том*, Мирослав: Београд

Извори са интернета

- https://rusfoundation.org/siniy_platochek_pobedy/news/vse-dlya-frontavse-dlya-pobedy/ (приступљено 01. 06. 2025.)
- <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=9555> (приступљено 02. 06. 2025)

Aleksandar STEVANOVIĆ, PhD

CRIME AND INNOCENCE – THE ETHNIC SITUATION OF A CHILD IN WAR

Abstract: This paper explores the question of the consequences of the phenomenon of war in relation to the moral development of the child's personality. The paper consists of five parts. The first part provides an analysis of the phenomenon of war which is, from an ethical point of view, defined as evil itself, based on the consequences it has for the moral situation of the human personality. In the second part, a terminological justification of the use of the concepts of "good" and "evil" is made through an analysis of contemporary ethical tendencies. In the third part an attempt is made to justify concept of "goodness" through analysis of proper use of moral capacities of human personality. The fourth part attempts to outline a physiology of morality in order to show how this phenomenon develop in the human personality, starting from its earliest stages. The final part explains why the personality of a child can never be considered as an enemy in the state of war, as well as the consequences that phenomenon of war impose on it through the negation of the very possibility of goodness itself.

Keywords: war, children, evil, morality, moral development, innocence.

*Оригинални научни рад/
Original scientific paper*

CRIMES AGAINST GIRLS DURING AN ARMED CONFLICT

Abstract: In theory, a conflict should not result in civilian or other persons hors de combat casualties. International law not only forbids such behaviour but also provides protection in this regard. Regrettably, reality does not adhere to international law, and individuals who are protected are being harmed in an armed conflict, regardless of its international or non-international nature. The purpose of this paper is to give a concise description of the situation of girls involved in an armed conflict. Following an analysis of the current law, a presentation will be given on a few significant decisions regarding crimes committed against this particular type of victims.

Keywords: girls, protection, international criminal law, crimes.

1. Some theoretical aspects on protection of girls during an armed conflict

In an ideal world, armed conflicts would be limited strictly to belligerents or combatants, as defined by international law. Of course, in a truly perfect world, alongside mythical creatures like unicorns, conflicts wouldn't exist at all. Yet, the reality is that armed conflicts exist, and they inevitably bring suffering. Even if we were to imagine a scenario where only lawful combatants participated in war, the pain and hardship would still extend far beyond the battlefield - affecting the families, loved ones, and friends of those killed or wounded, as well as the victims themselves who endure both physical and emotional trauma.

Unfortunately, we do not live in a perfect world, and as a result, non-combatants often find themselves caught in the turmoil of armed conflict—past, present, and

1 West University of Timisoara, raluca.colujoara@e-uvt.ro

future. One need not be directly involved or physically present to feel its impact; even those on the other side of the world can experience its immediate or long-term consequences.

By the end of the 18th century, the international community had already begun establishing basic rules governing the conduct of warfare, including distinctions between combatants and non-combatants. In 1899, the Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land, along with its annexed Regulations, was adopted. These laws were later revised in 1907 during the Second International Peace Conference. Although the texts of these instruments state that they apply only to their signatories, both have attained the status of customary international law. As such, they are binding on all states, regardless of ratification. This principle was affirmed by the Nuremberg International Military Tribunal in 1946 and subsequently reiterated by the International Military Tribunal for the Far East in 1948. In the aftermath of the Second World War, the international community adopted the four Geneva Conventions of 1949, followed by Additional Protocols I to III in 1977 and 2005. These international treaties are primarily aimed at protecting individuals who are not participating in armed conflict, whether of an international or non-international nature. This includes civilians, medical personnel, and humanitarian workers, as well as those who are wounded, sick, shipwrecked, or held as prisoners of war. For the purposes of this paper, girls are considered to fall within one or more of these protected categories.

Civilians are individuals who do not fall within any category of combatants as defined by international law and are, therefore, afforded protection under international humanitarian law against the effects of military operations. In essence, a civilian is not a member of any armed forces. Certain civilians may be entitled to enhanced protection—such as those classified as prisoners of war or children (MSF, n.d.). For example common article 3 of the Geneva Conventions states that in the context of non-international armed conflicts within the territory of a High Contracting Party, all parties involved are required to adhere to the minimum humanitarian standards set out in Common Article 3 of the 1949 Geneva Conventions which states that individuals not actively engaged in hostilities—including those who have surrendered or are rendered hors de combat due to injury, illness, or detention—must be treated humanely at all times, without adverse distinction based on race, religion, sex, birth, economic status, or other similar criteria. Prohibited acts include: (a) violence to life and person, such as murder, mutilation, cruel treatment, and torture; (b) taking of hostages; (c) outrages upon personal dignity, particularly humiliating or degrading treatment; and (d) sentencing and execution without a fair trial by a regularly constituted court with recognized legal guarantees. Furthermore, the wounded and sick must be collected and cared for. Neutral humanitarian bodies, such as the International Committee of the Red Cross, may offer their services to the parties in conflict. These protections apply regardless of the legal status of the parties involved ((ICRC, 1949). Of course, these provisions are applicable in an armed conflict of international character as well.

In interpreting crimes committed against girls, in addition to the Geneva Conventions and their Additional Protocols, several key international legal

instruments are of particular relevance. These include the 1951 Refugee Convention, the 1979 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), the 1989 Convention on the Rights of the Child (CRC), and the 1998 Rome Statute of the International Criminal Court (ICC). (ICRC, p 1085, para 55)

1.1. Defining the notion of “girls”

In international law, the term *girls* is generally understood to refer to individuals of the female sex from birth until the age of 18. This interpretation is consistent with the *Convention on the Rights of the Child* (CRC), which defines a child as ‘every human being below the age of eighteen years unless under the law applicable to the child, majority is attained earlier’ (United Nations, 1989, Art. 1). The *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (CEDAW) similarly addresses the specific rights and vulnerabilities of girls within its broader focus on women’s rights (United Nations, 1979). *General Recommendation No. 24* by the CEDAW Committee further emphasizes the need for states to adopt measures that account for the distinct needs of girls in areas such as education, health care, and protection from violence (CEDAW Committee, 1999). These instruments together provide a legal framework for interpreting and applying protections for girls under international humanitarian, human rights, and refugee law.

The recognition of the rights of children was significantly advanced in 1989 with the adoption of the *Convention on the Rights of the Child* (CRC) under the auspices of the United Nations. According to UNICEF, this treaty is the most widely ratified human rights instrument in history (UNICEF, n.d.). Importantly, the CRC not only distinguishes between adults and children but also affirms that children are human rights-holders in their own capacity and, due to their age and vulnerability, require special legal protection (United Nations, 1989). Further reinforcement came with the *Vienna Declaration and Programme of Action*, adopted at the 1993 World Conference on Human Rights, which affirmed that the human rights of girls are “an inalienable, integral and indivisible part of universal human rights” (United Nations, 1993, Part I, para. 18). This means girls must be protected equally, irrespective of their status. Consequently, all international legal protections applicable during and after armed conflict -under international humanitarian law, human rights law, and refugee law - are fully applicable to girls, just as they are to any other affected person. In principle, during armed conflict, attacks must be directed exclusively at combatants and military objectives, while civilians and civilian objects are to be protected from the effects of hostilities. Thus, it is evident that girls receive protection against the commission of crimes both as civilians and, more specifically, as individuals who belong either to the female sex or to the category of children, defined as persons under the age of 18. Special protection for women is being granted by the Geneva Conventions I and II in Art. 12; Geneva Convention III, Articles 14, 25, 88, 97 and 108; Geneva Convention IV, Articles 14, 16, 21-27, 38, 50, 76, 85, 89, 91, 97, 124, 127 and 132; and the Additional Protocols: I in articles 70 and 75-76; II, articles 5(2) and 6(4). Under Customary international humanitarian law, Rule 134 affirmed that, be

it in international armed conflict or non-international armed conflict, “The specific protection, health and assistance needs of women affected by armed conflict must be respected”. (Henckaerts, 2005)

Regarding children, the Geneva Conventions and the additional protocol grant special protection to this category in articles: Geneva Convention IV, articles 14, 17, 23, 24, 38, 50, 76, 82, 89, 94 and 132; Additional Protocol I, articles 70 and 77-78; and Additional Protocol II, Art. 4. Next to these, irrespective of the nature of the conflict, children “affected by armed conflict are entitled to special respect and protection” (135) they “ must not be recruited into armed forces or armed groups” (136) and “must not be allowed to take part in hostilities.” (138) (Henckaerts, 2005 on rules of customary law)

In 1999 the United Nations Security Council adopted Resolution 1261 on *the involvement of children in an armed conflict* (UNSC S/1261/99, August 1999). The Security council stressed that all parties to an armed conflict shall “take special measures to protect children, in particular girls, from rape and other forms of sexual abuse and gender-based violence in situations of armed conflict and to take into account the special needs of the girl child throughout armed conflicts and their aftermath, including in the delivery of humanitarian assistance” (para. 10). One year later, the same Council adopted resolution 1325 (S/Res/1325(2000)) on *women, peace and security*, while reaffirmed the obligation of parties to the armed conflict to fully implement “international humanitarian and human rights law that protects the rights of women and girls during and after conflicts” and that “states should guarantee the protection of women and girls and their full participation in the peace process can significantly contribute to the maintenance and promotion of international peace and security”. Further on the United Nations emphasised that “all parties to armed conflict to take special measures to protect women and girls from gender-based violence, particularly rape and other forms of sexual abuse, and all other forms of violence in situations of armed conflict” (para 10) that there is a need to put an end to impunity by all states involved in the armed conflict and to “to prosecute those responsible for genocide, crimes against humanity, and war crimes including those relating to sexual and other violence against women and girls, and in this regard stresses the need to exclude these crimes, where feasible from amnesty provisions” (para 11) and finally in all cases to take into account the special needs of women and girls and involve them in the peace building process (paras. 12-17).

Although there had been a significant improvement in recent years in strengthening legal prohibitions of crimes committed against girls like, rape and other sexual violence, girls throughout the world still endure unimaginable brutality.

Wartime sexual and gender-based violence represents one of the most egregious and systematic violations of international humanitarian and human rights law. Such violence manifests in multiple forms, including the rape of girls - vaginal, anal, and oral - often perpetrated with instruments such as burning wood, knives, or other foreign objects, indicating a level of brutality intended to inflict lasting physical and psychological harm. For example, In the *Gacumbitsi* case, the accused was convicted of rape as a crime against humanity for instigating the sexual assault of Tutsi girls by encouraging others to commit the acts “by specifying that sticks be inserted into

their genitals in case they resisted” (TJ, para 224). Perpetrators are composed of both state and non-state actors: military personnel, police officers, border and refugee camp guards, local politicians, neighbours, and, in some cases, even family members acting under threat of violence or coercion. Beyond sexual assault, victims have been subjected to acts of mutilation, maiming, and, frequently, death or abandonment. Women and girls have endured various forms of public humiliation, including forced strip searches, being compelled to parade or dance nude before soldiers or civilians, and performing domestic labour while unclothed - practices designed to degrade, control, and terrorize through the infliction of shame and the denial of personal autonomy. (UNESCO, 2001, para. 44). Next to these, “Women and girls have been forced into “marriages” with soldiers, a euphemistic term for what is essentially repeated rape and sexual slavery, and they and their children have suffered disabilities as a result of exposure to chemical weapons” (UNESCO, 2001, p. 4). Through time girls have been subjects of abduction and held captive, and even when identified as “wife” by a combatant they were forced to have sexual intercourse with other fellow soldiers, while being raped and otherwise mistreated. These all can as well be seen as torture and/or other inhuman and degrading treatments. The difference between the forced marriages and sexual slavery – is that while forced marriages mean that the girl or the women belongs to only one man and is not shared, sexual slavery or prostitution includes the sharing of the person with others.

Throughout the years many girls have been abducted and trafficked internally and across the borders of the region of the conflict to offer sexual services, are forced to be prostitutes as well as “help in the house”. Even though many conflicts are of internal character, girls are being trafficked across the border to be “fed” to the soldiers or the rebels located on the neighbouring territories, but some are even trafficked to other countries (Henckaerts, 2005, p. 262, para. 1884)

In recent years, growing international attention has been directed toward the issue of child soldiers and children affected by armed conflict. It is now widely acknowledged that the impact of armed conflict on children is both distinct and often more severe in its long-term consequences. Girls, in particular, are exposed to gender-specific risks that differ from those experienced by boys. As demonstrated in numerous case studies, girls are subject to many of the same forms of violence faced by women during conflict, including rape and other forms of sexual violence. They are frequently abducted (see Ongwen, TJ, 2021, paras. 212-15) and coerced into assuming multiple, overlapping roles such as combatants, porters, cooks, wives and sexual slaves. Girls who become orphaned or are separated from their families are especially susceptible to sexual exploitation, including trafficking and forced prostitution. Furthermore, when tasked with caring for younger siblings, they often face considerable challenges in fulfilling these responsibilities due to both their age and gender-based societal constraints (UNGA, 1996, para. 170)

2. Gender based violence

Before proceeding with the case-law of the international criminal courts and tribunals on this girls, it is important to clarify the concept of gender-based violence. In accordance with Article 7(3) of the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC Statute), “gender” refers to the two sexes, male and female, within the context of society. This includes the biological and psychological characteristics that are naturally associated with sex, as well as the social constructs and criteria used to define what constitutes “maleness” and “femaleness,” including roles, behaviours, activities, and attributes. (ICCOP, 2023, p. 10).

Gender-based crimes refer to acts of violence or abuse perpetrated against individuals on the basis of their sex or socially constructed gender roles. While such crimes frequently involve sexual violence, they may also encompass non-sexual forms of harm inflicted on women, girls, men, or boys specifically due to their gender identity or societal gender expectations. Such acts typically cause physical and/or psychological suffering and are carried out through threats, coercion, or other forms of physical or mental deprivation. Under international law, various conventions address these issues, focusing on the protection of girls - whether they fall under the category of civilians, women, or children. Common crimes against girls in armed conflict settings include rape, sexual assault, slavery, recruitment for sexual exploitation, sexual slavery, forced marriages, trafficking into armed groups, persecution and/or use in domestic labour. Other heinous acts include the recruitment of girls as child soldiers, enforced prostitution, forced pregnancies, sterilization, and other forms of sexual violence as well as reproductive violence: like female genital mutilation. In addition to these already horrific crimes, there is yet another serious violation affecting girls specifically—the recruitment of children, in this case girls, to serve as child soldiers.

Drawing lessons from the shortcomings of previous international ad hoc tribunals and courts, the Statute of the International Criminal Court (ICC) notably incorporates several crimes, previously absent from the statutes establishing earlier *ad hoc* tribunals, thereby broadening the scope of prosecutable offenses. For example, Article 7 Crimes Against Humanity point (1) of the ICC Statute (Rome Statute) includes in its text at let. (g) the crimes of “Rape, sexual slavery, enforced prostitution, forced pregnancy, enforced sterilization, or any other form of sexual violence of comparable gravity” while 7(2) gives a short definition of what some of the terms mean. More importantly, paragraph 3 of the same article explains in general lines what the term gender refers to, respectively, “two sexes, male and female, within the context of society. The term “gender” does not indicate any meaning different from the above” (ICC Statute, art. 7(3)). Article 8 on war crimes (which include great violations of the Geneva Conventions and customary law) describes in paragraph (2) (b) in short terms what other important terms for our paper mean, like “Committing outrages upon personal dignity, in particular humiliating and degrading treatment; Committing rape, sexual slavery, enforced prostitution, forced pregnancy, as defined in article 7, paragraph 2 (f), enforced sterilization, or any other form of sexual violence also constituting a grave breach of the Geneva Conventions; Utilizing the

presence of a civilian or other protected person to render certain points, areas or military forces immune from military operations; and finally Conscripting or enlisting children under the age of fifteen years into the national armed forces or using them to participate actively in hostilities;”

It is evident that there exists a substantial body of legal provisions outlining the conduct of hostilities, specifying the individuals entitled to protection, and identifying those who must not be harmed by adversaries. Despite this comprehensive legal framework, numerous armed conflicts persist globally, with many parties flagrantly violating these established rules. Moving forward, this paper will examine, from various perspectives, several of the aforementioned crimes as they have been addressed before international criminal tribunals and courts. Each case has contributed significantly to the evolving interpretation and application of these offenses.

Children are generally incapable of providing genuine and informed consent to their recruitment into armed forces or armed groups, as they lack the cognitive maturity to fully comprehend the gravity of such decisions and their long-term impact on their physical and psychological well-being. This lack of capacity is further exacerbated when children are deceived—being told, for instance, that their enlistment would help their family or support their community’s cause—rendering any semblance of consent legally invalid. International law prohibits the recruitment and use of children under the age of 15 in hostilities, whether voluntarily or by force, and considers such acts to constitute war crimes (Rome Statute of the International Criminal Court, 1998, Art. 8(2)(b)(xxvi); Art. 8(2)(e)(vii)). The *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict* raises this standard further, requiring State Parties to take “all feasible measures” to ensure that individuals under 18 are not compulsorily recruited into armed forces or directly engaged in hostilities (UN General Assembly, 2000, Arts. 2–3). Girls, in particular, are vulnerable to being forcibly recruited or abducted and subjected to sexual slavery and other forms of sexual violence, which are prohibited under both customary international law and treaty law (*Lubanga*, TJ, paras. 605–627).

3. Selected relevant case-law on crimes committed against girls during an armed conflict

The International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), established to prosecute crimes committed during the civil war, issued several landmark rulings that profoundly shaped international criminal law. It was not only the first tribunal to secure a conviction for genocide, but it also holds the record for the highest number of convictions for this grave crime. Of particular relevance to this paper is the ICTR’s pioneering recognition that rape, when it meets the legal criteria for genocide, war crimes, or crimes against humanity, can be prosecuted under those respective types of crimes, and landed several judgments on this matter.

I Akayesu case

Jean-Paul Akayesu, born in 1953 in the Murehe sector of Taba commune, Rwanda, held the position of mayor of Taba from April 1993 to June 1994, under the authority of the prefect. Prior to his role in local government, he worked as a teacher and school inspector in Taba. As mayor, Akayesu was responsible for executing executive functions and maintaining public order within the commune. He exercised sole authority over the communal police and any gendarmes assigned to the commune. His duties included enforcing laws and regulations and overseeing the administration of justice, all within the framework of the prefect's oversight. (*Akayesu*, TJ, para. 3-4). He was charged with and convicted of, among other offenses, various forms of genocide and crimes against humanity. Based on the evidence presented, the Trial Chamber found Akayesu guilty of rape as both a crime against humanity and an act of genocide, specifically committed against girls.

While some national legal systems define rape strictly as non-consensual sexual intercourse, the act can also include a broader range of violent conduct - such as the insertion of objects or the use of body parts not typically associated with sexual activity. Rape is fundamentally a form of aggression, and its essence cannot be fully captured through a narrow, physical description of acts or anatomy. Like torture, rape is employed for purposes such as intimidation, degradation, humiliation, discrimination, punishment, control, or the destruction of a person.

Rape was defined by the Trial Chamber in the *Akayesu* Judgment as "a physical invasion of a sexual nature under circumstances which are coercive" (para. 598), while the Trial Chamber of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia defined it in *Furundžija* case as "coercion or force or threat of force against the victim or a third person." (para. 185.) Rape can be committed under different forms and by use of different objects and constitutes a violation of personal dignity and can amount to torture when committed by, at the direction of, or with the approval or acquiescence of a public official or someone acting in an official capacity. (*Akayesu*, Trial Chamber Judgement, paras. 597-596).

Several witnesses provided testimony confirming that they were personally subjected to rape, while all but one also attested to having observed the rape and murder of other girls and women within the Taba commune. During this period, hundreds of Tutsi, predominantly elderly, women and children, sought shelter at the communal office, where numerous incidents of sexual violence were perpetrated on or in the immediate vicinity of the premises. One witness testified that she was forcibly abducted by *Interahamwe* militia from a refuge site near the communal office and taken to a nearby forest, where she was raped. She further stated that comparable sexual assaults were regularly inflicted upon other young girls and women seeking refuge in the area. Additionally, another witness recounted having been subjected to repeated acts of rape on two separate occasions inside the cultural centre situated within the communal office compound, including an incident involving a group of fifteen girls and women. These testimonies constitute crucial evidence of widespread and systematic sexual violence perpetrated against protected persons, constituting crimes against humanity and, where applicable, acts of genocide under international criminal law (para. 449).

Several women and former girls that have been raped by Hutu soldier on different occasions have testified on the events that occurred. Based on the given evidence, the Trial Chamber found that there was “sufficient credible evidence to establish beyond a reasonable doubt that during the events of 1994, Tutsi girls and women were subjected to sexual violence, beaten and killed on or near the bureau communal premises, as well as elsewhere in the commune of Tabwa” (para 449) . finding beyond a reasonable doubt that the Accused both knew and had sufficient reason to know that acts of sexual violence were occurring on or near the premises of the bureau communal, and that women were being removed from the site and subjected to sexual assault. There is no indication that the Accused took any action to prevent these crimes or to hold the perpetrators accountable. On the contrary, the evidence shows that the Accused actively ordered, instigated, and otherwise facilitated or supported the commission of sexual violence (para 452). It was observed that the ethnicity of the girls that were raped was at the core of the acts. In one instance the Accuse raped a little girl whom he believed was *Tutsi*, but found out later she was a *Hutu*, and apologised to her. *Akayesu* was found guilty of ordering, instigating, aiding, and abetting acts of rape committed against girls as part of a coordinated plan targeting the Tutsi population.

II Muhimana case

In the case of *Prosecutor v. Muhimana*, the accused was found guilty of rape as a constituent act of genocide and crimes against humanity (Trial Judgment, paras. 562–3). The Trial Chamber, a finding largely upheld on appeal, convicted Muhimana for personally committing rape against multiple women and girls, as well as for aiding and abetting the rape of others, including girls who were subsequently mutilated.(TJ, para. 171).

Mikaeli Muhimana, also known as Mika, was born on October 24, 1961, in Kagano cellule, Gishyita secteur, within the Gishyita commune of Kibuye prefecture, Rwanda. In 1990, he was appointed as the *conseiller* of Gishyita secteur. January 2004 he was charged with four counts: genocide, or alternatively, complicity in genocide; murder as a crime against humanity; and rape as a crime against humanity. These charges stem from events that took place between April and June 1994 in the Bisetero area and various other locations within Gishyita commune, Kibuye prefecture. (TJ, Summary, paras. 2-4)

In the genocide case against *Muhimana*, the crime of rape was recognized as an integral component of the broader plan to destroy, in whole or in part, the Tutsi ethnic group. The Trial Chamber concluded that the massacres and acts of rape constituted acts of sexual violence aimed at inflicting serious bodily and mental harm on members of the targeted group (para. 562–3). The Trial Chamber found that his actions of raping in this case specifically referred to the *tutsi* ethnic identity of the victim while having the intent to destroy it in whole or in part. (TJ, 2005, paras. 516 - 517). Genocide may be established even if the prohibited acts are committed against a single individual, as long as there is an intention to destroy, in whole or in part, the targeted group (Colojară, 2020)

The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) addressed numerous cases involving sexual violence, including sexual assault and

rape, thereby significantly contributing to the development of international criminal law on gender-based crimes. Notably, the ICTY was the first international tribunal to convict an individual for enslavement as a crime against humanity, as well as for violations of the laws or customs of war, setting important precedents in prosecuting these offenses (ICTY, n.d.). *Sexual violence*. <https://www.icty.org/en/about/tribunal/sexual-violence>

III “Foča” Case (*Kunurac et al.*)

In the *Foča* case (*Kunarać et al.*), sexual enslavement and rape were recognized as components of crimes against humanity, establishing important legal precedent. For instance, both the Trial Chamber and later the Appeals Chamber found that the Kovac had, on multiple occasions, detained girls in an apartment where they were subjected to rape, humiliation, and degradation. The victims were forced to perform household chores such as cooking and cleaning, and were only permitted to leave the apartment when accompanied (*Kunarać et al.*, AJ, para. 12). Other girls were held captive for varying durations in the apartment of the accused Kovac. The Chambers concluded that these girls were effectively imprisoned, with Kovac exercising de facto ownership over them, thereby treating them as his property (AJ, para. 13). This conduct amounted to the crime of enslavement as a crime against humanity. Furthermore, Kovac facilitated and encouraged other soldiers to enter his apartment to rape girls who had been forcibly brought and detained there. Based on witness testimony, the Trial Chamber found Kovac guilty of rape as a crime against humanity, violations of the laws or customs of war, and outrages upon personal dignity (AJ, paras. 14–17).

In the case of *Prosecutor v. Kunurac et al.* the Chamber established that the *actus reus* of the crime of rape in international criminal law “is constituted by: the sexual penetration, however slight: (a) of the vagina or anus of the victim by the penis of the perpetrator or any other object used by the perpetrator; or (b) of the mouth of the victim by the penis of the perpetrator; where such sexual penetration occurs without the consent of the victim. Consent for this purpose must be consent given voluntarily, as a result of the victim’s free will, assessed in the context of the surrounding circumstances. The *mens rea* is the intention to effect this sexual penetration, and the knowledge that it occurs without the consent of the victim.” (*Kunurac*, TJ, para. 460 and AJ, para. 127-128.).

In in Bosnia and Herzegovina, in some cases “women were raped and then unlawfully detained with the intent to change the ethnic composition of their group by giving birth to half-Serb children” (*Ongwen*, TJ, para. 2718).

IV RUF and AFRC case

Another *ad-hoc* Court that gave groundbreaking judgements on crimes committed against girls was the *Special Court for Sierra Leone*. What is special about this court is that is the first one to deal with the problem of child soldiers, meaning the recruitment and conscripting of children under the age of 15 for the purpose of taking part in the hostilities. Children are exploited in armed conflicts in various roles, including soldiers, cooks, spies, and even human shields (Colojoară, 2023).

While often labelled as “child soldiers,” this term does not fully capture the broad spectrum of abuse and exploitation that both boys and girls endure. Armed groups utilize children not only in combat but also as scouts, porters, guards, messengers, and in other supporting functions. Many girls are subjected to gender-based violence. Children are drawn into armed forces or groups for numerous reasons. Some are abducted, threatened, or manipulated by armed actors, while others are driven by poverty and the necessity of contributing to their families’ survival. In certain cases, children join voluntarily in search of protection or to support their communities. Regardless of how they become involved, the recruitment and use of children in armed conflict represent grave violations of children’s rights and international humanitarian law (UNICEF). It has been established that the recruitment itself as well as the use of children by the armed forces or groups is a grave violation of international humanitarian law and of course of the child’s rights. Due to the nature of their position, they might end up rejected by their families and the communities. Girls that have been used as sexual slaves, prostitutes, raped or in other way assaulted might not be able to return to their communities and end up not being accepted but by the assailants or even worse become an outcast.

The court, for the first time in the history of international criminal law, examined the concept of forced marriage as an inhumane act in the *Armed Forces Revolutionary Council* (AFRC) case. A more detailed analysis of this crime was subsequently provided in the *Revolutionary United Front* (RUF) case, where the Trial Chamber found that the term “wife” was employed by the RUF deliberately and strategically to enslave and psychologically manipulate civilian women and girls (Oosterveld, 2011, p. 52) “while treating them like possession” (RUF, TJ, para. 1466). In the *Armed Forces Revolutionary Council* (AFRC) case, the Trial Chamber, later upheld by the Appeals Chamber, defined forced marriage as “a perpetrator compelling a person by force or threat of force, through the words or conduct of the perpetrator or those associated with him, into a forced conjugal association with another person resulting in great suffering, or serious physical or mental injury on the part of the victim (...) [which] implies a relationship of exclusivity between the ‘husband’ and ‘wife,’ which could lead to disciplinary consequences for breach of this exclusive relationship” (AFRC, AJ, para. 195). Additionally, beyond the recruitment of children into armed forces or groups, the Special Court for Sierra Leone (SCSL), in the *Revolutionary United Front* (RUF) case, issued the first judgment convicting the accused for crimes against humanity of sexual slavery.

It was observed that girls (some of them as young as ten) (RUF, TJ, para 1553), were forced into conjugal relationships with RUF soldiers, particularly commanders, were expected to engage in sex on demand, remain exclusively loyal to their assigned “husbands,” and perform various domestic duties such as cooking and housework. Additionally, they were required to carry their “husbands” belongings during deployments, bear children, and obey any instructions given to them by their husbands. (RUF, TJ, paras. 460, 1154– 55, 1211– 13, 1293, 1295, 1413, 1460, 1472). In becoming wives, girls were abducted while others entered the forced marriage “by means of threats, intimidation, manipulation, and other forms of duress which were predicated on the victims’ fear and their desperate situation” (RUF, TJ, paras. 1154,

1409, 1410, 1468). The rebels showed no concern for whether the so-called “wives” were already legally married. These women were unable to leave their assigned “husbands” due to the constant threat of violent retaliation from the RUF or other armed groups, who viewed them as property of the RUF. Some RUF members had multiple “wives.” These commanders were fully aware of the power imbalance and recognized that the women did not consent to the marriage or to performing conjugal “duties.”

The harm caused by forced marriage extended beyond physical and psychological trauma, such as injuries resulting from rape. It also included lasting social stigma that severely hindered survivors’ ability to recover and reintegrate into society. Many former RUF “wives” continue to live in shame and fear, reluctant to return to their communities even after the conflict ended. Forced marriage is considered an ongoing violation, and it was so prevalent during the Sierra Leone conflict that the practice of forcibly taking women as “wives” became widely recognized and understood. (RUF, TJ, paras: 110, 111, 983, 1293, 1295, 1351, 1411, 1421, 1460). Forced marriage served not only to provide RUF fighters with continuous sexual access and domestic labour but also functioned as a key mechanism for asserting control over the civilian population. As such, both sexual slavery and forced marriage were central to establishing the elements of the war crime of committing acts of terrorism, as further examined below (Ostervelt, p. 66). The Trial Chamber further held that acts of rape, sexual slavery, and forced marriage were not merely committed for the personal gratification of the combatants but were deliberately employed as instruments of terror against the civilian population (RUF, Trial Judgment, paras. 1347–8). Consequently, beyond the immediate physical and psychological harm inflicted upon individual victims and the broader community, these acts resulted in additional long-term consequences, including the social ostracization of young women and girls, who were subsequently stigmatized and often prevented from living and even marrying within their communities.

V Lubanga case

The *International Criminal Court* continued the work and tried to accuse, indict and if necessary, convict all those responsible for crimes that fall under its jurisdiction.

In 2012 the ICC delivered after an on and of trial its first judgement, in the *Thomas Lubanga Dyilo* case. The case involved and evolved around conscripting and enlisting children that were at the time of the commission of the crimes under 15, into the FPLC “and using them to participate actively in hostilities within the meaning of articles 8(2)(b)(xxvi) and 25(iii)(a) of the Statue from early September 2002 to 2 June 2003” (TJ, para 1). Lubanga was accused of being a co-perpetrator of those enlisting and conscripting of children in the conflict in the Democratic Republic of Congo. The prosecution alleged that children were recruited and sent to UPC/FPLC camps where they “were beaten, whipped, imprisoned and inadequately fed, and young girls were raped. They were encouraged to drink alcohol and to take drugs, leading to frequent intoxication” (TJ, para 32). Children were given roles as cooks, porters, nurses and translators, and sexually exploited. Girls were usually recruited for the

purpose of being used as servants and sexual slaves, but they participated directly in military activities as well. (TJ, para. 589). In the decision on the victims participation in the trial, it was decided that „[i]t is not necessary [...] for the Chamber to engage in the critical question that otherwise arises in this application as to whether the ‘use’ of children for sexual purposes alone, and including forced marriage, can be regarded as conscription or enlistment into an armed force, or the use of that person to participate actively in the hostilities, in accordance with Article 8(2)(b)(xxvi) and Article 8(2)(e)(vii) of the Rome Statute. As just set out, the applicant has presented enough evidence to conclude, *prima facie*, that she was abducted in the broad context of the systematic conscription of children under the age of 15 into the military forces of the UPC” (Decision on victim’s participation, 2008) and that “the fact they were recruited when under the age of fifteen years is sufficient proof of enlistment, conscription or use under the Statute” (TJ, para 599). Children usually are unable to give a genuine and informed consent when they are being enrolled in the armed forces, as they cannot discern the gravity of their actions, and the impact of their enrolment will have on their physical or mental wellbeing. Of course, when being, tricked into, like being told it would actually help the family, or that the family and the community needs them to enlist for the fight against the enemy, their consent is even more vitiated. Girls enlisted ca be force or abducted and used as sex slaves or in other way prohibited by the international legislation.

Concerning the age of 15, the Trial Chamber upheld that, “Although the terms “child” and “children” encompass boys and girls under the age of 18 years, the charges specifically relate to children under the age of 15, in accordance with Article 8(2)(e) (vii) of the Statute” (*Lubanga*, TJ, para 635).

Throughout the entire trial testimonies were given that very young girls have been recruited, enlisted and conscripted into the combat forces and were subjected to different treatments, form sexual violences – rape and other sexual abuses (*Lubanga*, TJ, paras. 890-896), to domestic chores and finally some were “in service” and carried weapons (*Lubanga*, TJ, para. 809) and many of them were bodyguard “in general at the UPC it was easy for a young child to end up being a bodyguard. They were not very demanding, they were not asking for money to buy what they wanted, they didn’t have a girlfriend, they couldn’t drink, whereas older young soldiers had other troubles as well. A child – as long as he can wash and eat, that’s all he needs, while adults, elder soldiers, want more (*Lubanga*, TJ, para. 845). One witness recounted that he knew that the girls were under the age of 15 because being a man with experience, but especially because he was a father, “he could tell by the appearance of the person, as well as by their behaviour and actions. On his account, there were no girls at the camp who were above the age of 17. He did not give an exact indication of their ages but said that “they must have been very young” as they behaved “like girls who were still at home”. He said their manner of playing, and the way they lived in the community, demonstrated that they were very young. He indicated they braided a particular type of grass in the way that young girls who have not reached the age of maturity tend to do, as if they are braiding the hair of a doll.” (*Lubanga*, TJ, para. 807).

In relation with the stigmatisation of girls, one witness recalled that, „the youngest victim of this sexual abuse interviewed by P-0046 was 12 years old.

The witness stated that some of those who became pregnant were thrown out of the armed group and ended up on the streets of Bunia. Others went to join their relatives, and although they may have felt they remained part of the UPC, the latter failed to provide them with support. It was difficult to reintegrate them into their families because the girls were stigmatised, and significant mediation was necessary. Testimonial evidence presented during the Lubanga trial confirmed the systematic nature of sexual violence inflicted on girls within armed camps. One witness testified that the children provided her with detailed and consistent accounts of sexual violence perpetrated against them (Lubanga, TJ, para. 891). Many of the girl soldiers were subjected to sexual slavery and various forms of sexual abuse, including rape based solely on their physical appearance. Some were forcibly impregnated, further exacerbating their suffering (Lubanga, TJ, paras. 892–3). The Trial Chamber also recognized the existence of forced marriages within the UPC forces, particularly noting that girls were often assigned as “wives” to commanders (Lubanga, TJ, paras. 894–5). These acts caused profound psychological and physical harm to the victims, severely undermining their mental health and physical integrity.

Even though the main crimes committed against girls were of sexual nature, sexual violence and enslavement was on the main “repertoire” of the soldiers, girls were often seen as combatants, directly participating in direct combat. (Lubanga, TJ, separate opinion, para. 21).

In his separate opinion in *The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, Judge Fulford (2012) underscored the critical oversight in the legal interpretation of the term “use to participate actively in hostilities.” He argued that by excluding sexual violence and related abuse experienced by children - particularly girls and boys - the Chamber rendered these essential aspects of the crime effectively invisible. This invisibility, he contended, results in systemic discrimination against victims of conscription and enlistment, who frequently endure sexual violence as an intrinsic part of their forced involvement with armed groups. Sexual violence inflicted upon children in armed groups causes irreversible harm and is inherently tied to their recruitment and use. Girls, often subjected to sexual slavery or assigned the role of “wives” to commanders or other combatants, provide operational support to these armed factions. Such violence not only undermines their bodily integrity but also produces lasting physical and psychological trauma. Gender-specific consequences, including unwanted pregnancies, maternal and infant mortality, disease transmission (such as HIV), psychological trauma, and social exclusion, further exacerbate the harm. Although sexual violence is intrinsically linked to the crimes of conscription and use of children under 15, it also constitutes a distinct and prosecutable offense. As Fulford noted, had the Office of the Prosecutor charged these acts independently, the Chamber would have been able to evaluate them as separate crimes. He emphasized that the exploitation of children’s bodies—whether through sexual violence or forced labour—should be viewed as a war crime embedded within the broader framework of recruitment and use. Moreover, excluding sexual violence from the legal framework, while recognizing roles like porter or bodyguard (commonly assigned to boys), constitutes a clear form of gender-based discrimination (Lubanga, Separate opinion, Fulford, 2012).

Nearly a decade later, in 2021, the Trial Chamber of the International Criminal Court (ICC) convicted Dominic Ongwen, a former senior commander of the Lord's Resistance Army (LRA), on 61 counts of war crimes and crimes against humanity. These included rape, sexual slavery, forced pregnancy, and the conscription and use of child soldiers (International Criminal Court [ICC], *Ongwen*, Trial Judgment, 2021). The case was especially significant as it marked the first time the ICC secured a conviction for the crime of forced pregnancy, thereby recognizing it as a distinct offense under international criminal law. The Chamber emphasized that forced pregnancy is "grounded in the woman's right to personal and reproductive autonomy and the right to family" (ICC, *Ongwen*, TJ, para. 2717), highlighting the specific and compounded harms that girls and women endure in armed conflict. This landmark ruling not only acknowledged the gendered nature of such violations but also underscored the evolving interpretation of crimes in conflict situations. The conviction was subsequently affirmed by the Appeals Chamber.

In its analysis of the elements of the crime, the Trial Chamber in the *Ongwen* case provided a detailed interpretation of both the *actus reus* and *mens rea* of forced pregnancy under international criminal law. Regarding the *actus reus*, the Chamber concluded that the crime, whether classified as a war crime or a crime against humanity, is established when "the perpetrator confined one or more women forcibly made pregnant." It clarified that the forcible impregnation of the woman may occur either prior to or during the period of unlawful confinement. Importantly, the perpetrator does not need to be the individual who directly caused the pregnancy; rather, it is sufficient that the perpetrator unlawfully confined a woman who had been forcibly impregnated by another (para. 2724). The Chamber further identified two essential components: unlawful confinement and forcible impregnation (paras. 2724–5).

As to the *mens rea*, the Trial Chamber emphasized that the mental element must satisfy the general intent requirements under Article 30 of the Rome Statute, namely intent and knowledge. However, in addition to this, the perpetrator must have acted with the specific intent "of affecting the ethnic composition of any population or carrying out other grave violations of international law" (para. 2726). This interpretation underscores the unique gravity of the crime of forced pregnancy and its connection to broader patterns of persecution and demographic manipulation in armed conflict.

The abduction of women and girls formed a central component of the operational strategy employed by Dominic Ongwen and the Sinia Brigade of the Lord's Resistance Army (LRA). Following their abduction, many girls were systematically "distributed" among members of the brigade. Testimonies presented before the ICC revealed that those who attempted to escape were often executed, in some instances by fellow abductees acting under coercion or orders. The majority of the abducted girls were forcibly assigned as "wives" to LRA soldiers and subjected to repeated sexual violence. Those deemed too young for sexual exploitation were compelled to perform domestic labour until they were considered "ready" for forced marriage. Once designated as "wives," these girls were subjected to a regime of sexual exclusivity, whereby they were not permitted to engage in sexual relations with anyone

other than their assigned “husband,” under threat of punishment (paras. 1948–60). This systematic practice of abduction, sexual enslavement, and forced conjugal association highlights the deeply gendered nature of crimes committed in armed conflict and was a key factor in Ongwen’s conviction for crimes against humanity, including sexual slavery, rape, forced marriage, and forced pregnancy.

In the case of *Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, the ICC recognized for the first time that sexual violence committed against girls as child soldiers within the same armed group constitutes a war crime as envisaged by the Rome Statute. In doing so, the Court established a very important legal precedent, affirming that individuals cannot use a victim’s status as a combatant to justify acts of sexual abuse.

A pivotal yet contentious development in the jurisprudence of the International Criminal Court (ICC) occurred in the case of *Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud*. This was a significant milestone for the ICC’s as it was the first-ever indictment and examination of persecution on the basis of gender, as recognized under Article 7(1)(h) of the Rome Statute. This case was anticipated to significantly advance the ICC’s legal framework on gender-based crimes, as it involved charges including rape, sexual slavery, forced marriage, other crimes committed under duress and the crime of persecution on gender grounds. Al Hassan, a former commissioner of the Islamic police in Timbuktu, northern Mali, was prosecuted for his alleged role during the city’s occupation by armed groups affiliated with Ansar Eddine and Al-Qaeda in the Islamic Maghreb (AQIM) between 2012 and early 2013. The occupation in Timbuktu was marked by systematic abuses, including the imposition of harsh gendered norms and the use of religious courts to legitimize violence against women and girls. The international intervention led by French, Malian, and Chadian forces, followed by the deployment of United Nations peacekeepers, ultimately brought the occupation to an end in January 2013. During the occupation of Timbuktu by Ansar Eddine and AQIM, life for women and girls was drastically altered. They were subjected to strict religious and gender-based regulations, including enforced dress codes that allowed only their hands and faces to remain visible, gender-segregated education, and severe limitations on their freedom of movement, permitted to leave their homes only when accompanied by a male guardian. Women were relegated to domestic roles, being compelled to remain at home to care for children and manage household responsibilities.

In 2024, the ICC Trial Chamber delivered its judgment, which, despite its scope and relevance, generated widespread criticism for its perceived shortcomings in addressing the gendered dimensions of the crimes. The judgment was considered by many observers as disappointing, particularly in its treatment of forced marriage and gender persecution, which raised concerns among human rights advocates and legal scholars regarding the ICC’s consistency in upholding gender justice standards.

The charge of persecution on gender basis marked a crucial development in international criminal law, reaffirming the understanding that gender-based oppression may constitute a crime against humanity when it involves the intentional and severe deprivation of fundamental rights. Between 2012 and 2013, in areas under the control of Ansar Dine and Al-Qaeda in the Islamic Maghreb (AQIM), the phenomenon of so-called “jihadi marriages” was systematically imposed. These

arrangements, ostensibly framed as religiously sanctioned unions, were in fact incentivized by the leadership of the armed groups, which offered material benefits—such as housing and financial compensation—to male fighters who entered into these marriages. Rather than curbing the practice, the leadership facilitated it, reinforcing structural sexual violence through institutionalized mechanisms (Al Hassan, TJ, 2024, paras. 503–504).

Although the Trial Chamber acknowledged that not all such marriages were strictly coerced and that some might have appeared consensual, it failed to sufficiently address the inherently coercive environment in which these relationships occurred. Girls as young as twelve were subjected to these arrangements, often under the pressure of armed group members and local intermediaries who negotiated their marriages with families under duress. Several victims testified that they were forcibly taken from their homes at gunpoint, after which they were required to comply with the demands of their so-called “husbands”—including non-consensual sexual acts, domestic labour, and child-rearing (Al Hassan, TJ, 2024).

These arrangements functioned as strategic tools for combatants to circumvent the group’s prohibition on extramarital sexual relations, thereby institutionalizing sexual violence. In many instances, these “wives” were treated as fungible property - temporarily assigned to one fighter and later transferred to another - demonstrating the transactional and exploitative nature of the practice. The consequences for the victims were long-lasting: many became pregnant and were subsequently abandoned by their captors, facing severe stigma within their communities, along with their children.(*OpinioJuris*, 2024)

The Trial Chamber was presented with evidence not only of the systematic nature of these practices but also of the accused’s knowledge and participation in facilitating and enforcing them (Al Hassan, TJ, 2024, para. 505).

The majority of the Trial Chamber found that, within the specific context of forced marriages and the sexual violence perpetrated by members of Ansar Dine and AQIM—particularly acts committed during the unlawful detention of women and girls—the conduct of these armed groups amounted to severe violations of fundamental human rights. These actions infringed upon victims’ rights to bodily integrity and freedom from slavery and servitude, rights explicitly protected under Article 8 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR). The ICC classified these acts as crimes encompassed within Counts 8 through 12 of the indictment, which include forced marriages and systematic rape as part of the charged offenses. Furthermore, these violations extended to other forms of similar abuses, underscoring the pervasive and gendered nature of the violence inflicted (para. 1552). The Chamber concluded that girls within the affected population were deprived of their fundamental rights specifically because of their gender, constituting persecution under international law (paras. 1556, 1566). The majority emphasized that, under Article 7(3) of the Rome Statute, gender is defined as “the two sexes, male and female, within the context of society,” and that persecution may be gender-based when members of a group are targeted differently or subjected to distinct forms of violence based on their gender (para. 1567). The judgment further noted that the behaviour of women and girls in the occupied territory was subjected to

stricter control compared to boys; they were dictated how to dress and behave, with noncompliance often resulting in detention or punishment that involved gender-specific violence of various kinds (paras. 1568-9).

In the end the ICC Trial Chamber found Al Hassan guilty of numerous crimes, either directly or indirectly committed, but notably acquitted him of the war crimes of rape and sexual slavery, as well as the crimes against humanity of rape, sexual slavery, and other inhumane acts in the form of forced marriage (TJ). While the Chamber acknowledged that sufficient evidence demonstrated the occurrence of these crimes, it concluded that the accused could not be held criminally responsible for their perpetration.

Some concluding remarks

In light of the foregoing analysis, it is clear that despite the existence of well-established international legal frameworks prohibiting violations against girls—especially those not legally considered parties to armed conflicts—such violations and crimes persist. Case law from the International Criminal Court (ICC), alongside ongoing situations in countries such as Colombia, Yemen, South Sudan, Myanmar, and Afghanistan, demonstrates that girls continue to suffer abuses expressly forbidden under international humanitarian law and punishable under international criminal law, regardless of whether these acts occur during peace or armed conflict.

Each judgment delivered by international criminal tribunals—whether *ad hoc*, permanent, or domestic—contributes to the evolving interpretation of prohibited conduct under international law. This ongoing jurisprudential development clarifies the definitions of crimes and delineates the scope of criminal responsibility of accused individuals.

During armed conflicts, girls are disproportionately subjected to heinous crimes that inflict irreversible physical and psychological trauma. Ensuring their protection is therefore paramount, as conflict jeopardizes their healthy development and transition to adulthood. As underscored by the international community, “understanding the impact of armed conflict on women and girls, effective institutional arrangements to guarantee their protection, and their full participation in the peace process can significantly contribute to the maintenance and promotion of international peace and security” (United Nations, 2000, para. 1).

Bibliography

Legislation

- Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land, with annexed Regulations. (1899).
- Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land, with annexed Regulations. (1907).

- Geneva Conventions of 12 August 1949 I-IV (1949). International Committee of the Red Cross.
- Additional Protocols I–III to the Geneva Conventions. (1977, 2005). International Committee of the Red Cross.
- United Nations. (1951). *Convention Relating to the Status of Refugees*.
- United Nations. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)*.
- United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child (CRC)*.
- United Nations. (2000). *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict*.
- United Nations General Assembly. (1993). *Vienna Declaration and Programme of Action*.
- United Nations Security Council. (1999). *Resolution 1261 on Children in Armed Conflict* (S/RES/1261/1999).
- United Nations Security Council. (2000). *Resolution 1325 on Women, Peace and Security* (S/RES/1325/2000).
- United Nations General Assembly. (1996). *Impact of Armed Conflict on Children* (A/51/306).
- **International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY):** United Nations. (1993). *Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (as amended). U.N. Doc. S/RES/827 (1993). <https://www.icty.org/en/documents/statute-tribunal>
- **International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR):** United Nations. (1994). *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda*. U.N. Doc. S/RES/955 (1994). <https://unictr.irmct.org/en/documents/statute>
- **Special Court for Sierra Leone (SCSL):** United Nations. (2002). *Statute of the Special Court for Sierra Leone*. Annex to the Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone. U.N. Doc. S/2002/246. <https://www.legal-tools.org/doc/aa0e2b/pdf/>
- International Criminal Court. (1998). *Rome Statute of the International Criminal Court*. Assembly of States Parties to the Rome Statute. (2023). *Official Records, ICCOP, 2023, Vol. I*.

Reports and Guides

- Médecins Sans Frontières. (n.d.). *The Practical Guide to Humanitarian Law*, <https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/civilians/>
- ICTY, Gang rape, torture and enslavement of Muslim women charged in ICTY's first indictment dealing specifically with sexual offences, 27 June 1996, CC/PIO/093-E, <https://www.icty.org/en/sid/7334>
- ICC Office of the Prosecutor, Policy on gender-based crimes – crimes involving Crimes involving sexual, reproductive and other gender-based violence, 2023, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-12/2023-policy-gender-en-web.pdf>

Literature

- Colojoară, R. (2020) Vinovăția în jurisprudența tribunalelor penale internaționale ad-hoc și a Curții Penale Internaționale: o analiză a jurisprudenței instanțelor penale internaționale, Universul Juridic
- Colojoară, R. (2023), Victimele perpetue ale conflictelor armate: copiii soldați, in „Protecția victimelor infracțiunii. Lecțiile unui deceniu”, L.M. Stănilă, I.C. Pașca (coord.), Ed. Universul Juridic
- Henckaerts, J.-M. (2005). *Study on customary international humanitarian law. International Review of the Red Cross*, 87(857)
- Henckaerts, J.-M. (2005). *Study on customary international humanitarian law. International Review of the Red Cross*, 87(857) Annex. *List of Customary Rules of International Humanitarian Law*
- O'Brien, M., Maloney K. M., Oosterveld, (2024), *Forced Marriage in the Al Hassan Trial Judgment*, OpinioJuris, <https://opiniojuris.org/2024/07/23/forced-marriage-in-the-al-hassan-trial-judgment/>
- Grey, R., and Oosterveld, V., (2024) *Al Hassan: The International Criminal Court's First Judgment on Gender Persecution (Part 1)* <https://opiniojuris.org/2024/08/02/al-hassan-the-international-criminal-courts-first-judgment-on-gender-persecution-part-1/>
- Rosmary Grey and Valerie Oosterveld, *Al Hassan: The International Criminal Court's First Judgment on Gender Persecution (Part 2)* <https://opiniojuris.org/2024/08/02/al-hassan-the-international-criminal-courts-first-judgment-on-gender-persecution-part-2/>
- Oosterveld, V., (2011) *The Gender Jurisprudence of the Special Court for Sierra Leone: Progress in the Revolutionary United Front Judgments*, Law Publications. 105, <https://ir.lib.uwo.ca/lawpub/105>

International Jurisprudence

- International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *The Prosecutor v. Akayesu* (Case No. ICTR-96-4).
- International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *The Prosecutor v. Muhimana* (Case No. ICTR-95-1B-T).
- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). *Foča Case: Prosecutor v. Kunarac et al.*, Trial Judgment (case no. IT-96-23 & 23/1)
- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). *Foča Case: Prosecutor v. Kunarac et al.*, Appeal Judgment (Case no. IT-96-23 & 23/1)
- International Criminal Court. (2012). *Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, Trial Judgment, ICC-01/04-01/06-2842 (case No. ICC-01/04-01/06);
- International Criminal Court. (2012). *Separate opinion of Judge Fulford in Lubanga*, ICC-01/04-01/06-2842 (case No. ICC-01/04-01/06);

- International Criminal Court. (2021). *Prosecutor v. Dominic Ongwen*, Trial Judgment, ICC-02/04-01/15-1762-Red (case No. ICC-02/04-01/15)
- International Criminal Court. (2024). *Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud*, Trial Judgment ICC-01/12-01/18-2594-Red 26-06-2024 1/822 T (case no. ICC-01/12-01/18)
- International Criminal Court, (2019), *Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, Trial Judgement (case No. ICC-01/04-02/06-2359)
- Special Court for Sierra Leone. (2007). *Prosecutor v. Alex Tamba Brima et al. (AFRC case)*, Trial (Case No. SCSL-04-16-T)
- Special Court for Sierra Leone. (2007). *Prosecutor v. Alex Tamba Brima et al. (AFRC case)*, Appeal Judgments (Case No. SCSL-04-16-A)
- Special Court for Sierra Leone. (2009). *Prosecutor v. Issa Sesay et al. (RUF case)*, Trial Judgment, (case No. SCSL-04-15-T)
- Special Court for Sierra Leone. (2009). *Prosecutor v. Issa Sesay et al. (RUF case)*, Appeal Judgment. (case No. SCSL-04-15-A)

Raluca COLOJOARĂ

ЗЛОЧИНИ ПРОТИВ ДЕВОЈЧИЦА ТОКОМ ОРУЖАНОГ СУКОБА

Анстракт: У теорији, сукоб не би требало да резултира жртвама међу цивилима или другим лицима ван борбе. Међународно право не само да забрањује такво понашање већ и пружа заштиту у том погледу. Нажалост, стварност се не придржава међународног права, а појединци који су заштићени трпе штету у оружаном сукобу, без обзира на његову међународну или немеђународну природу. Сврха овог рада је да пружи сажет опис ситуације девојчица укључених у оружани сукоб. Након анализе важећег закона, биће дата презентација о неколико значајних одлука у вези са злочинима почињеним против ове посебне врсте жртава.

Кључне речи: девојчице, заштита, међународно кривично право, злочини.

*Оригинални научни рад/
Original scientific paper*

CHILD SOLDIERS, JUSTICE, AND REINTEGRATION: A DECADE AFTER LUBANGA

Abstract: The recruitment of child soldiers inflicts profound harm, violating childhood and human rights. The 2012 Lubanga judgment, the International Criminal Court's first conviction for enlisting child soldiers, set a landmark precedent. This paper evaluates its legacy, analyzing its influence on cases like Ongwen and Ntaganda, which expanded accountability for sexual violence. It examines reintegration challenges, including stigma, mental health, and gender disparities, across Burundi, Nepal, Sri Lanka, and the DRC. While Lubanga advanced legal accountability, justice remains incomplete without sustained, victim-centered reintegration. Fostering a culture of memory that honors child soldiers' complex experiences is critical for truth, reconciliation, and prevention, ensuring their narratives shape a just future.

Keywords: Child soldiers, Lubanga, international criminal law, reintegration, memory culture, gender disparities.

¹ Adjunct Professor, University of Pécs, Faculty of Law, Criminology and Penal Execution Law Department, toth.david@ajk.pte.hu

1. Introduction

The recruitment and use of child soldiers constitutes a grave violation of international humanitarian law. This deprives children of healthy development, exposing them to violence, coercion, and lifelong trauma. A key milestone in the enforcement of international law was the 2012 International Criminal Court judgment in *Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo* (ICC-01/04-01/06), which held Lubanga and his accomplices accountable for recruiting and conscripting children under 15 and using them in hostilities. The international crimes were committed during the Ituri conflict in the Democratic Republic of the Congo (2002-2003). This study examines the significance and implications for international criminal law, child soldier reintegration, and the culture of remembrance. In terms of research methods, I examine case studies, process the relevant literature, and formulate proposals for the future based on critical analysis. My study relies heavily on and builds on research examining the complexity of child soldiers (Molnár, Tóth, 2016a: 44; Molnár, Tóth, 2016b: 42-57; Molnár, Tóth, 2016c: 66-76).

Through case studies from my research (Burundi, Nepal, Sri Lanka and the Democratic Republic of the Congo), I argue that while the Lubanga case has set a legal precedent in clarifying issues of responsibility, it is essential for true justice to support the social reintegration of child soldiers actively and for all measures and decisions to follow a victim-centered approach consistently.

The study follows the structure, methods, and objectives presented above. In the second chapter, I analyze the legal issues of the Lubanga case. In the third section, I examine its implications for subsequent international criminal court cases. In the fourth section, I assess the reintegration challenges of other regions. In the fifth section, I discuss the role of memory culture in achieving justice. Finally, I formulate a summary and policy recommendations on the topic.

2. The Lubanga case

2.1. Significance of the case

The significance of the Lubanga case can be seen in several ways. One is that it was the first judgment of the International Criminal Court (ICC), and the other is that it interpreted and applied the provisions of the Rome Statute regarding the recruitment of child soldiers, establishing a landmark in international law.

Between 2002 and 2003, ethnic tensions developed in the Ituri region of the Democratic Republic of Congo. Thomas Lubanga, the Union of Congolese Patriots (UPC) and its armed wing, the Forces Patriotiques pour la Liberté du Congo (FPLC), began systematically recruiting children under the age of 15 to fight during the war. Children as young as 10, both boys and girls, were indiscriminately recruited into the army for combat, reconnaissance, or guard duties, often through coercion and violent means (Molnár, Tóth, 2016c: 71; Happold, 2010: 361).

In 2005, Congolese authorities detained Thomas Lubanga, and the ICC issued an international arrest warrant for him. He was arrested that year and transferred

to the ICC in 2006 (Molnár, Tóth, 2016c:71; Happold, 2010:379). Thomas Lubanga was charged with war crimes under Article 8(2)(e)(VII) of the Rome Statute for enlisting, conscripting, and using children under 15 in the DRC's Ituri conflict (Kurth, 2013:433).

During the trial, the prosecution faced evidentiary challenges, but the effective use of video recordings, among other evidence, contributed to Lubanga's guilty verdict (Kurth, 2013:439). Dr. Elisabeth Schauer's expert testimony revealed high rates of post-traumatic stress disorder (PTSD) and depression among child soldiers, emphasizing the critical need for psychological support and reintegration strategies to address trauma (Drumbl, 2013:14; Jordans et al., 2012: 6). This evidence highlighted the profound harm of child recruitment, reinforcing the case's importance in international law.

The International Criminal Court convicted Lubanga in 2012 for these war crimes (Kurth, 2013:452). From a legal perspective, the interpretation of the definition of active participation should be highlighted, as the Court clarified the scope of war crimes that can be prosecuted, influencing subsequent international jurisprudence (Yuvaraj, 2016:88). According to the court, active combat participation includes all activities that force children to fight, guard military facilities, perform bodyguard duties, and conduct reconnaissance. Performing household tasks does not fall into this category unless they pose an immediate threat (Yuvaraj, 2016:84). The court also ruled that criminal liability for child soldier recruitment applies regardless of children's consent, aligning with the 1997 Cape Town Principles and establishing a precedent that such recruitment is a criminal offense triggering international accountability (Molnár, Tóth, 2016c: 73; Happold, 2010: 379).

2.2. Limitations and critical shortcomings of the judgment

Overall, it is positive that the Lubanga case resulted in a conviction and set a precedent, but its shortcomings and limitations are significant. The case focused exclusively on recruitment crimes, while the perpetrators also committed other war crimes. The ICC ignored allegations of sexual violence, despite significant evidence that female soldiers were sexually exploited within Lubanga's army and forced into quasi-wife status (Zarei and Barzegarzadeh, 2025:571).

The prosecutor may have deliberately omitted sexual violence from the charges to achieve a more manageable verdict (Zarei and Barzegarzadeh, 2025:573; Rodenhäuser, 2016:173). Indicating such crimes as a charge would have required a more complex evidence procedure. Due to the lack of reliable documentation, this was considered too risky, so the charges of these were dropped (Kurth, 2013:440). Procedural constraints prevented the court from addressing these uncharged acts, as they were excluded from the indictment (Drumbl, 2013:8; Rodenhäuser, 2016:176).

Judge Elizabeth Odio Benito wrote a dissenting opinion in the judgment, arguing that the majority position interpreted the Rome Statute too narrowly and thus failed to recognize the sexual violence suffered by child soldiers. She contended that by

not considering relevant evidence, the ICC made such crimes invisible, discriminated against victims, and failed to serve justice fully (Zarei and Barzegarzadeh, 2025:577).

This omission weakened the integrity of the administration of justice and overshadowed recognition of gender-based violations, which only received due attention in later cases, such as the Ntaganda case, when sexual violence became an integral part of the International Criminal Court's emerging jurisprudence (Drumbl, 2013:9). Judge Odio Benito emphasized that sexual violence is inherently linked to child soldiering, yet procedural restrictions, including the principle of *nullum crimen sine lege*, left women victims, pregnant and mothers, stigmatized by wartime abuses without recognition or justice (Rodenhäuser, 2016:177; Drumbl, 2013:10). Although later remedied in the Ntaganda case, the Lubanga judgment initially ignored gender-based harms, undermining a fully victim-centered approach (Zarei and Barzegarzadeh, 2025:580).

Furthermore, the ICC's decision to exclude civilians harmed by the actions of child soldiers as "indirect victims" marginalized their claims, reinforcing a narrative that focused on child soldiers solely as victims, ignoring their dual role as perpetrators (Molima Bameka, 2023:142; Drumbl, 2013:15). Portraying child soldiers as merely passive victims diminished their agency, complicated reintegration efforts, and ignored their capacity for accountability and recovery, contradicting evidence-based interdisciplinary reintegration strategies (Drumbl, 2013:24; Jordans et al., 2012: 10). Overall, the judgment received mixed reception in the legal literature. The court missed the opportunity to develop a holistic legal framework. Such an approach would have made legal accountability more critical, on the one hand, and psychological rehabilitation and sociologically based reintegration strategies, on the other. The latter would have made it possible to address the multiple harms suffered by victims comprehensively, ensuring justice that balances accountability with rehabilitation and societal reintegration (Happold, 2010:380; Molima Bameka, 2023:153).

3. Legal developments after the Lubanga case

3.1. The Ntaganda and Ongwen cases

The precedent-setting effects of the Lubanga case shaped subsequent International Criminal Court jurisprudence, notably in the Ntaganda and Ongwen cases, which advanced legal accountability for child soldier recruitment and addressed sexual violence, responding to Lubanga's limitations.

In the Ituri province between 2002 and 2003, Bosco Ntaganda, deputy chief of staff of the Union of Congolese Patriots' (UPC) military wing, played a significant role in war crimes and crimes against humanity. These acts included ethnic cleansing, mass executions, looting, rape, and the recruitment of child soldiers. Ntaganda held a direct command role, coordinating attacks and village raids, where children were abducted for training, and girls were selected for sexual exploitation. The ICC issued an arrest warrant in August 2006 for the recruitment and use of child soldiers. In May 2012, the ICC expanded the charges to include rape, sexual slavery, persecution, murder, plunder, and other war crimes and crimes against humanity. Ntaganda

voluntarily surrendered at the United States embassy in Rwanda in March 2013 and was transferred to the ICC. (Rodenhäuser, 2016:186).

Ntaganda's trial began in the fall of 2015, charging him with 18 counts. In the summer of 2019, he was found guilty on all counts and sentenced to 30 years, the heaviest sentence ever imposed by the ICC. The Appeals Chamber upheld the verdict in March 2021, making it final. This case is significant from a legal perspective. Under international humanitarian law, children under 15 are protected people in armed conflicts, but prior interpretations suggested this protection ceased if they actively participated in hostilities, such as carrying weapons or engaging in combat. Defendants often argued that children joined voluntarily or that girls were spouses in consensual relationships. The Ntaganda Trial Chamber adopted a new approach, stating that sexual violence cannot be considered active participation, as it occurs under duress, not free will (Rodenhäuser, 2016:189). Addressing gaps identified in earlier cases, the ICC adopted a more victim-centered approach in the Ntaganda case, ordering \$30 million in reparations to be implemented through the Trust Fund for Victims. Initiated following the March 2021 order, the program provides medical and psychological care, support for victims with disabilities and gender-based violence, and assistance for former child soldiers.

The Ongwen case further developed accountability for child soldier-related crimes. In 1988, Dominic Ongwen, then 9, was abducted by the Lord's Resistance Army (LRA) in northern Uganda to serve as a child soldier. Subjected to brutal initiation ceremonies, he witnessed and later participated in violent executions, causing significant trauma. Ongwen rose through the LRA ranks, becoming commander of the Sinia Brigade. Between 2002 and 2005, he led attacks on civilians, kidnappings, rape, and child soldier recruitment. The ICC issued an arrest warrant in the summer of 2005. Ongwen surrendered in the Central African Republic in January 2015 and was transferred to the ICC. His trial began in December 2016, and in February 2021, he was found guilty of 61 counts, including murder, rape, sexual slavery, and child soldier recruitment. Sentenced to 25 years in May 2021, the verdict was upheld by the Appeals Chamber in December 2022. Ongwen has been serving his sentence in Norway under ICC supervision since December 2023 (Molima Bameka, 2023:153).

Dominic Ongwen's case reflects his dual role as a child soldier and a high-ranking commander who committed serious crimes. The ICC judgment acknowledged this duality but focused primarily on Ongwen's personal history and responsibility, with less attention to the trauma suffered by civilian victims, especially women and children. This approach can limit community healing and reconciliation, as fully acknowledging victims' grievances is essential for social reintegration. The Ongwen judgment marked a significant step forward in accountability, yet it highlights the need for legal and social frameworks that balance perpetrator accountability with comprehensive victim support. Collectively, the Ntaganda and Ongwen cases built on the Lubanga precedent, enhancing protections for child soldiers and addressing sexual violence, though challenges remain in fully integrating victim-centered and community-focused reintegration strategies (Molima Bameka, 2023:142; Rodenhäuser, 2016).

3.2. Further critical remarks

Despite progress in International Criminal Court judgments on child soldier recruitment, critical legal challenges persist, particularly in the incoherence of regulations and the interpretation of active participation, which undermine comprehensive child protection.

The Rome Statute defines the crime of recruiting child soldiers as applying only to children under 15, creating a legal gap for those aged 15 to 18. This conflicts with the Optional Protocol to the UN Convention on the Rights of the Child (OPCRC), which prohibits states from recruiting persons under 18 for compulsory military service and bans non-state armed groups from recruiting or using anyone under 18 in hostilities. Such legal incoherence complicates accountability, as perpetrators target older adolescents, believing there is no criminal liability for these acts. The UN Committee on the Rights of the Child recommends setting a minimum age limit of 18, but differing state practices hinder consistent application of these standards. This legal gray area requires resolution to ensure robust protection for all minors (Gašparić, 2024:124).

Challenges also remain with the concept of active participation under Article 8(2)(e)(VII) of the Rome Statute, which defines the recruitment and use of child soldiers as a war crime. In the Lubanga case, the ICC interpreted this broadly, encompassing combat and support roles (Yuvaraj, 2016: 88; Molnár, Tóth, 2016c: 73). However, in the Ntaganda case, the Pre-Trial Chamber applied a narrower interpretation, conflating active participation with targeted civilian support, potentially overlooking children's non-combat but risky roles, such as messenger or logistical tasks, which may undermine their protected status. Yuvaraj advocates for a unified child-centered guideline that accounts for these risks to ensure comprehensive protection (Yuvaraj, 2016:85).

Addressing these issues—regulatory gaps and inconsistent interpretations—is essential to strengthen accountability and safeguard children in armed conflicts, aligning legal frameworks with victim-centered and protective principles established in prior ICC cases (Gašparić, 2024:129; Yuvaraj, 2016:88).

4. Reintegration Challenges for Child Soldiers

Efforts to reintegrate former child soldiers into post-conflict societies face significant political, social, and gender-specific barriers, as demonstrated by programs in Burundi, Nepal, Sri Lanka, and the Democratic Republic of the Congo, each highlighting unique challenges in achieving sustainable social cohesion.

4.1. Burundi Example

Between 2005 and 2010, an integration program operated under the leadership of the ILO. The program provided targeted and diverse support to more than 450 child soldiers. Assistance was provided in several forms, including vocational training,

micro-credit, and community awareness campaigns. The latter aimed to reduce stigma and promote social understanding. The program was successful, as almost 95 percent of the participants could obtain a job and develop skills such as literacy. The supportive community environment aided the reintegration program participants. However, increased mental difficulties were observed among girls due to the trauma they had experienced. The incidence of PTSD and depression was significantly higher in the case of female soldiers compared to their non-recruited counterparts. Regression analyses showed that poor mental health had a direct impact on the extent to which victims were able to become economically independent and how they could function in society. Efforts to address this included workplace coaching and educational resources. Still, unfortunately, funding constraints for the program made it difficult to track these long-term outcomes. In conclusion, the Burundian example highlights that a well-structured and integrated program can successfully promote reintegration and address victims' problems. (Jordans et al., 2012:6, 9).

4.2. Nepal – Political Challenges During Reintegration

Following a 2006 peace agreement, the United Nations Interagency Rehabilitation Programme (UNIRP) (2010–2013) aimed to demobilize and reintegrate child soldiers in Nepal. A 2007 UN inspection classified 4,008 individuals as “excluded” (ayogya, meaning ineligible in Nepali) for being recruited as minors or joining after the ceasefire. This designation was stigmatizing, particularly for girls, who faced additional gender-based discrimination. The programme provided gender-stereotyped training, such as sewing for girls and driving for boys, which restricted economic opportunities. Since 2016, former child soldiers have launched an advocacy movement to eliminate the “excluded” label and seek recognition and compensation through Nepal's Truth and Reconciliation Commission and UN mechanisms. These efforts have fostered a collective memory acknowledging the victimized role of minors, promoting reconciliation (MacFarlane, 2023: 1225).

4.3. The Sri Lankan Example

After 26 years of civil war in Sri Lanka with the Tamil Tigers, the government launched a demobilization and reintegration initiative from 2009 to 2011, targeting Tamil child soldiers. Nearly 600 children received shelter, education, vocational training, and psychosocial support, and were formally reintegrated into communities. However, military supervision, including state loyalty requirements and an intimidating atmosphere, undermined the initiative's effectiveness. Girls faced severe social exclusion and trauma from sexual abuse, intensifying reintegration challenges. This militarized approach failed to achieve sustainable reintegration, weakening long-term social cohesion (MacFarlane, 2024:1136).

4.4. The Example of the Democratic Republic of the Congo

By 2007, UNICEF-supported Disarmament, Demobilization, and Reintegration (DDR) efforts had demobilized 34,000 child soldiers in the Democratic Republic of the Congo, but persistent funding shortages significantly hindered progress. Post-1990s conflicts created an unstable social environment, with widespread stigmatization of former child soldiers, particularly girls who experienced sexual violence. Child recruitment persisted, with new cases documented in 2015 (Molnár, Tóth, 2016c: 74). Juvenile courts in North and South Kivu adopted a hybrid approach, combining the 2009 Child Protection Act with restorative justice, treating children as “victims of crimes” and encouraging traditional reparations agreements. In a 2018 Bukavu case, a judge ruled that a forcibly recruited child soldier was accountable but eligible for community-based reparations, enhancing local acceptance. Resistance to reparations by humanitarian actors and legal gaps in victim compensation limited success. While this approach fostered community healing, sustainable reintegration requires gender-sensitive initiatives to address systemic barriers (Molnár, Tóth, 2016c: 75).

5. Promoting a culture of remembrance for reconciliation and successful reintegration

It is essential to foster a culture of remembrance to support justice, reconciliation, and the prevention of future violence, complementing reintegration programs by addressing the experiences of former child soldiers and the root causes of their recruitment. In the Democratic Republic of the Congo, hybrid juvenile courts initiated community dialogue by recognizing the dual roles of child soldiers as victims and perpetrators, mitigating stigmatization and reducing the risk of future conflict (Molima Bameka, 2023:153). Similarly, in Nepal, the Truth and Reconciliation Commission (TRC), collaborating with the United Nations, educates communities by integrating narratives of children’s exploitation experiences, addressing social factors that enable recruitment (MacFarlane, 2023:1227). Globally, the 2020 UN Manual on Child Protection recommends memorials and educational curricula highlighting the resilience of minors and raising public awareness of poverty and fragile statehood as root causes (UN, 2020). The International Committee of the Red Cross (ICRC) employs oral histories and campaigns to embed child protection in peace processes, deterring recruiters (ICRC, 2023). Therefore, a culture of remembrance builds resilient communities by amplifying the voices of former child soldiers and tackling underlying causes, significantly reducing the likelihood of future recruitment (Gašparić, 2024:131).

6. Summary and conclusions

I believe it is profoundly positive that cases involving the recruitment of child soldiers are being prosecuted at the International Criminal Court, ensuring international accountability for perpetrators. Reflecting on these efforts, I see the 2012 Lubanga judgment as a milestone that set a groundbreaking legal precedent for addressing such crimes. However, its limitations, particularly the lack of strong victim-centered approaches and the failure to address sexual violence, were significant shortcomings. In my view, these gaps spurred progress in subsequent cases, as the Ntaganda and Ongwen judgments advanced accountability by tackling sexual crimes, building on Lubanga's foundation (Zarei and Barzegarzadeh, 2025:584; Rodenhäuser, 2016; Molima Bameka, 2023:142). Reintegration programs in Nepal, Sri Lanka, and the Democratic Republic of the Congo highlight persistent barriers, such as social exclusion, gender inequalities, stigmatization, underfunding, and politicized implementation, evident in Nepal's stigmatizing "excluded" label and Sri Lanka's militarized approach (MacFarlane, 2023: 1224; MacFarlane, 2024: 1143; Molnár, Tóth, 2016c: 75). I believe a culture of remembrance, exemplified by advocacy efforts in Nepal and restorative justice in the Democratic Republic of the Congo, plays a vital role in community healing and prevention by documenting children's complex roles as victims and perpetrators (MacFarlane, 2023:1227; Molima Bameka, 2023:153). In my view, policymakers should prioritize individual mental health support and the creation of supportive social environments to strengthen prevention and social reintegration efforts. I propose that international law must protect all children under 18 from recruitment as child soldiers, aligning with the Optional Protocol to the UN Convention on the Rights of the Child to close existing legal gaps. I am convinced that integrating robust legal accountability, effective reintegration programs, and a culture of remembrance is essential to deliver justice, heal communities, and prevent future recruitment of minors.

Bibliography

- Drumbl, M. A. (2013) *The effects of the Lubanga case on understanding and preventing child soldiering*. *Yearbook of International Humanitarian Law*, 2013. Available at: <https://ssrn.com/abstract=2253494> (Accessed: 13 October 2022).
- Gašparić, A. (2024) 'Liability and protection of child soldiers under international criminal law', *Dijete i Obitelj u Suvremenom Društvu / Child and Family in Contemporary Society*, pp. 119–135. <https://doi.org/10.25234/dosd/31538>
- Happold, M. (2010) Protecting children in armed conflict: Harnessing the Security Council's "soft power", *Israel Law Review*, 43(2), pp. 360–380. <https://doi.org/10.1017/S0021223710000119> Available at: <https://ssrn.com/abstract=1991820> (Accessed: 14 May 2025).
- ICRC (2023) 'Children in armed conflict: Strengthening protection and reintegration'. International Committee of the Red Cross. Available at:

- <https://www.icrc.org/en/document/children-armed-conflict-protection-reintegration> (Accessed: 10 May 2025).
- Jordans, M. J. D., Komproe, I. H., Tol, W. A., Ndayisaba, A., Nisabwe, T., and Kohrt, B. A. (2012) 'Reintegration of child soldiers in Burundi: A tracer study', *BMC Public Health*, 12, 905. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-12-905>
 - Kurth, M. E. (2013) 'The Lubanga case of the International Criminal Court: A critical analysis of the Trial Chamber's findings on issues of active use, age, and gravity', *Goettingen Journal of International Law*, 5(2), pp. 431–453. <https://doi.org/10.3249/1868-1581-5-2-kurth>
 - MacFarlane, K. (2023) 'Child soldiers in Nepal: Re-conceptualizing reintegration and identity', *International Affairs*, 99(3), pp. 1211–1230. <https://doi.org/10.1093/ia/iia087>
 - MacFarlane, K. (2024) 'Protection gaps: Child soldier rehabilitation and militarized governance in Sri Lanka', *International Affairs*, 100(3), pp. 1131–1147. <https://doi.org/10.1093/ia/iiae074>
 - Molima Bameka, C. (2023) 'Narrowing the gap in the access to justice for child victims in postconflict societies: An analysis stemming from the construction of child soldiers in international law and policy', *The International Journal of Transitional Justice*, 17(1), pp. 141–156. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijad006>
 - Molnár, D. and Tóth, T. (2016a) 'Elveszíteni a gyermekkort I.: A gyermekkatonaság jelensége' [*Losing the childhood I.: The phenomenon of child soldiery*], *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle*, 2016(2), pp. 40–57.
 - Molnár, D. and Tóth, T. (2016b) 'Elveszíteni a gyermekkort II.: A gyerekkatonaság a nemzetközi jogban' [*Losing the childhood II.: Child soldiery in international law*], *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle*, 2016(3), pp. 42–57. <https://doi.org/10.32561/nsz.2016.3.3>
 - Molnár, D. and Tóth, T. (2016c) 'Elveszíteni a gyermekkort III.: Kongói esettanulmány' [*Losing the childhood III.: Case study of the Democratic Republic of Congo*], *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle*, 2016(4), pp. 66–76.
 - Rodenhäuser, T. (2016) 'Squaring the circle? Prosecuting sexual violence against child soldiers by their "own forces"', *Journal of International Criminal Justice*, 14(1), pp. 171–193. <https://doi.org/10.1093/jicj/mqw006>
 - United Nations (2020) *Handbook on children affected by armed conflict: Integrating child protection in peace processes*. New York: United Nations. Available at: <https://www.unicef.org/documents/handbook-children-affected-armed-conflict> (Accessed: 10 May 2025).
 - Yuvaraj, J. (2016) 'When does a child "participate actively in hostilities" under the Rome Statute? Protecting children from use in hostilities after Lubanga', *Utrecht Journal of International and European Law*, 32(83), pp. 69–93. <https://doi.org/10.5334/ujiel.321>
 - Zarei, M. and Barzegarzadeh, A. (2025) 'The confrontation between the international criminal justice system and intra-group sexual crimes against child soldiers', *Public Law Studies Quarterly*, 55(1), pp. 567–587. <https://doi.org/10.22059/jpls.q.2024.361472.3344>

Dávid TÓTH, PhD

ДЕЦА ВОЈНИЦИ, ПРАВДА И РЕИНТЕГРАЦИЈА: ДЕСЕТ ГОДИНА ПОСЛЕ СЛУЧАЈА ЛУБАНГА

Апстракт: Регрутовање деце војника наноси дубоку и трајну штету, кршећи детињство и основна људска права. Пресуда из 2012. у предмету Лубанга, прва осуда Међународног кривичног суда за регрутовање деце војника, успоставила је историјски преседан. Овај рад процењује њено наслеђе, анализирајући њен утицај на случајеве попут Онгвен и Нтаганда, који су проширили обим одговорности за сексуално насиље. Истражују се изазови реинтеграције — укључујући стигму, ментално здравље и родне неједнакости — у Бурундију, Непалу, Шри Ланки и ДРЦ-у. Иако је случај Лубанга померио границе правне одговорности, правда остаје недовршена без одрживе, ка жртвама усмерене реинтеграције. Неговање културе сећања која уважава сложена искуства деце војника кључно је за истину, помирење и превенцију, омогућавајући да њихове приче обликују праведнију будућност.

Кључне речи: деца војници, Лубанга, међународно кривично право, реинтеграција, култура сећања, родне неједнакости.

*Оригинални научни рад/
Original scientific paper*

CHILD IDENTITY PROTECTION IN TIMES OF ARMED CONFLICT

Abstract: This essay outlines the concept of the child's identity, examining its legal imperatives in the context of armed conflict. Drawing on international human rights treaties and academic literature, this study conceptualizes the child's identity as a set of elements that can be grouped around the concepts of origin, customs, and inclinations, and then further subsumed into the identity paradigm in an evolutionary key. The study focuses on one of the main dangers to the child's identity, namely forced re-education programs targeting children in the context of armed conflict, noting that such programs are also used outside the context of armed conflict, causing the same effects as genocide in the strict or cultural sense, which constitutes an international crime. The essay highlights that the destruction, alteration, and interference with the child's identity constitute various forms of attack on a supreme good protected by international law, even independently, deserving of solid protection.

Keywords: child identity, cultural genocide, international criminal law.

1. Introduction

The child's identity is an entity that is often overlooked and lost in the range of human rights generally defined from an adult perspective. Yet it constitutes an autonomous entity, not only worthy of special attention but also central to a fundamental perspective in the protection of human rights, as universally understood. As we will see in this essay, it has found specific affirmation and recognition through international conventions, yet it is often the most trampled upon, especially in military conflicts. After outlining the characteristics of children's identity (§ 2), this essay aims to provide an overview of the legal framework surrounding children's rights (§ 3) and, finally, to contextualize the dangers they face in military contexts

1 University of Bergamo, Department of Law. luigi.scollo@unibg.it

(§ 4), noting that forced re-education programs undermine the very foundations of children's identity and constitute an international crime that deserves to be effectively prosecuted.

2. The child identity concept

The main feature of human rights is that they are universal, meaning they apply to all human beings (Robertson, 2004: 229)².

This is clearly stated in the Universal Declaration of Human Rights (United Nations Charter) of 1948³. Article 1 of the United Nations Charter states that 'All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood'. The same is stated in the American Declaration of the Rights and Duties of Man of 1948⁴, which states in its preamble that 'All men are born free and equal, in dignity and in rights, and, being endowed by nature with reason and conscience, they should conduct themselves as brothers one to another'⁵.

The universal nature of human rights takes on more nuanced and specific connotations concerning certain categories of people who are known to constitute social, ethnic, and cultural minorities. Since they constitute minorities, they do not so much have a special category of human rights, but rather, in this case, we should think more in terms of peculiarities than new rights, in that they suffer or are at risk of suffering particular forms of aggression against their human rights. These forms of aggression are, however, entirely specific and belong precisely to minorities as such: universal human rights are therefore counterbalanced by forms of aggression that

2 It is not easy to define the concept of "human rights", but it is possible to outline the core of the concept itself as something that has to do with dignity (Lillich et al., 2006: 1). In any case, this is a limited set of fundamental rights, often common to constitutional law, which imposes negative obligations on States, concerns the relationship between States and individuals, and enjoys particular normative force, often of constitutional rank but above all international (Möller, 2012: 2).

3 The UN Charter is a milestone document in the history of human rights. Drafted by representatives with different legal and cultural backgrounds from all regions of the world, the Declaration was proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on 10 December 1948.

4 The convention was adopted by the Ninth International Conference of American States in Bogotá, Colombia, on 2 May 1948. For this reason, it is also known as the Bogotá Convention. The same conference also adopted the Charter of the Organization of American States and thereby created the OAS.

5 Similar statements can also be found in the African Charter on Human and Peoples' Rights of 1981, which states in Article 1 that 'The Member States of the Organisation of African Unity parties to the present Charter shall recognise the rights, duties and freedoms enshrined in this Charter and shall undertake to adopt legislative or other measures to give effect to them', and Article 2 states that 'Every individual shall be entitled to the enjoyment of the rights and freedoms recognised and guaranteed in the present Charter without distinction of any kind such as race, ethnic group, colour, sex, language, religion, political or any other opinion, national and social origin, fortune, birth or other status'. A similar argument can be made for the European Convention on Human Rights of 1950, which states in Article 1 that 'The High Contracting Parties shall secure to everyone within their jurisdiction the rights and freedoms defined in Section I of this Convention'. These are international texts that all refer to the UN Charter, which provides for the concept of the universality of human rights as the foundation of the declaration.

are specific and not universal, and for this reason even more dangerous because they risk being less stigmatized, less observed and less condemned, thus exposing human rights to more subtle and harmful forms of erosion (O'Brien, 2023: 60).

Within these categories, which constitute social, ethnic, religious, cultural, or other types of minorities, we must then consider a further differentiation. We have said that minorities suffer from particular forms of subtle and dangerous aggression because they risk going unnoticed by the majority. At the highest level of danger are those forms of aggression that affect minorities who have less opportunity to defend themselves, either on their own or by drawing the attention of the majority.

To what has been said so far, we can add that there are further classifications of human rights that could be referred to. One deserves some consideration in this essay, namely the difference between collective human rights (i.e. those concerning social groups, such as women or religious communities) and individual human rights which, although they also concern social groups, are expressed through an erosion of the individual sphere, as in the case of disabled people. Within the latter category, i.e. those who have less opportunity to defend themselves against the erosion of 'individual' human rights, we must include children (O'Brien, 2023: 61).

Children need special protection because of their extreme vulnerability, which exposes them to the most serious human rights violations. These violations can have a variety of sources. Socio-economic unrest, civil and military unrest, and the political situation are just some of the examples in which environmental or social conditions can cause irreparable harm (Devenish, 1996: 60.61).

The legal dimension of child protection is contained in the UN Declaration on the Rights of the Child of 1959⁶. It contains a catalog of rights recognized for children, in which the dimension of "development" plays a prominent role, as it is in fact at the heart of Article 2 of the Convention itself. That article expressly provides that 'The child shall enjoy special protection, and shall be given opportunities and facilities, by law and by other means, to enable him to develop physically, mentally, morally, spiritually and socially in a healthy and normal manner and in conditions of freedom and dignity. In the enactment of laws for this purpose, the best interests of the child shall be the paramount consideration'.

It is no coincidence that the time dimension in which childhood manifests itself has taken on such a central role in the Convention. Indeed, it is emblematic that the protection of minors is expressed first and foremost through dynamic protection, which protects not only what the child is at a given moment but also protects them from what they may not be in the future due to external actions.

The Convention, alongside the protection of birth, name, and nationality (Article 3), the right to social security, food, housing, leisure, and adequate medical care (Article 4), the right to receive special care where needed (Article 5) and the protection of the family (Article 6), pays particular attention to protecting the right of the child to develop his or her own personality in an atmosphere of freedom, not far from their environment, cared for by their family and without being subjected to any

6 Proclaimed by General Assembly resolution 1386 (XIV) of 20 November 1959.

form of trafficking, torture, ill-treatment or coercion, including labor, which could impair the development of their identity (Article 7 and 9).

The protection of a child's identity is therefore at the heart of child protection and constitutes its essential core, since the developmental dimension is ultimately the characteristic that distinguishes children from adults and, by extension, distinguishes the protection of children's rights from the protection of human rights as they relate to adults (Detrick, 1999: 174).

It is not easy to determine the coordinates of the child's identity. Certainly, they concern the following three dimensions: origins, customs, and inclinations.

As for the first profile, i.e., origins, it undoubtedly includes the right to a name, surname, date, and place of birth, to the extent that the State can be recognized as having a positive duty to ensure this right to the child (Alen et al., 2007: 21). It also includes the family of origin, in which the child has the right not only to live but also to be educated and trained, receiving from the family what is necessary for life, both morally and materially, if necessary, through the direct intervention of the State (Doek, 2007: 22)⁷.

Customs are also part of a child's identity. Language, first and foremost, is an essential component of their personality. Numerous studies in linguistic psychology demonstrate how language shapes a person's view of the world (Vygotsky, 1934; Whorf, 1956; Carmichael, Hogan, and Walter, 1932). Despite some criticism that these studies have received (Lucy, Wertsch, 1987: 80; Harley, 2001: 80), a language is therefore not just a code that enables thoughts to be communicated, but above all a lens through which individuals view reality. In this context, depriving a child of their language or changing it has a significant impact on their development and therefore alters the course of events in their life. We can say that this is a typical case of external action that constitutes that deviation affecting a child's identity.

A third category of elements that constitute the essence of a child's development are social and religious inclinations. Under this very broad category, we can, first of all, include the religious denomination to which the child belongs, either because he or she professes it directly or because it is that of the social or ethnic group from which he or she comes, or which is settled in the child's territory of origin. The contribution of religious affiliation to the formation of a child's identity is so obvious that this aspect does not need to be further discussed (Elkind, 1970: 104). This also includes other social conventions that may be specific to the territory, social group, class, or any context to which the child belongs, either in reality or potentially, without which the child's growth cannot be considered natural and free from adverse human actions (Jenkins, 1983; Alberici, 2006: 59).

Although summarized in a nutshell, these are the coordinates of the identity of children in need of legal protection, as they constitute the fundamental core of their development, which can be severely tested in socio-economic or geopolitical contexts where the interests of minors are neglected or even deliberately attacked.

⁷ In these terms, we see an initial erosion of the concept of negative obligation, which would limit the prescriptive scope of human rights, and which must instead be reaffirmed in order to guarantee their effective protection.

3. The child identity legal protection

The origins, customs, and inclinations that make up the various aspects of child identity enjoy multi-level protection⁸.

Protection at the national level is important, through various forms of safeguards that branch out across the legal system. However, in this context, it seems more significant to look at international law, which offers an umbrella of protection under which the national legal system (including its criminal law subset) necessarily falls.

Once again, we must refer to the 1959 UN Declaration on the Rights of the Child which, as we have seen, offers broad and organized protection for the developmental dimension of the child's personality. The Charter protects these three aspects that make up a child's identity. Furthermore, reference should be made to the Convention on the Rights of the Child adopted on 20 November 1989 by General Assembly resolution 44/25.

This Convention ensures the general protection of aspects of a child's identity. It attributes importance to social institutions, primarily the family (Articles 3-5), places the development of the child's personality at the center, not coincidentally in the same article (Article 6) dedicated to the right to life, and assigns a right to birth registration, citizenship and care by parents (Article 7), as well as to identity, nationality and family relations (Article 8), and establishes a positive obligation for the State to restore the original identity of a child who has been unlawfully deprived of it (Article 8(2)). In addition, of course, it guarantees freedom of opinion, expression, and religion to children (Articles 12-14), recognizing their right to freedom from interference in their private lives (Article 16). This is a catalog of protections that are often seen as applying to adults but take on a special dimension in this Charter, echoing other international charters with the same scope, indeed requiring that the same or greater protection be ensured for the identity of children, whose vulnerability is universally recognized (Ensalaco, 2005: 12).

It is worth emphasizing that within this Charter, the identity of the child takes on a priority role. Article 8 defines it as a specific area of protection, and scientific literature has observed that it constitutes an autonomous essence independent of all other objects of protection (McCombs and Gonzalez, 2007). For example, it includes the family dimension that characterizes the child's origins, but at the same time, it must also cover external influences that legitimately contribute to the child's development (Bissett-Johnson, 1996). Identity is, in fact, a bridge between the child's past and future, which develops within the child but through external interaction, an irreplaceable essence so precious that it deserves the widest possible protection, including a duty of restoration on the part of the State where it has been damaged, as in the case of displaced children, temporarily isolated or transferred, or worse, survivors of genocide (Assim, 2019: 400; O'Brien, 2023: 63).

8 If we look at the Geneva Declaration of the Rights of the Child of 1924, adopted on 26 September 1924, we see that the first of the five areas of protection reserved for children concerns their development. Article 1 states that 'The child must be given the means requisite for its normal development, both materially and spiritually'.

The origins, customs, and inclinations are also recognized in a multitude of international treaties aimed at protecting human rights.

The International Covenant on Civil and Political Rights adopted on 16 December 1966, for example, protects the right to return to one's own country (Art. 12), the right to privacy (Art. 17), and the right to protection of the family (Art. 23), i.e. all areas of protection relating to the safeguarding of a person's origins, to which is added the specific provision of Article 24, which is specifically for children and not only imposes the obligation to register births but also establishes the right to acquire a nationality, a sign that a person's attachment to their origins is an essential element of child protection. Customs are also specifically protected, since Article 27 expressly protects minorities and their distinctive characteristics, which must be preserved. Furthermore, social and religious inclinations are protected, and there is a general prohibition of slavery and forced labor (Article 8) as well as torture (Article 7), ensuring freedom of religion (Article 18). This is a set of protections reserved for men, and therefore also for minors, about their socio-economic or religious inclinations, which cannot be violated. The protection of the identity of the child, in the context of the International Covenant on Civil and Political Rights, must therefore be derived not only from the protection of origins, as outlined in Article 24, but also from the set of provisions that protect the development of the human personality which, based on the adult, actually outline a path of protection that does not abandon the human being from birth to their final formation, and beyond. In this scenario, the Covenant offers additional protection to that already provided by the UN Charter, which it does not replace but rather supplements, in the spirit of the broadest possible safeguarding of the child's specific characteristics and interests.

Many of the areas of protection mentioned above are similarly provided for in the UN Charter. Indeed, the right to nationality and to access one's own country are protected by Articles 13 and 15 of the Charter. The prohibition of interference in private life is also provided for in Article 12. The centrality of the family as an essential component within which the individual develops is also reaffirmed in Article 16. The same applies to the protection of freedom of religion (Article 5) and cultural habits of the community (Article 27), which, finding general protection aimed at adults, also encompasses minors. Similarly, by prohibiting slavery (Article 4) and torture (Article 5), the Charter reaffirms the centrality of adults' choices in the conduct of their lives and, in the case of minors, the right not to be coerced into decisions that they would not otherwise have taken. A child-centered reading of the human rights in the UN Charter leads to a broad and complex protection of the entire identity of minors, especially when one considers that it expressly establishes special care and assistance for children in Article 25, as well as the right to education and training in Article 26, in which parents are recognized as having a primary role.

The protection of the identity of the child is therefore enshrined in the UN Charter in its diachronic and synchronic dimensions⁹, from birth and registration,

⁹ The environmental dimension in which development must be ensured also has its own dignity and relevance in this discussion (Kaime, 2019: 568).

acquisition of citizenship, throughout life with its education and training¹⁰, the care that children need, as well as the protection of the cultural identity of the community to which the child belongs.

The American Convention on Human Rights provides the same protections. First of all, the right to a name and nationality, enshrined in Articles 18 and 20, impose on States the duty to preserve and protect the roots of every individual from the moment of birth. The family (Article 17) is given special protection as the natural and fundamental collective unit of society, just as the individual is given special protection throughout his or her life through a general prohibition of slavery, forced labor (Article 6), and torture (Article 5). Freedom of thought (Article 13) and freedom of religion (Article 12) are also protected. These provisions, tailored to adults, must also be read concerning minors, as embryos of adults in the making and potential. This Convention dedicates a specific provision to the rights of children, namely Article 19, which states that 'Every child has the right to such protection as is necessary for his or her condition as a child, by his or her family, society and the State'. This broad protection calls upon the three social institutions par excellence, namely the family, the community, and the State, to fulfill the high task of protecting children.

What is important to note is that the human rights outlined for adults must also be read between the lines to derive further predicates concerning children's rights, since failure to do so would mean failing to recognize the full scope of these human rights as recognized in international treaties and, consequently, excluding children from the protection that international charters guarantee to their human rights.

4. The child identity in the war context

In military conflicts, children are undoubtedly among the most vulnerable and defenseless individuals. International law prohibits all forms of aggression against children in military operations and offers protection (more or less adequate and effective) to places where children normally spend their time, such as schools (Aptel, 2019: 522).

Among the many forms of aggression against children that occur in military conflicts, there is one of the most despicable that deserves to be highlighted in this context, and it has nothing to do with rape, physical violence, or other horrible abuses to which minors are unfortunately exposed in the horrific, destructive, and sinister world of war. This form of aggression is, in fact, an attack on the child's identity.

¹⁰ Training and education are fundamental components of identity, so much so that they are specifically mentioned in Articles 5 and 6 of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination of 21 December 1965. In this context, the Convention affirms that training and education are an inalienable human right that helps to build a community free from discrimination, inspired by the values of tolerance and solidarity. The Convention does not specify what type of education it has in mind, but it is clear that education imposed by force, eradicating cultural and religious identities and replacing them with those decided by an authority, would not fall within the scope of the freedoms guaranteed by the Convention.

The first form of aggression concerns the context of genocide. When an ethnic, social or religious group suffers genocide, a multitude of attacks on the identity of children occur. These may include exclusion from the right to register their name, access to healthcare and protection to which children are entitled, and love and care from their parents, either because they are exterminated or because the parents themselves separate themselves from their children in an attempt to save them from a terrible fate. In the context of genocide, children are deprived of many things, including play and its educational and learning function, which has a profound impact on the development of identity and personality, as well as rest and a healthy and humane environment, where, for example, minors are forced into forced labor (as in concentration camps). This is what happened in the Holocaust, in the Armenian genocide, and in the Cambodian genocide (O'Brien, 2023: 65).

But there is another form of genocide, namely cultural genocide, which specifically affects children belonging to a given social, ethnic, or religious group, namely the unlawful transfer and forced re-education of children under cultures, customs, and religions that are foreign to those of their origin. These re-education programs are, in effect, a very dangerous form of cultural genocide that often occurs during military conflicts and deserves to be highlighted and studied.

A recent case that has been raised by the international community concerns Ukrainian children caught up in the military conflict between Russia and Ukraine, which has led to the issuance of an international arrest warrant by the International Criminal Court against Russian President Vladimir Putin and Maria Lvova-Belova, who has served as Russia's Presidential Commissioner for Children's Rights since 2021¹¹.

A study by the Yale School of Public Health's Humanitarian Research Lab speaks of a veritable re-education program for thousands of children according to Russian culture and language¹². It is not important to delve into this case here, especially in the absence of sufficient documentation (the arrest warrant remains classified under a provision of the Rome Statute that protects witnesses). What is important to note is that re-education programs can occur in the context of military conflicts and can therefore constitute a danger to the protection of the child's identity, which must be taken into account. The Russian-Ukrainian case (Ioffe, 2023: 315) therefore draws our attention to a problem that is by no means new, but which deserves more attention and further investigation.

A programme of re-education of entire classes of minors belonging to a social, territorial, religious or cultural group may, in fact, result in the planned destruction of the identity of a people. The deportation of children (which constitutes an international crime) and their re-education is an alarming practice that affects the formation of the child's identity, destroying it permanently and replacing it surreptitiously with one directed by those in power.

11 These warrants are tied to the ongoing conflict in Ukraine and involve charges of war crimes under Articles 8(2)(a)(vii) and 8(2)(b)(viii) of the Rome Statute, specifically concerning the unlawful deportation and transfer of children from occupied Ukrainian territories to the Russian Federation.

12 See the Yale School of Public Health – Humanitarian Research Lab “Russia's Systematic Program for the Re-Education & Adoption of Ukraine's Children”, Feb. 14, 2023, available at: <https://www.ecoi.net/en/document/2088113.html>. Accessed on 22 May 2025.

The practices of deportation and re-education, as I have noted elsewhere (Scollo, 2024: 39), have a significant impact on the future of humanity as a whole. Here, I would like to emphasize how, in military conflicts, the identity of minors can be severely tested or even destroyed. Throughout history, there have been numerous cases of the annihilation of children's identity by authoritarian, illiberal, and dictatorial regimes, which sought to erase their original cultural, religious, or linguistic identity to wipe out a people.

A well-known example is the forced assimilation of Indigenous children in North America and Australia, who were sent to residential schools under the pretext of cultural integration and thus removed from their families and local communities, to erase all traces of their mother language, their cultural and religious traditions and, in essence, their original identity. As I have written elsewhere (Scollo, 2024: 40), the school aimed to 'kill the Indian, save the man' and assimilate them into the dominant white Christian culture, but these schools had devastating effects on individuals and the communities to which they belonged (Norman-Hill, 2020; Reyner and Singh, 2010; Churchill, 2004).

These practices are also rife in peaceful contexts, or rather where military action is not deemed necessary and programs such as the one in question are implemented. This is the case of Uyghur children in the Chinese region of Xinjiang. China has been accused of crimes against humanity and genocide for its operations in this region, home to around 12 million people, most of whom are Muslim. According to reports from international organizations, China has carried out mass forced sterilization of Uyghur women and deported children, tearing them from their families and locking them up in re-education centers. Here, the children are said to have been subjected to intense indoctrination, forbidden to practice their Muslim faith and speak their native language, to eliminate all traces of their cultural identity and replace it with a new one created in these centers¹³. Of course, China denies these allegations, but the international community is not convinced and speaks of shocking documents that have come to light through important investigative journalism conducted by the American network BBC (Bonardi, 2021: 2; Fallon, 2019: 79; Abbas, 2021: 1; Stern, 2021: 2).

The shocking conclusion that can be reached is that re-education programs, which aim to eradicate the culture and identity of children, make even military conflict in a genocidal context surmountable, by stripping children of the cultural identity of one people and replacing it with that of another, what is produced is a veritable cultural genocide.

Such programs aim to indoctrinate children with a new culture, different from their own, which is usually the dominant culture in the territories of deportation or the occupying states in the context of military conflicts. In this way, not only are children deprived of their right to preserve, cultivate, and develop their own identity, but they are also forcibly induced to assimilate an identity decided by third parties, constituting precisely those external actions that international law, as we have seen, prohibits and condemns.

¹³ See <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-22278037>.

Participation in a re-education program is often part of the military program, and therefore the identity confusion and intergenerational trauma that occurs is to be considered intentional because of military action carried out through indoctrination and education. This is a little-explored aspect of military practice that deserves attention, not only because of its lasting effects (Fillmore, 1997: 435), but above all because it is directed at the most defenseless and vulnerable group, namely children, who are unable to defend themselves, undermining the individual dimension of their identity and causing a collective loss in terms of humanity that cannot be fully restored, even by fulfilling the positive obligations under international law. These programs cause irreparable damage to the child's identity and constitute a serious crime against humanity that deserves our utmost condemnation.

5. Conclusion

As we have seen, a child's identity is an independent object of protection in the context of safeguarding and protecting human rights, under international law. It is not only expressly provided for in international charters concerning minors but can also be inferred from a reading of the conventions from the perspective of the child. Its characteristics can also be inferred from the regulatory context and scientific literature on the subject, which has outlined its features in terms of origins, customs, and inclinations. These elements constitute the pillars of the child's identity that are undermined by re-education programs used in military, paramilitary, or civil war contexts, as well as in peacetime. They constitute a direct attack on the child's identity and constitute an international crime that deserves to be prosecuted.

Bibliography

- Abbas, R. (2021) *The Uyghur Genocide through the Lens of the Child*. Available at: <https://gjia.georgetown.edu/2021/08/17/the-uyghur-genocide-through-the-lens-of-the-child/>. Accessed on 22 May 2025.
- Alberici, A.I. (2006) *Psicologia sociale dell'azione collettiva*. Milano: Vita & Pensiero.
- Alen, A., Vande Lanotte, J., Verhellen, E., Ang, F., Berghmans, E., and Verheyde, M. (2007) *Scope of Article 7*. In: Ziemele, I. (ed.) *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child, Article 7: The Right to Birth Registration, Name and Nationality, and the Right to Know and Be Cared for by Parents*. London: Brill | Nijhoff, pp. 21–29.
- Aptel, C. (2019) *The Protection of Children in Armed Conflict*. In: Kilkelly, U., Liefwaard, T. (ed.) *International Human Rights of Children*. Singapore: Springer, pp. 515–536.
- Assim, U.M. (2019) *Civil Rights and Freedoms of the Child*. In: Kilkelly, U., Liefwaard, T. (ed.) *International Human Rights of Children*. Singapore: Springer, pp. 389–410.

- Bissett-Johnson, A. (1996) *Name, nationality and identity*. In: Cleland A, Sutherland E.E. (ed.) *Children's rights in Scotland*. Edinburgh: W. Green/Sweet & Maxwell.
- Bonardi, M. (2021) More Problems from Hell: The Uyghur Genocide. *J. Glob. Rts. & Org.* 12, pp. 1–22.
- Carmichael, L., Hogan H. P., and Walter, A. A. (1932). An experimental study of the effect of language on the reproduction of visually presented forms. *Journal of Experimental Psychology*, 15, pp. 73–86. doi:10.1037/h0072671.
- Churchill, W. (2004) *Kill the Indian, Save the Man. The Genocidal Impact of American Indian Residential Schools*. San Francisco: City Lights Publishers.
- Detrick, S. (1999) *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*. L'Aia: Martinus Nijhoff Publishers.
- Devenish, G.E. (1996) *Human Rights in a Divided Society*. In: Gearty, C., Tomkins, A. (ed.) *Understanding Human Rights*. London – New York: Mansel, pp. 60–81.
- Doek, J. (2007) *Scope of Article 9*. In: Doek, J. (ed.) *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child, Articles 8-9: The Right to Preservation of Identity and The Right Not to Be Separated from His or Her Parents*. London: Brill | Nijhoff, pp. 21–31.
- Elkind, D. (1970). *Children and adolescents. Interpretive essays on Jean Piaget*. New York: Oxford University Press.
- Ensalaco, M. (2005) *The Right of the Child to Development*. In: Ensalaco, M., Majka, L.C. (ed.) *Children's Human Rights: Progress and Challenges for Children Worldwide*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, pp. 9–25.
- Fallon, J.E. (2019) China's crime against Uyghurs is a form of genocide. *Fourth World Journal*, 18(1), pp. 76–88.
- Fillmore, L.W. (1997) *What Happens when Languages are Lost? An Essay on Language Assimilation and Cultural Identity*. In: Slobin, D.I., Gerhardt, J., Kyratzis, A., Guo, J. (ed.) *Social interaction, social context, and language*. New York: Routledge, pp. 435–446.
- Harley, T.A. (2001) *The Psychology of Language: From Data to Theory*, 2nd ed. New York: Psychology Press.
- Ioffe, Y. (2023) Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide?. *Journal of Genocide Research*, pp. 315–351.
- Jenkins, J. C. (1983). Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements. *Annual Review of Sociology*, 9, pp. 527–553.
- Kaime, T. (2019) *Children's Rights and the Environment*. In: Kilkelly, U., Liefwaard, T. (ed.) *International Human Rights of Children*. Singapore: Springer, pp. 563–586.
- Lillich, L.R.B. et al. (2006) *International Human Rights: Problems of Law, Policy and Practice*. 4th ed. New York: Aspen Publishers.
- Lucy, J. A., Wertsch, J. V. (1987) *Vygotsky and Whorf: A comparative analysis*. In: Hickmann, M. (ed.) *Social and functional approaches to language and thought*, pp. 67–86.

- McCombs T, Gonzalez JS (2007) Right to identity. Available at: <http://scm.oas.org/pdfs/2007/CP19277.PDF>. Accessed on 22 May 2025.
- Milutinović, M. (1977) *Penology*. Belgrade: Savremena administracija.
- Möller K. (2012) *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Norman-Hill, R. (2020) *Australia's Native Residential School*. In: Minton S.J. (ed.) *Residential Schools and Indigenous Peoples. From Genocide Via Education to the Possibilities for Processes of Truth, Restitution, Reconciliation, and Reclamation*. London-New York: Routledge.
- O'Brien, M. (2023) *From discrimination to death*. New York: Routledge.
- Reyner, J. and Singh, N.K. (2010) Cultural genocide in Australia, Canada, New Zealand, and the United States: The destruction and transformation of Indigenous cultures. *Indigenous Policy Journal* 21 (4), pp. 1-26.
- Robertson, D. (2004) *A Dictionary of Human Rights*. 4th ed. London: Europa Publications.
- Scollo, L. (2024) *Chronological Perspectives on Crimes Against Humanity: Past, Present, and the Future*. In: Pavlović, Z. (ed.) *From Pogroms to Crimes Upon Crimes*. Novi Sad: University Business Academy in Novi Sad, pp. 29-47.
- Stern, J. (2021) Genocide in China: Uighur re-education camps and international response. *Immigration and Human Rights Law Review* 3(1) 2, pp. 1-33.
- Vygotsky, L. S. (1987). *Thinking and speech*. In: Rieber, R.W., Carton A.S. (ed.) *The collected works of L.S. Vygotsky, Volume 1: Problems of general psychology*. New York: Plenum Press. Original work published 1934, pp. 39-285.
- Whorf, B. L. (1956). *Language, thought and reality*. Cambridge: The MIT Press.

Luigi SCOLLO, PhD

ЗАШТИТА ИДЕНТИТЕТА ДЕТЕТА У ВРЕМЕНИМА ОРУЖАНОГ СУКОБА

Анстракт: Овај есеј описује концепт идентитета детета, испитујући његове правне императиве у контексту оружаног сукоба. Ослањајући се на међународне уговоре о људским правима и академску литературу, ова студија концептуализује идентитет детета као скуп елемената који се могу груписати око концепата порекла, обичаја и склоности, а затим даље укључити у парадигму идентитета у еволутивном кључу. Студија се фокусира на једну од главних опасности по идентитет детета, наиме на програме присилног преваспитавања усмерене на децу у контексту оружаног сукоба, напомињући да се такви програми користе и ван контекста оружаног сукоба, узрокујући исте последице као геноцид у строгом или културном смислу, што представља међународни злочин. Есеј истиче да уништавање, измена и мешање у идентитет детета представљају различите облике напада на врховно добро заштићено међународним правом, чак и независно, заслужујући чврсту заштиту.

Кључне речи: идентитет детета, културни геноцид, међународно кривично право.

Оригинални научни рад

ДЕЦА У РАТУ И ИЗ РАТА: ДВОСТРУКЕ ЖРТВЕ

Апстракт: Питање промењене природе ратовања у другој половини XX и почетком XXI века, имајући у виду чињеницу да се у савременим ратовима све више користе деца војници, захтева посебну пажњу доносилаца одлука и јавности. Улога деце у политици рата и мира другачија је него раније, а деца су притом и даље без потпуне правне заштите у том контексту. Пракса коришћења деце бораца у ратовима и њиховог регрутовања све је чешћа. Феномен ове форме злостављања деце је и конвенцијски и у судској пракси занемарен, што уз недостатак ефикасне међународноправне заштите деце у оружаним сукобима отвара питање да ли је тренутно таква заштита могућа. Многи оружани сукоби показују двоструку виктимизацију деце у рату и из рата, без обзира на статус који имају. Однос друштва према деци жртвама рата и сећању на њих даје посебну димензију питању деце из рата. Деца војници и деца жртве могу да се животном конфузијом нађу у једној особи, а постојећи концепт права детета често нема одговор на постављена питања из оружаног конфликта, да ли су деца ипак само инструменти и објекти у рату, или и даље имају свој потпуни субјективитет детета са једном обавезом: да буду срећни.

Кључне речи: права детета, оружани сукоби, деца војници, одговорност, култура сећања, заштита.

1 Редовни професор Правног факултета за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија, professor et dr h. c. Pecs, zoran.pav@hotmail.com

Уводна разматрања

Нема ни националног ни међународног суда пред којим се процесуирају кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом, који неће у пресуди навести да су деца најосетљивије и најугроженије жртве међународних и немеђународних оружаних сукоба. Страдања деце има посебну тежину, јер се њихов глас врло ретко јавно чује. Оно што је проблем који се јавља у пракси судских трибунала, да у међународном хуманитарном и међународном кривичном праву нема јединственог става о статусу деце у рату, када се ради о улози деце било као жртава кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом, било као извршилаца тих кривичних дела. Тај став различит је с обзиром на разлике које постоје између култура, традиција, правних система или времена у коме су биле жртве за које се тражи правда. Дилеме су, као и у националном законодавству, везане и за старосну доб деце која се налазе у ратом захваћеном подручју. Очигледан европоцентричан поглед на децу у рату и из рата формира и однос законодавца, јудикатуре и доктрине према статусу и положају деце у оружаним сукобима.

Кривично правосуђе, које ради искључиво као реакција на догађе из прошлости, према начелу законитости (Павловић, 2011:211), захтева што је могуће прецизнију регулативу, када је реч о проблематици деце у рату, и деце која се налазе у постконфликтним ситуацијама. Негативан тренд у последњим деценијама да је све више деце у рајама рата је ноторна чињеница, коју као такву није потребно ни доказивати, имајући у виду све већи број оружаних сукоба у свету око нас. Факултативни протокол 1 уз Конвенцију УН о правима детета ратификовало је око 180 земаља до сада, али то број деце ратника није смањило. Старе ране не зацељују, савремене сведоче о томе, а нови ратови рађају нове жртве.

Деца се лишавају слободе и затварају због чланства у оружаним групама или тек опреза ради јер су безбедносни ризик. На неким просторима ратних сукоба деца се све више регрутују управо као војници у борбама, док је све присутније кривично гоњење деце због изнуђеног учешћа у рату. У свим овим ситуацијама највећи проблем је у томе што се на оптуженичкој клупи, сем у ретким ситуацијама, не налазе они који их регрутују, затварају, муче, физички истребљују, уништавају породице, друштвене групе и нације. Питање статуса деце у рату и из рата, није посебно још издвојено у кривичном законодавству и хуманитарном праву, као што је то учињено са рањеницима, болесницима, бродоломницима, ратним заробљеницима и цивилним становништвом. Стварање логора смрти (Павловић 2024:189) само за децу није више специјалитет само из времена Другог светског рата на подручју квазидржаве НДХ, већ их има све више на афричком континенту, у Америци и другим територијама захваћеним ратом и његовим последицама, што говори у прилог чињеници да је ово једна од можда и најважних тема међународног хуманитарног и међународног кривичног права, која мора бити додатно регулисана, да ли кроз нову конвенцију, засебно кривично дело или на други одговарајући начин, што не спречава надлежне органе и сада да у оваквим ситуацијама омогуће деци

потпуну заштиту у њиховом најбољем интересу, а да одговорни буду адекватно кажњени. Истовремено, деца која су била жртве у ратним временима иза нас не могу бити заборављени. Један од задатака културе сећања и јесте да се жртвама да место које и заслужују у алеји незаборава, а да се кроз одговоран мултидисциплинаран приступ теми да адекватан научни одговор. Деца у рату и из рата су тема која кроз културу сећања добијају одговарајуће место у јавном простору и друштву у целини, јер кривично право по свом смислу *ultima ratio* долази тек на крају, када се злочин према деци у рату већ догодио, јер деца су увек жртве.

Али, кренимо редом у одговорима на постављене тезе.

Један пример и неколико питања

За време НАТО агресије извршене 1999. на Републику Србију (тадашњу СР Југославију) под називом „Милосрдни анђео” дошло је до угрожавања живота људа, здравља и имовине, којом приликом је више од две хиљаде људи летално настрадало, међу којима су биле мушкарци, жене, старији и – деца. Бомбардовање је извршено са образложењем да је било неопходно спречити геноцид у јужној српској покрајини – Косову и Метохији, док је резултат тога данас видљив – стране трупе окупирале су део наше територије од закључења Кумановског споразума,² по Резолуцији УН 1244.³

Велики број инфраструктурних објеката уништених током бомбардовања у Републици Србији је обновљен, путеви су изграђени или поправљени, направљени су нови новосадски мостови, снабдевање становништва нормализовано, али изгубљени људски животи и људско здравље угрожено осиромашеним уранијумом се не може ни вратити, ни излечити. Оно што карактерише извршену агресију је неселективан напад извршен на нашу земљу, не водећи рачуна о основним правилима међународног хуманитарног права, где је утврђен минимум правила понашања у оружаном сукобу, што истовремено даје и основ за реакцију (изосталу) међународног кривичног права.

У том смислу је пример из априла 1999. управо парадигма неправедног страдања цивилног становништва и деце током извршене агресије. Наиме, дана 17. априла 1999. НАТО снаге су у нападу између 21:30 и 22:00 на аеродром Батајница или противваздушну одбрану западно од Београда, убили Милицу Ракић (3), а још један цивил је рањен. Девојчица је погинула од шрапнела док се налазила у купатилу на другом спрату свог стана (стан бр. 2) у улици Димитрија Лазарева-Раше број 8. Кућа у којој је живела породица Ракић налази се на удаљености већој од 1 км од аеродрома, у делу града са густо изграђеном цивилном инфраструктуром. Human Rights Watch је посетио место догађаја (Н4453977/Е02017362) 7. августа 1999., прегледао штету и обавио разговор са сведоцима самог догађаја. Докази указују на то да је оружје – вероватно касетна

2 <https://www.politika.rs/scc/clanak/426015/Zasto-sam-potpisao-Kumanovski-sporazum>

3 [https://docs.un.org/en/S/RES/1244\(1999\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1244(1999))

<https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19944>

бомба – експлодирало близу прозора стамбене зграде. Такође су кружиле гласине у СР Југославији да је и крстарећа ракета коју је оборила југословенска противваздушна одбрана експлодирала у овом насељу. Југословенска влада је проследила форензичке детаље о инциденту.⁴ Human Rights Watch је такође добио и фото документацију о смрти жртве од Министарства здравља РС, где су наведени сви детаљи у вези овог догађаја.⁵

Велики је број извештаја који говоре о употреби касетне муниције током извршене агресије, које су у време напада на Србију биле забрањене по општим правилима о ратовању. НАТО је признао да су коришћене касетне (кластер) бомбе и да су неке „залутале.” Тадашњи портпароли Министарства одбране САД су изнели податке да су најбољи пилоти на свету извели око 18.000 мисија изнад Југославије и бацили више од 9.000 касетних бомби, бункерских бомби, бомби са осиромашеним уранијумом, графитних бомби, ласерски вођених бомби или сателитски вођених бомби.⁶ Не улазећи у тврдњу званичника Министарства одбране САД да ли су пилоти који су управљали авионима и нападали и цивилне циљеве заиста најбољи, али је чињеница да је у једном од тих напада убијена и Милица Ракић, стара 3 године.

Основна премиса за све официре, подофицире и војнике пре одласка у ратне операције јесте познавање правила Међународног хуманитарног права, укључујући Оксфордски приручник (за припаднике војске Уједињеног краљевства), Женевске конвенције и Допунске протоколе⁷ и Либеров кодекс (за припаднике војске САД).⁸ Сви ови документи на сличан начин дефинишу цивилне објекте у негативном смислу, да је реч о свим објектима који нису војног карактера.⁹ Допунски протокол Први врло детаљно описује да су војни објекти они чијим би се уништењем, заузимањем или неутрализацијом постигла конкретна и уочљива војна предност. Међутим, према Botey (Bothe 2001:3,534) да би могао да се изврши напад на цивилни објекат ако он није био укључен у војне акције друге стране. Цивилни објекти неспорно имају у формално-правном смислу заштиту од напада, ако би се користили за предузимање борбених дејстава. Тек 2008. године донета је Конвенција о касетним бомбама, коју нису ратификовале НАТО земље, али и неке друге ван овог војног савеза.¹⁰ Оне се употребљавају још од времена Другог светског рата, али је неспорно да њихова употреба представља опасност у највећем за цивилне жртве. Приликом представљања цитираног извештаја Human Rights Watch о бомбардовању СР Југославије речено је да су најмање једна трећина цивилних жртава страдала од касетних бомби – деца, и то тамо где није било војних циљева.

4 https://www.hrw.org/reports/2000/nato/Natbm200-02.htm#P440_116432

5 <https://www.hrw.org/reports/2000/nato/> (izveštaj HRW)

6 <https://www.ipsnews.net/1999/05/rights-yugoslavia-nato-cluster-bombs-spray-death/> Перућ - Зимоњић, Весна (14. мај 1999). „Југославија: НАТО касетне бомбе прскају смрт”. *Inter Press Service*

7 <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebSign?ReadForm&id=375&ps=P>

8 https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/kako_pravo_stiti_u_ratu_iii.pdf

9 Протокол Први уз Женевске конвенције из 1949. године (1977), члан 52 (1).

10 <https://www.danas.rs/svet/sta-su-kasetne-bombe-i-zasto-su-kontroverzne/>

Дана 17. априла 1999. године, приликом агресије на СР Југославију, убијена је Милица Ракић, дете старо 3 године, и то тако што је „високообучени официр НАТО снага” који је знао правила Либеровог кодекса, односно правила међународног хуманитарног права и приликом прелета преко цивилних објеката дејствовао бацањем касетне бомбе. Цивилно насеље у коме је ово дете живело није било војни циљ, нити је служио војној акцији, и то је чињеница која је морала бити позната пилоту.

За извршено кривично дело које не застарева, ратни злочин против цивилног становништва, нико још увек није оптужен ни у Србији, нити у САД. Бацањем касетне бомбе у војној акцији НАТО формације на цивилно насеље у коме су живели Милица Ракић и њена породица није остварена војна предност за нападача. Бацање бомбе на простор где се злочин десио зато представља школски пример кривичног дела против човечности и других добара заштићених међународним правом.

У времену које је следило овом догађају празнина и бол за убијеном децом није нестала. Деца као најосетљивија категорија заслужују незаборав. Однос друштва према настрадалом детету могао би се тумачити поливалентно, јер је Милице Ракић као Детету страдалом у рату више пута подизано спомен обележје, које је било девастирано и опет обнављано. Али, то је већ друга тема која заслужује додатно истраживање зашто се уништавају споменичка обележја. Данас, споменик убијеном детету стоји, за сећање и опомену, али питања како је могуће да за извршени злочин нико није одговарао, и даље тражи одговор. На мермерном блоку у београдском Ташмајданском парку стоји споменик деци убијеној у НАТО агресији, чије чело заузима бронзана статуа мале Милице Ракић, а на српском и енглеском језику уклесана је порука: „Били смо само деца.”¹¹

Деца као жртве у рату

Никада раније није било толико оружаних сукоба широм света колико их има данас. То је показала нова статистика Програма за податке о сукобима у Упсали (УЦДП) на Универзитету у Упсали. У 2023. години, број сукоба у којима су учествовале државе износио је укупно 59, што је највећи број од почетка прикупљања података 1946. године. Претходни врхунци забележени су 2020. и 2022. године, са по 56 сукоба.

Истовремено, број смртно страдалих и убијених током насиља у сукобима преполовљен је у поређењу са ранијим годинама, што је последица завршетка изузетно крвавог рата у региону Тиграј у Етиопији крајем 2022. године.

Према наводима из наведеног извештаја УЦДП и даље можемо видети неколико необично смртоносних ратова, као што је рат у Украјини са скоро 71.000 смртних случајева и израелски рат против Хамаса где је УЦДП забележио преко 22.000 смртних случајева 2023. године. Иако је укупан број смртних

¹¹ <https://www.blic.rs/vesti/hronika/nato-geler-je-ubio-dok-je-bila-na-nosi-na-danasnji-dan-stradala-je-milica-rakic/tjxhlw0>

случајева у међународним оружаним сукобима широм света преполовљен прошле године у поређењу са претходном годином, са 310.000 на 154.000, 2023. је била једна од најкрвавијих година откако је УЦДП почео да прикупља податке о леталним исходима (цивилног становништва) у сукобима 1989. године.¹²

У међународним оружаним сукобима деца нису неми посматрачи, већ су и непосредне жртве. Чињеница да је реч о психофизичкој и емотивно рањивој групи чини децу веома једноставном метом. У свом извештају „Зауставите рат против деце” организација Save the Children за 2024. годину даје забрињавајућа реалност да се више од једног од шест деце у свету налази у подручјима погођеним сукобима, са разарајућим последицама по њихове животе и будућност. 2023. година је по овом истраживању означена као најтежа година у историји по питању тешких кршења права деце, са 31.721 потврђеним кршењем права детета што је повећање од 15% у односу на 2022. годину.¹³

Међутим, према УЦДП у 2024. години, број међународних оружаних сукоба поново је порастао, са 59 на 61, што је друга година заредом у којој је УЦДП забележио историјски највећи број сукоба. Број ратова повећан је са девет на 11, што је највећи број од 2016. године. УЦДП је забележио маргинални пад у броју смртних случајева заснованих на државама и у организованом насиљу у целини. Насупрот томе, једнострано насиље је доживело нагли пораст, првенствено вођено ескалацијом напада Исламске државе у Африци и широко распрострањеним убиствима од стране недржавних актера на Хаитију. Сукоби ван државе су смањени, како у броју активних сукоба, тако и у укупном броју смртних случајева. Укупно, УЦДП је забележио скоро 160.000 смртних случајева у организованом насиљу у 2024. години. Према истраживању Петерсон и други (Петерсон, Соленбер, Оберг 2025: 1239) веома реално се говори о изазовима у класификацији жртава, истичући како ограничења у квалитету података и приступу информацијама доприносе неизвесности око односа смртних случајева цивила и бораца. Ови изазови су посебно видљиви у случајевима немеђународних оружаних сукоба, у којима је разлика између цивила (небораца) и бораца често замагљена и у којима се у урбаним срединама користе неселективни облици ратовања, попут артиљерије, кластер муниције и бомбардовања из ваздуха. Тим више су ови подаци недовољно поуздани када се ради о броју деце жртава рата. Порука је ипак прецизна – морамо предузети заједничке, колективне акције како бисмо зауставили талас бруталности и равнодушности и боље заштитили цивиле, а нарочито децу у сукобима, и кренути путевима ка миру.

У овако суморној слици тренутних оружаних сукоба повреде права детета се према одређењу Савета безбедности УН класификују у шест група

12 <https://www.uu.se/en/press/press-releases/2024/2024-06-03-ucdp-record-number-of-armed-conflicts-in-the-world#:~:text=This%20has%20been%20shown%20by,2022%2C%20each%20with%2056%20conflicts>

13 <https://resourcecentre.savethechildren.net/document/stop-the-war-on-children-pathways-to-peace>

(Machel Study..., 2009). То су убијање и сакаћење, регрутовање и коришћење деце као војника (принудно или добровољно, без обзира о каквом се сукобу ради), напади на школе и болнице, силовања и остале врсте сексуалног насиља, отмице и спречавања приступа хуманитарној помоћи.

У рату се деци дерогирају право на живот, на породицу, право на здравље, право на негу и заштиту и сва друга права. Ако томе додамо да тамо где ратни сукоби трају дуже времена деца од рођења до одрастања знају искључиво за ратне сукобе, али не и за мирно детињство, говори да су деца у рату изузетно осетљива категорија са многоструким последицама у вези рата, видљивим и невидљивим. Кршења правила међународног хуманитарног права, од силовања, трговине људима, мучења, убистава нису тек ратни злочини, већ су због саме тежине дела када се ради о деци специфичност о којој се у будућности мора повести рачуна. То подразумева чак и нове инкриминације, а не тек евентуално изражавање у тежини запрећене и изречене казне.

Регрутовање деце у војнике према класификацији УН представља посебну повреду права детета, иако се још увек по правилима међународног хуманитарног права деца војници не разликују посебно у категоријама борци и цивили (неборци). Стереотип о деци која носе униформу и држе оружје само су део Рубикове слагалице многобројних ужаса које трпе деца. Према Cape Town Principles and Best Practices који је УНИЦЕФ усвојио 1997., дефинисано је дете војник као лице млађе од 18 година које је део било које врсте државних или недржавних оружаних снага или наоружане групе у било ком својству, укључујући, али не искључиво, куваре, носаче, гласнике и оне који прате такве групе, а који нису само чланови породице. Укључује девојчице регрутоване у сексуалне сврхе и за принудни брак. Зато се израз дете војник не односи само на дете које носи или је носило оружје (Cape Town Principles and Best Practices, 1997:12).

Данашња регулатива друштвених мрежа не бави се посредним садржајима који се тамо приказују, а где се управо шаљу поруке о регрутацији. Путем друштвених мрежа, али и на све друге доступне начине деца се упознају са регрутацијама што неке наводи да се добровољно придружују наоружаним формацијама. С обзиром на околности које их доведу до тога да се пријаве у војску, као и психофизичку незрелост, не можемо говорити о добровољности. Када се ради о околностима на које не можемо увек да утичемо, као што су сиромаштво и глад, непостојање родитељског старања, то увек ствара простор за дилему да ли се таква регрутација деце заиста могла избећи. На ова и слична питања кривично право, али ни конвенцијска решења не дају још увек одговоре.

Од милитаризације деце до њихове одговорности

Проблеми постојања деце војника од друге половине XX века постају све видљивији и док су путеви како деца постају војници све више препознатљиви, са јасним правцем шта треба чинити да се њихова регрутација заустави или сведе на најмању могућу меру, процедуре по којима се они изводе пред судове и кривични поступци остају и даље недовољно регулисани и јасни. На први поглед то не би требало да буде уопште питање, јер су правила Женевских

конвенција и Конвенција о правима детета са пратећим протоколима јасна, али у пракси то, на жалост, није тако.

Пратећи казнене прописе са почетка Другог светског рата на територији Краљевине Југославије, уочавамо да је питање одговорности деце врло прецизно и на штету деце регулисано. Наиме, према Наредби о увођењу казног права и казненоправних одредаба на заузету југословенску територију из 1941. године¹⁴ било је предвиђено да се примењује немачко кривично право, а предвиђена је надлежност војних судова. У односу на кривичноправну одговорност детета уведен је институт тзв. конструисаног пунолетства. Наиме, према параграфу 1 став 4 ове наредбе уведена је могућност суђења малолетницима независно од њихове старости, ако се они по свом узрасту могу упоредити са лицем преко 18 година старости. Овакав институт није био познат ни по једном Хашком правилу ратовања који су важили све до 1949. године, али прегледом судске праксе у Нирнбергу нисмо пронашли ни једну пресуду која би се бавила суђењима деци по основу конструисаног пунолетства и кривичној одговорности наредбоваца који су спроводили овакву врсту суђења према овом правном конструкту. Оваквих пресуда није било ни на територији тадашње Демократске федеративне Југославије непосредно по окончању Другог светског рата јер је очигледно да питање одговорности оних који су пресуђивали деци по оваквом пропису није била препозната, или бар није била у довољној мери приказана као очигледно кршење права деце.

У каснијем периоду питање одговорности деце војника алармирала су светску јавност посебно у случајевима као што су суђења Џозефу Конију због отмице и регрутовања око 14.000 деце у Уганди, и заточење дечака војника у војној бази Гвантанамо на Куби, који су били осумњичени за тероризам и убиства.

Пред међународним кривичним судом у Хагу, у предмету Тужилац против Џозефа Конија претпретресно веће МКС потврдило је свих 39 оптужби које је подигао тужилац.¹⁵ Према Римском статуту суђење се не може водити у одсуству оптуженог, па је крајње неизвесно када ће оно почети, али потврђивање оптужнице значи да постоје основане сумње да је оптужени Кони одговоран за ратне злочине и злочине против човечности, почињене између најмање 1. јула 2002. и 31. децембра 2005. године у северној Уганди. Џозеф Кони, држављанин Уганде, оснивач је и вођа Господње војске отпора („LRA“). Од најмање 1. јула 2002. до 31. децембра 2005. године, у северној Уганди, укључујући области Ачоли, Ланго и Тесо, водио се дуготрајни немеђународни оружани сукоб. Стране у оружаном сукобу биле су ЛРА с једне стране и Угандске народне одбрамбене снаге („УПДФ“) и придружене локалне оружане јединице, с друге стране. Оружана непријатељства су била дуготрајна и по интензитету су премашивала унутрашње немире и тензије, као што су нереди, и изоловани и

14 (*Verordnungsblatt* – Službeni list za zauzetu jugoslovensku teritoriju – izdaje Glavnokomandujući Armije, No 1, Na frontu, 1941)

15 <https://www.icc-cpi.int/news/kony-case-icc-pre-trial-chamber-iii-confirms-charges-war-crimes-and-crimes-against-humanity>

спорадични акти насиља. Штавише, ЛРА је извршила широко распрострањен и систематски напад на цивилно становништво северне Уганде. Кони и други чланови ЛРА имали су договор да нападају цивиле у северној Уганди за које је ЛРА сматрала да подржавају угандску владу и да подржавају ЛРА чињењем оптужених злочина, укључујући системске злочине против деце и жена отетих и интегрисаних у ЛРА.

Кони је постао међународно познат 2012. године када је америчка групација „Невидљива деца” (Invisible Children) направила видео у којима се приказани злочини ЛРА. Ти снимци су се убрзо раширили на интернету и видео Кону 1 и Кону 2, представљају пример како се и на крајње позитиван начин могу користити дигиталне технологије, а злочини доказивати и објашњавати јавности форма злостављања деце путем регрутовања.¹⁶

Потврђене оптужнице говоре да је Кони одговоран по 29 тачака оптужнице као индиректни саизвршилац или, алтернативно, за наређивање и подстицање извршења злочина које је починила ЛРА током напада на школу и кампове за интерно расељена лица, као и системских злочина почињених над децом и женама отетим и присилно интегрисаним у ЛРА. Ови злочини укључују злочине против човечности убиство и покушај убиства, мучење или алтернативно тешко злостављање и злостављање као нехумано дело, поробљавање, присилни брак као нехумано дело, присилну трудноћу, силовање, прогон на политичким основама, основама старости и пола; и ратне злочине намерног усмеравања напада на цивилно становништво, убиство и покушај убиства, мучење или алтернативно окрутно поступање, силовање, регрутовање деце млађе од 15 година у ЛРА и коришћење деце за активно учешће у непријатељствима, сексуално ропство, присилну трудноћу, пљачку и уништавање непријатељске имовине.

Одлука о потврђивању оптужби подигнутих у одсуству против Јозефа Конија заснована је на члановима 61(2)(6) и 61(7) Римског статута.¹⁷ Међутим, према цитираном Римском статуту, суђење ће започети када оптужени буде пронађен и изведен пред судско веће.

Међународни кривични суд у Хагу је донео веома посебну пресуду за злочине против човечности и других добара заштићених међународним правом током 2021. године у предмету тужилац против Доминик Онгвен (Dominic Ongwen), који је био војник Џозефа Конија.¹⁸ Наиме, Онгвен је као бивши командант побуњеника у Уганди осуђен на 25 година затвора, а судије су навеле да га нису осудиле на доживотну робију због тога што је отет као деветогодишњи дечак и одмах приморан да се бори на страни побуњеника, чији је командант касније постао. Изречена казна била је донета због утврђене кривице за 61 ратни злочин и злочин против човечности, међу којима су убиства, силовања, присиљавање на брак, присилна трудноћа, коришћење деце као војника.

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Y4MnpzG5Sqc>

¹⁷ <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-saradnji-sa-medjunarodnim-krivicnim-sudom.html>

¹⁸ ICC-02/04-01/15 icc-cpi.int/uganda/ongwen

Веће се у овом случају суочавало са јединственом ситуацијом: са починиоцем који је својевољно нанео огромну патњу својим жртвама, али који је и сам раније претрпео екстремне патње од групе чији је касније постао истакнути члан и вођа. Оно што је Веће определило за кажњавање овог оптуженог је чињеница, да је могао побећи јер није био у потпуности потчињен свом команданту Конију. Онгвен је први командант ЛРА који се суочио са правдом на међународном суду и његове осуђујуће пресуде за злочине на родној основи значајне су за тужиоце који желе да казне таква злодела.

Други случај који је заинтересовао општу и стручну јавност у вези са учешћем деце у рату и из рата је у вези са канадским држављанином Омаром Кхадром, који је 2002. године лишен слободе на авганистанском ратишту, када је имао 15 година и осумњичен за ратни злочин, да је након сукоба на подручју наводног кампа Ал-Каиде у Авганистану, живот изгубио лекар специјалних јединица САД-а, наредник прве класе Кристофер Спир. Кхадр је осумњичен да је бацио бомбу која је усмртила Спира и одведен је у Гвантанаму, где је оптужен за ратне злочине пред војном комисијом. Оптужница против Кхадра била је заснована на признању које је тада 15 годишњи дечак дао истражитељима у Авганистану, што је био главни доказ против њега у кривичном поступку за убиство и терористичко удруживање. Иако се одбрана противила оваквој оптужници заснованој на исказу датом под претњама и мучењем, била је потврђена, а суђење започето. Међутим, 2010. године када је суђење заиста почело, оптужени (тада већ стар 23 године) поново је признао кривична дела. На основу тог признања, осуђен је на казну затвора у трајању од осам година, уз време које је провео у истражном затвору. Две године касније, вратио се у Канаду да одслужи остатак своје казне, а 2015. године је пуштен на слободу. Десет година у затворској установи у заливу Гвантанаму постало је општој јавности проблематично, тек након што су га неки медији означили као дете војника.

Не улазећи у све детаље случаја војника детета, из агенцијских вести и касније пресуде Врховног канадског суда о накнади штете произилази да је он своје признање дао први пут као резултат мучења, док је још био на ратишту, а други пут као пунолетан услед *stress and duress tactics* - модела мучења, који подразумева недостатак сна и других облика понижавања током испитивања у Гвантанаму 2003. године. Кхадрови пуномоћници поднели су тужбу против канадске владе, због кршење међународног права јер Канада није заштитила свог грађанина и била у договору са владом Сједињених Америчких Држава током којег је био мучен.

Правни положај Кхадра је такав да га влада Канаде означава као осуђеног терористу, а ОУН као дете војника. У медијској бици, према новинским агенцијама и електронским медијима, видљиво је да је тек 2012. осуђени за „ратне злочине” изручен Канади из САД-а, како би остатак казне одслужио код куће. Међутим, званична Канада је Омара Кхадра означила јавно као присталицу терористичке мреже Ал-Каиде и осуђеног терористу. Због тога је у тужби против Канаде добио парницу и накнаду штете од око 8,0 мил УСД. Наиме, медијски рат који се водио поводом издржавања казне детета војника

угрозио је рехабилитацију која је у случају детета обавезна. Судски случај је у Канади, али и широм света изазвао многе контроверзе, почевши од признања под најмање сумњивим околностима, статуса детета војника, али и чињенице да су се многи запитали шта се са 8 милиона долара може учинити од стране терористичке групе.

На крају, а у вези са овим случајем, рецимо и да су удовице убијених припадника војске САД-а тужиле Кхадра ради накнаде штете, која им је и досуђена у износу од 134 мил.УСД. Међутим, ова пресуда против држављанина Канаде не може бити извршена. Парадигма овог случаја показује колико је коришћење деце војника најмање препозната форма злостављања деце. Овде је реч о двоструком злостављању. Прво је оно које је увело дете у редове милитантних група, а друго је оно у вези са њиховом моралном и правном одговорношћу, али и односом Владе САД и Канаде према деци војницима.

Уместо закључка

Ратови прате људску цивилизацију, а тиме и питање учешћа војника деце у њима. С обзиром на стандарде у развоју људских права, а посебно права детета, промене у ратовању заслужују и промене у ставовима о учешћу деце у њима. Дати примери говоре различите ствари: од оних да се деци у рату и из рата дају посебни статуси на њихову штету у односу на права која им припадају током суђења, до оних која се односе на одговорности оних који ту децу регрутују и укључују у ратовања. Ово је независно од тога да ли је реч о побуњеничким групама у Уганди, или у ратом захваћеним подручјима Европе. Јер, дете увек има само једну обавезу надконвенцијске природе, а то је да буде срећно. Деца која су у рату и из рата, или која буду и непосредни учесници ратних догађања, имају право кад год је то могуће да наставе детињство које им се одузима.

Према Конвенцији о правима детета Уједињених нација из 1989. године,¹⁹ деца су носиоци права, али не и одговорности која произилазе из тих права (сем права да буду срећни). Према томе, деца имају загарантована права учествовања у одлучивању, развојна права, право преживљавања и друго, а свака заједница има обавезу да за име и рачун добробити деце та права осигура. С обзиром да деца ипак не могу самостално доносити своје одлуке, у томе учествују и њихови родитељи, односно старатељи. Ту је први проблем када је реч о деци у рату и из рата, јер је дете особа млађа од 18 година, Факултативним протоколом уз Конвенцију је предвиђено да се деца могу укључивати у оружане сукобе већ са 16 година, уз строго предвиђене услове.²⁰

Међутим, дете не може самостално донети одлуку да се придружи војсци, што значи да не може бити ни одговорно за дела почињена током

¹⁹ <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>

²⁰ https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Fakultativni%20protokol%20o%20ucescu%20dece%20u%20oruzanim%20sukobima%20uz%20Konvenciju%20o%20pravima%20deteta-UN.pdf

вршења војне службе, а током малолетничког доба. Зато је ово питање увек врло осетљиво, јер људско биће коме одузмете детињство, тешко после то доба може да надокнади.

Кад год се приказују извештаји о ратним сукобима, слике деце жртава су увек доминантне, јер се жели показати колико у ствари деца у рату пате. Деца од субјеката права постају објекти међународне безбедности када се директно или индиректно укључују у оружане сукобе били или они по својој природи међународни или немеђународни, била деца жртве у традиционалном смислу те речи, или извршиоци најтежих облика најтежих кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом.

Уважавајући све различитости у развојном добу пре више стотина година и данас, право учешће деце у рату веже се ипак за XX век и данас. До тада, ратови су били већински у сфери деловања старијих, а еволуција ратовања довела је, не само кроз приказане примере већ и кроз деловања на многим другим ратиштима, да се деца данас ефикасно претварају од деце у борце. Деца тако добијају примарне улоге у ратовању и чине редован састав војних јединица, побуњеника, терористичких група или чак и редовних армија. Учешће деце и њихова присутност у рату и из рата надилази скромну пажњу која се овом феномену поклањала до сада.

С обзиром да данашње међународно право обилује многим противречностима, тешко је говорити о заштити деце у оружаним сукобима, без обзира на улогу коју им је судбина доделила. Државе често стављају тзв. националне интересе изнад интереса детета, па се данас често сусрећемо са честим изменама прописа о регрутацији, којима се спушта доња граница за пријем у војску, ради остваривања тзв. националне безбедности земље.

Животне околности често иду преко „најбољег интереса детета“, што га чини учесником ратних дешавања у улогама које деци не припадају. Међутим, свој тој деци припада право на процес враћања детета војника у дете. Разоружавање је најмањи проблем који се најбрже реши, али психичка и физичка рехабилитација је ту много важнија. Враћање изгубљеног детињства често није могуће, али свакако да сем обнављања материјалних вредности урушених ратом оно што је много важније је вратити и људски морал и достојанство детету. Комбинација правила кривичног права, уз поштовање Женевских конвенција и Допунских протокола, са Конвенцијом УН о правима детета и факултативни протокол, тек су основа за поштовање права детета у рату, и из рата. Локална култура неговања сећања на велике ратнике и учешће деце у рату не мора истовремено да значи и изградњу култа детета ратника. Деца и млади имају више пута поновљену тезу не само на загарантована права у могућим судским поступцима због почињених дела за време рата, већ и да они који их доведу у стање војника детета ратника за таква чињења одговарају.

Да ли ће се започети расправа о увођењу посебног кривичног дела ратни злочин против деце не мора да буде само ствар академске расправе, али историја и сећања на ближу и даљу прошлост нам говоре да је тема деце у рату и из рата важна у друштвеној стварности у којој се налазимо, а онда следом тога и дискусија о новој или прецизној инкриминацији.

Само на тај начин, кроз друштвени дијалог о деци у рату и из рата парадигма девојчице Милице Ракић и поштовања сећања на страдалу децу у рату имаће свој пуни смисао. Рад међународних трибунала не може бити довољан као превенција ако свако друштво не започне са променама које ће обезбедити свој деци света право на детињство у коме ће једина обавеза бити да буду срећни. Таква обавеза се веома тешко реализује у условима непосредне ратне опасности и рата, јер деца као категорија не могу на њу да одвише утичу. Познавање чињеница о страдању деце у рату и из рата показује спремност и зрелост друштва да праксу двоструке виктимизације деце у вези са ратом искорени. Зато је одговорност на доносиоцима одлука већа, јер је неопходно да се кроз стално образовање ствара што шири фронт чланова друштва који ће се борити против овакве виктимизације деце, а чињенице о томе учинити што видљивијима.

Литература

- Bothe, Michael: The protection of the civilian population and NATO bombing of Yugoslavia: Comments on a Report to the Prosecutor of the ICTY, *European Journal of International Law*, (12) 3, 1 June 2001, Pages 531–536, <https://doi.org/10.1093/ejil/12.3.531>
- Davies, S., Pettersson, T., Sollenberg, M., & Öberg, M. (2025). Organized violence 1989–2024, and the challenges of identifying civilian victims. *Journal of Peace Research*, 62(4), 1223–1240.
- Pavlović, Z. S. (2010). Od načela zakonitosti do načela pravnosti u krivičnom pravu. *Vojno delo*, 62(4), 210–228.
- Pavlović Z. (2024), From persecution to pogrom as a war crime against humanity, Од прогона до погрома као злочина против човечности. (Ed: Zoran Pavlović), From pogroms to crimes upon crimes, University Business Academy in Novi Sad (pp. 187–199
- Davies, S., Pettersson, T., Sollenberg, M., & Öberg, M. (2025). Organized violence 1989–2024, and the challenges of identifying civilian victims. *Journal of Peace Research*, 62(4), 1223–1240. <https://doi.org/10.1177/00223433251345636> (Original work published 2025)
- Machel Study 10 Year Strategic Review: Children and Conflict in a Changing World. 2009, UNICEF
- Cape Town Principles and Best Practices, 1997, Cape Town, UNICEF
- <https://www.politika.rs/scc/clanak/426015/Zasto-sam-potpisao-Kumanovski-sporazum>
- [https://docs.un.org/en/S/RES/1244\(1999\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1244(1999))
- <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19944>
- https://www.hrw.org/reports/2000/nato/Natbm200-02.htm#P440_116432
- <https://www.hrw.org/reports/2000/nato/> (izveštaj HRW)
- <https://www.ipsnews.net/1999/05/rights-yugoslavia-nato-cluster-bombs->

- spray-death/ *Перић - Зимоњић, Весна (14. мај 1999). „Југославија: НАТО касетне бомбе прскају смрт”. Inter Press Service*
- <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebSign?ReadForm&id=375&ps=P> https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/kako_pravo_stiti_u_ratu_iii.pdf
 - <https://www.danas.rs/svet/sta-su-kasetne-bombe-i-zasto-su-kontroverzne/>
 - <https://www.blic.rs/vesti/hronika/nato-geler-je-ubio-dok-je-bila-na-nosi-na-danasnji-dan-stradala-je-milica-rakic/tjxhlw0>
 - <https://www.uu.se/en/press/press-releases/2024/2024-06-03-ucdp-record-number-of-armed-conflicts-in-the-world#:~:text=This%20has%20been%20shown%20by,2022%2C%20each%20with%2056%20conflicts>
 - <https://resourcecentre.savethechildren.net/document/stop-the-war-on-children-pathways-to-peace>
 - (*Verordnungsblatt* – Službeni list za zauzetu jugoslovensku teritoriju – izdaje Glavnokomandujući Armije, No 1, Na frontu, 1941)
 - <https://www.icc-cpi.int/news/kony-case-icc-pre-trial-chamber-iii-confirms-charges-war-crimes-and-crimes-against-humanity>
 - <https://www.youtube.com/watch?v=Y4MnpzG5Sqc>
 - ICC-02/04-01/15
 - [icc-cpi.int/uganda/ongwen](https://www.icc-cpi.int/uganda/ongwen)
 - <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>
 - https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Fakultativni%20protokol%20o%20ucescu%20dece%20u%20oruzanim%20sukobima%20uz%20Konvenciju%20o%20pravima%20deteta-UN.pdf
 - <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-saradnji-sa-medjunarodnim-krivicnim-sudom.html>

Zoran PAVLOVIĆ, PhD

CHILDREN IN WAR AND FROM WAR: DOUBLE VICTIMS

Abstract: The author points to the issue of the changing nature of warfare in the second half of the 20th and the beginning of the 21st century, bearing in mind the fact that modern wars increasingly involve the use of child soldiers. The role of children in the politics of war and peace has changed, yet children still lack full legal protection in this context. The practice of using child combatants in wars and recruiting them has become more frequent. This form of child abuse has been neglected both in international conventions and in judicial practice, which—together with the lack of effective international legal protection for children in armed conflicts—opens the question of whether such protection is currently possible at all. Many armed conflicts demonstrate the double victimization of children both in war and as a result of war, regardless of the status they hold. Society's attitude toward child victims of war and the collective memory of them adds a special dimension to the issue of children affected by war. Child soldiers and child victims may, through confusion, be embodied in a single person, while the existing concept of children's rights often fails to provide answers to questions arising from armed conflict—whether children are merely instruments and objects of war, or whether they still retain their full child subjectivity with one obligation: to be happy.

Keywords: child, children's rights, armed conflicts, child soldiers, responsibility, culture of remembrance, protection.

Оригинални научни рад

**СТРАДАЊЕ ДЕЦЕ ПРАВОСЛАВНЕ
ВЕРОИСПОВЕСТИ НА ТЕРИТОРИЈИ
СРЕЗА ПЕРУШИЋ (ЛИКА) У
НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ (1941-1945)**

Апстракт: Након почетка Другог светског рата и проглашавања геноцидне творевине – Независне Државе Хрватске у пролеће 1941. године, почела су велика и до тада невиђена страдања православних Срба. У Лици, срезу Перушић, налазила су се већинска српска села чији су се мештани вековима бавили пољопривредом и сточарством. У тим мирним крајевима усташе су починиле злочин над својим комшијама – Србима. У погрому, само у току 1941. године, у срезу Перушић страдало је 904 мештана, а међу жртвама било је и деце која нису била поштеђена страховитог мучења. Бацана су жива у јаме, у запаљене куће, набадана су на усташке бајонете и ножеве, одсечене су им главе и други делови тела... Најмлађе жртве имале су само по неколико дана живота, најчешће родитељи нису стигли ни да им дају имена. У ратном вихору опустошила су се многа села и засеоци, попаљене су куће, школе, господарске зграде, а након рата многа места страдалишта никада нису обележена. И оно мало спомен обележја који су преживели подигли у спомен жртава, минирани су или су порушени у грађанском рату с краја XX века. Мали број усташких злочинаца био је ухапшен након рата и предат на суд, али нико од њих није показао кајање за злочине које је учинио. У срезу Перушић до почетка рата било је 3 234 православних Срба, а у току рата мученички је пострадало 1224 цивила, махом стараца, жена и деце, док су 220 мештана страдали као припадници партизанског или четничког покрета. Именом и презименом се зна да је у овом срезу пострадало 416 деце узраста до 18 година.

Кључне речи: срез Перушић, православни Срби, села: Дубока, Узелац, Студенци, Крш-Градина, Млаква, Доњи Косињ, Горњи Косињ, Липово поље, јаме, Независна држава Хрватска, усташе, злочин.

1 Библиотека Српске Патријаршије у Београду, budimir.kokotovic87@gmail.com

Срез Перушић у вихору Другог светског рата

У западном делу Лике, до почетка Другог светског рата и стварања геноцидне творевине Независне Државе Хрватске 1941. године, срез Перушић имао је три општине: Косињ, Пазариште и Перушић. Наведене општине имале су на својим територијама села и многе засеоке, а становништво се искључиво бавило пољопривредом и сточарством. На територији среза Перушић налазила су се српска села са својим Црквеним општинама и парохијама у Студенцима и Косињу. Као и данас, оне су у току рата припадале Српској Православној Епархији горњокарловачкој, чије се седиште налазило у Плашком.²

Црквена општина и парохија у Студенцима је са селима Кленовац, Перушић, Свети Марко, Јанча, Косињско брдо и Млаква. Парохијски храм Светог апостола Луке у Студенцима сазидао је 1774. године. По подацима из 1940. године, парохија је имала 219 православних домова. Поред храма у Студенцима, на парохији се налази и филијални храм посвећен Рођењу Пресвете Богородице у селу Млаква, у народу познат као „црква Свете Недеље.”

Црквена општина и парохија у Косињу је са селима Косињ Горњи, Косињ Доњи, Липово Поље, Кућишта и Крш. Парохијски храм Светог оца Николаја у Косињу сазидао је 1773. године, док је филијални храм у Липову Пољу сазидао 1803. године. По подацима из 1940. године парохија је имала 467 православних домова.

Пред почетак Другог светског рата парох у Косињу био је свештеник Милан Диклић, који је привремено опслуживао и парохију у Студенцима (Кокотовић, 2024:147-194).

У срезу Перушић, према попису Опште државне статистике Краљевине Југославије од 31. марта 1931. године, било је 3.234 српска-православна становника (Ластавица, 2002:30). Нажалост, за време НДХ у току рата у овом срезу пострадало је од усташа на најсвирепији начин 1.224 православна цивилна становника, док је око 220 пострадало у борбама на различите начине.

Одмах по оснивању НДХ у априлу 1941. године, усташе су почеле да хапсе православно становништво у срезу Перушић. У првим месецима сви угледнији Срби одведени су у затвор у Госпићу, након чега су одвођени у логор Јадовно на Велебиту, где су убијани и бацани у јаме. Тако је пострадао и парох косињски Милан – Мишо Диклић, кога су усташе ухапсиле у парохијском стану 18. јуна 1941. године и одвеле у затвор у Госпићу. Након страховитог мучења, неколико дана по довођењу у Госпић, одведен је на Велебит у Јадовно и ту убијен (Споменица, 1960:62).

У недељу, 26. јула 1941. године, на католички празник Свете Ане, усташе су организовале и одржале велики политички збор у Горњем Косињу. Збору су присуствовали многи усташки прваци из Загреба и Лике, почев од Јурице Фрковића, великог жупана Велике жупе Лике и Гацке, па до Ванча Михајлова.

2 У току рата мученички су пострадали Епископ горњокарловачки Сава Трлајић и 81 православни свештеник Епархије горњокарловачке. Српска Православна Црква унела је у Диптих Светих свештеномученика имена епископа Саве и 73 свештеника Епархије горњокарловачке.

Збор је отворио градоначелник Загреба, Томо Биљан иначе Косињанин, а говорио је усташки доглавник и министар Миле Будак. Био је то његов познати, застрашујући и хушкачки говор против Срба. Паролама као што су: „Србе на врбе!”, „Србима нема мјеста овдје у Хрватској!” и „Сва српска имовина је ваша имовина!”, изазвао је масовно одушевљење присутног хрватског становништва. Тада је посебно истакао своју чувену тројну формулу ПЗ (трећину поклати, трећину покрстити а трећину проћерати) за решење српског питања. Када су му појединци рекли да Хрвати живе у сиромаштву, Будак је показао на Липово Поље и Млакву и рекао: „Не кукајте због сиромаштва, већ узмите пушке и побијте те псе, узмите њихово и обогатите се.” Након тога се чула пјесма: „Зелени се јаворчић, под њим сједи Павелић, пије вино, пече јањце, коље Србијанце...” (Пражић, 2022, www.jadovno.com).

Након Будаковог говора у Косињу, усташе су организовано и плански почеле масовно да убијају православне Србе овог краја и да отуђују њихову имовину. Жене, деца и старци су убијани на кућним праговима, паљени у кућама и живи бацани у многобројне јаме Перушићког среза (Божичевић, 1984:19).

У времену 1941–1945. године над цивилним српским становништвом среза Перушић извршен је злочин геноцида у складу са Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида (Њујорк, 1948), члан II.

Страдање српске деце у Перушићким јамама

У првим месецима геноцидне творевине НДХ усташе су долазиле у села која су била насељена искључиво српским православним становништвом. Прво су хапсиле мушкарце и одводиле их у затвор у Госпићу или у логор Јадовно на Велебиту, где су зверски убијани. Онда су поново долазили и одводили старе и немоћне, као и мајке са малом децом. Док су у колонама ишли ка својим губилиштима, хрватско становништво пљачкало је њихова домаћинства.

Усташе су 2. августа 1941. године у јаму „Павкуша” у Јањачкој Коси живе побацале 39 цивила (12 мушких, 27 женских) из села Дубока и Узелци. Од њих 39 невиних жртава било је 30 деце узраста од 1 до 18 година. Најмлађа жртва Манда Узелац имала је непуне две године.

У јаму „Голубњача”³ која се налази код засеока Узелац у Рудиној драги (Јањевачка Коса), усташе су 3. августа 1941. године живе бациле петоро деце из села Кузмановаче (срез Госпић). Најмлађе је имало једну годину, док је најстарије рођено 1935. године.

Једна од највећих јама која је служила као усташка масовна гробница за православне Србе била је јама „Света Ана” у Горњем Косињу. Одмах по избијању рата, усташе су испитивале ову јаму како би им послужила за сакривање злочина над српским народом. У августу 1941. године усташе су ушле у српска села Студенци, Крш-Градина, Млаква, Пољан, Дулиба, Доњи Косињ и Липово Поље, и за неколико дана похапсиле и бациле у јаму „Света

3 Јама се још назива и „Шимин грч”.

Ана” 208 православних Срба (мушких 152, женских 56). Највише је страдало из Липова Поља (90 мештана) и села Млаква и Пољан (62 мештана). Стравичан погром православног становништва из ових места зауставили су италијански војници, након чега су усташе јаму покушале да затрпају камењем.

Од 208 жртава усташког терора у јами „Света Ана”, пострадао је 32 деце узраста од 1 до 18 година. Најмлађа жртва Анка Бобић из села Млаква, имала је непуних две године када је са родитељима бачена у јаму. Након рата 1948. године суђено је једном од починиоца овог злочина Луки Поднару, који је на суђењу изјавио „... међу нама се говорило да је у ону јаму код „Свете Ане” поклано и бачено до 180 лица.”⁴ Јама је спелеолошки истражена тек 1987. године под управом др Срећка Божићевића.

У стравичном покољу код ове јаме побијене су читаве многочлане породице Бобић Милана из Горњег Косиња, Бобић Симе из Горњег Косиња, Јаворине Миле из Млакве, Лемић Милоша из Млакве, Париповић Николе из Горњег Косиња и Варићак Ђуре из Косиња.

Код зграде општине Косињ, усташе су 10/11 августа заклале и бациле у оближњу јаму 13 православних Срба од којих је било двоје малолетне деце, Ђорђе Брујић (17) и Душан Радовић (15). Истог дана усташе су ухапсиле у засеку Вукелић код Доњег Косиња 11 мештана и бацили у јаму „Наздравка” у Доњем Косињу. Најмлађа жртва имала је 13 година – Ђуро Радовић. С масовног покоља српског народа над јамом „Наздравка” побегла је тринаестогодишња девојчица Смиља Радовић из Крша – Косиња. Она је након рата дала изјаву пред Окружним судом у Госпићу о усташким злочинима над поменутом јамом, у којој је изгубила оца Илију и сестру Марију – Марицу (Затезало, 2017:510).

У пролеће 1944. године ухапшено је и поубијано 27 Срба од којих је било 11 мушкараца и 16 жена. Тада су страдали: Баста Драгиња (16), Глумац Лазо (15), Глумац Мане (14), Глумац Вајо (17), Узелац Даница (18) и Узелац Манда (16). Све жртве усташе су бациле у јаму „Шеготинка”, која се налази између Оточца и Косиња.

На територији среза Перушић у току Другог светског рата било је 15 јама у којима су усташе бацале православне Србе. На основу истраживања Дане Ластавице (1928-2016), који је и сам био сведок страдања у срезу Перушић, документовано је навео да је у тих 15 јама страдало 319 православних Срба. Међу жртвама усташког терора у јаме је бачено 76 деце, узраста од 1 до 18. године.

Страдање деце у срезу Перушић

Поред великих стратишта логора Јадовно на Велебиту и многобројним јамама у срезу Перушић у којима су страдали православни Срби, усташе су у току рата извршила и многобројна зверства – спаљивање мештана у кућама и шталама.

4 Спис Окружног суда Госпић о суђењу усташа Поднар Луки, број: К-4/48 и К-55/48.

На православном гробљу у засеоку Дубока усташе су 2. августа 1941. године довеле 78 православних мештана среза Перушић (мушких 32, женских 46), које су на зверски начин поубијали. Међу настрадалима било је и деце узраста од 1 до 18 година, њих 44. Најмлађе жртве имале су свега три месеца - Милка Борчић и Стоја Борчић.

У засеоцима Стара Јанча, Нова Јанча и Пејновићи, насељена чистим српским православним становништвом, усташе су 6. августа 1941. године похапсиле 51 мештанина (мушких 14, женских 37) и на свирепи начин поубијали у затвору на Старом Јанчу. Ово место касније је названо „Долином смрти”. Међу побијеним Србима било је четворо мештана из Студенаца и двоје из Доњег Косиња. Све жртве су након убијања бачене у бунар у дворишту затвора. Најмлађа жртва од седморо деце које су ту пострадале био је Симеун Париповић из засеока Нове Јанче.

Усташе су у породичној кући 7. августа 1941. године у засеоку Обљаја у Косињу, живе запалиле Дану Кордића и његову кћерку Даницу, стару 9. година. Истог дана усташе су у штагљу-штали Дане Кокотовића у засеоку Пољан (Млаква) поубијале 7 мештана, а након тога је запалили. Међу жртвама био је и десетогодишњи Милан Цвијановић, који је тада страдао са дедом Јовом (77) и бабом Аницом (75).

Сутрадан, 8. августа, усташе су поубијале и запалиле 6 мештана у штагљу-штали Стевана Муњаса у Млакви, где је изгорела Милка Варић са једногодишњим сином Миланом.

Једно од највећих страдања православних Срба у срезу Перушић било је селу Млаква августа 1941. године. Усташе су у среду 6. августа похватале из Млакве и околних засеока 286 Срба, мушкараца, жена и деце под изговором да ће их иселити у Србију. Групу усташа предводио је Руде Риц, командант логора Јадовно. Тог дана у пространим кућама Јове и Стевана Глумичића у Млакви, зверски су поубијали, поклали и спалили 286 српских мештана од којих је 191 деце узраста до 15 година, 122 девојчице и 69 дечака (Затезало, 2017:494). Дане Ластавица наводи да је пострадало 138 деце, од којих је 41 похађало основну школу у Млакви (Ластавица, 2002:219). Од усташа су тада успели да побегну Невенка Глумичић – Ластавица, Мане Бобић и Мане Милеуснић. О злочину у селу Млаква, Невенка Глумичић – Ластавица сведочила је након рата 1948. године у Окружном суду у Госпићу, наводећи имена и презимена починиоца.

У кући Глумичића у Млакви, пострадала су деца: Бобић Бранко (7), Бобић Цвијета (15), Бобић Дамјан (9), Бобић Даница (5), Бобић Душанка (5), Бобић Илија (2), Бобић Јован (10 месеци), Бобић Мара (5 месеци), Бобић Мица (14), Бобић Мића (14), Бобић Милан (8), Бобић Милан (11), Бобић Милица (4), Бобић Милка (4), Бобић Нада (2), Бобић Петар (15), Бобић Славко (10), Бобић Софија (13), Бобић Зорка (2), Бобић Живко (5), Цвијановић Анка (8), Глумичић Анђа (15), Глумичић Јоцо (11), Глумичић Јован (7), Глумичић Манда (12), Глумичић Манда (13), Глумичић Марија (7), Глумичић Миле (3), Глумичић Милица (5), Глумичић Милка (2), Глумичић Петар (2), Глумичић Симо (3), Глумичић Смиља (1 месец), Глумичић Софија (7), Глумичић Стеван (3), Грујичић Аница (13), Грујичић Аница (2), Грујичић Боја (8), Грујичић Боја (15),

Грујичић Божица (4), Грујичић Душан (7), Грујичић Ђуро (6), Грујичић Ђуро (15), Грујичић Георгије (7), Грујичић Јован (14), Грујичић Јованка (3 месеца), Грујичић Јово (11), Грујичић Манда (13), Грујичић Мане (6), Грујичић Мира (1)⁵, Грујичић Мара (7), Грујичић Марија (13), Грујичић Миладин (9), Грујичић Милан (10), Грујичић Милан (3), Грујичић Милка (15), Грујичић Милка (7), Грујичић Милка (4), Грујичић Неђа (1)⁶, Грујичић Неђа (10), Грујичић Невенка (4), Грујичић Никола (3), Грујичић Васиљ (11), Грујичић Васиљ (12), Грујичић Вељко (9), Јаворина Анђа (9), Јаворина Боја (2 месеца), Јаворина Дане (16), Јаворина Димитрије (7), Јаворина Јово (3), Јаворина Манда (9), Јаворина Манда (14), Јаворина Мане (10), Јаворина Мара (16), Јаворина Марија (11), Јаворина Милан (7), Јаворина Милан (16), Јаворина Милан (16), Јаворина Милан (13), Јаворина Мира (5), Јаворина Стево (2), Јаворина Стево (4), Јаворина Софија (9), Јаворина Сока (2), Јаворина Здравко (2), Милеуснић Алекса (8), Милеуснић Анђелија (6), Милеуснић Анка (16), Милеуснић Анка (4), Милеуснић Буде (15), Милеуснић Дако (2 месеца), Милеуснић Дамјан (11), Милеуснић Дане (10), Милеуснић Душан (6), Милеуснић Ђорђе (7), Милеуснић Гојко (3), Милеуснић Ката (8), Милеуснић Љубица (2), Милеуснић Марија (14), Милеуснић Милан (12), Милеуснић Миле (13), Милеуснић Миле (6), Милеуснић Милка (14), Милеуснић Милка (5), Милеуснић Милош (17), Милеуснић Милка (18), Милеуснић Дане (18), Милеуснић Милош (17), Милеуснић Петар (1 месец), Милеуснић Петар (12), Милеуснић Симеон (6), Муњас Марија (11), Пражић Бранко (8), Пражић Даница (11), Пражић Драган (1), Пражић Ђорђе (4), Пражић Љубица (17), Пражић Љубица (8), Пражић Манда (15), Пражић Милан (1 месец), Пражић Милан (1 месец), Пражић Милан (10 месеци), Пражић Нада (9), Пражић Невенка (2), Радовић Анђелија (15), Радовић Дане (12), Радовић Мара (9), Радовић Недељка (15), Радовић Видосава (16), Варићак Бојка (7), Варићак Данило (8), Варићак Ђорђе (4), Варићак Ђуро (2), Варићак Јово (10), Варићак Мане (4), Варићак Милија (1 месец), Варићак Никола (7), Варићак Петар (1), Варићак Петар (1 месец) и Варићак Сока (8) (Ластавица, 2002:210-216).

Најмлађа жртва овог усташког злочина био је синчић Манде Милеуснић из села Млаква, стар свега три дана. Треба споменути и Бојку Милеуснић која је тог дана пострадала заједно са својих шесторо деце.

Земни остаци страдалих у Млакви закопане су код цркве „Свете Недеље”, а преживели сродници подигли су поред цркве спомен – костурницу 1955. године, у којој и данас почивају кости пострадалих мученика. На месту где се налазила кућа Јове и Стевана Глумичића, комунистичке власти су шездесетих година двадесетог века направиле акумулационо језеро Крушчица (Хрватска електрана Сењ).

Нажалост, и данас у XXI веку, постоји велика опасност опстанка спомен – костурнице у Млакви због великог пројекта Хрватске електропривреде да село Млаква са околним засеоцима буде потопљено ради изградње великог

5 Дана 6. августа 1941. године Мира Грујичић је напунила годину дана.

6 Дана 6. августа 1941. године Неђа Грујичић је напунила годину дана.

акумулационог језера. Епархија горњокарловачка годинама инсистира да се црква „Свете Недеље” заједно са спомен-костурницом измести на сигурну локацију.

Стака Радовић сведочи о зверствима у кући Стеве Глумичића на Вијенцу – Кршу, 7. августа 1942. године: „Видела сам кућу како гори, и у њој цијук жена и дјеце. Видим како из запаљене куће наваљују на врата, а усташе их ножевима на пушкама боду и бацају назад у ватру. Ту оста и моје дјете Дане од четри године старости у ватри.” У тој кући изгорели су три сестре Глумичић Анка (11), Милица (12) и Зорка (8), Радовић Данило, који је тог дана напунио четри године и Љубица Радановић (20) са својом једногодишњом кћерком Миром.

Тог дана гореле су и многе српске куће о чему је сачувано писано сведочанство Љубице Почуче из Крша: „Надиру усташе од Јанча, преко засеока Вјенац. Видим пале све куће тог засеока, па и кућу мојих родитеља и иду према Кршу... Долазимо код куће наших, које догоревају, како куће тако и све остале зграде... тражимо моју дјецу и остале... зовемо их, гледамо у изгорјеле од зицина, не можемо их наћи... Опет зовемо... идемо по жбуњу и долинама. Једном иде према мени мој стари отац, сав поцрнео, као земља и каже: „Љубо, ја сам их нашао. – Гдје? питам. – У Долини литица. Ја сам их изљубио и покрио плахтом. Долазим у ту Долину и угледам сва покривена побијеним нашим народом, међу којима моје троје дјеце: Раде (28.9.1932), Ђуро-Ђоко (29.9.1938) и Мира (10.9.1941), мама Ката (1881) и сестра Даница (1.1.1932), леже једно до другог, као да су заспали, а уз један камен угледам моју стару мајку, која држи у нарамку своју једногодишњу унуку, моју кћерку Миру.. Малој Мири угледам под вратом као да је повезала црвену мараму, а то није била марама... већ дјело усташких целата.”⁷

Усташа Иван Бабић из Доњег Косиња на послератном суђењу у Госпићу изјавио је да је заједно са својом групом ухватио у збегу седморо Срба из засеока Крша и одмах поклао. Тада је пострадао четворо деце, Даница Момчиловић (10) и Раде (9), Ђуро (3) и Мира Почуча која је имала десет месеци.(Спис Окужног суда у Госпићу, бр: ступ 6/46).

У шуми Обљај код Косиња 7. на 8. августа 1941. године, усташе су поубијале 57 мештана из засеока: Градине, Дражице, Подобљаја, Подградине и Крша.⁸ Тада је на свирепи начин поубијано 23 деце, а најмлађе је било дете Саре Репац, старо свега неколико сати. Пострадали су близанци Дане и Даница Цвијановић из засеока Дражице, стари годину дана, и Мира и Зорка Цвијановић, старе шест година, такође из засеока Дражице. Након завршетка рата, 1961. године на место страдања подигнута је спомен-плоча која је нажалост минирана 1991. године за време грађанског рата у Хрватској.

Усташа Павле-Шумар Петрановић на суђењу након завршетка Другог светског рата изјавио је: „... Први пут сам ишао у акцију на Обљај. Тај пут смо побили 6 жена и 2 дјеце. Дјеци су биле одсечене главе. Тада смо претражили сву

⁷ Сведочанство Љубице Почуче из засеока Крш данас се чува у Српској академији науке и уметности (Београд).

⁸ У шуми су се пре тога данима крили православни мештани од усташких војника.

шуму да нађемо још народа. Међутим, ја сам нашао још 8 особа, али не знам шта се њима догодило... Други пут сам ишао у акцију на Крш. Тај пут ишао сам ја и Мила Вукелић. Тог пута сам такође носио нож на колцу, пошто нисмо имали пушке...”()

На Нову годину, 1. јануара 1942. године једна група усташа на челу са Томом Биљаном ушли су у села Млаква, Горњи и Доњи Косињ. Након пљачкања ухапсили су 11 мештана и одвели у шуму Зеленковац више села Млакве. Ту су сви стрељани. Међу жртвама били су Буда Глумичић (15), Мане Глумичић (15) и Петар Бобић (16).

Након рата 1946. и 1947. године за злочин у шуми Зеленковац суђено је у Загребу и Госпићу усташама: Павлу-Шумару Петрановићу, Николи Клобучару, Луки Поднару и Томи Стефанчићу.

Дана 8. фебруара 1944. године усташка XXXIV бојна изненада је упала у српске засеок Крш и Млаква у Косињу. Тада је упала у кућу Владимира Воркапића⁹ у Млакви у којој се скривала Стака Цвијановић (21. октобра 1900.) из Дражице са своје четворо деце, Миланом (13), Јовом (7), Даном (5) и Гојком (3). У кућу је провалио усташа с упереним пушкомитраљезом. Чим је отворио врата угледао је Стаку око које су се свила њена деца. Отворио је ватру, што је ређи случај да су се Срби тада убијали ватреним оружјем и крв и мозак су почели прскати по зидовима собе.¹⁰ Након одласка усташа, мештани су сахранили посмртне остатке настрадалих на сеоском гробљу у Млакви.

Стака Цвијановић била је удата за Буду Цвијановића из засеока Дражице код Млакве, са којим је имала седморо деце, шест синова и једну кћерку. Одмах по проглашењу НДХ-а Буду су усташе ухапсиле и убиле над јамом „Света Ана” у Горњем Косињу. Имао је 43 године. Син Миле (10) пострадао је у штаглуштали Дане Кокотовића 7. августа 1941. године заједно са дедом Јовом (77) и бабом Аницом (75). Рат су преживели пуком срећом кћерка Милица¹¹ и син Стево, који је после рата као радник на пилани у Косињу погинуо несрећним случајем 1946. године.

Други велики усташки покољ догодио се у Млакви 15. јуна 1944. године, када је у засеоцима Пољан и Дулиба ухапшено 21 мештана (6 мушких и 15 женских). По хапшењу одведени су у кућу Петра Муњаса, где су сви побијени и спаљени. Међу жртвама било је 16 деце узраста од 2 до 18 године.

У једној пећини-јами надомак засеока Крша, усташе су 26. јула 1944. године ухватиле десеторо мештана засеока Крша и све поклале. Најстарија жртва била је Милица Кордић (74), док је најмлађа Недељка Париповић имала 12 година.

Усташа-кољач Иван Бабић из Доњег Косиња, дао је изјаву након рата 1946. године на саслушању у Окружном суду у Госпићу о страдању Срба у кући

9 Владимир Воркапић на почетку рата одведен је у Немачко ропство, а његова жена са петоро деце живи су спаљени на Коси 6. августа 1941. године.

10 Сведочење Милице Кокотовић рођ. Цвијановић, ауторове бабе по оцу.

11 Кћерка Милица Цвијановић (р. 1934.) након рата удала се за Буду Кокотовића и била је учитељица у основној школи у Млакви. На почетку грађанског рата 1991. године у Хрватској, заједно са супругом избегла је у Србију, где је и умрла 2011. године

Миле Париповића (Косињ) 10. децембра 1944. године: „Приликом акције у Доцину Драгу погинуло је око 60 особа и у кући спаљено... Послије покоља сам узео краву...” Такође, на суђењу у Загребу усташа Павле Петрановић – Шумар из Доњег Косиња изјавио је: „У јесен 1944. године учествовао сам у акцији на Доцину Драгу у Косињу где се налазио српски народ. Тада нас је пошло у акцију око 60 усташа у два сата послје поноћи. Тридесетак усташа опколило је село, а нас тридесетак ушло је у само село. Тада смо сакупили сав народ, око 60 душа, и догнали смо га у кућу Миле Париповића. У тој кући најпре смо их тукли и клали, а послје тога спалили. Тај пут нисам ништа опљачкао него сам дошао четврти дан и опљачкао шест врећа кромпира, једну врећу брашна...” (Ластавица, 2002:230).

На основу прикупљених информација у кући Миле Париповића 1944. године мученички је пострадао 49 мештана засеока Пољана, Крша, Доцине Драге и Липова Поља. Од тога било је 14 деце узраста од 2 до 18. године.

Пред крај Другог светског рата 1944. године, усташе су данима вршиле свирепа убиства преосталог српског становништва у Студенцима и околини. Тада је страдало 47 Срба, већином жена и деце (21 дете узраста од 1 до 18 година).

Захваљујући вишедеценијским истраживањима Дане Ластавице о геноциду над српским народом среза Перушић у Лици, током геноцидне творевине Независне државе Хрватске у току Другог светског рата (1941-1945), пописана су 83 имена свих усташких жртава из села Студенци, Крша, Млакве, Доњег и Горњег Косиња и Липовог Поља, побијених у властитим кућама или у близини својих домова. Међу настрадалима било је и осамнаесторо деце до 18 година.

На основу сведочанстава преживелих, као и архивских докумената у срезу Перушић од усташа су у току рата пострадали:

1. Село Дубока - 85 Срба (мушких 37, женских 48), 17 кућа је спаљено а село је опустело. Места злочина након рата нису обележена;

2. Село Узелац - 46 Срба (мушких 19, женских 27), 8 кућа до темеља срушено, а село је опустело. Места злочина након рата нису обележена;

3. Село Студенци – 116 Срба (мушких 62, женских 54), у рату је попаљено 113 кућа. Места злочина након рата нису обележена, у центру села подигнут је споменик жртвама који је срушен 1991. године;

4. Село Крш-Градина - 224 Срба (мушких 126, женских 99), попаљено и срушено 146 кућа и 164 господарска објеката. Места злочина након рата нису обележена.

5. Село Млаква - 464 Срба (мушких 225, женских 239), изгорено је 171 кућа и 196 господарских објеката. Места злочина након рата нису обележена. Након рата подигнута је спомен костурница код православне цркве у центру села;

6. Село Доњи Косињ - 67 Срба (мушких 32, женских 35), од 27 домаћинства остало је само 5. Места злочина након рата нису обележена. Након рата подигнута спомен-плоча на месту где је изгорео српски народ 10. децембра 1944. године;

7. Село Липово Поље - 152 Срба (мушких 117, женских 35), у рату је изгорело 27 кућа. Места злочина након рата нису обележена. Након рата подигнута је спомен-чесма у центру села.

8. Село Горњи Косињ - 3 Србина (3 мушкараца), запаљено је 3 православна домаћинства;

9. Село Перушић - 6 Срба, а у току рата запаљено је 3 православна домаћинства;

10. Села Старо Јанче, Ново Јанче и Пејиновићи - 60 Срба (мушких 26, женских 60), у току рата уништено је 21 православно домаћинство. Села су потпуно опустела, а места страдања након рата нису обележена;

Укупан број српских цивилних жртава у срезу Перушић у току рата је 1 224 православна мештанина, а само у првој години рата страдало је 904. Као што је приказано у усташким зверствима нису била поштеђена ни деца. Најмлађе жртве биле су тек рођене бебе које су заједно са својим мајкама умирале у најгорим мукама. На основу истраживања Дане Ластавице у срезу Перушић пострадао је 416 српске деце православне вероисповести до 18 година. У јаме је бачено 76 деце, док је зверски убијено или спаљено 340 невиних деце.

Нажалост, они који су успели да преживе усташки погром у току Другог светског рата, након педесет година суочили су се са новим страдањима у грађанском рату на просторима бивше Југославије (1991-1995). Многи су преживели нова страдања и изгнанства, мучења и малтретирања, пљачкања и паљења личне имовине од својих сународника – Хрвата. У тим ратним дешавањима у срезу Перушић убијено је 4 мештана, док је 3 погинуло у војним операцијама. Због притисака, али и траума из Другог светског рата, самоубиство је извршило дванаест Срба, док за судбину једне жртве до данас је остало непознато (Ластавица, 2002:654).

Данас су у срезу Перушић остале две православне цркве, српска гробља, напуштена и девастирана домаћинства, као и неколико оштећених спомен обележја да нам немо сведоче о страдању православних Срба Лике и невиних 395 малишана, који су у вечност отишли у наручју својих мајки, очева, бака, дека и рођака.

Српска Православна Епархија горњокарловачка, на територији своје Дијацезе, молитвено се сећа свих невиних жртава – новомученика из Другог светског рата 17. јула по новом календару, када се прослављају Свети свештеномученик Сава Трлајић и Свети свештеномученици Горњокарловачки. Такође, велико стратиште српске деце било је у месту Јастребарско (усташки логор за децу), између Карловаца и Загреба. Спомен на њихово страдање Српска Православна Црква прославља 13. јула по новом календару - Света деца новомученици Јастребарски.

Извори:

- Архив Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве, Београд
- Архив Југославије, Београд
- Музеј жртава геноцида, Београд – заоставштина Дане Ластавице

Литература:

- Затезало, Ђуро (2007), *Јадовно – зборник докумената*, књига друга, Музеј жртава геноцида Београд
- Затезало, Ђуро (2017), *Радио сам свој сељачки и ковачки посао – Сведочанства геноцида у НДХ 1941-1945 – Кордун, Банија, Горски Котар, Лика*, Мартириа Карловац
- Кокотовић, Будимир (2024), *Свети свештенотученици Горњокарловачки – Мартирологиј (мученикослов) свештенства и монаштва Епархије горњокарловачке*, Мартириа, Београд-Карловац
- Ластавица, Дане (2002), *Геноцид над српским народом среза Перушић (Лика) 1941-1945 и 1991-?*, Музеј жртава геноцида Београд
- Поповић, Герасим (2022), *Биографски речник Срба рођених у Епархији горњокарловачкој*, Мартириа Београд-Карловац
- Пражић, Ђорђе (2022), Губици становништва Косиња у Другом светском рату, www.jadovno.com (приступљено 15. априла 2025)
- Радека, Милан (1975), *Горња Крајина или Карловачко владичанство*, Загреб
- Страњаковић, Драгослав (1991), *Највећи злочини садашњице (Патње и страдања српског народа у Независној држави Хрватској од 1941 – 1945)*, Дечије новине Јединство

Budimir KOKOTOVIĆ

SUFFERING OF CHILDREN OF THE ORTHODOX RELIGION IN THE TERRITORY OF PERUŠIĆ DISTRICT (LIKA) IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA (1941-1945)

Abstract: After the beginning of World War II and the proclamation of the genocidal entity – the Independent State of Croatia in the spring of 1941, great and hitherto unprecedented suffering of Orthodox Serbs began. In Lika, Perušić District, there were larger Serbian villages whose inhabitants had been engaged in agriculture and cattle breeding for centuries. In these peaceful areas, the Ustashes committed crimes against their neighbors – the Serbs. In the pogrom, during 1941 alone, in the Perušić district, 904 locals died, and among the victims were children who were not protected from the terrible torture. They were thrown alive into pits, into burning houses, they were impaled on Ustasha bayonets and knives, their heads and other body parts were cut off... The youngest victims had only a few days to live, most often they had not even been born. In the whirlwind of war, many villages and hamlets were devastated, houses, schools, and farm buildings were burned, and after the war, many places of suffering were never marked. And the few memorials that the survivors erected in memory of the victims were mined or destroyed in the civil war at the end of the 20th century. A small number of Ustasha criminals were arrested after the war and brought to trial, but none of them showed remorse for the crimes they committed. In the Perušić district, there were 3,234 Orthodox Serbs before the war began, and during the war, 1,224 civilians, mostly elderly people, women and children, were martyred, while 220 locals died as members of the Partisan or Chetnik movement. It is known by name and surname that 416 Decembrists under the age of 18 were killed in this district.

Keywords: Perušić district, Orthodox Serbs, villages: Duboka, Uzelac, Studenci, Krš-Gradina, Mlakva, Donji Kosinj, Gornji Kosinj, Lipovo polje, pits, Independent State of Croatia, Ustashes, crime.

Оригинални научни рад

СРПСКА ДЕЦА МУЧЕНА И УБИЈАНА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ И ЊИХОВА СВЕТОСТ

Апстракт: Страдање српске деце у Независној Држави Хрватској (1941–1945) представља један од најсуровијих облика геноцидног насиља у историји света. Овај рад синтетизује историјске чињенице, богословско виђење дечијег мучеништва и правни оквир који ова злодела квалификује као ратни злочин и геноцид. Анализом страдања више од 54 000 српске деце, показује се како њихова жртва постаје темељ духовног памћења, али и савремених захтева за правдом и рехабилитацијом. Посебна пажња је посвећена канонизацији „свете деце мученика” у Српској православној цркви (одлуке Сабора СПЦ из 2010. и 2022.) и улози овог чина у обликовању колективног идентитета. Истраживање комбинује теолошку, правну и историјску анализу, уз примену методологије усмених сведочења и критике извора, те указује на значај интегралног приступа у проучавању трагедије и светости српске деце.

Кључне речи: српска деца, НДХ, геноцид, мучеништво, светост, канонизација.

И Исус им рече: Пустите дјецу, и не браните им да долазе к мени, јер је таквих Царство небеско. (Мт 19, 14)

Увод

¹ Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, borislav.grozdic@gmail.com;

Страдање српске деце у Независној Држави Хрватској (НДХ), у периоду 1941–1945. представља један од најсуровијих и најсистематскијих облика геноцида у историји света. Оно што ову трагедију чини посебно тешком није само њен обим и суровост, већ и чињеница да су српска деца – као најневинији, најнемоћнији и најнезаштићенији део друштва – била свесно и систематски постављена за мету геноцидне политике НДХ. То је најјачи доказ да је циљ био уништење српског народа, јер „ако желиш да уништиш један народ, најпре му убиј децу” (Станковић, 2015).

С обзиром на то да је у средишту овог рада православно поимање мучеништва и евентуалне канонизације, анализа је нужно ограничена на српску децу, и осталу која су била у окриљу Српске православне цркве. Само о њима можемо говорити као „новомученицима” у православном смислу, због тога није обухваћена већина јеврејске и ромске (тада називана „циганска”) деце страдала у НДХ, јер се не могу обухватити истим богословским оквиром и методолошким принципом.

Овај фокус никако не значи умањивање трагедије јеврејских и ромских жртава, нити подразумева хијерархију патње. Истраживачко питање је јасно дефинисано: како се у православљу код Срба гледа на страдање деце и који се критеријуми примењују приликом њиховог евентуалног уношења у диптихе светих. Дакле, основно питање на које се у овом раду покушава одговорити је: како и зашто страдање српске деце у НДХ представља мучеништво у хришћанском-православном смислу, шта је до сада учињено на њиховој канонизацији и шта би још требало урадити.

Циљ овог рада је да укаже на страдање српске деце у НДХ као на феномен који превазилази границе историјске хронике и улази у простор богословске истине, моралне опомене и правне одговорности. Анализом историјских извора, релевантног међународног права, потресних сведочења и духовних тумачења, настојаће се осветлити две димензије ове теме: историјско-правна – геноцид и ратни злочин над српском децом и духовно-морална – мучеништво и светост српске деце.

После уводног излагања, у Првом поглављу ће се показати да је убијање српске деце у НДХ била стратешка компонента усташке геноцидне политике. У Другом поглављу ће бити објашњено да су према православном схватању српска деца пострадали у НДХ мученици и у Трећем ће се расправљати о томе који су од тих новомученика до сада канонизовани, као и о неопходности увођења преосталих у календар светих, установљања посебног празника српској деци мученицима и подизања цркава у њихову част.

1. Српска деца као мета геноцидне политике НДХ

Независна Држава Хрватска, успостављена у априлу 1941. године под окриљем Ватикана, нацистичке Немачке и фашистичке Италије од самог почетка је спроводила систематску политику истребљења Срба, Јевреја и Рома.

Усташки режим је имао снажну подршку римокатоличког клера (Виловић, 2009). Виктор Новак истиче: „Учествовање католичке цркве у усташком покрету дало му је пред широким масама сигуран изглед легитимитета... У својим сазнањима о усташтву често не можете разликовати што је усташко а што клерикално, што је клерофашистичко, а што католичко. И странцу који би се нашао у НДХ за тих година окупације, морало је бити јасно да се у тој НДХ није нико, ниједна странка, ниједан друштвени ред, није толико ревносно залагао за усташтво као католичка црква” (Novak, 1948: 923–924).²

Полазимо од резултата Пописа жртава рата 1941–1945, који је Савезни завод за статистику Југославије спровео 1964. године на целој територији СФРЈ. На основу тог пописа и накнадних спискова других истраживача, првенствено Драгоја Лукића (Лукић, 2008: 11), формирана је база „Жртве рата 1941–1945”, са укупно 657.101 идентификованом жртвом. Од тог броја евидентирано је 74.580 деце узраста до 14 година, рођене или страдале на подручју НДХ, међу којима је 54.000 српских девојчица и дечака. Потпуни подаци за свако од те 54.000 деце – презиме, име родитеља, лично име, година рођења, држава, општина и насеље рођења, узрок смрти, починилац и година убиства – објављени су у монографији *Стратишта уморене србске деце у НДХ: Независна Држава Хрватска, гробница 54.009 девојчица и дечака* (Грбић, 2024), која доноси и преглед 3.358 познатих стратишта. У овом раду преузимамо и дефиницију територијалног обухвата НДХ, као и попис стратишта, онако како су представљени у наведеној публикацији.

Српска деца нису била тек колатералне жртве ратних дејстава. Историјски извори, сведочења и документа јасно указују да су она била циљано издвајана, одвајана од родитеља и систематски излагана смртној опасности – било путем директног насиља, било у условима који су водили сигурној смрти. Злочини над децом обухватали су убијање новорођенчади пред мајкама, бацање деце у јаме и реке, мучења у логорима без основних услова за преживљавање, као и намерно изазивање глади и болести (Кољанин, 2011: 76-80).

Прва фаза уништавања српске деце у НДХ обухватала је масакре у селима и осталим местима, где су усташке јединице користиле хладно оружје — ножеве, маљеве, секире, србосјеке — како би на лицу места поклале децу. Чести су били случајеви бацања живе деце у крашке јаме, као и спаљивања у храмовима и школама, попут трагичних примера у Пребиловцима, Дракулићу и Шарговцу.

Другу, институционализовану фазу представљали су концентрациони логори – Јасеновац, Стара Градишка, Сисак и Јастребарско – у којима су деца умирала од глади, тифуса, нехигијене, присилних медицинских експеримената, тровања или директног убијања. У логору у Сиску смртност деце, према проценама, износила је између 1.160 и 1.600 услед нехуманих услова и

2 Римски папа Јован Павле II залагао се код председника Клинтона 1991. године приликом појављивања у Денверу: „Требало би да бомбардујете Србе” (Петровић, 2014: 22). Ватикан не престаје да ради на убијању српске деце, јер након бомбардовања СРЈ 1999. године нуклеарним отпадом многа српска деца су настрадала, а генетске мутације остају трајно.

систематског занемаривања.

Овакав свеобухватан и системски приступ, од масовних теренских покоља до логорских метода и насилне асимилације, показује да је убијање српске деце у НДХ било саставни део геноцидне политике усмерене не само на физичко уништење, већ и на брисање сваког трага постојања српске деце у колективном сећању.

Неопходно је поменути „Акцију Дијане Будисављевић” – један од највећих чинова хуманости у окупираној Европи. Покренута у октобру 1941. у Загребу, ова акција имала је за циљ спасавање жена, а пре свега деце из усташких логора. Уз подршку широке мреже сарадника, Дијана Будисављевић је до краја рата извукла и збринула, према најновијим истраживањима око 10 000, углавном српске деце и сачинила картотеку са више од 12 000 имена, коју су отели официри ОЗНЕ две недеље по ослобођењу Загреба (Ковачевић, 2020: 102). Њен дневник (1941–1945) остао је драгоцен примарни извор о размерама геноцида и појединачним судбинама преживелих, те представља кључни документ за свако истраживање страдања српске деце у НДХ (Будисављевић, 2003).

1.1. Зашто је мучење и убијање деце највећи злочин

Када је у питању мучење и убијање деце ту као да разум застаје немоћан да понуди рационалан одговор. Дете није и не може да буде одговорно ни за шта што рат са собом носи, јер је беспомоћно и невино. Заиста, кад не би било деце, ратови би сигурно били мање страшни. Због тога дете представља чисти објекат зла – жртву која ништа није учинила, а све изгубила. У православној духовној традицији, дете је симбол чистоте, смирености и искрености. Свети Јустин Поповић (2001) наглашава да је дете „најдубљи израз природне доброте у човеку” (266). Његова невиност није наивна, већ представља онтолошку дубину човека пре греха. Убиство детета представља грех који је истовремено и морални и метафизички – чин који одваја човека од његовог суштинског лика. Чиме се може оправдати мучење и убијање деце? Не може никаквим околностима - ничим. То је чињење зла које нарушава најдубљи етички поредак (Levinas 1998: 112). Зато се одговор на убијање деце може у пуноћи тражити само у духовној сфери.

Иродов покољ витлејемске деце сведочи да убиство деце није само питање мржње, већ и покушај уништења вишег циља – напад на самог Господа. Геноцид у НДХ и убијање српске деце је имао за циљ, не само биолошко истребљење српског народа, већ, слично као и код Витлејемских мученика, напад на живог и истинитог Бога - Исуса Христа: „Сви Мученици и Исповедници страдали су и страдају за Исуса као за незаменљивог Бога и Господа”, богомудрује Ј. Поповић и упућује „Види ма које житије ма ког Мученика и Исповедника“ (Поповић, 1980, I:147).

У том смислу, страдање деце није само ратни злочин – оно је духовни злочин. Убити дете значи побунити се против Творца и Творевине. Оно значи повампирили Иродов дух и извршење чина ратовања против Бога. Јер, како каже Христос: „Ако се не обратите и не будете као деца, нећете ући у Царство

небеско” (Мт 18, 3). Страдало дете постаје трајни вапај историје – глас који савест човечанства не може утишати. То је злочин који надилази границе права и улази у домен вечног памћења и моралне истине.

Мирко Рапајић учесник НОБ-а 1941-1945. сведочи о ужасном мучеништву једногодишње Милене Лалић, догађају од 15. марта 1945. године: „Ту одмах крај куће наишао сам поред једне оgrade и угледао стравичан приказ. На једном коцу – набијено дете. Хрватски зликовци су девојчицу набили на колац и тако је оставили. Набијена на колац између ножица, и тако остављена смрзла се на студени и изгледала је као каква лутка. Била је потпуно гола. Само јој је између ножица цурила крв, па низ колац и тако црвени млаз крви се заледио. Једва сам скинуо то дјете с коца. Ко је то од нас видио, није могао а да се не следи или да не заплаче. Што је то дјете зликовцима било криво? Проклето им и десето кољено!” (Рапајић, 1999: 323). Божо Грбић је унео у наведене прегледе и спискове српске деце мученика: „Једанаестомесечна Евица Поштић је жива изгорела. Њу је усташа живу ставио под пекву и прекрио жаром на огњишту властите куће у чијем је пламену сагорело још 13 чланова породице Поштић” (Грбић, 2024: 11).

1.2. Страдање деце као ратни злочин и геноцид

У XX веку у Европи почињена су три велика геноцида – над Јеврејима, Ромима и Србима.³ Термин „Србоцид”⁴, који је увео Владимир Умељић (2006), означава системско истребљење српског народа у НДХ током 1941–1945. године, по узору на појмове Шоа и Холокауст који се користе за означавање страдања Јевреја и „Samudaripen“ који се односи искључиво на страдање Рома.

Страдање српске деце у НДХ није само морална трагедија већ правно гледано и геноцидни акт, у складу са Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида из 1948. године. Према Женевским конвенцијама (1949) године и Протоколу I (1977), деца су заштићена категорија у оружаним сукобима. Њихово убијање, мучење или систематско одвајање од родитеља представљају ратне злочине. Римски статут Међународног кривичног суда (1998) у члановима 6, 7 и 8 класификује убиство деце у контексту организоване политике као геноцид, злочин против човечности и ратни злочин.

У случају НДХ, страдање деце било је део државне политике уз учешће већине хрватског народа: она су масовно убијана, одвођена у логоре као што су

3 „Сви починитељи великих геноцида (над Јеврејима, Србима и Ромима) у европском 20. веку примарно припадају културолошкој традицији Западне и Средње Европе, коју је више од 1 500 година есенцијално стварао и градио Ватикан.

Ниједан од народа-жртава великих геноцида у европском 20. веку (Јевреји, Срби и Роми) не припада примарно културолошкој традицији Западне и Средње Европе, коју је више од 1500 година есенцијално стварао и градио Ватикан“, истиче В. Умељић. (Димитријевић, 2014: 79)

4 Међу терминима који су у оптицају или се предлажу за именовање геноцида над Србима у НДХ — покољ, истребљење, затирање и искорењивање — у овом раду ћемо користити појам „Србоцид”.

Јасеновац, Сисак и Јастребарско, где су умирала од глади, болести и нехуманих услова. Многа деца су насилно одвајана од породица, приморана на одрицање од православља и превођена у римокатолицизам, као и предавана хрватским породицама у сврху асимилације.

Један од најстрашнијих облика геноцидне политике НДХ била је мрежа дечјих логора – јединствена у Европи током Другог светског рата. У оквиру усташких концентрационих центара као што су Јасеновац, Стара Градишка, Сисак и Јастребарско, постојали су логори намењени искључиво деци.

Сведочење Велимира Дежелића млађег, дато 3. септембра 1945. пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, открива језиве детаље: „На око врло хумана установа, али зачас се прочуло да је ‘прелазна станица’ – сабирни логор, а ‘прихватилиште за дјецу избјеглица’ – дјечје стратиште и гробница. (...) Очајно љутит једног дана, што ми у Сиску није успјело ништа извидјети, отпјешачио сам изван града посве новом цестом и ту наишао пред неком већом кућом на неколико припитих усташа. Зауоставили су ме, легитимирали, а како сам био срдит запријетио сам им да ћу се доскора вратити и службено испитати, што се ради у њиховој ‘прелазној станици’. Један ме је пијани усташа на то цинички упутио нека се попнем под кровиште зграде, па ћу видјети ‘малу подружницу прихватне станице’... Ту сам на прегрштима струготина или сламе разасуте по тлу, видио петнаестак посве нагих, обешчаћених лешина дјевојчица, које су се једва задјевичиле...” (цит. према: Mataušić, 2024: 30). Ово сведочење недвосмислено показује да су поједине жртве, девојчице, пре него што су убијене, биле сексуално злостављане – што представља не само ратни злочин, већ и један од најгорих облика злочина против човечности. То су усташе радиле са девојчицама и у школи приликом познатог покоља у Пребиловцима.

У логору Јастребарско, под управом часних сестара реда Светог Винка, многа деца су тучена, изнуривана гладовањем и остављана без неге. Сведочења преживелих говоре о сценама које превазилазе границе појмљивог.

Сви наведени подаци, сведочења и правни критеријуми указују на то да је страдање српске деце у НДХ било не само израз најтежег облика ратног и геноцидног злочина, већ и чин дубоког духовног зла, усмереног на уништење не само тела, већ и памћења, идентитета и светиње живота једног народа.

2. Мучеништво српске деце пострадале у НДХ

У православној духовности, страдање невине деце добија есхатолошки смисао. Светосавска традиција образована у страдању, жртвености и духовном отпору кроз љубав и веру, препознаје у овој деци не само жртве, већ сведоке истине (Поповић 1980:147). Српска православна црква је у постјугословенском периоду интензивирала литургијско и молитвено сећање на пострадалу децу, посебно у оквиру помена у Јасеновцу и другим стратиштима. Канонизација Светих новомученика Јасеновачких обухвата и децу као „најчистије жртве мржње” (Гласник, 2010).

Светосавска духовност не одваја историју од смисла, нити жртву од наде, па тако страдање деце у НДХ није само историјски догађај, већ и духовна чињеница: сведочанство о светости која настаје из те огромне неправде. У православној традицији, мучеништво није само физички акт патње, већ дубоко духовно искуство које обухвата не само претрпљени бол, већ „у страдању своме стекоше венце нетрулежне”⁵ и преношење свете истине која остаје као трајни подстицај за спасење.

Ово страдање није само доказ о злу, већ и контра-акција против тог зла – у лику светости која побеђује смрт. У православљу, мучеништво се сматра највишим подвигом, врхунцем посвећености и жртвовања за Христа (Јевтић, 2019: 8). Свети Јован Златоусти истиче: „Јер смрт Мученика је утеха вернима, слобода Цркава, учвшћивање хришћанства, уништење смрти, доказ Васкрсења, подсмех демонима, осуда ђавола, поука мудрољубља, наговор на презир овосветских ствари и пут ка жељи за будућим, утеха за страхоте које нас захватају и повод за трпљење, прилика за истрајност и корен, извор и мати свих добара...” (Златоусти, 2015:310).

Посебно место у православној теологији имају Витлејемски младенци — 14.000 деце које је Ирод погубио у покушају да убије Богомладенца Христа. Верујући хришћани с правом могу да поставе питање: зашто је Бог ово дозволио? Свети Јован Златоусти пишући о страдању Витлејемских младенаца када је Ирод, преварен од мудраца са истока, наредио да се поубијају сва деца од две године и млађа, истиче да одрасли могу да страдају због својих грехова и поставља питање зашто страдају невина деца, које су грехе они требало да сперу својим страдањем? „Ако нема греха, онда ту за страдање следује награда“, недвосмислено констатује Свети Јован Златоусти. По томе православно разумевање страдања српске деце у НДХ је пут у славу Царства Божјег, подвиг који сам по себи даје венац светости. Златоусти о Витлејемским младенцима наставља: „Па какву су штету претрпела деца, убијена из таквог разлога и убрзо стигла у мирно уточиште? Рећи ћете да би извршили многа, а можда и велика дела да су њихови животи настављени. Али Бог им нуди не малу награду за губитак живота из таквог разлога; иначе Он не би дозволио њихову рану смрт да су могли постати велики. Ако Бог са таквим дуготрпљењем допушта да живе они који цео свој живот проводе у злу, онда тим пре не би допустио да ова деца овако умру да је предвидео да ће постићи нешто велико.“ (Златоусти, Толкования на Мт. 2, 16)

Шта је била Иродова намера и циљ? Да на тај начин убије Господа, Младенца Исуса Христа. Та намера Богоубиства жртве децу витлејемску овенчава мученичким венцем и као масовно пострадали децу уврштава у прве децу мученике. Није без значаја указати на етичко питање поступања Иродових војника, као егзекутора, извршилаца сатанске намере и циља. Војничка обавеза беспоговорне послушности престаје онда када се од њега тражи да почини злочин, а има ли шта очигледније да је убијање деце до две године злочин над злочинима? Ако и даље остаје послушан од тог тренутка он

5 Пева се у тропару мученицима

више није војник него злочинац. Па још уколико са страшћу чини злочин, онда несумњиво учествује у сатанском подухвату. То је опште место, принцип, који осим код римских војника можемо да препознамо код војника усташа, војника нациста и фашиста у Другом светском рату, војника у НАТО агресији на СРЈ и свуда где војник из „послушности” чини злочин.

Свети Тихон Задонски додаје: „О какво је велико зло жеља за моћи! (...) Видимо да се безакони Ирод није плашио да убије толико хиљада невиних беба само да не изгуби своју власт” (Тихон Задонски, Толк).

2.1. Историјски примери деце мученика, односно светитеља

Први новозаветни мученици-деца били су Витлејемски младенци — 14.000 дечака до две године које је цар Ирод погубио у настојању да убије Богомладенца Христа (Мт 2, 16). Њихов празник Црква обележава 29. децембра/11. јануара, а ту трагедију Свети Оци тумаче као прву масовну жртву деце након Христовог доласка и духовни темељ каснијег мучеништва деце (Златоусти: 1998).

У Риму су око 137. године мученичком смрћу пострадале сестре Вера (12), Нада (10) и Љубав (9), које су биле подвргнуте најсуровијим мучењима, јер нису хтеле да се одрекну Христа. Њихов празник је 17/30. септембар. Већ 304. године у Иконији, трогодишњи дечак Кирик, заједно са мајком Јулитом, пострадао је од незнабожачке власти: судија га је убио бацивши га о под зато што је исповедио Христа. Црква их прославља 15/28. јула.

Посебно место у православној традицији има Свети Гаврило Белосточки, шестогодишњи дечак кога су, према житију, 1690. године отели и ритуално убили фанатични Јевреји, након чега је његово нетрулежно тело пронађено у пољу. Његов спомен Црква обележава 20. априла/3. маја. У новије време, најпознатији пример дечјег мучеништва у православном предању јесте страдање Царских страсотерпаца — царевића Алексеја (13) и његових сестара, које је бољшевичка власт стрељала 1918. године. Руска православна црква прославља их 4/17. јула.

2.2. Мучеништво српске деце у НДХ због вере

У православној духовности, мученик није само онај који пролази кроз патњу, већ онај који својим страдањем сведочи истину вере. У том смислу, мучеништво није тек последица страдања, већ сведочење вере до смрти — маририја. Свети Јован Златоусти пише: „Мученика не чини само смрт, него и намера. Јер венац мучеништва се не плете само од кончине, него почесто и од воље” (Златоусти, 1998:194). Овде би се могло додати: воље како жртава тако и целата, убица, јер је у овом случају од пресудног значаја управо воља убица.

Иако нису могли да разумеју дубину свог страдања, српска деца пострадала у НДХ су постала мученици у правом смислу те речи. Како?

Мучена су и убијана само зато што су деца православног српског народа, односно превасходно због своје вере и националне припадности. Њихово страдање, иако без свесне намере и одлуке је мучеништво за Христа по томе што они који их муче и убијају добро знају зашто то чине. Према томе, по намери целата може се закључити да српска деца страдају за Христа, због вере православно. Српска деца убијана у НДХ страдала су не због својих дела, већ због припадности православној Цркви⁶ и српском народу. Њихово страдање, иако без сопствене намере, у православној теологији има статус мучеништва, јер су целати поступали са свесном намером да мучењем у убијањем деце муче и убијају самога Христа истинског у њима. То је мучеништво из мржње према вери, које Црква препознаје као суштински критеријум светости.

Црква већ има примере канонизације невиних страдалника (Витлејемски младенци) који нису имали свест о својој жртви, али су страдали „уместо Христа”. У свести српског народа, страдање деце у Јасеновцу, Градини, Пребиловцима и другим стратиштима одавно је добило димензију светости, а црквено признање у облику канонизације само је потврдило овај народни осећај (СПЦ 2010).

Поставља се и питање: ако су њихови целати себе сматрали јединим правим хришћанима и поступали „у име Христа”, како је могуће да такви злочини имају било какву везу с Христом? Христос је рекао: „По делима њиховим познаћете их” (Мт 7,16). Стога је јасно да се злочинци који су мучили и убијали децу не могу назвати хришћанима у суштинском смислу те речи, већ су одступили и догматски и морално.

Иако српска деца мученици не могу да служе за углед у подражавању (као одрасли мученици), она постају свети пример у другом смислу: као сведоци шта је римокатолицизам постао у свом историјском изопачењу — да је под маском вере постао оруђе зла. Мучење и убијање деце разобличава духовну лаж и насиље које се крије иза спољашњег облика римокатоличке побожности. Достојевски посредством кнеза Мишкина пише да римокатолицизам „проповеда изопаченог Христа, лажно приказаног и нагрђеног, нешто супротно Христу! Оно антихриста проповеда...” (Достојевски, 2015: 259).

У најдубљем смислу, мученик је живи сведок Божје правде. Његова жртва није случајност, већ има сврху која превазилази људско разумевање. Страда, али остаје у заједници са Богом. Српска деца у НДХ су мученици, јер су својим страдањем сведочили верност Богу, иако несвесно. Њихова невиност и чистота постају икона Божје правде — њихова проливена крв узноси се као молитва за сав народ.

Светост у православљу није везана за људска достигнућа, већ за божански позив и благодат која може да дође и кроз страдање. Многа од те

6 Не може бити мучеништва ван Православне Цркве. За онима који су пострадали ван Цркве можемо имати саосећање, тугу, разумевање али њихова патња и смрт по канонима Православне цркве и учењима светих отаца их не води у Царство небеско. Потврду за то налазимо у 9. и 34. правилу Светог Ладикијског Сабора (Никодим, 2004: II, 92) као и ставу оца и учитеља Цркве Светог Свештеномученика Кипријана Картагинског (2015: 167, 173 и 178).

деце нису ни била крштена, али — како каже Свети владица Николај — сва „крштена су крвљу”, што их уздиже у ред светих мученика: „Водом сте и крвљу крштени двојако, Две небеске славе задобисте тако” (Велимировић, 2008). У православном богословљу невина крв освештава читаву заједницу.

Сведочење Србољуба Живановића да су из костију пострадале деце у Јасеновцу избијали мириси слични онима приликом ископавања моштију светитеља, укључујући и деспота Стефана Лазаревића у Копорину, појачава уверење да страдала српска деца носе знаке светости: „Неке кости су се златиле...” (Живановић, у: Димић & Ђурић Мишина, 2021, стр. 92).

Суштинска разлика између страдања првих хришћана мученика и српске деце новомученика јесте у томе што су први страдали за Христа, а страдање наше деце од римокатолика је сведочење разлике између истине о Христу од лажних хришћана (Гроздић, 2024). Зато злочинци који се називају хришћанима не могу тврдити да имају чак ни истог Бога као њихове жртве. Спаситељ нас упозорава да се не поведемо за оним како на први поглед изгледа већ да сагледавамо суштину: „Пазите да вас ко не превари. Јер ће многи доћи у моје име говорећи: Ја сам, и многе ће преварити” (Мк 13, 5–6).

Да ли су сва деца страдала у НДХ мученици у хришћанско-православном смислу речи? Имајући у виду системску природу геноцида у НДХ, који је као своје примарне мете означио српски народ у верском и етничком смислу, може се тврдити да су сва српска деца која су страдала у НДХ страдала као мученици, у смислу жртава мржње према православљу и његовом идентитетском корену. Та страдања нису последица индивидуалне кривице или учешћа, већ искључиво припадности православној вери и српском имену.

3. Канонизација⁷ и прослављање српске деце мученика у НДХ

Једна од особености православља код Срба јесте начин на који се установљују култови светитеља, мада та пракса није потпуно страна и другим помесним црквама. Док је у римокатолицизму то искључиво у надлежности папе и строго уређено прописима, а у Русији су коначну реч имали цар и патријарх, у српској традицији Црква је обично прихватала за свете оне који су се већ пројавили и прославили у народу, чији је култ у народу заживео: „Глас Цркве чуо се из њене саборне свести, и њеног „Ума Христовог” (израз апостола Павла), а то значи не само од црквене јерархије него од свих чланова Цркве” (Гроздић, 2001: 110). Патријарх српски Павле истиче да су услови да би се неко прослављао као свет је: „Да су крштени водом или крвљу, тј. да припадају Цркви; да су пострадали као мученици за хришћанску веру, и да им је живот у свему беспрекоран; Да су за живота или после смрти, посведочили своје посланство чудима која су општепозната” (Павле, 1998: I,128,).

Српска деца која су страдала током Другог светског рата у НДХ, најчешће на најсвирепије начине, дуго су у народу сматрана мученицима. Њихово

⁷ Канонизација значи уношење у канон, у списак светих, грч. „канон” списак, каталог.

страдање је оставило дубок траг у српској историјској свести, али и у црквеном животу – нарочито, у молитвеном предању и поштовању „невине жртве”.

Могло би се рећи да процес слављења деце српских мученика у НДХ почиње непосредно после Другог светског рата, али изван тадашње СФРЈ. Наиме, Свети владика Николај Србски је много пре него што их је СПЦ канонизовала, још почетком 1950-их, у емиграцији у Америци саставио Службу Новомученицима српским, седамсто хиљада на број, пострадалих за веру православну од римских крижара и усташа у Другом светском рату⁸.

У литургијско-поетском бисеру „Ђердан од мерџана” владика Николај сабира колективно страдање српске деце у НДХ и пророчки га осветљава светлошћу мучеништва. Служба се отвара потресним уводом: „Седамсто Тисућа хришћанских жртава, / Светосавске деце, православних глава...” – стиховима који новозаветну Голготу преображавају у одјек старозаветних покоља и тако утиру пут визији коначног тријумфа светости.

Николај подсећа на библијске и остале Христове гониоце – Ирода, Нерона, Трајана, Диоклецијана све до њихових наследика „ћесара са крстом” и на историјске изливе мржње према хришћанима (Вартоломејска ноћ, Магдебург, Хусити), не би ли показао да је мрак ратовања против Бога свеприсутан и свепрожимајући. Николај назива децу-мученике „најлепшим ђерданом од мерџана” – огрлицом од коралних перли чија црвена боја подсећа на капи њихове крви; тиме њихово страдање постаје украс Небеске Цркве и свети украс народне историје.

Кроз строфе вечерње, јутрења и канона провејавају четири носеће теме: следи Христа под крстом као пут спасења; литургијско преображење жртве

8 Овакав наслов Службе Новомученицима Српским, писан руком владике Николаја, скениран и објављен рукопис објављен је у књизи: Свети Владика Николај, Три српска мученика: Димитрије, Дража и Милан. Занимљиво је како се мења наслов наведене Службе у односу на онај који је Свети Николај дао, што на свој начин за себе говори. Наведену службу свештеник Арсеније Тошовић објављује у свом „Мисонару“ 1958. године под насловом: СЛУЖБА НОВОМУЧЕНИЦИМА СРПСКИМ НИЗОВИ БИСЕРА ИЛИ ЂЕРДАН ОД МЕРЏАНА „Новомученицима Српским“ Седам Стотина Хиљада на број, пострадалих за веру Православну од Хрвата – римских Крижара и Усташа, за време Другог Светског Рата. Целовито за јавност појављује се тек 1978. године, у Дизелдорфу, што је прво и до данас потпуно штампано издање, тако да се у сабраним делима Светог Владике Николаја, које је објавила Шабачко-ваљевска епархија Служба појављује под насловом: ЂЕРДАН ОД МЕРЏАНА СЛУЖБА новомученицима српским, Седамсто тисућа на број пострадалих за веру православну и српско име од усташа у Другом светском рату (Роглић, Обрадовић, 2016: 84). Тај назив службе је и данас на сајту епархије славонско-пакрачке: ЂЕРДАН ОД МЕРЏАНА СЛУЖБА новомученицима српским, Седамсто Тисућа на број пострадалих за веру православну и српско име од усташа у Другом светском рату.

https://eparhija-slavonska.com/wp-content/uploads/2015/05/Sluzba_Novomucenicima.pdf. (Роглић, Обрадовић 2016: 83-84).

у живу икону Царства небеског; освећење простора страдања – „сва Србија света земља”; позив на будно памћење уместо грубе освете. Теологија крви овде није уздизање насиља, већ позив на дубоко покајање, јер „Освета је Божја, није наше дело.” У завршној „Молитви новомученицима“ плач се претапа у наду: сведочити, чувати веру, кајати се, причешћивати. Реално овим је почело слављење и српске деце мученика.

Свети архијерејски сабор Српске православне цркве 1961. године установио је празник *Светим мученицима српским* „пострадалим за веру Христову од времена Св. Великомученика кнеза Лазара до данас, који ће се прослављати 15/28. јуна заједно са Видовданом.” У тој саборској одлуци је наведено да се у ред српских светих мученика пострадалих за веру Христову убрајају: „Сви српски свети мученици чији се потпуни број не зна, а чија имена само Господ зна, који својим мучеништвом прославише Господа” пише у Гласнику службени лист Српске Православне цркве (1969, бр. 6). Свакако да овај празник подразумева и слављење српске деце мученика у НДХ, али званична канонизација Светих Новомученика Јасеновачких уследиће 65 година након њиховог страдања, тачније 2010. Свети архијерејски сабор Српске православне цркве, у седници од 29/16. априла 2010. године (АС бр. 8/зап. 102; Син. Бр. 635/зап.464 од 20. маја 2010 године), донео је ову одлуку: „У смислу члана 69. тачка 8. Устава Српске православне цркве, одредити да се убудуће СПОМЕН СВЕТИМ НОВОМУЧЕНИЦИМА ЈАСЕНОВАЧКИМ врши 31. августа/13. септембра⁹ сваке године”, како је наведено у Гласник службени лист Српске Православне цркве (2010, бр. 6: 108–109). Ту је свакако обухваћено и 19.432 девојчица и дечака страдалих у Јасеновцу (Лукић, 2000).

Канонизација српске деце пострадале у НДХ представља дубоко значајан духовни и историјски догађај за Српску православну цркву и српски народ. Посебно деца мученици канонизовани су 2022. године, то су Света деца мученици јастребарски и сисачки, јединствених логора за децу. Свети архијерејски сабор СПЦ у седници својој од 21/8. маја 2022. године (АС бр. 69/зап. 106) је донео одлуку: „На основу предања Православне Цркве, а сходно члану 69. тачка 8. Устава Српске православне цркве, прибројати Лику Светих. Спомен новопроглашене *Свете деце мученика јастребарских и сисачких* славити 26/13. августа сваке године. О овоме на уобичајен начин обавестити сестринске помесне Православне Цркве”, наведено је у Гласник службени лист Српске Православне цркве (2022, бр. 6). На мајском Архијерејском Сабору 2025. године измењен је датум празновања деце мученика јастребарских и сисачких тако да се уместо 26/13. августа, њихов спомен убудуће обележава 30. јуна/13. јула.

Њихово страдање, као невиних жртава, добило је званично место у богослужбеном животу Српске православне цркве. Ова канонизација није само признање страдања, већ и потврда светости ове деце, која су својим

9 Датуми прослављања Светих новомученика српских наведени су прво по јулијанском, а затим по грегоријанском календару.

мучеништвом сведочиља веру у најтежим околностима.¹⁰

На овај начин је од 54.000 уморене српске деце у НДХ канонизован само један део, поставља се питање а шта је са канонизацијом остале деце мученика у НДХ? Ако се овоме додају канонизована деца у оквиру других Новомученика у НДХ као што су Свети мученици Пребиловачки и остали Херцеговачки мученици (24. јула/6. августа), Свети мученици Пивски (25/7. јун)¹¹, Свети мученици Гламочки и Куленвакуфски (22./9. јул), Свети мученици Зворничко-тузлански (8. јуна/26. маја) и Свети мученици Дабробосански и Милешевски, и даље један део страдале српске деце (по свој прилици - већи део), формално није обухваћен поименичном канонизацијом.

Кроз досадашње канонизације, највећи део обухваћене деце односи се на жртвелогора Јасеновац, Сисак и Јastreбарско, као и на масакре у Пребиловцима, али и поред тога већина деце није поименично или литургијски уврштена међу светитеље. Ово, међутим, не умањује духовни значај њиховог страдања, јер у православном учењу мучеништво није искључиво формално-процедурална категорија, већ и реалност духовног сведочења вере у условима страдања „због имена Христовог“, што недвосмислено укључује и све српске дечје жртве НДХ које су страдале само зато што су биле православне. У том светлу, логично се намеће потреба да целокупно мучеништво српске деце у НДХ буде литургијски препознато и саборно потврђено, као сведочанство светости која превазилази границе докумената, имена и административних епархија.

10 Након канонизације 2022. године деце мученика јастребарских и сисачких хрватски католички бискупи Загребачке митрополије упутили су отворено писмо патријарху српском Порфирију, у којем протестују због наведене канонизације наводећи да је Свети архијерејски сабор СПЦ „прихватио реторику и комунистичку пропаганду ... којима се недужнима покушава подметнути кривња за наводна мучења и убијања дјеце која су у тисућама, управо љубављу и бригом хрватских католика, спашена од смрти и преживјела тешке ратне прилике“.

Ове примедбе почивају на теолошки и историјски неодрживим основама. Покушај рехабилитације институционалне и појединачне одговорности за страдање српске деце путем наглашавања „хришћанске љубави“ часних сестара и медицинског особља у прихватилиштима не само да занемарује вишеструка сведочења преживелих, већ умањује документовану чињеницу да су та деца била доведена из логора, расељена на силу, раздвојена од родитеља и подвргнута нељудским условима, што је у више извештаја јасно окарактерисано као форма системског злочина (в. Лукић, 1996; Девић, 2021). Тврдња да није било пресуда против часних сестара у послератном периоду не може бити меродаван аргумент, с обзиром на ограничења и компромисе послератног суђења у Југославији, као и политичку одлуку да се не отварају нови верски сукоби. Канонизација у православној традицији није акт осуде других, већ унутрашњи чин Цркве којим се препознаје света невина жртва, у овом случају деце која су страдала искључиво због своје припадности православном народу. Оспоравање таквог чина од стране римокатоличких бискупа указује не на бригу за истину, већ на одбрану институционалног имица по цену историјског и духовног понижења жртава.

11 Пивски мученици представљају изузетан пример да усташки злочини нису били ограничени на унутрашњост НДХ, већ су се ширили и на суседне територије где је живело српско становништво. Иако Пива формално није била у саставу НДХ, страдање над њеним становништвом, укључујући велики број деце, починиле су усташке јединице, што страдање пивских мученика ставља у исти духовни и историјски контекст са жртвама унутар НДХ (Ковачев, 2021).

После Другог светског рата, у социјалистичкој Југославији, политика „братства и јединства” наметнула је дуготрајну културу ћутања о геноциду над Србима у НДХ – Србоциду. Та политика подразумевала је маргинализацију или потпуно потискивање теме страдања српске деце, уз забрану јавног помена о усташким злочинима у настави, литератури и јавном дискурсу. Према академику Љубодрагу Димићу (2022), стратегија ћутања о геноциду у име југословенског помирења довела је до вишедеценијског прећуткивања историјских злочина.

У таквом контексту, канонизација пострадале српске деце није била могућа — не само због политичких притисака, већ и због унутрашње потребе духовног сазревања Цркве и народа. Тек крајем XX и почетком XXI века, ослобођени идеолошке контроле и подстакнути обновљеним истраживањима и сведочењима, створени су услови за литургијско прослављање ове деце као светих мученика.

Њихова канонизација која је започела 2010. године значи: да њихова имена могу бити помињана у молитвама и на богослужењима; да су добили место у иконографији и храмовима као „Света српска деца – мученици”; верује се да страдала деца стоје пред Богом као невине жртве и могу бити посредници у молитвама верних; да су дани њиховог страдања обележени у богослужбеном календару; створена је могућност изградње храмова у њихову част, као и одржавање дана сећања на страдалу децу (најчешће у вези са Јасеновцем и другим страстиштима).

Ово је групна канонизација, што је својствено новомученицима. Иако су многа деца остала без поименичног помена, канонски принцип „Познати и непознати, али Богу сви знани” омогућава да буду једнако прослављани у Цркви. Ова одлука има више димензија: духовну, јер признаје светост и молитвено посредништво пострадале деце; историјску, јер потврђује страдање као кључну компоненту српског XX века; националну, јер ствара културу памћења и отпора злу; педагошку, јер учи младе о вредности истините вере, невиности и жртвовања.

Њихова имена су уписана у диптихе Српске православне цркве: као Свети Јасеновачки новомученици, Свети Пребиловачки и доњохерцеговачки мученици и друга света деца. Литургијско прослављање, иконографија, тропари и службе представљају не само сећање, већ и израз историјске истине, духовне катарзе и обнове народа. Канонизација српске деце страдале у НДХ представља духовну и националну победу истине над лажју, забором, и сведочанство да невина крв није изгубљена, већ освештава земљу и учвршћује веру у вечну правду Божију.

3.1. Наш однос према српској деци мученицима у НДХ

Као што родитељ никада не престаје да носи у себи бол због изгубљеног детета, тако би и српски народ требало да носи тај бол за своју мученички пострадалу децу у НДХ, по узору на свете Немањиће и њихов „бол за

отачаством” који су имали (Гроздић, 2019, 45-51). Срби више немају право да прећуткују, релативизују или умањују своје жртве у НДХ, посебно децу, јер „умањењем броја страдалих не уништава се само физички обим страдања већ и духовни темељи опстанка српског народа” (Живановић 2016: 79).

У православној богословској традицији децји мученици, невини од личнога греха, добијају „венце славе” и стоје у најужем кругу око престола Јагњета (Отк 7,9), ближе него многи велики исповедници (нпр. Поповић 2007, 208). Црква их прославља као „цветове мучеништва” а верни их призивају у молитвама, јер како каже свети Николај српски (2008) „даде вам се власт над духовима нечистим и свим болезањима и мукама људским.” У контакту са њима по светом Јовану Златоустом: „мисао нам постаје узвишенија, душа благоустројенија, усрђе веће, вера топлија” (Златоусти, 2015: 309). Отуда однос српског народа према деци мученицима мора бити дубоко литургијски, молитвен и духовно сабран. Сећање на њих није акт мржње, већ чина љубави и истине (Поповић, 1979).

Позив на памћење истовремено мора бити и позив на преображај. Сви који памте жртве, имају и обавезу према њима: да не дозволе да се зло понови, да образују и васпитавају своју децу у духу вере, истине и поштења, и да упркос ревизионизму, ћутању или притиску заборава, сведоче историјску истину. У том смислу, мучеништво српске деце је трајни позив на будност, молитву и истрајност.

Свети Јован Златоусти нас подсећа: „Одавање части Мученику је опонашање Мученика” (Златоусти, 1998: 281). Управо то је наш задатак. Наш однос према пострадалој српској деци не сме бити ни сентименталан, ни политичко декларативан. Он би требало да буде богослужбен, покајнички и исповеднички. Јер једино тако жртва добија своју пуноћу — као почетак преображаја, не само памћења, већ и сваког појединца и целог народа.

Састрадавање са српском децом мученицима у НДХ и наше живљење са њима није искључиво део историјске свести, оно подразумева и духовну одговорност, али и оријентацију националног идентитета у будућности. У православном поимању, молитвено обраћање овим младим мученицима може да буде средство превазилажења идеолошких наслага и великих заблуда: југословенства, безалтернативног стремљења ка Западу и екуменизма.

Потврда таквог преображаја могла би да буде установљивање посебног дана у црквеном календару посвећеног посебно светој деци новомученицима пострадалој у НДХ, као и изградња храма (или више храмова) у њихову част. Уколико би, рецимо, жртве злочина у НДХ биле постављене пред саме оне који су их починили — или се данас тим наслеђем хвале — и ако би им било постављено једноставно питање: да ли би Христос тако поступао? Одговор би био очигледан. Христово име не може бити маска за злочин. Злочини над децом разобличавају лажну побожност и разоткривају духовно лицемерје. Они који убијају у име Христа не служе Њему, већ Његовом противнику сатани. Зато је крајње духовно и морално основано закључити: српска деца жртве немају истог Бога са њиховим целатима.

Закључак

Из целокупног приказа страдања, сведочења и духовне интерпретације, постаје јасно да српска деца пострадали у НДХ нису само жртве једног злочиначког режима, већ и мученици у православном, есхатолошком и литургијском смислу. Њихова крв, проливена из мржње према вери и народу, не остаје неми траг у историји, већ постаје глас који вапи ка Небу и опомиње савест човечанства.

Судбина српске деце у НДХ представља дубоку трагедију која захтева не само историјско и правно разматрање, већ и дубоко духовно сагледавање. Та деца нису била само жртве геноцида, већ су својим страдањем уткала светост у национално и литургијско памћење српског народа. Са духовне стране, ови мали мученици постају иконе есхатолошке наде. Њихова страдања нису остала неми крик у историји, већ су уздигнута у молитвено сећање, у црквену химнографију и у верско сазнање о победи светости над злом. Њихова невина крв, по речима светог Јустина Ћелијског, „није проклетство, него благослов – јер је проливена не из мржње, већ из љубави према Богочовеку кога су исповедали иако нису знали ни да говоре” (Поповић, 1999: 138-139).

Морална одговорност лежи не само у кажњавању починилаца, већ и у трајном памћењу – у култури која зна за шта се моли и кога памти. Заборав ових жртава био би други чин злочина. Супротно томе, њихово молитвено прослављање, истраживање и сведочење претвара трагедију у темељ националног преображаја. Крв мученика увек постаје „семе нових хришћана.” Уместо да донесе проклетство, њихово страдање отвара пут спасењу многима. У том смислу, овај рад није само научни, већ и молитвени прилог једном народу који сећањем лечи и освећује своју историју.

У Царству Небеском ови малишани „први стоје пред престолом Јагњета”, јер су безгрешни. Зато молимо Господа, да не дозволи да заборавимо ту свету жртву, већ да наша памћења буду живи извори молитве и наде. Нека страдање невиних деце у НДХ буде завет за нас, да никада и никоме више не допустимо поновно чињење таквих ужасних злочина нашем народу.

Нека њихова невина крв буде поука и благослов за све нас, јер ће они бити наши вечни молитвеници и заступници у Царству Божијем.

Литература

- Библија (1997) Свето писмо – Нови завет. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Будисављевић, Д. (2003) Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945. Уред. Ј. Колановић. Zagreb: Hrvatski državni arhiv & Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.
- Виловић, Ђ. (2009) Крвава црква – хрватски свештеници и фратри у распаду Југославије и у масакрима Срба. Земун: Српска радикална странка.

- Велимировић, Н. (2008) Ђердан од мерџана: Служба новомученицима српским – седамсто тисућа на број пострадалих за веру православну и српско име од усташа у Другом светском рату. Svetosavlje.org. <https://svetosavlje.org/djerdan-od-merdzana-sluzba-novomucenicima-srbskim/>
- Димић, Љ. (2022) „Геноцид над српским народом у Независној Држави Хрватској (1941–1945)“, Напредак, III(2).
- Димитријевић, В. (ур.) (2022) „Владимир Умељић о Европи и Србоциду“, у: Светосавље и Србоцид – разговори у вртлогу глобализације, стр. 75–90. Горњи Милановац: Лио.
- Достојевски, Ф. (2015) Идиот II. Београд: Ленто.
- Гласник СПЦ (1969) Гласник – службени лист Српске православне цркве, 49(7), јун, стр. 158.
- Гласник СПЦ (2010) Гласник – службени лист Српске православне цркве, 91(6), јун, стр. 108–109.
- Гласник СПЦ (2022) Гласник – службени лист Српске православне цркве, 102(6), јун.
- Грбић, Б. (2024) Стратишта уморене српске деце у НДХ, I–II. Београд: Удружење „Српска Крајина 1990“, Матица српска у Дубровнику и „Мирослав“.
- Гроздић, Б. (2001) Православље и рат, Прилог проучавању схватања Срба о рату. Београд: НИЦ „Војска“.
- Гроздић, Б. (2019) Немањићи и православно предање о рату и ратовању, Етика рата и ратовања средњовековне Србије. Београд: Патријаршијски Управни Одбор СПЦ.
- Гроздић, Б. (2024) „Мучеништво као хришћански подвиг...“, у: Павловић, З. (ур.) Од погрома до злочина над злочинима, стр. 77–91. Нови Сад: Привредна академија – ФЕИМ.
- Јевтић, А. (2019) „Мученици јасеновачки и Макавеји: библијски етос новомученика“, у: Ђулибрк, Ј. и Радојковић, С. (ур.) Новомученици: Полиперспектива I, стр. 7–14. Београд: Музеј жртава геноцида и Одбор за Јасеновац СПЦ.
- Кипријан Картагински, 2015. Pismo Antonijanu, Korneliju i Novaciju. Beograd: Zograf.
- Рапајић, М. (1999) Личка трагедија: хрватски злочин геноцида над српским народом од 1941. до 1945. Београд: Српска реч.
- Живановић, С. (2016) О ставовима владике Јована. У: Роглић, М. и Обрадовић, С. (ур.) Јасеновац: лажи и истина, стр. 74–82. Горњи Милановац: Лио.
- Живковић, М. (2010) Геноцидна политика НДХ према Србима 1941–1945. Београд: Институт за савремену историју.
- Кољанин, С. (2011) Деца у систему усташких логора. Београд: Музеј жртава геноцида.
- Кољанин, М. (2011) „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ“, Војноисторијски гласник, 63(1), стр. 66–91.

- Ковачев, З. (2021) Сећање не сме да стане: Свети српски новомученици и исповедници XX века. Београд: Зорица Ковачев.
- Kovačević, M. (2020) „Action Diana Budisavljević: The largest operation to rescue children in the Independent State of Croatia during World War II“, *Témoigner – Entre histoire et mémoire*, 130, стр. 100–113. Доступно на: <https://doi.org/10.4000/temoigner.8980> (Приступљено: 27. V 2025).
- Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида (1948) Службени лист УН, 78, 277.
- Levinas, E. (1998) *Entre Nous: On Thinking-of-the-Other*. Trans. M. B. Smith & B. Harshav. New York: Columbia University Press.
- Lukić, D. (2000) *Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19 432 devojčice i dečaka*. Београд: GrafoMark и Музеј жртава геноцида.
- Лукић, Д. (2008) Родитељ покошеног нараштаја, Годишњак Музеја жртава геноцида. Београд: Музеј жртава геноцида
- Mataušić, N. (2024) „Liječnik Antun Najžar – zločinac или спаситељ...“, у: Цветковић, Д. (ур.) 80 година од појма геноцид... Београд: Музеј жртава геноцида.
- Никодим, Епископ Далматински. (2004) Правила Православне цркве са тумачењима, II. Београд-Шибеник: ИСТИНА издавачака установа Епархије далматинске.
- Novak, V. (1948) *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: RO „Nova knjiga“.
- Павле, патријарх српски. (1998) Нека питања наше вере, I. Београд: Издавачки фонд Архиепископије Београдско-Карловачке
- Роровић, Ј. (1980) Догматика Православне Цркве, књ. 1. Београд: Манастир Ћелије.
- Роровић, Ј. (2001) Православна црква и екуменизам; Светосавље као философија живота. Сабрана дела Св. Јустина Новог, књ. 4. Ваљево–Београд: Манастир Ћелије.
- Поповић, Ј. (1999). Празничне беседе (I књ.). Београд – Ваљево: Манастир Ћелије. Беседа за 11/29. децембар, стр. 138–139.
- Петровић, З, Пироћанац. (2014) Хоћеш ли и даље да будеш Србин. Београд: НИД Компанија „Новости“ ад и Институт за политичке студије
- Римски статут Међународног кривичног суда (1998) Рим: УН.
- Роглић, М. & Обрадовић, С. (2016) Јасеновац: лажи и истина. Горњи Милановац: Лио.
- Станковић, Б. (2015) „Квадратура круга: Дубина злочина“ (епизоде 1–3). Документарна серија, РТС 1; емитовано 31. X, 7. XI и 21. XI 2015. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=kKPKOR8J-D4> (Приступљено: 27. V 2025).
- Толкования на Мф. 2:16. Optina.ru – Толкования Священного Писания. <https://bible.optina.ru/new:mf:02:16>
- Златоусти, Ј. (2015) Дела, т. 4. Ниш: Епархија нишка.
- Умељић, В. (2006) „Ethik und Definitionsmacht“, *Kultursoziologie*, 2006 (1).
- W/Z (он-лајн и правни документи)

- White, J. R. (2018) „Sisak I and II“, in: Megargee, G. P. & White, J. R. (eds.) *Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany*, т. 3, pp. 73–75. Bloomington: Indiana University Press.
- Женевске конвенције (1949) Четврта конвенција о заштити цивилних лица у време рата; Протокол I (1977). Женева: МКЦК.
- https://www.jasenovac-info.com/bogosluzenje/Sluzba_Novomucenicima.pdf (посећено 25 V 2025).

Borislav GROZDIĆ, PhD

SERBIAN CHILDREN TORTURED AND KILLED IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND THEIR SANCTITY

Abstract: The suffering of Serbian children in the Independent State of Croatia (1941–1945) represents one of the most brutal forms of genocidal violence in modern European history. This study synthesizes historical facts, the theological perspective on child martyrdom, and the legal framework that qualifies these atrocities as war crimes and genocide. By analyzing the fate of over 54,000 Serbian children, it demonstrates how their sacrifice becomes the foundation of spiritual memory as well as contemporary demands for justice and rehabilitation. Special attention is given to the canonization of the “holy child martyrs” by the Serbian Orthodox Church (decisions of the Holy Synod of 2010 and 2022) and the role this act plays in shaping collective identity. The research combines theological, legal, and historical analysis, employing oral testimony methodology and source criticism, and highlights the importance of an integrated approach to studying both the tragedy and the sanctity of Serbian children.

Keywords: Serbian children, NDH, martyrdom, genocide, Orthodox theology, legal accountability.

Оригинални научни рад

**ГРЧКА ДЕЦА У ГРАЂАНСКОМ РАТУ
1945–1949.
ОД ВАСПИТНИХ ЛОГОРА
ДО БЕЗБЕДНИХ УТОЧИШТА**

Апстракт: Грађански рат у Грчкој водио се готово од самог почетка Другог светског рата и завршио се 1949. године поразом револуционарних снага предвођених Комунистичком партијом Грчке и њеним војним јединицама. Током сукоба грчка влада је донела одлуку о оснивању специјалних логора на југу државе, у коме је требало да буду пресељена деца из северних крајева, где су комунистичке идеје биле најзаступљеније. Како би тиме деца била одузета из својих породица са неизвесном судбином, донета је одлука на нивоу КПП да се она пребаце на безбедно место, односно да се преселе у суседне земље, првенствено у тадашњу ФНРЈ. Највећи број деце и одраслих избеглица пресељено је у Војводину, првенствено у место Буљкес, данашњи Маглић. Избеглице из грађанског рата су напустили Југославију после доношења Резолуције Информбироа и сукоба између југословенских и совјетских комуниста.

Кључне речи: Грађански рат у Грчкој, логори за децу, избеглице у ФНРЈ, Буљкес.

Грађански рат у Грчкој и његове последице

Грађански рат у Грчкој водио се готово од самог почетка Другог светског рата. Земља је 1940. године ушла у рат са Италијом, а наредне године државу су окупирале немачке и бугарске снаге. Тројна немачко-италијанско-бугарска окупација од 1941. до 1944. године, оставила је за собом велику пустош и неколико стотина хиљада жртава. Међутим, грчку ратну стварност обележило је и рано покретање оружаних отпора, политички и идеолошки

1 Архив Војводине, dragana.c@arhivvojvodine.org.rs

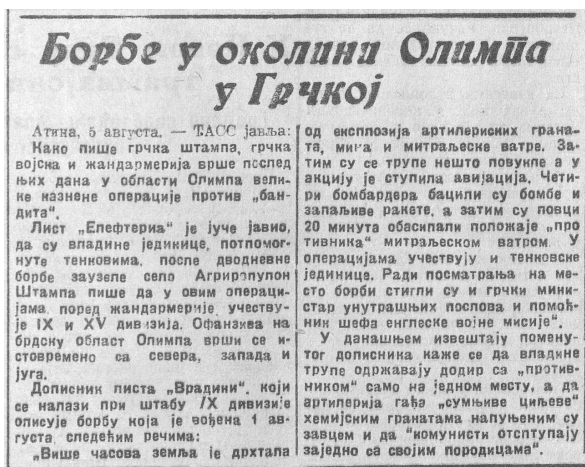
међусобно изразито супротстављених. У септембру 1941. године створен је Народноослободилачки фронт – ЕАМ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο), са својим војним крилом ЕЛАС (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) – Народноослободилачка армија, у којем су одлучујућу реч имали представници Комунистичке партије Грчке, који је бројношћу, организованошћу и обимом својих војних дејстава надмашио друге покрете и групе отпора, укључујући и главног идеолошког противника, Национално републикански грчки савез ЕДЕС (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος), под командом пуковника Наполеона Зерваса (Ναπολέων Ζέρβας).² Мада су вође старих политичких странака одбациле позив комуниста на сарадњу, неколико малих и мање значајних земљорадничких и социјалистичких група биле су учеснице у оснивању ЕАМ-а. Дакле, ЕАМ је замишљен као политичко крило једног широко заснованог покрета отпора, док је као његова оружана снага образована Национална народноослободилачка војска.³

На појаву покрета отпора и масовност коју је добио под вођством Комунистичке партије Грчке, довео је један ранији догађај у историји Грчке почетком 20. века, а у питању је био слом грчке војске у рату против Турске 1919–1922. године и потписивање споразума у Лозани, што је за последицу, између осталог, имало размену становништва, малоазијских Грка и муслиманског становништва, претежно Турака, из Грчке. У Краљевину Грчку се тада доселило око 1.100.000 Грка, док је заузврат у Турску пресељено око 380.000 муслимана. Староседеоци су према избеглицама имали снажне предрасуде, али у исто време и грчки досељеници из Турске нису лако прилагодили своје обичаје и традицију коју су са собом донели, а која није била блиска локалном становништву Грчке. Напетости проузроковане присаједињавањем територија стечених у балканским ратовима 1912–1913. године, биле су додатно појачане масовним приливом избеглица, које су се тек после неколико година активно укључиле у друштвене токове нове државе. Долазак избеглица, с друге стране, утицао је на промену националног састава становништва земље, пре свега у северној грчкој области Македонији, у којој су после балканских ратова живели у највећем броју негрчки народи. Значајнију улогу у политичком животу Грчке избеглице из Мале Азије преузеле су у годинама између два светска рата. Један део оних који су изгубили све приликом размене становништва привукло је револуционарно учење младе странке, основане 1918. године – Комунистичке партије Грчке (ΚΚΕ Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας), али је став Коминтерне да грчка Партија треба да подржава идеју о засебној македонској држави, чије би стварање подразумевало одвајање великог дела северне Грчке, погубно утицао на јаче ширење комунистичких идеја у тој земљи.⁴

2 Милан Ристовић, *Експеримент Буљкес, Грчка утопија у Југославији 1945–1949*, Нови Сад 2007, 8.

3 Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000, 127.

4 Ричард Клог, *нав. дело*, 105–108.

Слика 1. Слободна Војводина, 1946, год. V, бр. 547, стр. 1.

Краткотрајни споразум, који је уследио између комунистичке и монархистичке стране, постигнут у јулу 1943. године, урушио се брзо после неуспелих преговора представника покрета отпора са краљевском владом која се налазила у Каиру. Током 1944. године на место председника избегличке владе постављен је Георгиос Папандреу (Γεώργιος Παπανδρέου), који је на конференцији у Либану приступио образовању владе националног јединства, коју су комунистички руководиоци у први мах одбацили, међутим, убрзо потом су прихватили споредан положај у новој влади. Поред тога, прихватили су и да своје снаге ставе под британску команду, заједно са много мањим снагама ЕДЕС-а, што је за последицу имало то да су комунисти заувек изгубили прилику да преузму власт у пометњи насталој приликом немачког повлачења из Грчке у октобру 1944. године.⁵

Почетак грађанског рата и прелазак грчких избеглица у Југославију

После ослобођења јавили су се нови политички проблеми, међу којима је најснажнији утицај имало питање демобилизације герилске војске и њихова замена редовном државном војском. Јединице ЕЛАС-а имале су далеко бројнију војску са око 60.000 бораца, и само њихово постојање представљало је опасност за званичну владу.⁶ По потписивању поменутог споразума у Либану, била је формирана грчка Влада националног јединства, која је у мањем проценту укључивала и представнике Комунистичке партије Грчке. Међутим, услед разних превирања, у Атини је почетком децембра 1944. године дошло до великих демонстрација које је организовао ЕАМ, а које су се наставиле и наредних дана,

5 Ричард Клог, *нав. дело*, 137.

6 Исто, 138.

у којима је дошло до снажних сукоба између полиције и демонстраната. Тиме је, према речима генерала Маркоса Вафијадиса (Μάρκος Βαφεϊάδης), једног од значајнијих вођа ЕЛАС-а, на улицама Атине почео грађански рат у Грчкој, који је трајао до средине јануара 1945. године.⁷ На преговорима представника ЕЛАС-а, регента, митрополита атинског Дамаскиноса и Британаца, одржаних у атинском летовалишту Варкиза, 12. фебруара 1945. године потписан је споразум о условима прекида сукоба. Споразумом је било предвиђено и укључивање представника левице у политички живот, разоружање ЕЛАС-ових јединица и амнестија за учеснике сукоба. Међутим, услови нису били прихватљиви за све његове потписнике. Део незадовољних припадника ЕЛАС-а овај споразум у Варкизи тумачили су као капитулацију, посебно одбијајући разоружање у време када су били изложени осветничким нападима десничарских група. Један део оних који нису прихватили споразум изабрао је као привремено решење одлазак у суседне балканске земље, у којима су комунисти већ били на власти. Најбројнију групу чинили су они који су се отиснули на југословенску територију.⁸ Други део ЕЛАС-ових партизана поново се повукао назад у планине, гурајући тиме земљу у нове сукобе. У октобру 1946. године комунисти су објавили оснивање Демократске армије Грчке – ДАГ (Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας), под руководством генерала Маркоса Вафијадиса, док је сама Комунистичка партија стављена ван закона тек крајем 1947. године. Демократска армија однела је неколико значајнијих победа над владиним снагама, међутим постепено је дошло до преокрета који је нарочито постао изражен када је генерал Маркос смењен, а на његово место постављен Никос Захаријадис (Νίκος Ζαχαριάδης), који је уједно постао и генерални секретар КП Грчке. На коначан пораз грчких комуниста утицала је и међународна ситуација, посебно догађаји од 1948. године, када је Југославија избачена из Коминформа, и грчки комунисти се сврстали на страну Москве. Јединице Демократске армије Грчке доживеле су коначан пораз у ноћи између крајем августа 1949. године, а преко тридесет пет хиљада избеглица из тзв. Егејске Македоније прешло је у Југославију.⁹

Једна епизода током грађанског рата, која је, између осталог, довела до овако масовног преласка грчког и „славوماкедонског” становништва у друге социјалистичке државе, првенствено у тадашњу ФНРЈ, односила се на специјални пројекат који је покренула грчка влада. Овај пројекат је предвиђао стварање логора на југу Грчке, у којима би се деца, претежно из северних крајева, где су револуционарне идеје биле најизраженије, одузимала из примарних породица и пребацивала на југ, под изговором „да се деца спасу од комунистичког утицаја.”¹⁰ Иако је пројекат сам по себи био застрашујућ, додатни немир уносила је и чињеница да су по селима у планинским пределима северне Грчке, претежно насељених Славوماкедонцима, деца одузимања без икаквих потврда и докумената и одвођена у логоре на преваспитавање. Ситуација у

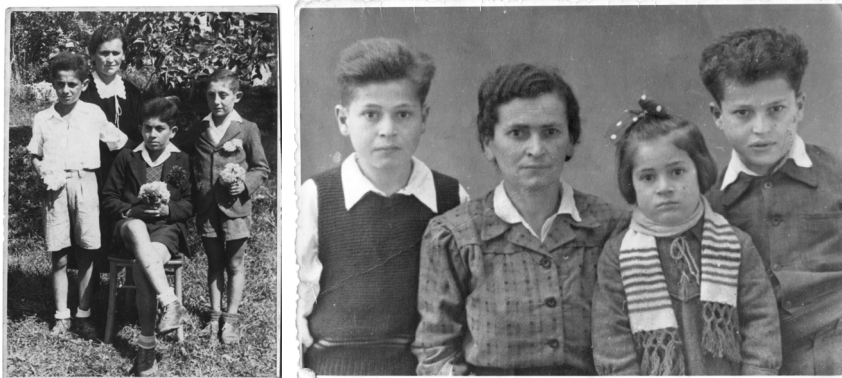
7 Милан Ристовић, *нав. дело*, 10.

8 Јован Поповски, *Генерал Маркос: зашто ме Стаљин није стрељао?*, Београд 1982, 71–75.

9 Драган Кљакић, *Генерал Маркос*, Загреб 1979, 202–203.

10 Јован Поповски, *нав. дело*, 102–104.

којој се нашло становништво уз границу Југославије, донело је одлуку да се деца из њихових породица пребаце у суседну државу, како би на неки начин била заштићена од намера грчке Владе, али и због постојања основаног страха о њиховој судбини. Поједини извори наводе да је југословенско – грчку границу у том периоду прешло више од 45 хиљада деце, од којих је око 20 хиљада остало на тлу Југославије, док су остали продужили пут према другим социјалистичким земљама Европе.¹¹

Слика 2, 3. Породица Константинидис.
(Фотографије, приватно власништво Лефтериса Константинидиса)

Долазак великог броја лица у ФНРЈ, као и дешавања на тлу Грчке, навео је водећу личност грчких комуниста, Андреаса Џимаса (Ανδρέας Τζιμας), да у првој половини 1944. године, од југословенских власти затражи смештај за један број избеглица, да би били што даље од грчке границе. Решење је пронађено у насељу Буљкес у АП Војводини, чији су становници немачке националности у то време већ били принудно расељени. Положај места, иако у близини Новог Сада, обезбеђивао је довољну удаљеност од важнијих комуникација и пружао све потребне услове за прихват неколико хиљада нових становника. Долазак избеглица у Буљкес у пролеће 1945. године, поставио је ово бачко место као једну од незаобилазних тема у дипломатским препискама, протестним нотама, штампи и документима међународних организација које су се бавиле проблемом грађанског рата у Грчкој.¹²

За децу која су одвојена од родитеља или старатеља, односно која су послата из својих породица преко граница грчке државе, у више градова и места у ФНРЈ, отварани су домови, међу којима се и један налазио у Новом Саду. Ту су остајала неко време, у неким случајевима док се не би поново спојила са својим примарним породицама или сродницима, у случају да су родитељи изгубили живот током трајања грађанског рата, или су одлазила у друге социјалистичке, а касније и остале европске државе, у потрази за новим животом.

¹¹ Исто, 104.

¹² Милан Ристовић, *нав. дело*, 12–13.

Што се југословенских власти и државе тиче, све до Резолуције Информбироа, када је Комунистичка партија Грчке стала на страну Москве, а самим тим и већина избеглица насељених у војвођанским и другим местима широм државе, настојали су да пруже сву неопходну помоћ, како би живот избеглим лицима, а нарочито деци, био донекле олакшан. У Југославији је спроведена акција сакупљања помоћи за избеглице, њихов смештај и збрињавање, а за ту активност био задужен новоосновани „Одбор за помоћ грчком народу”, који је поред централног, државног, постојао на покрајинском, среским и градским одборима на територији АП Војводине.¹³ Одбор за помоћ грчком народу за НР Србију био је састављен од представника Јединствених синдиката, Народне омладине, Народног фронта, АФЖ-а и угледних јавних и културних радника са територије НР Србије.

Упутства која су дата за спровођење акције предвиђала су следеће:

1. Прилози ће се прикупљати у одећи, обући, намирницама и новцу.

2. Тежиште сабирне акције у намирницама треба поставити на село, где ће организација Народног фронта, Народне омладине и АФЖ-а прикупљати прилоге углавном у животним намирницама (житарице, пасуљ, кромпир, маст итд.), достављајући извештаје и списак прилагача Одбору за прикупљање помоћи у граду, односно срезу. Ово наравно не искључује и давање прилога у новцу, одећи и обући, уколико за то постоје могућности. Акцијом треба првостепено обухватити имућнија села. Све прикупљене прилоге у животним намирницама градски и срески одбори за помоћ грчком народу, достављаће државним трговачким предузећима у своме месту. Код ових предузећа треба такође извршити замену лако кварљивих намирница за намирнице које се могу чувати и по извршеној замени исте предати дотичном трговачком предузећу. Полагање и замену намирница треба вршити интерно, уз прописну потврду предузећа за примљену робу по врстама и количини. Примљене потврде одбори ће достављати Одбору за помоћ грчком народу НР Србије у Београду. Државна трговачка предузећа добиће о овом потребна упутства од својих министарстава.

3. По градовима одбори ће организовати прикупљање помоћи на најцелисходнији начин, водећи рачуна о томе да радници дају углавном прилоге у новцу, а остали грађани углавном у одећи и обући. Том приликом треба подвући да су прилози у животним намирницама, оделу и обући нарочито повољни за овакву помоћ, јер у томе грчки народ осећа највећу несташицу.¹⁴

Из сачуване архивске грађе види се да је помоћ која је стизала грчком народу из разних места Војводине, односно њихових среских и месних синдикалних већа, трајала до марта 1948. године, када је на захтев Главног одбора Јединствених синдиката Србије, Београд стигло упутство да се обустави даље прикупљање прилога за помоћ грчком народу и да се изврши

¹³ Архив Војводине, Нови Сад, Ф.213. Веће савеза синдиката Војводине – Нови Сад (1945–1991), 1945–1989, 1948, а.ј. 8755

¹⁴ Архив Војводине, Нови Сад, Ф.213. Веће савеза синдиката Војводине – Нови Сад (1945–1991), 1945–1989, 1948, а.ј. 8755

ликвидирање свих прикупљених прилога, у смислу ранијих упутстава, а да се овом Одбору до 15. марта пошаље извештај како је сама акција протекла и шта је све сакупљено на име прилога.¹⁵

Организација власти у Буљкесу и односи унутар заједнице

Живот у једном од најважнијих центара окупљања избеглица из Грчке – Буљкесу (данашњи Маглић) је деловао донекле добро организован у економском, културном и просветном смислу, иако се испоставило да је постојала сасвим другачија слика међунационалних односа, која се односила на дубоку разлику у погледу решавања „македонског питања” између Грка и Славомакедонаца. Проблем односа Грка и Славомакедонаца био је присутан све до краја постојања ове заједнице, а нарочито се заоштрио после отварања сукоба око Коминформа.

Ипак, друштвени живот и брига о деци били су на веома високом нивоу. Већ у првој години њиховог доласка у Буљкес, направљено је прилично грандиозно позориште, које је на самом улазу имало стубове карактеристичне за антички период њихове историје, а које је названо Атина. Табле са називом позоришта, у коме су се изводиле бројне представе и концерти, биле су исклесане на две беле мермерне плоче, једна на српском и једна на грчком језику, и биле су постављене на самом улазу. Штампарија која је радила у Буљкесу издавала је лист „Глас Буљкеса” (*Φωνή του Μπούλκες*), који је излазио три пута недељно у тиражу од 500 примерака, а штампани су и други часописи, попут дечијег „*Αετόπουλα*”,¹⁶ школске књиге, разни приручници, пропагандна литература и друго. Буљкес је имао основну школу и нижу гимназију са наставом на грчком језику, књижару, позориште, болницу и биоскоп.¹⁷ Претпоставка је да се у штампарији штампао и новац, *Буљкески динар*, који је важио само на територији ове општине. У оптицају су биле новчанице од пет, десет, двадесет, педесет и сто буљкеских динара.

Међутим, и поред наизглед јаке економске ситуације и пружене помоћи од стране југословенских власти, дошло је до одласка Грка у друге социјалистичке државе, у највећем броју у тадашњу Чехословачку, која је била спремна да их прими.¹⁸ Разлог томе огледао се у сукобу између југословенске и совјетске Комунистичке партије, а унутрашњи расцеп на присталице једне или друге супротстављене стране, негативно је утицао на живот у Буљкесу, односно сматра се да је отварањем сукоба са Информбироом почео крај заједнице у Буљкесу.¹⁹

15 Архив Војводине, Нови Сад, Ф.213. Веће савеза синдиката Војводине – Нови Сад (1945–1991), 1945–1989, 1948, а.ј. 8760

16 http://panosz.wordpress.com/2010/04/22/civil_war-53/

17 Милан Ристовић, *нав. дело*, 39–40.

18 Драган Кљакић, *нав. дело*, 214.

19 Милан Ристовић, *нав. дело*, 45–46.

Слика 4. Слободна Војводина, 1946, год. V, бр. 472, стр. 5.

Званично саопштење о гашењу четворогодишње избегличке „комуне“ у Буљкесу издато је у једном чланку у листу Борба од 5. септембра 1949. године, у коме је дат преглед историје настанка ове заједнице, чињенице о злоупотребама њеног руководства, као и сведочења становника који се нису слагали са званичном политичком линијом свог руководства, сврстаног уз ставове Информбироа. После пресељења у Чехословачку, у Буљкесу је остало око 800 чланова бивше заједнице, од којих је само неколицина наставила живот у данашњем Маглићу,²⁰ а будући да је у месту готово све што је имало везе с грчим становницима током четири године било уништено или однесено у Чехословачку, само су преостали Грци и њихови наследници остали као својејерсно сведочанство о постојању грчке заједнице у Војводини.

Управо због неговања културе памћења и бољег познавања културе, историје и традиције народа који живе на територији АПВ, у мају 2023. године у Архиву Војводине је отворена изложба „Уточишите у равници“ – Грци у Аутономној Покрајини Војводини 1945–1949. Кроз архивску грађу, која је неочекивано привукла велики број савременика ових дешавања и њихових потомака, који данас живе у Мађарској, Чешкој, Грчкој и другим државама. Навешћемо пример двојице дечака, Лефтериса Константинидиса и Јоргоса Тилкиаридиса, који су били у групи деце која је морала да избегне одлазак у логоре на преваспитавање, при чему је Лефтерис неколико година провео у Дому за децу избеглице из Грчке у Новом Саду, пре него што се поново повезао са својим родитељима, док је мало старији Јоргос, као петнаестогодишњак радио у штампарији у Буљкесу када је оформљена. Када су одрасли, кренули су различитим путевима – Лефтерис је остао у Новом Саду, где и данас живи и ствара сликарска и вајарска дела, док је Јоргос отишао даље у Европу, да би се после дугогодишњег изгнанства, вратио у Грчку, где се и данас налази. Из

²⁰ Исто, 70–71.

личне колекције фотографија Лефтериса Константинидиса, међу којима је на изложби била и једна из Дома док је боравио у њему, деведесетогодишњи Јоргос је, приликом посете изложби у Новом Саду, управо на тој фотографији препознао свог брата, који се такође једно време налазио у истом Дому.

Слике 5, 6, 7. Детаљи са изложбе (фотографије, лично власништво)

Закључак

Грчка емигрантска заједница у Буљкесу настала је као последица пораза грчке револуционарне армије у грађанском рату против регуларне државне краљевске војске, који је трајао од 1945. до 1949. године. Прве избеглице почеле су да пристижу у Југославију на самом почетку рата, да би се тај број наредних година повећавао пропорционално губицима на борбеним линијама. Као средишта окупљања грчких избеглица било је неколико центара, а један од најпознатијих и можда најконтроверзнијих било је војвођанско село Буљкес, које је због специфичности његових становника и њихових како спољних, тако и унутрашњих односа, постало предмет занимања домаће и светске јавности, пре свега политичких кругова европских држава. Буљкес је у једном тренутку постао држава у држави, његово руководство штампало је сопствени новац и управљало заједницом на начин који је довео до разних злоупотреба и малверзација. Такође, чврст став КП Грчке у сукобу Југославије и Совјетског Савеза, где се већина становника Буљкеса ставила на страну Москве, довео је до убрзаног распадања ове заједнице и одласка њених чланова у друге социјалистичке земље, док је мали број избеглих Грка остао у Буљкесу и другим местима у Војводини, где су се интегрисали и готово изгубили сваку везу са матицом, а многи од њих никада више нису успели да посете своју стару домовину.

Извори и литература

Извори:

- Архив Војводине, Нови Сад, Ф.213. Веће савеза синдиката Војводине – Нови Сад (1945–1991), 1945–1989, 1948.
- Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 334. Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине – Нови Сад (1920–1990), 1940–1990, *Мање тематске групе, 1946, Материјали о грчким емиграната у Војводини*
- Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 232. Главна дирекција Покрајинских пољопривредних имања – Нови Сад (1946–1952), 1946–1952, *Списи са личним подацима радника емиграната из Егејске Македоније запослених код Дирекције и на ППИ са презименима на слова А – Ш, 1948–1951*

Литература:

- Бјелица Слободан, *Комунисти Војводине и сукоб са Информбироом*, у: *Истраживања*, бр. 20, Нови Сад, 2009.
- Група аутора, *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985.
- Клог Ричард, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000.
- Кљакић Драган, *Генерал Маркос*, Загреб, 1979
- Петровић Небојша, *Политика на селу 1945–1950*, Нови Сад, 2009.
- Поповски Јован, *Генерал Маркос: зашто ме Стаљин није стрељао?*, Београд, 1982.
- Ристовић Милан, *Експеримент Буљкес, Грчка утопија у Југославији 1945 –1949*, Нови Сад, 2007.

Електронски извори:

- http://panosz.wordpress.com/2010/04/22/civil_war-53/

Dragana KATIĆ, PhD

GREEK CHILDREN IN THE CIVIL WAR 1945–1949. FROM EDUCATIONAL CAMPS TO SAFE SANCTION

Abstract: The Greek Civil War lasted almost from the beginning of the World War II and ended in 1949 with the defeat of the revolutionary forces led by the Communist Party of Greece and its military units. During the conflict the Greek government decided to establish special camps in the south of the country, where children from the northern regions, where communist ideas were most prevalent, were to be resettled. In order to remove the children from their families with an uncertain fate, a decision was made at the KPG level to transfer them to a safe place, that is, to relocate them to neighboring countries, primarily to the former FPRJ. The largest number of children and adult refugees was resettled in Vojvodina, primarily to the town of Bulkes, today's Maglić. Refugees from the civil war left Yugoslavia after the adoption of the Informburo Resolution and the conflict between Yugoslav and Soviet communists.

Key words: Civil war in Greece, camps for children, refugees in the FNRJ, Bulkes.

Оригинални научни рад

СТРАДАЊЕ ДЕЦЕ НА ПОДРУЧЈУ КРАЉЕВА И МАТАРУШКЕ БАЊЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: У раду су анализирани кључни временски омеђени и историографски истражени догађаји који су довели до страдања цивилног становништва, односно убијања и умирања деце и младих узраста до 17 година у Краљеву и Матарушкој Бањи. Четири догађаја су се издвојила: 1) стрељање цивила у лагеру Железничке радионице у Краљеву 15-20. октобра 1941. године 2) казнене експедиције (рације) Вермахта у селима у околини Краљева током јесени 1941. године 3) умирање болесне избегличке деце у Српским избегличким домовима у Матарушкој Бањи 1942-1944. године 4) англо – америчко савезничко бомбардовање Краљева. У тексту су анализирани поводи који су довели до страдања ове најосетљивије категорије становништа, као и њихово порекло, узраст и социјална структура. Такође, начињен је кратак осврт на свакодневицу деце у окупираном Краљеву 1941-1944., испуњену трауматичним искуствима и ратним недаћама.

Кључне речи: Други светски рат, деца, Српски избеглички домови, Вермахт, рације, Краљево, савезничко бомбардовање.

Увод

У периоду између два светска рата Краљево је, захваљујући развоју саобраћајне мреже, изградњи Фабрике авиона „Бреге” (од 1938. Државна фабрика авиона) и почетку рада Железничке радионице (потоње Фабрике вагона), израсло у битан привредни центар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. Упоредо је дошло до пораста административног, војног, економског, здравственог, просветног и културног значаја Краљева, где су се налазили: Општински, Срески и од 1938. Окружни суд, Војно-технички завод, Касарна Петог противаеропланског пука,

1 Народни музеј Краљево, mirjana.savic@nmkv.rs

Жандармеријска станица, новотворене школе различитих профила итд. Свеукупан развој града доводи до повећаног досељавања радно способних људи са породицама из свих крајева државе, као и из других земаља Француске, Русије, Чешке, Мађарске, Немачке итд. Према попису варош је 1924. насељавао 3651 становник, 1931. број становника је нарастао на 7022 становника, да би деценију касније, према проценама, број становника био готово удвостручен на 13.000–15.600. (Виријевић, 2003:15)

Други светски рат је на најгрубљи начин прекинуо све правце развоја Краљева, доневши ненадокнадиве демографске губитке и комплетну привредну девастацију. Суровошћу спроведеном над житељима Краљева и околине, међу којим је било деце и младих старости до 17 година, издвојило се неколико историјских догађаја:

1) стрељање цивила 15-20. октобра 1941. код локомотивске хале (у лагеру) Железничке радионице, као легитимизован вид одмазди због убијених и рањених немачких војника

2) страдања мештана села у околини Краљева у казним експедицијама Вермахта у јесен 1941.

3) умирање избегличке деце смештене у Српским избегличким домовима у Матарушкој Бањи 1942-1944. због болести узрокованих ратним недаћама

4) англо - америчко савезничко бомбардовање Краљева.

Деца су страдала у борбама и у несрећним случајем од бомби и граната, експлозија и др. У редовима војних формација на тлу Србије оформљених у циљу борбе против немачке војске, било је приближно 18 деце од 14 до 17 година из Краљева и околних села која су погинула у борбама у краљевачком крају и у другим местима. (Јоветић, 1978: 66-237) .

У *Поименичном попису жртава рата Другог светског рата* Музеја жртва геноцида који се и даље допуњује, сакупљени су подаци о 226 страдала малолетника на територији Краљева од 1941. до 1945, од којих је 74% убијено 1941. у „директном терору немачке војске.”²

База података Народног музеја Краљево страдалих у Другом светском рату утемељена на вишегодишњим истраживањима документарних извора првог реда (спискова сачуваних у архивима и музејима, податка у црквеним књигама, матичним књигама рођених и умрлих и др.), материјалним изворима, наративним сведочанствима и литератури, садржи имена до сада пописана 4210 убијена цивила и војника, међу којима је било 245 малолетних особа: 59 деце млађе од 15 година, 113 ученика, 5 ученица, 22 шегрта, 31 радник и други.³ Том броју треба додати и 56 српске избегличке деце, узраста од 2 до 14 година, која су у Српским избегличким домовима (СИД) у Матарушкој Бањи

2 Доступно на: <https://www.popis.muzejgenocida.rs/>

3 Народни музеј Краљево (НМКВ), База података: Жртве Другог светског рата на краљевачком подручју (поклон инж. Слободана Крејаковића). Силвија Крејаковић је почевши од 2001. до 2018. уносила податке о страдалима користећи примарне изворе, резултате теренског рада, релевантну литературу, сведочења савременика и сећања потомака.

преминуле услед исцрпљености, болести и траума узрокованих прогонима. (Шкодрић, Савић, 2023: 76-77)

Према досадашњим обједињеним истраживањима више историчара, у Краљеву и Матарушкој Бањи у Другом светском рату страдало је 301 дете, што није коначан број.

Успостављањем сарадње са потомцима страдалих, даљим проучавањем историјских извора и литературе и теренским истраживањима надгробних споменика на гробљима у Краљеву и околним селима, допуњују се постојећи и прикупљају нови подаци урезани у надгробне споменике, који откривају сву дубину породичних трагедија. У многим породицама је по више чланова погинуло током рата. Споменике су подизали родитељи који су надживели децу, браћа и сестре, удовице, удовци... Надгробни споменик подигнут Вукадиновићима у Ратини, као парадигма страдања у краљевачком крају у Другом светском рату, угравираним натписима сведочи о погибији три генерације мушкараца из једне породице: „Грујица Вукадиновић живе 65 г. погибе од немачке гранате 14-X-1941г; Стеван Г. Вукадиновић живе 35 г. стрељан од Немаца 16-X-1941г; Жарко С. Вукадиновић живе 8 г. погибе од немачке бомбе 20-XII- 1944г Неутешни снаха-супруга-мајка Анђа и унук-ћерке и сестре” (Савић, Трифуновић, 2021: 12).

Краљевачки октобар – узроци и поводи суноврата хуманости

После напада Трећег рајха и војне капитулације у Априлском рату 1941, Краљевина Југославија је распарчана на више делова него било која друга окупирана држава у Европи. (Mazover, 2019: 149) Србија се нашла под веома строгом немачком управом. Окупационе власти су 30. априла 1941. оформиле административно тело Савет комесара на челу са Миланом Аћимовићем, које 29. августа 1941. смењује новоформирана Српска влада генерала Милана Недића (Димитријевић, 2012: 196). Територија окупиране Србије подељене на 14 округа крајем 1941, обухватала је 46.632 квадратна километра и на њој је живело 3.853.204 становника. Краљево је било средиште Краљевачког округа у чијем саставу се налазило пет срезова: Драгачевски са седиштем у Гучи, Љубићки са седиштем у Пређини, Моравички са седиштем у Ивањици, Трнавски са седиштем у Чачку и Жички са седиштем у Краљеву. (Шкодрић, Савић, 2023: 7)

Уласком 60. моторизоване дивизије у Краљево 14. априла 1941. отпочела је окупација града. Крајем априла смењују их трупе 294. пешадијске дивизије, да би у мају у Краљеву био стациониран штаб 749. пешадијског пука, под командом мајора Ота Деша, у саставу 717. пешадијске дивизије. Током Априлског рата у Краљево су почеле да пристижу избеглице из Словеније и са Косова и Метохије, а касније и из других крајева раскомадане Краљевине Југославије. Према подацима Комесаријата за избеглице и пресељенике у Краљеву са непосредном околином, 9. септембра 1941. било је 2837 избеглица, с тим да је број свакако

био већи, јер нису сва избегла лица била евидентирана. (Крејаковић, 2003:70) До 1. септембра 1944. број избеглица у Краљевачком округу нарастао је на 7462. (Симјановић, 2018: 33)

У првим месецима окупације у Србији су оформљене групе које нису признавале капитулацију југословенске војске и окупацију државе, од којих су најмасовнији и најроганизованији били официри и војници ЈВуО, окупљени око Драгољуба Драже Михаиловића у равнорском покрету, и следбеници комунистичке идеологије, припадници партизанског покрета, на чијем челу је био Јосип Броз Тито. Упркос бројним идеолошким, политичким и тактичким неслагањима, ова два покрета су започела заједничку борбу против окупатора у Србији. У селу Дракићи, надомак Краљева почетком септембра 1941. формиран је штаб који су чинили представници ЈВуО и партизана.

Током септембра и октобра 1941. низом наредби Адолфа Хитлера и Врховне команде Вермахта, првенствено потеклих од генерала Вилхелма Кајтела, Вилхелма Листа и Франца Бемеа, прво су донете, а потом и прецизиране мере гушења устанка и видови кажњавања становништва. Наредба Вилхелма Листа, војног заповедника Југоистока, од 5. септембра 1941, садржала је разрађен план решења против устаника, између осталог и примену „безобзирних и неодложних мера против устаника, њихових помагача: узимање талаца, депортовање родбине у концентрационе логоре итд.” (Крејаковић, 2021: 41).

Адолф Хитлер је 16. септембра 1941. издао наредбу Вилхелму Листу о покретању офанзиве у српској области ради осигурања саобраћајних линија и привредних објеката важних за немачку привреду, с тим да се „потом најоштријим мерама за дуже време успостави поредак” (Николић, 2003: 29). Фелдмаршал Вилхелм Кајтел је ту наредбу конкретизовао одредивши да треба „имати у виду да један човечији живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном свирепашћу. Као одмазда за живот једног немачког војника мора се с тим у вези узети, као опште правило, да одговара смртна казна 50-100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора појачати застрашујући ефекат” (Borković, 1979: 136-137).

Франц Беме, опуномоћени главнокомандујући генерал у Србији, пореклом из Аустрије, који је добио специјални задатак да угуши побуну у Србији и хрватском приграничном простору, у наредби од 25. септембра 1941. истакао је: „Ако се овде не буде интервенисало свим средствима и с највећом безобзирношћу, наши ће губици бити неизмерни. Ваш задатак треба да извршавате у једној земљи у којој су 1914. текле реке немачке крви услед подмуклости Срба, људи и жена. Ви сте осветници тих покојника. Морамо створити застрашујући пример за целу Србију који ће најтеже да погоди целокупно становништво. Свако ко благо поступа, чини грех према животу својих другова. Он ће бити узет на одговорност и биће стављен пред ратни суд.” У својој првој наредби Франц Беме је тражио хапшења мушког становништва од 14 до 70 година (Николић, Станковић, 2006: 46-47). Уследили су стравични злочини над цивилима као „застрашујући примери” у Шапцу, Мачви, Краљеву и Крагујевцу у којима су убијана деца, мушкарци, жене и стари људи. У

одмаздама спровођеним над српским народом током јесени 1941. најсуровији су били нацистички официри и војници трећепозивци из Аустрије, који су ревностно следили Бемеову наредбу. У 737. и 749. пуку 717. посадне дивизије одговорним за стрељање цивила у Краљеву они су чинили 66% људства. При јединицама Вермахта деловали су сектори за пропаганду и документацију, који су фотографисали лешеве убијаних, не би ли надређенима документовали своју послушност. Немачка војска је остављала трагове о својим злочинима, сматрајући их регуларним мерама пацификовања побуњених области, те се њихови извештаји у српској историографији користе као извори првог реда. (Савић, Трифуновић, 2021: 13)

После заједничких устаничких успеха на простору Западне Србије, ослобођења Ушћа, Врњачке Бање и Чачка, Краљево је постало стратешки веома важно војсци Вермахта. Немачки гарнизон у Краљеву знатно је појачан у људству и у наоружању. Немачке снаге чинили су: штаб 749. и две чете 737. пешадијског пука 717. посадне дивизије, 670. артиљерисјка дивизија, 522. одељење минера из састава 714. дивизије и друге јединице, уз оклопне возове, борна кола, тенкове итд. (Ђокић, 2003: 65-66; Николић, 2003: 31) У борбама су употребљавали и авијацију, ескадрилу штука повучених са Источног фронта. (Јончић, 1966: 394). Почетком октобра 1941. устаници су започели вишедневну опсаду Краљева, остављајући град без везе са осталим светом.

У борбама са устаницима немачка војска је примењивале тактике које су погађале и сеоско и градско становништво: 1) гађање артиљеријском ватром по линијама устаника; 2) брзи и оштри испади на устаничке положаје; 3) уништавање и спаљивање околних села и 4) узимање талаца за стрељање. (Савић, Трифуновић, 2021: 23)

Од 3. октобра до почетка децембра 1941. у Краљеву је све било затворено: продавнице, пекаре, пијаца, надлештва, занатске радње и др. Цене намирница порасле су од почетка рата до септембра 3-5 пута, а плате радника остале су исте. (Симић, 1983: 165) Краљевчани нису стигли да ставе зимницу, залихе хране су брзо трошене, нису имали где да иду у набавку и почела је да се шири глад. Немци су наредили да се пожање делимично обран кукуруз на њивама по ободу града, како би спречили устанике да непримећено пуцају на немачке страже. (Јончић, 1971: 151) Немачки официри и војници заузели су већи део стамбеног простора у приватним кућама у центру града. Свакодневни сукоби устаника и окупатора све више су угрожавали животе цивила. Залутали меци разбијали су прозорска окна и заривали се у зидове соба, а сами нацисти су дизали у ваздух муницију, хангаре и магацине и палили танкове бензина, да не би пали у устаничке руке. Полицијски час трајао је од 6 до 17 сати. Већина грађана дане је проводила у подрумима и сутеренима кућа. Због устаничких саботажа, немачка војска је 4. октобра 1941. почела да хапси цивилно становништво и да их као таоце спроводе у локомотивску халу (лагер) Железничке радионице. Најбројнији су били радници Државне фабрике авиона, Железничке радионице и Државне железнице. Хапшени су сви, без обзира на занимање, пол и године, за које је постојала и најмања сумња да су комунисти, или да сарађују са њима, као и чланови њихових породица.

Шестог октобра 1941. постављена је Плакатирана објава „Опомена! (Warnung!) српском народу” Команде места Краљево, са упозорењем становништву да ће свака сарадња са побуњеницима бити без милости кажњена искључиво смрћу. У сукобима у ноћи 14/15. октобра убијено је 14 и рањено 10 војника Вермахта. (Крејаковић, 2021: 54) Већ 15. октобра 1941. ујутру у Краљеву је заведено ванредно стање са преким судом. Групе немачких војника ишле су улицама Краљева, упадале у дворишта и куће и хапсиле мушкарце старије од 14 година. Приликом претреса по кућама, поред хапшења, долазило је и до убијања цивила на лицу места. У кући у Улици Вука Караџића бр. 7, немачки војник је пуцао и убио 12 цивила, међу којима и петнаестогодишњег дечака Љубомира Петковића. Преживела је само жена са шестомесечном бебом. (Јончић, 1971: 153)

Наредбу о стрељању талаца у Краљеву издао је Ото Деш, командант 749. пука, на основу наредбе дивизије од 14. октобра 1941. да се спровођење мера одмазде врше само по наређењу пукова. (Крејаковић, 2021: 49) Затвореници, међу којима је било у неколико дечака 15-16 година, натерани су да сами себи копају раку испред локомотивске хале. Први рафал, као знак стрељачком воду, испалио је Алфонс Мациович, командант места (Јончић, 1971: 168-169). Током само два дана, 15. и 16. октобра 1941. стрељано је 1736 мушкараца и 19 жена. Борбе око Краљева су настављене. Немачки извори су забележили два артиљеријска напада 17. и 19. октобра 1941, што је донело нова хапшења и нове жртве одмазде. (Николић, 2003: 35) Радници Фабрике авиона и чланови ватрогасне чете су 17. октобра били приморани да покопавају стрељане, и да копају нову раку. Истог дана нове групе таоца доведене су на превару, тако што су немачке власти позвале мушко становништво да дође у зграду општине ради наводне овере личних докумената, одакле су грађани спроведени на стратиште. С обзиром да није било довољно жртава за стрељање, немачка војска је наставила са хапшењима по кућама, радњама, судовима, улицама, чак и у болници, одакле су потерали све пацијенте који су могли да се крећу и др. (Јончић, 1971: 199-203).

По сећању тада седмогодишњег Ђорђа Ђорђевића који је са породицом живео у Пљакиној улици, када су немачки војници ушли у њихово двориште питали су његовог тринаестогодишњег брата, крупнијег стаса, колико има година. Не поверовавши у одговор, рукама су прелазили преко његових образа, одоздо ка горе, не би ли проверили да ли је почела да му расте брада.⁴ Последњег дана стрељања, 20. октобра 1941., наређено је затвореницима да се построје у три групе: у једној су били дечаки до 16 година, у другој мушкарци од 16 до 60 година и у трећој они старији од 60 година. Иако су свима проверавали лична документа, развијеније дечаке млађе од 16 година су пребацивали у средњу групу, одакле су одводили по стотину таоца на стрељање (Јончић, 1971: 205).

Према до данас истраженим подацима, од 15. до 20. октобра 1941. евидентирано је 2200 цивила стрељаних код локомотивске хале и 58 за које није

4 НМКВ, Интервју Мирјане Савић са Ђорђем Ђорђевићем из Београда, Краљево, 16. септембар 2015.

поуздано утврђено тачно место страдања, од којих 108 млађих од 18 година (Крејаковић, 2021: 137).

Стрељано је 5 наставника и 21 ученик краљевачке гимназије, од којих је нешто мање од половине било пореклом из Битоља, Београда, Ћуприје, Пријепоља и Тутина. (Бишевац, 2000: 186) Милорад Којић (16) из Сирче код Краљева, ученик 6. разреда краљевачке гимназије радио је на рашчишћавању рушевина у Фабрици авиона у Краљеву, након чега је ухапшен и стрељан (Јоветић, 1978: 68). Душан С. Коцић, ученик основне школе, имао је само девет година. „Док је ишао са мајком улицом Војводе Путника, 11. октобра 1941, погодио га је пушчани метак” забележено у Протоколима болнице Краљеву. С обзиром да је убијен у периоду прикупљања талаца за стрељање у лагеру, постао је најмлађа жртва краљевачког октобарског масакра. (Крејаковић, 2021: 219)

Страдање деце потврдило је и сведочење Ферида Азабагића, курира између Општине и немачке Команде места, пред среским повереништвом Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 16. марта 1945: „Познато ми је тачно да су сем радника и других грађана - мушкараца стрељане и жене као и деца, која су као шегрти били запослени по фабрикама на изучавању заната, који су могли бити стари од 14, 15 и 16 година.”⁵

Међу страдалима било је малолетних особа које су тек пронашле своје прво запослење, или су радили као шегрти и приправници. Стрељани су петнаестогодишњаци: Драгомир Ђурчић из Врдила, кројачки помоћник код кројача Душана Здравковића, Бранислав Кузмановић из Ћићевца који је учио лимарски занат у Краљеву, Срећко Јак из Краљева, радник Фабрике авиона, Бранко Живковић, музикант из Краљева и други.

Међу стрељаним радницима животе су изгубили шеснаестогодишњаци: Милан Борчевић из Кованклука код Краљева, Миодраг Милановић из Сирче код Краљева, Милорад Којић спортиста СК „Морава” и радник Фабрике авиона и др. Страдали су седамнаестогодишњи радници Фабрике авиона: Стојан Љубеновић из Велеса, Милан Јакшић, Љубиша Марковић, Милош Милошевић, Радослав Чковрић из Краљева, Драгомир Миленић из Мрсаћа и др. Стрељан је и Милутин Миленковић (17) из Ивањице, који је радио као продавац новина (Крејаковић, 2021: 145-258).

Бројни су примери погибија више чланова породица у стравичној петодневној одмазди. Животе су изгубили браћа Живковићи, избегли из Битоља, Станислав (17) и Мирослав (19), гимназијалци у Прилепу и Битољу. (Јоветић, 1978: 67)

Илија Рашуо (37), пореклом из Лике, стрељан је са синовима Милошем (17) и Савом (15) који су похађали краљевачку гимназију. Стрељана су два брата запослена у Фабрици авиона, седмнаестогодишњаци Љубиша и Драгиша Јовановић из Вучитрна. Протојереју Сави Петровићу из Краљева стрељана су три сина: Велибор (17) ученик Гимназије у Краљеву, Радомир (19) матурант

5 Архив Југославије, Фонд 110, ф3333/28-29; НМКВ, И – Копије докумената

Богословије и Мићун (21) студент Правног факултета у Београду. Ученик – шегрт у Железничкој радионици Радош Затежић (13) стрељан је заједно са старијим братом Стеваном, чиновником у истој фабрици.

Казнене експедиције Вермахта у краљевачким селима 1941.

Казнене експедиције немачке војске у селима око Краљева, које су од септембра до почетка децембра 1941. оставиле бројна стратишта цивилних жртава у околини Краљева, у истраживачким подухватима историчара дуго су биле у сенци монструозног злочина против човечности почињеног код локомотивске хале, између осталог зато што су се у једном периоду одвијали истовремено, а жртве оба злочина су неретко потицале из истих породица. У свирепим рацијама Вермахта у селима убијени цивили су означавани као „непријатељски губици”, без прављења разлике између цивилних и војних жртава. (Савић, Трифуновић, 2021: 13).

Према до сада утврђеним подацима, на основу доступних писаних историјских извора, записа на надгробним споменицима и литературе, евидентиране су 264 цивилне жртве рација немачке војске у селима жичког среза, које су страдале од 11. августа до 13. децембра 1941. За 25 убијених су непознате године рођења, а за једно место рођења. Чак 15 деце стрељано је у дворишту, страдало од авионских бомби или су живи спаљени у кући. Најмлађа жртва био је дечак, новорођенче старо само неколико сати.

За разлику од убијања цивила у лагеру које је представљало одмазду за убијене и рањене немачке војнике, злочини над сеоским становништвом спровођени су на различите, суровије начине, као брутални одговори на диверзије устаника и због географског положаја и стратешког значаја села. Страдала су: 1) села лоцирана у непосредној близини Краљева (Грдица, Адрани, Јарчујак, Чибуковац, Рибница), 2) села на путним правцима виталним за немачку војску (Шумарице, Витановац, Милавчићи, Печеног – ка Крагујевцу; Кованлук, Ратина, Врба – ка Крушевцу), 3) села у близини војних објеката (Јовац, Мрсаћ, Ковачи, Жича), 4) села у којима су устаници поставили своје положаје (Сирча, Дракчићи). (Савић, Трифуновић, 2021: 23)

Реагујући на саботаже устаника (паљења сена, оштећења саобраћајница, пресецање телефонских водова, паљење општинске архиве и др), немачке војне власти су формирале потерне одреде који су, како је стајало у извештајима њихове команде, вршили акције „прочешљавања терена.” Потерни одреди 1. батаљона 749. пешадијског пука и 2. батаљона 737. пешадијског пука Лађевце, Обрву и Цветке 8. септембра 1941. Тада су стрељали шесторо људи, шесторо заробили и предали крајскомандантури, локалној немачкој команди у Краљеву, запалили су две куће и ухапсили чланове породица партизана из тога краја. Тиме је започела вишенедељна акција казних експедиција Вермахта у селима Жичког среза. (Савић, Трифуновић, 2023: 18) Прве рације су представљале селективне казнене мере, усмерене против одређених појединаца.

Међутим, ширењем устанка, немачке трупе су прешле на мере одмазде према целокупном становништву одређеног места. По мишљењу немачких власти, сеоско становништво је одржавало везу са устаницима и старало се о њиховом снабдевању, па је морало „искусити казну”. Није била поштеђена ни имовина житеља села - куће и помоћни објекти су спаљивани, а покућство и стока пљачкани, што је представљало један од начина прибављања хране за немачке трупе у опседнутом граду. Вермахтове казнене експедиције су током дана палиле и пљачкале готово све пред собом, а предвече би се повлачили у град. (Савић, Трифуновић, 2021: 24-25) По сећању савременика „злокобни пламени језици светлукали су по читаву ноћ пружајући стравичну слику по брдима око Краљева” (Јончић, 1966: 393).

Неколико казnenих експедиција, издвојило се по суровости и начину страдања одраслих и деце. По броју жртава најбруталнија је била казнена експедиција 2. батљона 737. пешадијског пука и 592. ландесшицен батаљона на села Сирча, Печеног и Витановац, 7–9. октобра 1941, након неуспеле саботаже устаника на железничкој саобраћајници и путу Краљево–Крагујевац. Јединице немачке војске су већ 7. октобра 1941. прешле Западну Мораву и, прошавши кроз село Сирчу, извршили низ монструозних злочина над цивилима. Најстравичнији злочин починили су у кући Аксентијевића. Јеленку Аксентијевић (52), њену снаху Станку (19) са тог јутра рођеном бебом, Љубицу Миљковић (36) из Витановца и њеног сина Славољуба (14) затворили су у кућу коју су запалили. Жене и деца су живи изгорели у кући. Истог дана, Милан и Лепосава Миливојевић убијени су заједно са својим петнаестогодишњим сином Милутином.

Након зверстава почињених у Сирчи, немачке казнене експедиције су се пребациле у село Печеног, где су у засеоцима Тупаљској и Дебељачкој мали извршили масакр над цивилима, упоредо палећи њихова имања. Том приликом највише је пострадала породица Мијаиловић, у којој је убијено пет мушкараца и жена из једне куће. Шеснаестогодишњи Адам Мијаиловић, син Јоса и Дивне Мијаиловић, стрељан је нешто раније, у септембру 1941. Немци су са собом повели 17 мештана Печенога које су затворили у магацин железничке станице у Витановцу. У зору, 8. октобра стрељали су заробљене Печеножане, а потом су започели рацију у Витановцу. Кројачки шегрт Милутин Луковић (15), из засеока Тупаљска мала, стрељан је 8. октобра 1941. као најмлађи у групи мештана из Печенога и Витановца. (Савић, Трифуновић, 2021: 31-32).

Немци су 9. октобра 1941. покушали да дођу до складишта бомби у Матаругама не би ли га дигли у ваздух и спречили устанике да га заузму. Међутим, код Манастира Жича, наишли су на јак отпор драгачевских четника предвођених Милутином Јанковићем, те су били приморани да се повуку за Краљево. Наредног дана, шест немачких бомбардера је бомбардовало Манастир Жичу, наневши овом здању из 13. века тешка оштећења. У зору, 11. октобра, уследио је поход јаке немачке колоне из Краљева састављене од: 1. батаљона 749. пука, 2. батаљона 737. пука, 670. артиљеријског дивизиона, 592. ландесшицен батаљона и одељења минера Ваздухопловно-техничког штаба. Немоћни да зауставе немачке трупе, устаници и многи мештани су се повукли

ка планини Столовима. Немци су тада прошли кроз села, Коваче и Жичу, и дошли у Матаруге где су складиште уништили експлозивом. Поновни пролазак немачке војске кроз села донео је стравична страдања. Међу малобројнима који се нису склонили на планини, била је Стана Миловић, избеглица из Вучитрна, мајка петоро деце, од којих је најстарија Мирослава имала 14 година, а најмлађи Драган 13 месеци. Становали су код Љуба Поповића, земљорадника из Ковача. Недељу дана раније Станин муж, Видак, радник Фабрике авиона, био је ухапшен заједно са својим колегама и спроведен у локомотивску халу. Немци су у кући затекли Стану и децу и наредили им да изађу у двориште. Мирослава је држала млађег брата Душана, када је један немачки војник истраго дечака из сестриног загрљаја и бацио га на земљу. Стана је са бебом Драганом у наручју кренула да заштити Душана. Тада су Немци запуцали из аутомата. Када су се Немци повукли, а устаници и мештани вратили у Коваче, затекли су у дворишту Поповића тела мртве Стане и њене деце Мирославе (14), Душка (9) и Дарка (5). Осмогодишња кћи Нада, рањена у ногу, након повлачења Немаца узела је најмлађег брата Драгана, који је такође био рањен – откинута су му три прста на руци, и са њим се сакрила међу кукурузе. Видак Миловић, стрељан је неколико дана касније са осталим таоцима у кругу Фабрике вагона (Савић, Трифуновић, 2021: 38-40).

СИД Матарушка Бања – спасавање и умирање избегличке деце

Истраживање судбина избегличке деце на подручју Србије током Другог светског рата и њиховог збрињавања у једном од највећих домова, донела су низ битних сазнања о овој најрањивијој категорији становништва у ратним условима. Након периода наглих промена током 1941. када је збрињавање хиљаде избеглица пристиглих у Србију захтевало брзо деловање и указивање најнужније помоћи, током 1942. приступило се планском раду на организовању прихвата избеглица, посебно избегличке деце. Прва установа задужена за збрињавање избеглица био је Генерални комитет за насељавање Словенаца основан 24. маја 1941., који је крајем јуна прерастао у Комесаријат за избеглице и пресељенике. На подручју окупираних Србије почетком 1942. Евидентирано је укупно 59.075 избегличке деце, од које је у Краљевачком округу било 1095 дечака и 1055 девојчица. (Шкодрић, Савић, 2023: 8)

Представници Комесаријата за избеглице и пресељенике установили су да смештај у домове представља најефикаснији вид комплетног збрињавања деце, омогућавајући им: смештај, исхрану, лечење, одевање, образовање и васпитање. Назив Српски избеглички домови носили су интернати за капацитетима за збрињавање 600 и више деце у: Бањи Ковиљачи, Матарушкој Бањи, Врњачкој Бањи, Рибарској Бањи, Неготину и Ужицу. Уочи почетка рада домова комесар за избеглице Тома Максимовић је одредио да се у Матарушкој Бањи „сместе на првом месту деца која су без родитеља, а која се налазе дуж Дрине; на другом месту изгладнела деца из Београда” (Шкодрић, Савић, 2023: 35).

Од првог пријема избегличке деце 3. јуна 1942. до ослобођења 29. новембра 1944., кроз систем домова у Матарушкој Бањи прошло је нешто више од 3445 избегличке деце узраста од 2 до 14 година. Према досадашњим истраживањима утемељеним на извештајима и документацији СИД-а Матарушка Бања, сачуваним у Међуопштинском историјском архиву Чачак, матичним књигама умрлих и релевантној литератури, од последица болести умрло је 56 деце, што чини 1,6 % од укупног броја. Међу преминулом децом, за 10 нема података о години рођења, а за 15 о месту. На темељу доступних података утврђено је да је 91% деце било пореклом са подручја НДХ, односно 10 % из Хрватске, а чак 81% из Босне. (Шкодрић, Савић, 2023: 76-77)

Деца су стизала у домове исцрпљена, болесна и са траумама услед напуштања места у којима су одрасла, губитка једног или оба родитеља и одвајања од породице. Иако је Правилником од 1. марта 1942. прописано да се у домове могу примати само здрава деца, често су се болести манифестовале тек током транспортовања или смештања. Јелена Јеремић из Матарушке Бање, чији је отац учествовао у адаптирању бањских вила у домове за пријем избеглица, изнела је његова сећања везана за долазак и здравствено стање избегличке деце: „Деца су стизала возом до конаревске станице одакле су они који су могли да иду дошли пешице, а остали или су ношени на импровизованим носилима, или су пребачени до леве обале Ибра сеоским колима. Сва та деца била су више него бедно обучена. Једина њихова одећа била је дугачка ланена кошуља истог кроја за дечаке и девојчице. Здрава деца, ако тако могу да се назову, на ногама су имала врце опанке од нештављене коже или дрвене опанке, а болесна или су била боса, или су им ноге увијане у дроњке, најчешће поцепаног цака или ћебета. У првој групи деце скоро свако је било болесно, а ни једно једино без шуге. По доласку деца су окупана у топлој води са одређеном количином сумпора у дрвеним коритима (наћвама). Сви путници били су изнурени од болести и од глади, па су мештани замољени да им не доносе јаку храну. После купања, изван број деце добио је преобуку, а већина је морала да сачека да се у перионици опере оно у чему су дошли.”⁶

О избегличкој деци старали су се лекари Драгутин Гвозденовић, до децембра 1943, а потом Војислав Гилић, уз помоћно медицинско особље, болничаре и нудиље. Пристигла болесна деца су стављана у карантин, док су у амбуланти вршени прегледи и лечење оболелих који су касније могли бити смештени заједно са здравом децом. Лазарет је представљао импровизовану болницу у самом Дому, где је децу смештао и лечио домски лекар. У најближу приватну или државну болницу упућивани су тежи случајеви, ради изолације или хируршке интервенције. По доласку у Матарушку Бању, деца су фотографисана, да би касније могли бити упоређивани висина, тежина и опште здравствено стање. Сачуване фотографије са подацима исписаним на полеђени (име и презиме, узраст, тежина, висина и о обиму груди), сведоче о застрашујућој неухрањености и исцрпљености пристигле српске деце. На

6 Ј. Кричковић, Ј. и Ђорђевић, Љ. (2.10.1975) Фељтон „И деца живот уплетоше у венац братства и јединства (XI)”, Ибарске новости, стр. 6.

фотографији насталој 21. јула 1942. у Матарушкој Бањи фотографисано је пет дечака, међу којима су били Драгољуб Рацковић (6), висок 88 цм и тежак само 9, 3 кг и Милош Степановић (8) тежак свега 13 кг и висок 120 цм.⁷

Премда су се здравствени радници трудили да одвајају болесну децу од здраве, епидемије су се шириле. Болести од којих су оболевала избегла деца и њихови стараоци биле су: дизентерија (*Dysentaria*), милијарна туберкулоза (*Tbc miliaris*), шуга (*Scabies*) заушке (*Parotitis epidemica*), гнојна ангина (*Angine Lacunaris*), мале богиње (*Morbilli*), овчје богиње (*Varicella*), велики кашаљ (*Pertusis*), бронхопнеумонија (*Bronchopneumonia*), дифтерија (*Diphtheria*), тифус (*Typhus*), трбушни тифус (*Paratifus*), запаљење моздане опне (*Meningitis*), шарлах (*Scarlatina*), упала плућа (*Pneumonia griposa*) и др. Лекар Драгутин Гвозденовић је установио да је око 30% од укупног броја пристигле деце имало је хиповитаминозу, а због недовољно воћа и поврћа, деца су често оболевала од скорбута.

Милован Ђебић (12) из Власенице, који је стигао првим транспортом са своја три брата, оболео је од заушки и преминуо у болници у Краљеву. У исто време од последица заушки умрла је и његова васпитачица Зора. Обоје су сахрањени у Краљеву (Шкодрић, Савић, 2023: 71). Велимир Лукић (10), из Склана, село Савићи, општина Сребреница, побегао је из усташког логора 1941. Као већина деце са подручја источне Босне, прво је био смештен у Дом за ратну сирочад у Бајиној Башти, одакле је пребачен у Матарушку Бању. У исто време, у СИД-у Матарушка Бања боравила је и његова рођена сестра, али, по његовом казивању, било је веома много деце која су се налазила у тешком стању, да се „њих двоје нису срели, или се нису препознали”. Велимир се заразио трбушним тифусом због чега је одвезен у болницу, где је излечен и поново враћен у Дом (Шкодрић, Савић, 2023: 41). Током првих 11 месеци рада кроз СИД у Матарушкој Бањи прошла су 2313 детета, од којих је 64% било болесно. У априлу 1943. међу пристиглом децом 47 је било оболело од запаљења плућа, а четворо је умрло. У јуну 1943. је од 309 деце пристигле деце било 40 болесних од малих богиња, а три дечака су умрла (Шкодрић, Савић, 2023: 72-73). Разлог за толики проценат оболелих лежи у организационој структури домова на нивоу Србије, у складу с којом су здрава деца упућивана у друге домове, а болесна задржавана на лечењу у Матарушкој Бањи (Панић, 1994: 39, 103).

Најпогубнија болест била је дизентерија од које су деца углавном оболевала пре смештања у домове. Управник СИД-а Матарушка Бања Владимир Беатовић, изнео је податак да се од 3. јуна до 6. децембра 1942. од ове болести разболело 137 деце и намештеника, од којих је 23 умрло у краљевачкој болници и у Лазарету. Највећа смртност деце забележена је у августу и септембру 1942. када је преминуло 27 од 1034 детета колико се у том периоду налазило у домовима. (Шкодрић, Савић, 2023: 27) Миодраг Савићевић, столарски радник у СИД-у Матарушка Бања, говорећи о том периоду изнео је: „Сећам се, тражило се од мене да правим мртвачке сандуке за децу која умиру... А она су у почетку умирала не стигавши ни да се добро нахране, обују и обуку, а да не говоримо о лечењу. Било је дана

7 НМКВ, И- 1002/6

када сам морао да направим и по два сандука.”⁸ Преминула деца превожена су скелом преко Ибра и сахрањивана на гробљу у Конареу.

Страдања деце од бомби, граната и експлозија и у англо – америчком савезничком бомбардовању Краљева

Током Другог светског рата деца су губила животе, како у бомбардовањима, немачком 1941. и англо-америчком савезничком 1944, тако и од експлозија у копненим борбама, и од заосталих бомби и граната. У писаним и материјалним изворима, протоколима умрлих Српске православне цркве (СПЦ) и на надгробним споменицима, у записима везаним за начине страдање цивилног становништва наводи се: „погинуо/погинула од авионске бомбе”, што јасно указује на страдање у бомбардовању, као и „погинуо/погинула од бомбе/гранате и „у експлозији“.

У стравичним догађајима октобра 1941, међу жртвама немачке авијације у Конареу били су Радмила Ивановић (13), избеглица из Вучитрна и Милорад Милорадовић (15) из Конарева. (Савић, Трифуновић, 2021: 24, 51)

У Бази података Народног музеја Краљево прикупљени су подаци о страдању приближно 20 деце од бомби и граната. Радисав Андрић (15) погинуо је у јуну 1942. од немачке гранате. Двоје деце Томислав (11) и Родољуб (8) Нешовић погинуло је од несрећним случајем од заостале бомбе. Андрија Д. Милошевић (5) погинуо је од заостале бомбе 30. марта 1944. у Рибници. Никола Потерјахин (7) потомак донских Козака који су се доселили у Конарево почетком двадесетих година, погинуо је у 30. маја 1944, у близини свога дома, од последица од експлозије. Сестра и брат, избеглице из Дренице, Даринка (5) и Бранко Радовић (6), погинули су 4. августа 1944. од бомби надомак куће у Грдици код Краљева где су били смештени.

За Краљевчане и житеље околних села, неочекивана и веома застрашујућа била су англо–америчка савезничка бомбардовања од 22. јула до 19. септембра 1944, спроведена у складу са потребама и смерницама међународне политике. Наиме, брзо напредовање јединица Црвене армије и капитулација Румуније и Бугарске, онемогућили су првобитан план повлачења немачке Групе армија „Е” са 350.000 војника из Грчке, под командом генерала Лера, правцем Солун–Скопље–Ниш–Београд. Немачка команда за Југоисток у октобру 1944. одлучила се за промену правца, односно за повлачење преко Косовске Митровице, Краљева, Ужица и Вишеграда према Сарајеву. Генерал Лер је проценио да је Краљево најугроженија и наредио да мора да се брани по сваку цену. Током повлачења од Грчке до Босне, немачки војници водили су дефанзивно-одбрамбене борбе уз повремене контранападе (Глишић, 1990: 92).

У циљу спречавања немачке војске да користи саобраћајнице, луке и аеродроме у извлачењу војника и наоружања, британске и америчке снаге

8 Кричковић, Ј. и Ђорђевић, Љ. (20.11.1975) Фељтон „И деца живот уплетоше у венац братства и јединства (XVIII)”, Ибарске новости, стр. 6.

су у јануару 1944. отвориле југословенско ратиште, заједничким деловањем групе 205. РАФ британске армије са америчком 15. ваздухопловном армијом. Здружене ескадриле ловаца и бомбардера Б-17 (*Летећа тврђава*) и Б-24 (*Либератор*) америчког и британског ваздухопловства, у периоду од осам месеци, током 54 дана, извршиле су преко 120 стратегијских бомбардерских мисија над Србијом, на подручју 33 насељена места (Крејаковић, Бережнов, 2024: 11).

Прве бомбе на краљевачко подручје бачене су из савезничких англо-америчких бомбардера у суботу пре подне, 22. јула 1944. Међу погинулима био је Милорад Обрадовић из Чукојевца, стар непуних 18 година. (Крејаковић, Бережнов, 2024: 24)

У ноћи 11. августа 1944, у 2 часа после поноћи, бомбардовано је уже градско језгро Краљева, на које је 48 авиона Британског краљевског ваздухопловства бацило преко 100 тона бомби. Изненадно бомбардовање у току ноћи претворило је недовољно чврсте куће у рушевине, испод којих се није могло изаћи. „Теписи” бомби разорили су читаве градске квартове у којима није било ниједног стратешког циља (Јанићијевић, 2009: 81).

У договорима маршала Јосипа Броза Тита са савезницима у Казерти, августа 1944, прецизирани су детаљи операције англо-америчког ваздухопловства „Недеља пацова”, изведеној у првој недељи септембра 1944, усмереној на уништење железничке инфраструктуре и спречавање спајања немачких трупа расутих по Балкану у јединствен фронт. (Крејаковић, Бережнов, 2024: 14-15) Ова операција донела је огромне људске губитке и разарања у 23 погођена града: 14 у Србији, 7 у Босни и 2 у Хрватској. Последице овог бомбардовања нису имале оправдање у степену важности војно-стратешких циљева, првенствено пруга Ниш–Врање, Краљево–Косовска Митровица, Ниш–Ђуприја и др. (Крејаковић, Бережнов, 2024: 4). Само током првог дана „Недеље пацова” 28 авиона 15. ваздухопловне флоте САД је за 10 минута изручило 67 тона бомби у 4 товара на железнички мост на Западној Морави, код Камидоре, наомак Краљева.

У низу савезничких налета, 22. јула, у ноћи 10/11. августа, 1. и 2. и 19. септембра 1944. утврђени су подаци за 72 жртве на краљевачком подручју. Захваљујући измештању краљевачке болнице у Жичу, избегнуте су веће људске жртве, јер је 2. септембра 1944. зграда Болнице срушена готово до темеља. Осим пет војника Српске државне страже и ЈВУО, 67 страдалих били су цивили. Изгинуле су читаве породице у својим домовима, на улици, у склоништима, подрумима, рововима... Међу страдалима, било је осморо деце узраста до 13 година. (Крејаковић, Бережнов, 2024: 54)

У ужем градском језгру, од бомбе која је пала на склониште у дворишту куће у Улици цара Душана бр. 57, погинула је Љиљана Барјактаревић (14), заједно са оцем, мајком и стрицем. У истом склоништу настрадала је Ангелина (15), са старијим братом и тетком. Авионска бомба пала је на кућу где је погинула породица Ђорђевић: Милунка и Милутин, са децом Надеждом (9), Николом (7) и Бранимиром (6). У Обилићевој улици настрадали су сестра и брат, Слава (12) и Велизар Раковић (9). У ноћном бомбардовању града 11. августа 1944.

погинули су су Властимир и Даринка Пантовић са дететом, непознатог имена и узраста. Драган Јовановић (7) погинуо у савезничком бомбардовању са мајком Добрилом, братом Драгутином, у кући, у железничкој колонији. Његов отац Драгољуб стрељан је, три године раније у октобру 1941. у лагеру (Крејаковић и Брежнов, 2024: 46).

Савезничко бомбардовање није спречило концентрисање готово свих немачких снага на подручју Краљева од 16. октобра до 29. новембра 1944. и почетак операције ослобођења Краљева, у историографији познатој под називом Краљевачки мостобран. Команда немачког корпуса групе „Милер” добила је задатак да образује мостобран око Краљева у дужини 35 км. Немачких снага су ангажовале велике снаге, укључујући 7. СС дивизију да одрже линију фронта по сваку цену. Са ослободилачке стране ангажоване су 223. дивизија 68. корпуса, 3. Украјинског фронта Црвене армије и јединице 2. пролетерске бригаде.

Током 42 дана трајања операције Мостобран у различитим околностима ратних дешавања и од различитих починиоца, животе су губила и деца, неретко и несрећним случајем. Током борби за ослобођење, група мештана Врбе, цивила скривала се у подруму куће Ненадовића коју су 23. октобра 1944. погодиле гранате совјетске артиљерије. Сви су изгинули, осим Мила Луковића (17) који је рањен. Од последица рањавања преминуо је три месеца касније.

На основу датума смрти утврђено је да су месецима након ослобођења Краљева и окончања Другог светског рата, деца и даље страдала од заосталих бомби, граната и у експлозијама. Мирољуб Ђорђевић (17) је 2. децембра 1944. погинуо од експлозије бензина у Главашевој улици у Краљеву. Од заосталих бомби погинули су: Милош Николић (11) из Врбе 22. децембра 1944, Милорад Луковић (13) из Конарева 7. јула 1945, Драга Радичевић (9) из Конарева 8. октобра 1945, Миливоје Антонијевић (13) из Врбе 18. новембра 1945 и други.⁹

Литература

- Бишевац, Б. (2000) Гимназија у II светском рату. У: Сенић, М. (ур.) *Гимназија у Краљеву 1909-1999*, Краљево: Гимназија, стр. 173-204.
- Borković, M. (1979) *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*, knj. 1, Beograd: Sloboda
- Виријевић, В. (2006) *Краљево, град у Србији 1918-1941*, Краљево: Народни музеј: Историјски архив
- Виријевић, В. (2003) *Краљево у предвечерје Другог светског рата*, у: Драшковић, Д., Ристић, Љ. (ур.) *Краљево октобра 1941*. Краљево: Народни музеј, стр. 13-20.

9 НМКВ, База података Народног музеја Краљево страдалих у Другом светском рату

- Глишић, В. (1990) Прилог изучавању повлачења Групе армије „Е“ ибарско-западноморавским правцем 1944. године (91-95). *Борбе са главнином немачке Групе армије „Е“ у ослобађању западне Србије 1944. године. Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986.* Краљево: Историјски архив и Међуопштински одбор СУБНОР; Београд: Војноисторијски институт
- Димитријевић, Б. (2021) *Србија 1941*, Београд: Catena mundi: Институт за савремену историју
- Јанићијевић, Д. (2009) *Савезничко бомбардовање Краљева 1944.* Краљево: Душан. Б. Јанићијевић
- Јоветић Р. (1978) *Револуција на камену*. Краљево: Центар за културу у пропаганду „Сутјеска“
- Јончић, К. (1971) *Краљевачки октобар 1941*, Краљево: Економска политика: Културно просветна заједница
- Јончић, К. (1966) Краљево у устанку и револуцији. У: Малетић М. (ур.) *Краљево и околина*, Београд: Новинско-издавачко предузеће „Књижевне новине“
- Крејаковић, С. (2003) Избеглице у Краљеву 1941. године. У: Драшковић, Д., Ристић, Љ. (ур.) *Краљево октобра 1941*. Краљево: Народни музеј, стр. 69-84.
- Крејаковић, С. (2012) *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву 1941*, Београд: Музеј жртава геноцида
- Крејаковић С. и Бережнов А. (2024) *Савезничко бомбардовање - 80 година после. Краљево „ Гомила рушевина - масовна гробница“*, Краљево: Народни музеј
- Mazover, M. (2019) *Hitlerovo carstvo. Nacistička vladavina i okupiranoj Evropi*, Beograd: Arhipelag
- Николић, К. (2003) Краљево у устанку 1941. У: Драшковић, Д., Ристић, Љ. (ур.) *Краљево октобра 1941*. Краљево: Народни музеј, стр. 21-38.
- Николић, К. и Станковић, Б. (2006) *Срби у Другом светском рату. Ратна хроника 1941-1945*. Шабац: Народни музеј
- Панић, М. (1994) *Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи (1942-1947)*, Краљево: Центар за социјални рад
- Савић, М. и Трифуновић, Н. (2021) *Рације. Казнене експедиције Вермахта у селима Жичког среза 1941*. Краљево: Народни музеј
- Симић, М. (1983) *Краљево 1941. Сведочења и сећања*. Београд: Српска књижевна задруга
- Симјановић Ј. (2018) *Друштвена историја Краљева-Ранковићева 1944-1945*, Приштина/ Лепосавић: Институт за српску културу
- Шкодрић Љ. и Савић М. (2023) *Деца у рату. Српски избеглички домови у Матарушкој Бањи 1942-1944*. Краљево: Народни музеј

Mirjana SAVIĆ

THE SUFFERING OF CHILDREN IN THE AREA OF KRALJEVO AND MATARUŠKA BANJA IN WORLD WAR II

Abstract: The paper analyzes key time-limited and historiographically researched events that led to the suffering of the civilian population, i.e. the killing and death of children and young people up to 17 years of age in Kraljevo and Mataruška Banja. Four events stand out: 1) the shooting of civilians in the Railway Workshop camp in Kraljevo on October 15-20, 1941; 2) punitive expeditions (raids) of the Wehrmacht in the villages around Kraljevo during the autumn of 1941; 3) the death of sick refugee children in Serbian refugee homes in Mataruška Banja in 1942-1944; 4) the Anglo-American Allied bombing of Kraljevo. The text analyzes the reasons that led to the suffering of this most vulnerable category of the population, as well as their origin, age and social structure. It also briefly reviews the everyday life of children in occupied Kraljevo from 1941 to 1944, filled with traumatic experiences and wartime hardships.

Keywords: World War II, children, Serbian refugee homes, Wehrmacht, raids, Kraljevo, Allied bombing.

Оригинални научни рад

**ДЈЕТИЊСТВО ОГРАЂЕНО
БОДЉИКАВОМ ЖИЦОМ:
АНАЛИЗА ПИСАМА ДЈЕЦЕ ИЗ
ЕНКЛАВА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ²**

Апстракт: Како дјеца из енклава на Косову и Метохији живе и разумију своју свакодевицу, питање је на које смо настојали дати одговор у овом раду. Истраживање је засновано на анализи секундарне грађе – писма која су дјечаци и дјевојчице упућивала својим вршњацима у другим дијеловима Републике Србије. Домаћа научна и стручна јавност веома ријетко се бави темом дјеце у рату/постратном контексту у нашем друштву, иако је оно константно потресано ратовима. Готово да нема генерације која нема искуство колективног страдања и у личном и у породичном и у трансгенерацијском коду. Но, присутан је и прећутни друштвени договор да се о колективним траумама не говори. То сматрамо по ментално благостање нације погубном стратегијом, а нарочито суровим поступком према дјечи. Такав став нас је определијелио да сазнамо како дијете у енклави, у миљеу којег карактерише константна егизстенцијала угроженост, разумије своју свакодневицу и како се оно због околности којима је изложено, осјећа. Потпуно свјесни домета својих могућности – научни текст нема моћ да мијења стварност, да западне за око доносиоцима политичких одлука нити да заинтригира јавност за питања са маргине – а ова то јесу, упућујемо позив свим заинтересованима да будемо пажљивији слушаоци. О нама и на нама је.

Кључне ријечи: дјеца, енклаве, Косово и Метохија, писма, свакодневица, анализа садржаја.

1 Универзитет у Београду Филозофски факултет, milanaljubicic@yahoo.com
2 Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду - Филозофском факултету (број уговора 451-03-68/2022-14/200163).

1. Увод

Рат: „грозан живот уз велике патње” како га је дефинисала дванаестогодишња Елена С. из Суботице (Требјешанин, Ханак, Копуновић, 1999: 33), данас представља реалност за 473 милиона дјеце (<https://www.unicefusa.org/what-unicef-does/emergency-response/conflict>). У најсмртоноснијим ратним зонама живи око 200 милиона дјечака и дјевојчица (<https://www.savethechildren.org/us/charity-stories/worst-conflict-affected-countries-to-be-a-child>). Они су неријетко присиљени да напусте своје куће, па је тако у 2023. у свијету од укупног броја избјеглица, 47.2 милиона или 40%. било дјечјег узраста (Child displacement). О трагичности положаја дјеце, нарочито оне у сиромашним земљама, које су по правилу и попршта сукоба³, говори и чињеница да се број расељених дјевојчица и дјечака више него удвостручио у периоду између 2013. и 2023. године (са 18.8 на 47.2 милиона) (<https://www.unicefusa.org/what-unicef-does/emergency-response/conflict>). Наводи се и да у ратом окупираним зонама дјеца живе у сталном страху, да се њихова права константно крше, а у овом тренутку нијемо свједочимо томе да се неке дјевојчице и дјечаци суочавају са глађу без преседана⁴ (<https://www.savethechildren.org/us/charity-stories/worst-conflict-affected-countries-to-be-a-child>).

Да је „рат смрт” исправно примјеђује један седмогодишњи мудрац Немања (Требјешанин, Ханак, Копуновић, 1999: 32): преко половине свих цивила убијених од нагазних мина и других експлозивних средстава су дјеца (<https://www.unicefusa.org/what-unicef-does/emergency-response/conflict>). Осим тога, данашњи су ратови посебно летални по њих јер их се практично не разликује од униформисаних лица (Mahel, 2001, према: Labre, Hadi, 2006: 85). Током 2022. у 24 земље убијено је 2.985 дјеце, а та бројка ових дана вртоглаво расте у Гази. Само за три недеље број дјевојчица и дјечака убијених у нападу Израела на ови територију⁵ премашао је број дјеце којима је одузет живот широм свијета у ратним зонама у 2019. (<https://www.unicefusa.org/what-unicef-does/emergency-response/conflict>). Да дјеца буду колатерална штета свјетских неконтролисаних сукоба, не смије се дозволити – то не може бити „нова нормала”, тврди извршна директорка УНИЦЕФ-а Кетрин Расел (‘Not the new normal’ – 2024 ‘one of the worst years in UNICEF’s history’ for children in conflict, 27.12.2024.), али је реалност

3 Налазимо податак да је око трећине становништва у земљама погођених ратним сукобима сиромашно, док је тај проценат у државама у којима влада мир далеко нижи (10%) (‘Not the new normal’ – 2024 ‘one of the worst years in UNICEF’s history’ for children in conflict (27.12.2024.).

4 Наводи се да преко 96% жена и дјеце у Гази гладује (‘Cold, sick and traumatized’ - the ongoing nightmare for children in Gaza, 20.12.2024. <https://www.unicef.org/press-releases/cold-sick-and-traumatized-ongoing-nightmare-children-gaza>).

5 Најмање 14.000 палестинске дјеце убијено је у Гази за мање од годину дана. Много више их је повријеђено, док се хиљаде готово извјесно налазе под рушевинама града (A year of tears: 12 months of war on children – UNICEF Report 07 October 2024). Ову трагедију потпуном чини чињеница да апели упућени израелским властима са раних страна свијета, нису уродили плодом. Укратко: нијемо свједочимо цивилизацијском суноврату.

демантује. Наиме, према доступним подацима УН у 2023. године било је 32.990 тешких прекршаја против 22.557 дјеце што је највећи број од када је почео надзор на основу мандата Савјета безбедности ('Not the new normal' – 2024 'one of the worst years in UNICEF's history' for children in conflict, 27.12.2024.).

Није далеко од истине закључак донесен на основу наведених података, да је на дјелу суноврат међународног хуманитарног права (Павловић, 2024) које би требало да обезбједи посебну заштиту за дјецу у околностима оружаних сукоба (Legal Protection of Children in Armed Conflict, 02.2002.).

2. Дјеца и рат

Рат „нешто најстрашније што се може догодити људима и деци” како то сасвим исправно констатује 11-годишњи Бојан (Требјешанин, Ханак, Копуновић, 1999: 34), оставља ужасне посљедице.⁶ Показало се да живот у ратном окружењу угрожава ментално здравље дјеце (Yule, 2000; Labre, Hadi, 2006; Dufynets, Shcherban, Noblyk, 2024), и производи низ проблема у понашању: изливе бијеса, раздражљивости..., који су непосредно везани за искуство трауматизације (Jensen, 1996; Сирилник, 2002; Catani, 2018). Тако Мађјуб и сарадници (1989) наводе како је у студијама рађеним непосредно након и неколико година после напада Израела на Либан, откривено да се број дјеце са психосоматским потешкоћама током времена повећавао, а не смањивао (са 14.8% на 58%). То говори у прилог закључку до којег долази Abdennur (према: Мађјуб et al., 1989) да се главни ефекти стреса појављују не одмах после њега, већ након неколико година.

Студија која су извели Fargas-Malet и Dillenburg (2014) на узорку од 179 дјеце из Сјеверне Ирске, показала је да је њихово сјећање на политичко насиље, чак и након неколико година од тих немих догађаја, живо у свијести дјечака и дјевојчица. Слични налази стоје и кад су у питању дјеца која су као присилни мигранти, и очевици ратних страха, укључујући и прогон, стигли у Републику Србију из бивше Социјалистичке Републике Хрватске и Босне и Херцеговине (Isplanovic-Radojkovic, 2005). О томе како трауматско искуство утиче на животе дјеце, говори потресно свједочанство које је са истраживачима подијелио у својим позним годинама Бранко Тепић, дјечак са фотографије Жоржа Скригина „Мајка Кнежпољка.” Иако се веома слабо сјећао збјега на Козари током Другог свјетског рата кроз коју га је носила мајка Милица, несвјесно урезана и потиснута искуства трауме оставила су трага на његово дјетињство. Како сам каже: „Одмах после рата ... од свега сам бежао, добрих пет шест година. Чим видим неког у униформи, побегнем на обалу Уне и кријем се до мрака. Мајка је то знала и пуштала ме, бежао сам као дивља звер” (Jovićević, 2016, према: Tutunović–Trifunov, 2023-227).

6 Како показује једно скорије пољско истраживање рађено почетком сукоба у Украјини, ратне околности дјелују и на дјецу која њима нису непосредно изложена (Śliwerski, A., & Kossakowska, 2023). О овој теми не знамо много, али вјерујемо да је вриједна даљег проучавања.

У студији која је рађена током бомбардовања Савезне Републике Југославије 1999., Требјешанин и сарадници (1999) су код дјеце, њихових испитаника⁷ уочили низ страхова индукованих ратним околностима: да ће им куће бити срушене, да ће бити рађени, убијени или они или њихови родитељи, да ће бити раздвојени од очева и мајки. Показало се да на страх реагују најчешће тражењем утјехе од родитеља или других одраслих, соматизују га, а око 20% малих испитаника не ради ништа или страх негира. Тако један Александар каже да кад се огласе сирене он „...бежи, али пошто немам где, одем у своје склониште (испод ћебета) и само гледам” (Требјешанин и сарадници, 1999б: 17). Како ће ратна дешавања утицати на конкретног малог човјека зависи од његових година, личних карактеристика, етничке припадности, мјеста у којем живи и породичних прилика (<https://www.unicefusa.org/what-unicef-does/emergency-response/conflict>; Сирилник, 2002; Требјешанин и сарадници, 1999; и други), али је сигурно да дјеца у рату пате као и одрасли. Како им помоћи? Један од начина на који то можемо урадити је да сазнамо како они доживљавају рат (и мир) (Jabbar, Betawi, 2018).

3. Дјечје разумијевање рата

Како доћи до сазнања о томе како дјеца разумију рат и његов опозит – мир? У домену психотерапије ратним сукобима трауматизоване дјеце, веома учестало користи се у сврхе терапијског рада арт терапија. Досадашња искуства говоре у прилог овог приступа. Тако Ugurlu, Акса и Acarturk (2016) наводе низ студија које су показале високу учинковитост употребе цртежа и наратива – писања прича и писама, у раду са дјецом. Показало се да је тромјесечни канадски програм у који је било укључено 138 дјеце имиграната са ратом захваћених подручја старости између 7 и 13 година помогао да превазиђу понашајне сметње, да на смислен начин реконструишу лични свијет и ојачају односе са својим вршњацима. Сличне, позитивне исходе дао је програм арт терапије која је рађена са бурманском дјецом: депресивност и анксиозност су смањене, осјећају се безбедније и повезаније са другима. Од ових налаза не одскачу ни они до којих су дошли Nilaj и сарадници (према: Ugurlu, Акса, Acarturk, 2016) истражујући ефикасност арт терапије у смањењу пострауматског стресног симптома, депресије и анксиозности на узорку малих Сиријаца (N=64) из избјегличког кампа у Истанбулу. Аутори су нашли поредећи присутност трауматских симптома прије и након третмана, да арт терапија даје одличне резултате у раду са дјецом. Она су постала самопоузданија, њихово самопоштовање је порасло, као и осјећај да имају друштвену подршку и да су безбједни.

Осим у терапији, цртеж и други облици невербалног изражавања дјеце која су прошла или пролазе кроз искуство рата, препознати су и као

7 Ријеч је о 132 дјетета из (централних дијелова и периферије) Београда и Суботице, старости од 5 до 12 година.

свједочанства у кривичним процесима за ратне злочине⁸ (Aradau, Hill, 2013), као другачији, али валидан документациони историјски материјал⁹ (Hodgson, 2021), док се нешто ријеђе користе у друштвеним наукама као истраживачки алат (Ugurlu, Akca, Acarturk, 2016).

Тако су McLernon и Cairns (2001, према: Ugurlu, Akca, Acarturk, 2016) међу првима анализирали цртеже дјеце не би ли разумјели њихову перцепцију рата и мира. Узорком су обухватили девет дјечака и седам дјевојчица узраста од четири до дванаест година чије су породице због ратних околности избјегле из Ирака у Јордан. Нашли су да су дјеца цртала уобичајене мотиве везане за рат: војнике, авионе, тенкове, ракете, пуцњаву, запаљене куће и храмове. На њиховим цртежима стоје и прикази смрти, а једна четворогодишња дјевојчица је истраживачима објаснила шта је она нацртала: онако како је умјела, приказала је смрт – мртву мајку и њену убијену дјецу. Ово потресно свједочанство говори о томе да и дјеца на тако малом узрасту разумију концепт рата.

Надаље, дјеца која су се налазила у околностима ратног страдања разликују се од својих вршњака без тог трагичног искуства по начину на који виде реалност у којој живе. На примјер, турска дјеца у студији¹⁰ Oztabaka (2020) рат везују за националну историју и цртају мачеве и топовску ђулад, историјске личности и пирате, док њихови вршњаци присилни мигранти из Сирије цртају другачије мотиве: смрт, мртве или повријеђене, несретне и тужне људе, авионе, крв. То говори у прилог не само томе колико одсуство односно присуство личног искуства обликује разумијевање, већ и како је ратна стварност интернализована и како наставља да дјелује чак и када се из те ситуације измјестимо (Љубичић, 2022).

Надаље, занимљив је налаз до којег су дошли Требјешанин, Ханак и Копуновић (1999) да дјеца рат поистовјеђују са његовим конкретним, видљивим аспектима: ракетама, бомбама, сиренама, борбом, на млађем узрасту, док они нешто старији своје разумијевање везују за феноменологију сукоба. Ипак, независно од узраста (предшколски или школски) дјеца на идентичан начин размишљају на тему: 1. Шта би поручио одраслима који ратују? и 2. Како би казнио оног који је започео рат? Онима који ратују дјеца би поручила „Да престану” (Марко, шест година), „Да не ратују, да је то глупо” (Дуња, осам), „Да је рат нешто страшно, да више никад то не раде, да хоћу да спавам” (Сима, 12), „Да не треба да ратују зато што могу да погину, а можда ће да остану и без кућа па ће им бити криво” (Сења, 9) (Требјешанин, Ханак, Копуновић, 1999: 102-107). Одговор једног Јована, старог девет година на друго питање језгровито

8 Међународни кривични суд је 2007. прихватио 500 цртежа дјеце на којима је приказан сукоб у Дартфуру као доказ ни материјал против суданских званичника оптужених за ратне злочине (Aradau, Hill, 2013).

9 За овакву употребу дјечјег цртежа залаже се Hodgson (2021) и аргументује свој став анализирајући цртеже четири дјечака о ваздушним сукобима током Шпанског грађанског рата.

10 Истраживањем које је спровео Oztabak (2020) обухваћено је 19 малих Сиријаца и шесторо Палестинаца који су избјегли у Истанбул, те петоро дјечака и дјевојчица турске националности који нису прошли кроз искуство рата.

сажима размишљање дјечака и дјевојчица. Гласи овако: „Вратио бих му то што је он нама радио само још мало горе, да види како је нама било, да се научи памети” (Требјешанин, Ханак, Копуновић, 1999: 88).

Уколико се сложимо са тим да су дјеца најрањивија категорија становништва, на коју ратна страдања остављају изразите посљедице, њихова перцепција и разумијевање рата и мира би морали имати своје мјесто како у јавном дискурсу, превентивном дјеловању на очувању емоционалне стабилности и благостања, тако и у науци (Љубићић, Драгишић Лабаš, 2024). Како су простори на којима живимо само у посљедње три деценије обиљежила три ратна сукоба, и присилни прогон становништва из бивших држава Социјалистичке Републике Хрватске, Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине¹¹, те са простора Аутономне Покрајине Косова и Метохије¹², да је током ратова на простору бивше СФРЈ нестало око 40.000 лица, а да 11.000 није пронађено (<https://www.srbija.gov.rs/vest/870838/predstavljena-baza-podataka-o-nestalima-na-podrucju-bivse-sfrj.php>), да се још увијек не зна тачан број погинулих, као и да је током бомбардовања Савезне Републике Југославије 1999. страдало 81 дијете за које се зна, док је број дјечака и дјевојчица албанске националности током бомбардовања избјегличке колоне код Призрена и Ђаковице а који се воде као колатерална штета, и даље непознат (<https://www.mod.gov.rs/lat/17227/stradanje-dece-tokom-nato-agresije-17227>), оправдано је претпоставити да је наше друштво високо трауматизовано колективним страдањима. Сматрамо недопустивим пропустом то што се не бавимо истраживањем ове теме јер је она од општег значаја. Наш допринос отварању ових важних питања састоји се у анализи својеврсног документационог материјала – писама дјеце из енклава које су она слала својим вршњацима који слободније живе. О контексту у којем ови дјечаци и дјевојчице одрастају, и како га разумију, биће више ријечи у наставку текста.

4. Методолошки оквир

4.1. Контекст: енклава

„Вероватно већини мојих вршњака није позната ова реч ’енклава’, вероватно ће им зазвонити у ушима и биће им онако звучно, и деловаће им као нешто лепо. Они, у ствари, и не знају каква се то несрећа крије ту иза такве речи” (Филип из Клокота, девет година стар).

Енклаве на територији Косова и Метохије настају по завршетку бомбардовања Савезне Републике Србије од стране НАТО пакта 1999. и након погрома Срба од стране Албанаца марта 2004. године. Енклаве су мјеста насељена Србима и другим неалбанцима, а окружене су албанским

¹¹ По попису становништва 1996. на простору Р. Србије нашло се 621.300 прогнанника и ратом угрожених лица (<https://kirs.gov.rs/media/uploads/55statistika%202024.pdf>).

¹² По подацима за 2024. интерно је расељено 196.140 људи (<https://kirs.gov.rs/cir/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica>).

становништвом. У 50 енклава како се наводи у извјештају Хелсиншког одбора из 2008. године, живи према процјенама око 80.000 Срба, док Медојевић и Милосављевић (2019) наводе нешто већу бројку (89.100). Живот становника енклава обиљежен је низом објективно гледно тешких околности,¹³ почев од чињенице да им је угрожена безбједност и отежана слобода кретања и приступ јавним установама. Са својим сусједима Албанцима дијеле заједничку судбину – сиромаштво¹⁴ (*Zaboravljeni svet – enklave na Kosovu*, 2008; Медојевић, Милосављевић, 2019). Налазимо податак да су и односи између Срба такође заострени.¹⁵

Како дјеца која живе окружена несигурношћу која пријети и у енклави и ван ње разумију свијет око себе и какво значење му дају? О томе нажалост мало шта знамо: научних истраживања о овој теми нисмо пронашли. Због тога смо приступили анализи нама једино доступног материјала: писмима која су дјеца из енклава упутила својим вршњацима. Писма су сакупљена и објављена у књизи „Поздрав са Косова и Метохије. Писма из енклава”¹⁶ (2006). Ријеч је о збирци радова који су пристигли на наградни литерарни и ликовни конкурс. Иако употреба оваквог документационог материјала¹⁷ може бити критикована: грађа није прикупљана због научних циљева, већ је потенцијалним читаоцима представљена из другачијег разлога, сматрамо да писма и цртежи јесу поруке упућене замишљеној публици/саговорницима у којима дјеца из енклава говоре о својој живљеној реалности, бирајући да опишу оне њене сегменте који су за њих посебно видљиви и у личном искуству важни.

13 Издвојићемо примјер само једног села које су посјетили представници Хелсиншког одбора (2008). То је Гојбуље, удаљено пар километара од Вучитрна. Од око 600 становника колико их је живјело у Гојбуљу 1999. године, остало их је око 300. Млади људи су углавном отишли. Аутобус ка Косовској Митровици саобраћа три пута недељно, а понекад га каменују дјеца из сусједних албанских села. Земљу ван сеоског атара Срби не обрађују не само због страха, већ и зато што су њихове посједе заузели Албанци.

14 Стопа сиромаштва на КиМ 2019. износила је 29,7%, стопа незапослености је била 45%, а економија је била једна од најнеразвијенијих у Европи. У енклавама око 90% становника није запослено. У таквим околностима очекивано дешава се појачано исељавање становништва, расте сива економија, а међуетнички односи се даље заостравају (Медојевић, Милосављевић, 2019: 281).

15 На примјер, имућнији су продали своја имања, али су задржали послове које обављају спорадично. Народ који живи у енклавама је смислио и име за њих – викендаши, јер на посао долазе само један дан и то најчешће викендом (*Zaboravljeni svet – enklave na Kosovu*, 2008: 4). Постоји и неформална структура састављена од локалних снажљивих узурпатора који се представљају као да „раде у име енклава“, иако то по свој прилици није случај.

16 Књигу су приредили Иван и Моња Јовић. О мотивима за овакав подухват детаљно је причао је један од приређивача ове књиге, Иван Јовић, говорећи на тему рецепције и перцепције наратива људи који су преживјели колективна стардања (Љубичић, 2022). Приређивачи су дали сагласност да се анализа која је пред читаоцем, уради.

17 Мичић, Врачар и Јокић Зоркић (2021) наводе да су писма један од алата који се користе у мултижанровској анализи наратива, методологији која је намјењена истраживањима маргинализованих група, међу које нема сумње спадају и дјеца из енклава.

4.2. Предмет, циљеви, истраживачка питања и узорак

Задатак који смо пред себе ставили је истражимо како дјеца описују и каква значења дају реалности у којој живе. Студија циља на дескрипцију и експлорацију, а наративи дјеце су прихваћени као једино валидна мјерила њиховог субјективног искуства. Примјенили смо квалитативну анализу садржаја, којој је претходило кодирање и класификација јединица анализе (тема). За критеријум класификације узет је садржај, а класификациона схема заснована је на индуктивном приступу (Манић, 2017).

У студији нисмо провјеравали хипотезе будући да је ријеч о квалитативној анализи и теми о којој веома мало у домаћој науци знамо, већ смо се руководили широко постављеним истраживачким питањима. То су: 1. коме су дјеца писма упућивала? и 2. које теме су отварала? Уједно ова истраживачка питања били су својеврсни општи оквири унутар којих смо смјестили кодове и јединице анализе.

Узорак су чинила писма двадесет двоје дјечака и дјевојчица¹⁸, старих између осам и петанест година, који живе у енклавама јужно од Ибра: у Грачаници, Штрпцу, Старом Грацком и Клокоту.

4.3. Анализа

Користећи изведени приступ класификације, у писмима смо препознали неколико тема које се у најширем смислу преклапају са истраживачким питањима. То су: 1. примаоци порука – коме су поруке упућене; 2. представљање дјечака и дјевојчица – ко сам ја; 3. теме – о чему пишу својим вршњацима; 4. какав смисао има ово моје искуство и 5. шта бих поручио/ла непознатим другарима који живе на слободи?

Ево коме пишу дјеца из енклава.

Највећи број дјечака и дјевојчица своја писма упућује непознатим другарима и другарицама – вршњацима из школа у другим дијеловима Републике. Писмо обично започињу са „Драги моји непознати пријатељи” (Дејан и Милица из Грачанице), „Драга непозната другарице” (Александра из Штрпца), „Драги далеки пријатељу” (Маја из Штрпца), једна Ана пише писмо својој тетци у Аустралију, и насловљава га „Драга тетка”, Анђелка се обраћа „Народима целог света”, Милица уреднику, а Стефан војнику.

Како се представљају дјеца из енклава? Препознали смо два начина: именом и презименом и другим личним подацима који би могли бити занимљиви њиховим вршњацима (у коју школу иду, у који разред), те по одредници – мјесто гдје живим.

Писма обично започињу тако што се представе – како је и ред. Сви дају врло детаљне податке о себи: неко каже како се зове и презива, у који разред

¹⁸ У „Писмима” стоје имена и презимена дјечака и дјевојчица који су их писали. Ми смо наводили њихова имена, мјеста одакле долазе и разред који похађају.

иде, у коју школу, гдје и са ким живи „Ја сам Н. Стефан, живим у Штрпцу, малој варошици у подножју Шар планине на југу Србије, где се налази моје село. Идем у основну школу и ученик сам петог разреда“; „Зовем се Данијела, имам девет година и идем у трећи разред Основне школе *Стаја Марковић* у Штрпцу.“ Каже и то да је она „срећна девојчица“ зато што живи у „свом завичају, зато што могу да се играм у свом дворишту, да идем у своју школу,“ јер и оних који такав благослов да су код куће, немају. Она зна да су „...нека деца отишла са Косова због нечега што је нама ... тешко објаснити.“

Неки дјечаци и дјевојчице представљају себе искључиво тако што пишу о томе гдје живе. Дјеца именују мјеста из којих су. На примјер, Данијела живи у селу Беревцу, Маја у „подножју Шар планине у најлепшем крају“, Анђелка на Косову, а Душан у Лешку, „али не код куће.“ Неки са пуно детаља описују како изгледа њихово село:

Милица пише о двије ријеке Миљоштици и Лепенцу које окружују Шар планину, помиње и да је Шара туристички центар, са чистим ваздухом и чистом водом, о и томе које је годишње доба – прољеће. Ипак, највећи број дјеце мјеста из којих су описују тако што указују на физичке границе простора у којем живе. Растко, ученик трећег разреда себе представља као дечака који живи у „поморавској енклави“ и појашњава: „Сва деца у мојој енклави (подвукла М. Љ.) живе у гету, без слободе кретања“, Милица вели: „ми смо као у неком логору“, сличан доживљај има њена вршњакиња Марина (5. разред) која своје село описује као „од света изоловано место које због тога није погодно за уживање. У том „лепом селу“ живе људи „као у кавезу.“ Аранђелово село су: „оградили ... бодљикавом жицом“ и одредили „игре које можемо играти и границе докле се можемо кретати.“ Стефан, стар 12 година, дјечак који се представља пуним именом и презименом и који је своје писмо упутио војнику молећи га за једну услугу: „Хтео бих да се ти и твоји другови вратите, и да вратите ствари као што су биле пре овог рата“, пише овако: „Ми живимо као у зоолошком врту. Около решетке, а унутра храна и живот.“ Александра, ученица осмог разреда сасвим искрено признаје да је одговор на питање одакле је, њој све мање јасан.

Које теме су у својим писмима ови дјечаци и дјевојчице отварају?

Тема има неколико и најчешће се међусобно преклапају. Дјеца пишу о својој свакодневици, једна број њих казује приче о својој прошлости, садашњости и углавном - бризи за будућност, а тек ријетки у својим писмима пишу о нади. Она своју свакодневицу описују обично тако што казују како живе, како се осјећају, шта желе? Стефан каже: „Живимо дан за даном не знајући шта ће бити сутра. Када треба да изађемо из овог кавеза прате нас возила КФОР-а, која сваком сметају.“ Десетогодишња Данијела, дјевојчица која може да се игра у свом дворишту, са непознатом другарицом дијели за себе посебно важан успјех који ће тешко разумијети било које дијете њених година: „ја се слободно крећем до школе,“ а Маја, најмлађа међу свом дјецом која су писма писала каже овако: „мој бата и ја се трудимо да живимо као сва друга деца на свету. Бата воли да игра фудбал са другарима, а ја са другарицама играм своје игре“. И поред тога труда, ова дјевојчица чује одрасле који „стално причају како је овде тешко, како не могу да иду где хоће“ и због тога брине.

Њена вршњакиња Милена може да се креће „само у дворишту и мало испред дворишта”, а слично пише и један Милан:

„Моје кретање на Косову је пут до школе и од школе до куће“. Његов имењак, ученик 4. разреда с тачношћу хроничара биљежи: „Живот у Старом Грацком је бедан. Сваки дан се неко исели из своје куће и побегне у Србију.“ Да је одрастање у енклави другачије него на другим мјестима јасно препознаје Милица из Грачанице. Она каже овако: „Наизглед и ми нормално, као и сва деца, имамо своје другаре с којима се дружимо, идемо у школу, учимо и радимо с нашим наставницима”, али већина њених другара се одселила. „Можда ће дрво по коме смо се пентрали и дозивали, остати само”, констатује.

Пишући о реалности у којој живе, ова дјеца говоре и о својим емоцијама. Најснажнија је страх. Данијела је тако уплашена због тога што „...сваки дан” слуша „брујање хеликоптера” чује „сирене аутомобила КФОР-а”, али се плаши и тога да ли ће се њен тата вратити с посла „...зато што он ради мало даље од енклаве“. Милан каже: „Не смемо да се крећемо ни да радимо њиве” јер се „плашимо Шиптара да нас не убију” и додаје: „Ми деца смо се много плашили 17. и 18. марта прошле године. Почели смо да се пакујемо и бежимо. Нека села су побегла и сад су свуда у неким смештајима, не знам ни ја где.” Милена осјећа страх сваки пут када њена мајка оде на њиву „хоће ли се жива вратити”, а из њеног писма јасно је да је њена бојазан оправдана: „То се стално код нас дешава”, каже и наставља: „Пре неколико дана мом другу је нестао тата. Пошао је до оближњег села да обиђе родбину и више се није вратио. Били смо сви тужни и несрећни.” Анђелка, ученица петог разреда обраћајући се народима целог света позива да покушају замислити „размере наших страхова.”

Неколико дјечака и дјевојчица осим о сада и овдје говоре и о оном чега се сјећају и како се због тога осјећају. Њихова сјећања су ријетко кад лијепа. Станко, ученик трећег разреда непознатим другарима пише да је он имао четири године када је у његовом месту био рат. Он памти сирене, очев одлазак, и своју срећу када се његов тата вратио жив. Овај дјечак „Сада добро” зна и разуме да је „ситуација ... лоша”, па се стално пита како живе његови другари „у Грачаници, Чаглавици и другим местима на Косову“. Душан, 12 година стар себе дефинише као „расељено лице“ и сјећа се своје куће која је остала „у долини покрај Лаба и Ситнице“. Говори о томе да сада има пријатеље, да је прихваћен, да „није да му није лепо“, али осјећа тугу због своје спаљене куће и због тога што је неслободан „Наша игра је органичена бодљикавом жицом.” Упечатљиво је писмо једне Александре која драгу непознату другарицу жели упознати са својом прошлошћу која је по њој „ужасавајућа“. Александра је доживјела низ губитака. Када је била сасвим мала протјерана је са породицом из своје куће – сјећа се бројних детаља тог дана „пуног ужаса“, након којег она више никад није видела „...своје играчке које су ми у то време биле веома драге своје школске другаре и другарице из 1/3 одељења ... своју учитељицу Марину Радић, коју сам ... волела.”

Тек мали број дјечака и дјевојчица у својим писмима говори о нади: Анђелка позива да дођемо на Косово јер се у њему „и дање расте, цвета, свиће и воли.” Њена вршњакиња Драгана каже да „и овде има деце ... и овде тече живот. Живот можда са мало више стрепње, мало више бојазни за ново сутра, али то

је наш живот” и још додаје „Желим да зна да сам ја срећна девојчица.” Драгана се нада да ће порастати и завршити школу „овде” и да ће сва „зебња коју осећам нестати.” Весна, стара девет година, позива своје расељене другаре да се врате, а њена вршњакиња Милена пише овако: „Знам да ће доћи и тај дан када ћу ти писати пуно лепша и ведрија писма.”

Осим ових тема, у писмима дјеца сама себи постављају и низ питања на која одговоре понекад имају, а понекад не. Ове сегменте писама сматрамо нарочито важним јер нам јасно говоре о значењу проживљених искустава и њиховом смислу. Могли бисмо казати да дјеца кроз питања и трагање за одговорима на њих, преговарају са собом у потрази за смислом патњи у прошлости и у сада и овдје.

Која их питања муче?

Могли бисмо рећи да су то она суштинска, егзистенцијална. Када један дванаестогодишњак себи постави филозофско питање: „Да ли је човек који је пуцао у мога оца имао мајку да га опомене на чисте руке?”, када његова вршњакиња Милица упита: „Да ли ћемо моћи да удишемо ваздух који смо први пут удахнули, или ћемо се гушити на другом месту?”, када петнаестогодишња Александра каже: „Не знам одакле сам”, када једна Милена напише „кад ће све ово престати, да ли ће икад доћи крај?”, или када се Ана пита због чега не може осјетити „слободу ни радост, ни када се играм, ни када идем у школу”, па чак не зна ни коме би могла да „постави ово питање јер жели да зна одговор”, јасно нам је колико је њихово животно искуство упечатљиво и колико је обојило њихво разумијевање свакодневице и реалности у којој живе.

Потресно је читати писмо Драгане која пише да је рат почео када је она имала седам година и да тада није разумјела због чега „колоне људи...некуд иду.” Пише даље: „Сада сам шести разред, имам дванаест година и знам због чега су они бежали, и често размишљам: Зар је све то тако морало бити?” Нису ли та питања, претешка за ову дјецу?

На овом мјесту желимо скренути пажњу на још један важан детаљ којег налазимо у писмима дјечака и дјевојчица из енклава. Ријеч је о њиховој пуној свијести о томе да живе различито него њихови вршњаци у другим дијеловима земље. „Ми немамо онакав живот као сва деца у свету”, јер им недостаје „слобода кретања, а без слободе и није неки живот”, каже један Филип, Станко пише „непознатом другу који има, надам се, срећно и безбрижно детињство, и који се не плаши шта ће се десити идућег дана са његовом породицом и кућом, за разлику од мене и мојих другара који живимо на Косову”, а Аранђел се нада да онај који чита његово писмо живи боље него он и да има слободу кретања.” Такав на искуству створен увид ову дјецу не чини огорченим. Напротив. Душан пише друговима широм Србије да „...сањају лепе и мирне снове, када ми то већ не можемо. Играјте се и уживајте у слободи и у свему оном што је нама ускраћено”, а његова вршњакиња Драгана каже овако: „Можда ја немам оно што имаш ти, немам велику слободу, али имам велико срце које жели срећу теби и свој деци света.” И одреда поручују тим непознатим, а могућим другарима да њихове одговоре на писма очекују јер „... и овамо стиже пошта и ... ми се радујемо сваком писму” (Драгана, пети разред).

Умјесто закључка

Светлана Велмар Јанковић у Предговору књизи „Најстрашније је кад отрују облак” (1999: 8) пише да је дијете у рату увијек означено њиме, и наводи даље да она доживљавају ратна страдања у свим временима на сличан начин. Рат је страхан и јуче и данас, а биће такав и сутра, ако питамо дјецу (и не само њих).

У нашем друштву генерације дјеце у протеклих 100 година биле су изложене ратним страхотама чак неколико пута. Ипак, о њиховим искуствима у домену науке па и у јавном дискурсу, мало се говори, а таква незаинтересованост за интимни свијет дјетета рањене душе (Сирилник, 2002: 23) неопростива је и то на више нивоа. Друштвена игноранција дјетету које је прошло кроз искуство страдања поручује да његове патње немају смисла. Оно је препуштено властитом удесу, што по правилу продубљује личну патњу, а од колектива чини високо трауматизовану заједницу (Љубичић, 2022; Љубичић, 2024). То наравно не значи да ова дјеца „на чудесан начин упркос мучном детињству” (Сирилник, 2002: 101) не постају отпорна на ударце судбине. А то је једино могуће ако се у патњи пронађе смисао.

У писмима дјеце из енклава на Косову и Метохији, постоји вишеслојност, дубина, а по нама најзначајнији слој јесте трагање ових дјевојчица и дјечака за значењем и проналажењем смисла у живљеној реалности. Иако њихово свакодневно искуство свједочи о неслободи: ограђени су жицом, живе у кавезу, у логору, њихове су игре омеђене, постоји један простор условно речено отпора таквој реалности. Испуњен је сањарењем „о мојој лепој кући где сам се родио и где су остале све моје играчке, о играма са другарима и о томе да идем слободно у школу”, надом „да ти непознати друже живиш боље него ја, да имаш слободу”, да ће нестати да се врате „иако је то немогуће”, „да ће доћи дан када ћу те позвати у госте”, и најважније давањем смисла и значења суровој реалности која их окружује. О томе рјечито пише један Филип. Њему је нејасно због чега не може да ради све што и његови вршњаци, али он зна да је у енклави његова кућа, улица и школа, да ту живе његови другови, и да је „ту срећан”. Опет, треба подвући да сви дјечаци и дјевојчице чија смо писма анализирали, својим непознатим друговима и другарицама, тетки, војнику, уреднику, поручују да би жељели да добију њихов одговор – да бар на тај начин буду виђени!, јер каже једна стармала Марина „знам да се плашиш да дођеш и посетиш ме.”

Хоћемо ли одговорити?

Литература

- Aradau, C., & Hill, A. (2013) The politics of drawing: Children, evidence, and the Darfur conflict. *International Political Sociology*, 7(4), pp. 368-387.
- A year of tears: 12 months of war on children – UNICEF Report 07 October 2024. <https://www.un.org/unispal/document/a-year-of-tears-12-months-of-war-on-children-unicef-report/>. pristupljeno 05.05.2025.
- Catani, C. (2018) Mental health of children living in war zones: a risk and protection perspective. *World Psychiatry*, 17(1), 104.
- Child displacement. <https://data.unicef.org/topic/child-migration-and-displacement/displacement/>. pristupljeno 06.05.2025.
- “Cold, sick and traumatized” - the ongoing nightmare for children in Gaza, 20.12.2024. <https://www.unicef.org/press-releases/cold-sick-and-traumatized-ongoing-nightmare-children-gaza>. pristupljeno 06.05.2025.
- Dufynets, V., Shcherban, T., & Hoblyk, V. (2024) Post-traumatic stress in children as a result of war: Strategies for psychological support. *Scientific studios on Social and Political Psychology*, 30(1), pp. 16-26.
- Fargas-Malet, M., & Dillenburger, K. (2014) Children drawing their own conclusions: Children’s perceptions of a “postconflict” society. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 20(2), pp. 135.
- Hodgson, J. (2021) Accessing children’s historical experiences through their art: Four drawings of aerial warfare from the Spanish Civil War. *Rethinking history*, 25(2), pp. 145-165.
- <https://kirs.gov.rs/cir/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica>. pristupljeno 11.04.2024.
- <https://kirs.gov.rs/media/uploads/55statistika%202024.pdf>. pristupljeno 11.04.2024.
- <https://www.mod.gov.rs/lat/17227/stradanje-dece-tokom-nato-agresije-17227>. pristupljeno 11.04.2024.
- ‘Not the new normal’ – 2024 ‘one of the worst years in UNICEF’s history’ for children in conflict (27.12.2024.) <https://www.unicef.org/eu/stories/not-new-normal-2024-one-worst-years-unicefs-history-children-conflict>. pristupljeno 06.05.2025.
- <https://www.savethechildren.org/us/charity-stories/worst-conflict-affected-countries-to-be-a-child>. pristupljeno 06.05.2025.
- <https://www.srbija.gov.rs/vest/870838/predstavljena-baza-podataka-onestalima-na-podrucju-bivse-sfrj.php>. pristupljeno 12.04.2024.
- <https://www.unicefusa.org/what-unicef-does/emergency-response/conflict>. pristupljeno 06.05.2025.
- Ispanovic-Radojkovic, V. (2005) Growing up in communities affected by war. In: *Promoting the psychosocial well being of children following war and terrorism* (pp. 171-177). IOS Press.
- Jabbar, S., & Betawi, A. (2018) Children express: war and peace themes in the drawings of Iraqi refugee children in Jordan. *International Journal of Adolescence and Youth*, 24(1), pp. 1–18.

- Jensen, J. P. (1996) War-Affected Societies and War-Affected Children: What Are the Long-Term Consequences?. *Childhood*, 3(3), pp. 415-421.
- Јовић, И., Јовић, М. (прир.) (2006) *Поздрав са Косова и Метохије. Писма из енклава: зборник радова пристиглих на наградни и литерарни конкурс*. Београд: Конрас.
- Labre, M. M., & Hadi, F. (2006) Post-traumatic stress, anxiety and perceived stress. *The psychological conditions of children and youth in Lebanon after the July*, pp. 85-112.
- Legal Protection of Children in Armed Conflict (02.2002.) https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/children-legal-protection-factsheet.pdf. pristupljeno 05.05.2025.
- Љубичић, М. (2022) “Јесмо ли нечији?": перцепција и рецепција наратива о трауми из перспективе слушаоца. У: Павловић, З. (ур.) *80 година од погрома у Великој рацији корак даље ка заједничкој будућности*, стр. 373-390. Нови Сад: Универзитет Привредна академија у Новом Саду.
- Љубичић, М. (2024) Анализа прича (присилних) миграната и њихових потомака о колективном и породичном страдању. У: Павловић, З. (ур.) *Зборник радова – Од погрома до злочина над злочинима*. стр. 61-77. Нови Сад: Универзитет Привредна академија у Новом Саду.
- Ljubičić, M. M., & Dragišić Labaš, S. (2024) Belonging and identities of the second generation of exiles—three case studies. *Regional Development, Identities and Democratic Integration*, pp. 257-278.
- Mahjoub, A., Leyens, J. P., Yzerbyt, V., & Di Giacomo, J. P. (1989) War Stress and Coping Modes: Representations of Self-Identity and Time Perspective among Palestinian Children. *International Journal of Mental Health*, 18(2), pp. 44–62. <https://doi.org/10.1080/00207411.1989.11449123>
- Manić, Ž. (2017) *Analiza sadržaja u sociologiji*. Београд: Ћигоја, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Медојевић, Ј., Милосављевић, С. (2019) Демографски процеси на Косову и Метохији од 1999. до 2019. У: Војводић, Д. (ур.) *Косовско-метохијски зборник*. Београд: САНУ, стр. 265-284.
- Mičić, K., Vračar, S., & Jokić Zorkić, T. (2021) Multižanrovska analiza narativa u cilju unapređenja obrazovnih politika. 26. Naučna konferencija „Pedagoška istraživanja i školska praksa “-Zbornik radova, str. 101-104.
- Oztabak, M. U. (2020) Refugee Children's Drawings: Reflections of Migration and War. *International Journal of Educational Methodology*, 6(2), pp. 481-495.
- Павловић, З. (2024) Од прогона до погрома као злочина против човечности. У: Павловић, З. (ур.) *80 година од погрома у Великој рацији корак даље ка заједничкој будућности*, стр. 187-199. Нови Сад: Универзитет Привредна академија у Новом Саду.
- Śliwerski, A., & Kossakowska, K. (2023) The mental functioning of school-age children in Poland since the outbreak of war in Ukraine and during the subsequent refugee crisis. *Child abuse & neglect*, 106500.

- Tutunović-Trifunov, J. (2023) Deca majke Knežpoljke. U: Radosavljević, Ž., Tančić, D., Rjapuhina, V. (ur.) *Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji bivše Jugoslavije*. Beograd, str. 221-229.
- Требјешанин, Ж., Ханак, Н., Копуновић, Д. (1999) *Најстрашније је када отрују облак*. Београд: Институт за психологију.
- Требјешанин, Ж., Ханак, Н., Драгојевић, Н., Стојковић, И. (1999) *Психосоцијалне последице рата по децу и родитеље*. Београд: Институт за психолошка истраживања.
- Ugurlu, N., Akca, L., & Acarturk, C. (2016) An art therapy intervention for symptoms of post-traumatic stress, depression and anxiety among Syrian refugee children. *Vulnerable children and youth studies*, 11(2), pp. 89-102.
- Yule, W. (2000) Emanuel Miller Lecture: From pogroms to "ethnic cleansing": Meeting the needs of war affected children. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41(6), pp. 695-702.
- *Zaboravljeni svet – enklave na Kosovu* (2008). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/HO%20Izvestaj%20KOSOVO%20enklave.pdf>. pristupljeno 11.04.2024.
- Сирилник, Б. (2002) *Срећа у несрећи*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Milana LJUBIČIĆ, PhD

CHILDHOOD FENCED WITH BARBED WIRE: AN ANALYSIS OF LETTERS FROM CHILDREN IN ENCLAVES IN KOSOVO AND METOHİJA

Abstract: This paper explores how children in the enclaves of Kosovo and Metohija experience and understand their daily lives. Our research is based on the analysis of letters sent by boys and girls to their peers in other parts of the Republic of Serbia. The domestic scientific and professional community rarely addresses the topic of children during wartime and post-war contexts, despite the fact that our society has been repeatedly affected by conflicts. Nearly every generation has faced collective suffering, manifesting in personal, familial, and transgenerational ways. Yet, there seems to be an unspoken social agreement to avoid discussing these collective traumas. We believe this attitude adversely affects the mental well-being of the nation and is especially damaging to children. This realization prompted us to investigate how a child in an enclave, surrounded by a constant threat to their existence, perceives their daily life and feelings given their circumstances. We acknowledge the limitations of a scientific text; it cannot change reality, capture the attention of political decision-makers, or ignite public interest in marginalized issues. However, we urge all stakeholders to become more attentive listeners. This is about us, and it is up to us to address these concerns.

Keywords: children, enclaves, Kosovo and Metohija, letters, everyday life, content analysis.

**ПРЕГЛЕДНИ РАДОВИ /
REVIEW PAPERS**

Прегледни рад

ДЕЦА У РАТУ И ПИТАЊЕ ОПРАВДАНОСТИ ЊИХОВОГ КАЖЊАВАЊА ЗА ПОВРЕДЕ МЕЂУНАРОДНОГ РАТНОГ ПРАВА

Апстракт: Деца примарно припадају категорији цивила којима међународно ратно право пружа општу и посебну заштиту. Са друге стране, деца у рату могу имати и статус бораца, те учествовати у непријатељствима као и одрасли борци, уживајући идентичну заштиту прописану конвенцијским правом. Аутор у овом раду даје преглед садржине најважнијих конвенцијских диспозиција у материји заштите деце цивила и деце бораца у оружаним сукобима. Такође, у раду су обрађена бројна ограничења и забране имплементиране „новим правом” које афирмише права детета, забрањује коришћење деце млађе од 15 година у оружаним сукобима и условљава учешће и регрутовање деце између 15 и 18 година у оружаним сукобима тријажом најстаријих у овом распону. Међународна криминализација регрутације деце до 15 година у Римском статуту Међународног кривичног суда оцењена је као стварни помак у напред у овој материји. Одговорност и кажњавање деце за повреде међународног ратног права представља комплексно питање, имајући у виду чињеницу да се деци не суди пред међународним судовима и да статуте ових судова, осим случаја Специјалног суда за Сијеру Леоне, не утврђују надлежност за вођење кривичног поступка према деци, препуштајући такве случајеве националном правосудју. Аутор се посебно бави питањем оправданости кажњавања деце бораца због повреда међународног ратног права, указујући посебно на виктимолошки аспект овог проблема, јер су деца у рату свакако и превасходно жртве, па се поставља питање да ли је оправдано казнити жртву? И напослетку, у раду се заузима став да се проблематика учешћа деце бораца у рату и њихова одговорност, као и кажњавање за повреде међународног ратног права, може решавати и применом конструкције посредног извршилаштва, коју познаје и Римски статут Међународног кривичног суда. У закључку овог рада се призива и доношење нове, модерне и целовите међународне конвенције

1 markopusica@yahoo.com.

о заштити деце у оружаним сукобима, супротно актуелној раштрканости бројних међународних извора са неуједначеним решењима.

Кључне речи: међународно ратно право, деца цивили, деца борци, регрутација, кажњавање, жртве, посредно извршилаштво.

Уводно разматрање

Рат није мир. Не постоји тачнија дефиниција ове ужасавајуће и једнако величанствене друштвене појаве. Ратови и оружани сукоби прате човечанство од првих људских заједница до данас и још увек представљају изворишта и страдања и славе. Са једне стране, ратови су доносили смрт, страдање и опадање народа, држава, нација и других колективитета, док су са друге стране доносили победу, креирали и преображавали свет и човека, творећи нешто ново рушењем старог или победом над непријатељем. Рат је једној страни доносио пораз, другој победу, али увек и апсолутно свима – страдање и жртве. Када се осврнемо на дефиницију рата са почетка овог рада, чини нам се да је снага употребљене негације, необорив доказ страшног и разарајућег карактера појма који смо негирали, а што је необично, том истом негацијом и појмовно одредили. Мало је појмова попут рата који се негацијом могу суштински објаснити – да је нешто управо оно што није. Овакав суд произлази из чињенице да је мир, као супротност рату, ипак иманентнији људској природи и да сваки човек дубоко у себи, готово природно, добро разуме и зна шта је то смрт, страдање, бол, пад, патња...

Ратови и оружани сукоби су редовни пратиоци људске прошлости и садашњости, а свакако ће тако остати и у будућности. „Генерално посматрано, слободно можемо признати да је свеукупна повест света, у својој суштини била повест разорних и/или стваралачких последица ратова и оружаних сукоба између различитих народа, држава, нација и других колективитета” (Пушица, 2024: 264). Противречности које рат као појава носи са собом погађају све људе који су на било који начин повезани са ратним насиљем. Иако људи доносе одлуке у рату и делају у складу са истима, они и даље остају највеће ратне жртве. И тако „у круг”, без могућности да се избегне примећена противречна природа рата као друштвене појаве.

Како ратна збивања односе велике људске жртве, људи су нормама међународног ратног права² уредили правила властитог „страдања”, колико год то деловало противречно. Међународноправна регулатива пружа заштиту свим лицима која учествују или се затекну у оружаном сукобу, иако је чињеница да ужаси оружаних сукоба не погађају све људе на исти начин и истим интензитетом, јер одређене категорије лица теже подносе ратне страхоте.

2 Употреба ове синтагме у раду је намерна, јер се употребом овог термина уклања дезинформациона цртица о међународном хуманитарном праву као адекватнијем називу.

Начелни предмет нашег интересовања у овом раду обухвата учешће деце³ у рату, како у својству цивила (деца и рат), тако и у својству бораца (деца у рату), па ћемо у том правцу дати пар општих напомена.

Пре свега, деца представљају будућност људског рода, али с обзиром на процес психичког и физичког развоја који је код њих у току, ова категорија лица захтева посебну заштиту, првенствено ради безбедног одрастања, а потом и због потребе да се дете развије у здраву, школовану, социјално адаптирану и зрелу особу (Krivokapić, 2010: 1167).

Деца, по правилу припадају категорији цивила, јер је њихово регрутовање и учешће у рату изузетак, ограничен или забрањен одређеним међународним уговорима. Цивили се појмовно одређују као лица која немају статус борца, следом методологије дефинисања овог појма у Допунском протоколу уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба од 8. јуна 1977. године (у даљем тексту: ДП I)⁴. У оквиру категорије цивила, одређена лица поред опште и посебне заштите која се пружа свима, због своје рањивости или угрожености у ратним условима уживају и допунску заштиту јачег интензитета, па се таква нарочита заштита посебно признаје деци, женама и новинарима (Radivojević, Raičević, 2015: 103). Деца, дакле припадају категорији посебно заштићених цивила у међународном ратном праву.

Са друге стране, деца у рату могу имати и положај бораца. Генерално посматрано, међународно ратно право, и то Женевска конвенција о поступању са ратним заробљеницима од 12. августа 1949. године (у даљем тексту: ЖК III) признаје статус борца детету у међународном сукобу уколико исто испуњава конвенцијске услове⁵ и у том случају се детету пружа заштита која важи за борце. Ако ти услови нису испуњени у конкретном случају, деци која учествују у непријатељствима може се признати заштита прописана Женевском конвенцијом о заштити грађанских лица за време рата од 12. августа 1949. године (у даљем тексту: ЖК IV), дакле заштита која се пружа цивилима, а уколико ни то није случај, примењују се заштита из „Основних гаранција” прописаних ДП I.⁶

Дакле, можемо приметити да је учешће деце у рату као питање међународног ратног права врло сложене природе, да важеће правне норме у овој материји потичу из различитих периода и да су производ различитих повесних догађаја и политичких околности, због чега нису уједначена, нити систематизована у једном акту, па и њихова примена у пракси наилази на потешкоће.

3 Појам детета у овом раду је усклађен са међународноправном регулативом, која дефинише дете као лице које није навршило 18 година живота, па овај појам не треба мешати са појмовним одређењем детета у унутрашњем праву.

4 Чл. 50 ст.1 ДП I.

5 Чл. 4А ЖК III.

6 Чл. 75 ДП I.

1. Деца и рат

Општа међународноправна регулатива признаје детету својство субјекта права. Ова промена се одиграла у периоду по завршетку Другог светског рата, али и поред тога што је дете постало субјект права, овај процес још увек није окончан због бројних нормативних и практичних потешкоћа у примени права детета, а нарочито због укореењеног становишта о аксиоматском ауторитету одраслих лица у овом односу (Dimitrijević, Popović, Papić, Petrović, 2024: 228). У сваком случају, својство детета као носиоца права на међународном плану представља тековину шире борбе за људска права и слободе и пример великог достигнућа прогресивног развоја међународног јавног права.

Ратови као катастрофичне и разарајуће појаве носе и доносе повећану опасност и ризик по живот, тело и ментално здравље деце, која су се сама или са својим породицама и сродницима нашла или затекла на подручју захваћеном ратом. Међународно ратно право прописује правила заштитног карактера у корист деце као бенефицијара одређених права са циљем отклањања штетних дејстава рата (Раичевић, 2015: 119).

Овде нас, пре свега, интересује положај деце која нису борци и која не узимају учешће у непријатељствима, већ се сматрају категоријом посебно заштићених цивила.

Статус и положај деце као категорије посебно заштићених цивила је уређен различитим међународним документима, доношеним у дужем временском периоду, са различитим предметима и конкретним питањима која су захтевала нормирање на међународном плану. Нормативни извор ових правила садржан је у женевском конвенцијском праву, и то у одредбама ЖК IV, ЖК III, ДП I и Допунског протокола уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних оружаних сукоба од 8. јуна 1977. године (удаљем тексту: ДП II), као и у одређеним нормама о забрани регрутовања деце у оружаним сукобима прописане уговорима о људским правима (Раичевић, 2015: 120).

Иако је положај деце у међународном ратном праву решаван казуистички – од случаја до случаја, усвајањем и ратификацијом већег броја докумената, а неплански једним универзалним и свеобухватним документом, из важећих извора произлази двогуба заштита деце цивила, систематизована као општа и посебна заштита.

1.1. Општа заштита деце цивила

Овај вид заштите деце обухвата норме које пружају општу заштиту деци као сегменту цивилног становништва (Раичевић, 2015: 125). Стога и за децу цивиле важи исти корпус права заштитног карактера као и за остале цивиле, уз услов да ова заштита важи док се субјект заштите не укључи непосредно у непријатељства.⁷ Иначе, цивилима се гарантују две

⁷ Чл.51 ст.3 ДП I.

врсте заштите: заштита у односу на вршење непријатељстава зараћених страна и заштита у ситуацији потпадања под власт непријатељске стране (Radivojević, Raičević, 2015: 102).

Заштита од непријатељстава зараћених страна је уведена са циљем умањења цивилних жртава и страдања објеката у којима се налазе цивили, а конвенцијско право и у односу на децу цивиле прописује примену начела разликовања између бораца и војних објеката и небораца и цивилних објеката, те примену начела пропорционалности које инкриминише војне нападе који изазивају и цивилне жртве и оштећење цивилних објеката, уколико је штета по цивиле несразмерна војној користи која се очекује од таквог напада, а напослетку, сукобљене стране морају предузимати и потребне мере предострожности ради избегавања или свођења на најмању меру колатералних губитака међу цивилима и разарања њихових објеката као последице напада војног циља (Radivojević, Raičević, 2015: 102).

Са друге стране, у случају потпадања под власт непријатеља, деца цивили уживају основна конвенцијска права заштићених лица, попут поштовања личности, те заштите од насиља или застрашивања, од увреда и јавне радозналости, уз забрану дискриминације, принуде, предузимања мера које проузрокују истребљење и телесне патње (забрањено је убиство, мучење, телесно кажњавање, осакаћење, медицински и научни опити које не захтева лечење заштићеног лица и све остале суровости), при чему и за децу цивиле важи забрана узимања талаца, колективног кажњавања и мера репресалија.⁸ Оквир противправних радњи које се не смеју предузимати према цивилима је проширен нормама ДП II прописивањем забране силовања, принудне проституције, ропства, трговине робљем и пљачке (Раичевић, 2015: 126).

Међутим, одредбе конвенцијског права не препознају децу цивиле као посебне бенефицијаре додатне заштите током извођења напријатељстава, па зараћена страна нема дужност да предузима мере ради избегавања напада на објекте у којима могу бити и деца, јер за децу важи исто што и за остале цивиле и у овој ситуацији (Раичевић, 2015: 126).

1.2. Посебна заштита деце цивила

Поред презентоване опште заштите, деца цивили су носиоци и посебне заштите у виду конкретних правила међународног ратног права која су изричито прописана у њихову корист. Посебна заштита обухвата једну начелну норму и више група конкретних правила. Одређена правила су прописана Женевским правом, поједина су део корпуса обичајних правила (Henckaerts, Doswald-Beck према Radivojević, Raičević, 2015: 108), док је један део правила садржан и у бројним конкретним резолуцијама Савета безбедности насловљеним „Деца и оружани сукоби” (Radivojević, Raičević, 2015: 108).

⁸ Корпус конвенцијских права у домену правног положаја заштићених лица и поступања према њима прописан одредбама чл. 27 - 34 ЖК IV, основне гаранције прописане одредбом чл. 75 ДП I, уз исте или сличне диспозиције прописане одговарајућом одредбом ЖК III.

Начелна норма прописује опште правило у оквиру посебне заштите деце садржано у каснијим конвенцијским правилима из ДП I⁹ и ДП II¹⁰, а своди се на обавезу да се према деци поступа са посебним обзирима, да ће деца бити заштићена од сваког облика недоличног напада, као и да ће се стране у сукобу о њима бринути и пружати им потребну помоћ због њиховог узраста или из другог разлога.

Што се тиче конкретних правила посебне заштите, иста обухватају више група правила, и то у односу на стварање зона безбедности, очување породице на окупу и заштиту сирочади и деце одвојене од породице, старање о деци, евакуацију деце, мере за идентификовање деце и забрану мењања њиховог личног статуса, инетрнацију и смртну казну.

Стварање зона безбедности је нормирано одредбом чл.14 ЖК IV, а подразумева да се у време мира и у тренутку отварања непријатељстава могу установити на властитој или окупираној територији зоне безбедности у које се могу склонити и деца испод 15 година и мајке са децом млађом од 7 година.

Уколико су чланови исте породице интернирани, дакле у ситуацији интернирања родитеља са децом, одредбом чл.82 ЖК IV је прописано груписање интернираца и омогућавање породичног живота на истом месту, уз изузетке у случају здравствених разлога, потребе рада или извршења кривичних и дисциплинских казни. Истом одредбом је предвиђено и спајање интернираних родитеља са децом која су на слободи и без родитељског старања и напослетку је прописано да се интернираним породицама са децом морају пружити потребне олакшице за вођење породичног живота. Осталим одредбама је прописано да су зарађене стране дужне да у случају раздвајања породица проузрокованог оружаним сукобом, омогуће поновну интеграцију родитеља са децом, као и право да међусобно комуницирају поштанским путем или преко неутралног посредника, са циљем међусобног слања личних информација (Radivojević, Raičević, 2015: 104).

Даље, прописане су и одређене мере у корист деце дипозицијом из чл.24 ЖК IV, која прописује заштиту ратне сирочади и деце која су одвојена од породице, и то тако да иста не буду остављена сама себи, да им се олакша издржавање, обављање верских обреда и образовање, док је у чл. 50 ЖК IV прописано да уколико домаће власти не могу да предузму мере у корист деце због окупације, а нема блиских рођака или пријатеља који би се о овој деци старали, окупациона сила ће морати да предузме мере ради издржавања и васпитања деце.

Надаље, посебна конвенцијска правила обухватају и старање о деци, због чега је окупациона сила у обавези да уреди и обезбеди доставу хуманитарне помоћи угроженој деци, да у координацији са домаћим властима омогући рад установа за збрињавање и образовање деце, али и да не спречава реализацију предратних мера у вези са исхраном, медицинском негом и заштитом од последица рата, у корист деце млађе од 15 година и мајки са децом до 7 година

9 Чл.77 ст.1 ДП I.

10 Чл.4 ст.3д ДП II.

(Radivojević, Raičević, 2015: 104). Одредбом чл.38 тач.5 ЖК IV, између осталог, прописано је да деца млађа од 15 година која живе на територији противничке стране имају право на повлашћени положај у истој мери као и одговарајуће категорије домаћих држављана, док је одредбом чл.70 ДП I, између осталог, у оквиру акција помоћи нормирана и предност расподеле хуманитарне помоћи у корист деце.

Посебна правила уређују и сузбијање злоупотреба на штету деце приликом допуштених евакуација, увођењем сагласности родитеља или старатеља, надзора силе заштитнице, израде идентификационог картона за свако дете, при чему је прописано да се у случају евакуације сваком детету обезбеђује васпитање, укључујући верско и морално васпитање.¹¹

Као посебно право је прописна обавеза поштовања мера за лакшу идентификацију деце, па је тако за децу млађу од 12 година прописано ношење плочица са личним подацима.¹² Окупационој сили је забрањено мењање личног статуса деце, променом њихових података о националном, етничком, породичном и верском пореклу (Radivojević, Raičević, 2015: 107), као и узимање деце у формације или организације које су њој потчињене.¹³

У вези интернације деце, остајемо код изнетих напомена у делу у којем су обрађена правила прописана ради очувања породице на окупу, уз додатак прописан одредбом чл.51 ст.2 ЖК IV да се ради заштите телесног здравља лица млађа од 18 година не могу принудити на рад, а да деца млађа од 15 година морају добијати додатне оброке у складу са њиховим физиолошким потребама, сагласно диспозицији из чл.89 ст.5 ЖК IV. Интернираној деци се мора обезбедити и учење и похађање школе у складу са одредбом чл.94 ст.2 ЖК IV.

И напослетку, одредбе ЖК IV и ДП I и II прописују у односу на лица млађа од 18 година забрану извршења смртне казне због кривичног дела у вези са оружаним сукобом, док одредбе из домена међународног ратног права забрањују и употребу мина злоупотребом дечијих ствари и играчака (Раичевић, 2015: 133).

2. Деца у рату

Деца у рату могу имати и статус борца. Учешће деце у оружаним сукобима није забрањено важећим правилима међународног ратног права, већ је делимично уређено и условљено, али је приметна отворена и јасна тежња да се такво учешће забрани или ограничи у већем обиму од прописаног. Бројне међународне организације које се баве овом проблематиком и појединци већ деценијама врше притисак на доносиоце одлука на међународном плану, да се учешће деце млађе од 18 година у оружаним сукобима забрани и криминализује.

11 Чл.78 ст.1 и 2 ДП I.

12 Чл. 24 ст.3 ЖК IV.

13 Чл.50 ст.2 ЖК IV.

У том смислу је постигнут делимичан успех, јер је у светској збиљи још увек присутна незаконита пракса регрутовања деце *contra legem*.

Деца борци су у прошлости представљали честу и природну појаву. Најмлађе категорије становништва су учествовале у ратовима без ограничења, како вољно, тако и невољно, што је био чешћи случај. Повест света памти многе екстремне случајеве страдања деце бораца у ратовима. Присетимо се само „дечјег” крсташког похода из 1212. године, чија је суштинска легитимација происходила из идеје да ће невина дечија војска уз Божију помоћ остварити победу, иако искусним ратницима то није пошло за руком, што се у финалу окончао трагичном смрћу већине деце бораца (Krivokapić, 2023: 675). Деца су учествовала и страдала и у Наполеоновим ратним походима, Америчком грађанском рату и у оба светска рата. Модерни ратови и различити оружани сукоби на тлу Африке, Азије и Јужне Америке, по бруталном третману и страдању деце бораца уопште не заостају за примерима из прошлости.

Деца која учествују у ратовима су увек жртве, без обзира на њихов ратни учинак. Зато је апсолутно тачан суд о деци као примарним жртвама рата, јер деца пролазе кроз ратне ужасе, често остају без родитеља, пролазе кроз сексуално и друге врсте насиља и напослетку се и сама преображавају у ратнике без милости, а неретко и у ратне злочинце (Krivokapić, 2023: 677).

2.1. Деца борци и њихова заштита („старо право”)

У овом делу рада изложићемо конвенцијска решења о законитом и допуштеном учешћу деце у рату.

Деца која у међународним оружаним сукобима учествују у непријатељствима имаће статус борца под условима који су прописани за пунолетна лица, због чега не би могла кривично да одговарају за учешће у борби, осим у случају повреде правила међународног ратног права, док би у случају заробљавања имала статус ратних заробљеника (Раичевић, 2015: 124). Овај корпус норми производи из конвенцијских правила која важе за међународне оружане сукобе¹⁴ и иста су у време доношења била одраз достигнутог нивоа ратне „културе” и одређених укорених правила, али и последица покушаја међународних актера да након завршетка Другог светског рата осавремене Хашко право, прво доношењем ЖК, а потом и ДП (Аврамов, Крећа, 2003: 663). Дакле, у домену међународних оружаних сукоба статус деце бораца не одступа од третмана који важи и за одрасле борце, уз напомену да ова правила не прописују ограничење у погледу узраста детета (Раичевић, 2015: 124), па налазимо да је изостанак прописивања старосне границе споран, јер може погодовати слободном и широком тумачењу у прилог регрутовања деце млађе од 15 година. Премда је ова опција била законита, касније, фактом доношења ДП иста је изгубила на значају, јер је каснијим конвенцијским правом питање узраста деце бораца решено његовим ограничењем.

¹⁴ Чл.4А ЖК III.

Даље, за разлику од третмана одраслих бораца, одредбом чл.16 ЖК III је у корист деце бораца прописан повољнији и повлашћени третман у случају заробљавања, управо по основу узраста, док се у погледу подвргавања ратних заробљеника раду има водити рачуна о њиховим годинама живота, сагласно диспозицији из чл.49 ст.1 ЖК III. Не треба запоставити ни раније поменуто искључење извршења смртне казне за повреду у вези са оружаним сукобом, уколико дете учинилац није навршило 18 година живота у време критичног догађаја.¹⁵

Са друге стране, учешће деце у директним непријатељствима у оквиру немеђународних оружаних сукоба, не квалификује ову категорију лица борцима, иако их чини легитимним циљем напада (Раичевић, 2015: 125). У ситуацији заробљавања, ова лица уживају заштиту изједначену са оном која се гарантује лицима која су престала да узимају директно учешће у непријатељствима,¹⁶ док се деци која су положила оружје пружа и додатна заштита у виду основних гаранција¹⁷ и у виду забране изрицања смртне казне ако нису навршила 18 година у време критичног догађаја.¹⁸

Што се тиче третирања самог чина борбе побуњеника и деце у немеђународним оружаним сукобима, а имајући у виду чињеницу да је то ствар унутрашњег правног поретка, деца би могла бити подвргнута кривичном прогону на бази унутрашњих прописа државе против које су се побунила, с тим што деца испод 15 година старости неће додатно одговарати због учешћа у сукобима, иако су одступила од старосних цензуса прописаних међународним ратним правом (Раичевић, 2015: 125).

2.2. Права детета као покушај додатне хуманизације „старог права” („ново право”)

У претходном делу смо изложили и анализирали корпус норми међународног ратног права о деци као посебно заштићеној категорији цивила и деци која се у рату активно боре. Правила и конвенцијска решења о третману деце бораца и деце која учествују у непријатељствима у немеђународним оружаним сукобима смо квалификовали као „старо право”, јер и поред чињенице да се ради о важећем међународном праву, изложена решења постала су анахрона, а особито део правила о статусу и третману деце у рату у светлу нових уговора о људским правима.

Нормативне промене које овде квалификујемо као „ново право” у функцији додатне хуманизације постојећих правила, генерисала је промена свести о месту, улози и значају деце и омладине у будућности човечанства, па је на том таласу дошло и до промене односа према деци у рату и то у корист идеја

¹⁵ Чл.77 ст.5 ДП I.

¹⁶ Чл.3 ЖК III.

¹⁷ Чл.4 ст.3 ДП II.

¹⁸ Чл.6 ст.4 ДП II.

о забрани или ограничавању учешћа ове категорије лица у непријатељствима. Међутим, ове новоте још увек нису постале реалност, па је и заштита деце у рату и даље неделотворна у пракси.¹⁹

Прелазећи на конкретне уговоре о људским правима који су донели промене, указујемо на Конвенцију Уједињених нација о правима детета од 20. новембра 1989. године (у даљем тексту: КПД).²⁰ КПД обрађује више важних аспеката и на међународном плану стандардизује права детета, јер је овим документом прописан каталог дечијих права, дато општеприхваћено појмовно одређење детета²¹ и по први пут фаворизован рад невладиних организација за заштиту права детета, али у односу на учешће деце у рату, овај документ ипак садржи оскудна решења у виду две одредбе усмерене на смањивање или уклањање последица оружаних сукоба на децу (Суботин, 2018: 134).

Конкретна правила КПД обухватају скромна ограничења у корист деце у рату, јер је суштински реч о конвалидирању постојећих правила о законитом учешћу деце у рату, будући да су ова правила свакако део постојећег каталога заштитних права деце прописаних ДП из 1977. године. У том смислу КПД прописује правила о ограничењу учешћа деце у рату, тако што се државе чланице обавезују да поштују и обезбеде поштовање правила међународног ратног права која се примењују у оружаним сукобима и односе на дете, преузимају обавезу предузимања свих практично изводљивих мера да лица која нису навршила 15 година живота не би непосредно учествовала у сукобима, као и обавезу држава да се државе уздрже од регрутовања у оружане снаге лица која нису навршила 15 година живота, а да при тријажи лица између 15 и 18 година, настоје да предност дају најстаријима и да напослетку предузимају све практично изводљиве мере како би обезбедиле заштиту и бригу о деци погођеној оружаним сукобима.²² Такође, овим документом се државе чланице обавезују и на предузимање свих одговарајућих мера за бољи физички и психички опоравак и социјалну реинтеграцију детета које је жртва оружаног сукоба, као и да се такав опоравак и реинтеграција одвијају у средини која подстиче здравље, самопоштовање и достојанство детета.²³

Као што смо и констатовали, одредбама КПД у делу који је предмет нашег интересовања није донето ништа ново на плану ограничења или искључења штетних последица оружаних сукоба по децу у односу на постојеће норме, јер су практичном апологијом постојећих стандарда прописаних ДП I и II само потврђена важећа ограничења у међународним оружаним сукобима, док је код немеђународних оружаних сукоба стање погоршано - допуштањем

19 Примера ради, довољан је и само један површан поглед на актуелни сукоб између Израела и Хамаса у Гази. Независно од ратних циљева страна у сукобу и кривице за његово избијање и даљу ескалацију, највеће жртве овог рата су била и остала палестинска деца.

20 Ступила је на снагу 1990. године, а објављена у „Службеном листу СФРЈ” - Међународни уговори, бр.15/90 и “Службеном листу СРЈ” - Међународни уговори, бр.4/96 и 2/97.

21 Дете се дефинише као људско биће које није навршило осамнаест година живота.

22 Чл. 38 КПД.

23 Чл.39 КПД.

посредног учешћа деце млађе од 15 година у непријатељствима, будући да исто није изричито забрањено (Раичевић, 2015: 122). Међутим, и поред тога, нижи степен ограничења из КПД не може утицати на степен ограничења прописан и достигнут стандардима ДП II, који је *lex specialis* у односу на КПД (Dutli, Bouvier према Раичевић, 2015: 122).

Због незнатних измена правила о заштити деце у оружаним сукобима и проблема са тумачењем појединих клаузула из прописаних диспозиција (Суботин, 2018: 135), те колизије између старог и новог права, јер међународно ратно право допушта регрутовање деце која су навршила 15 година, дакле деце млађе од 18 година, а КПД дете дефинише као лице које није навршило 18 година живота и обезбеђује му одређену заштиту (Krivokarić, 2010: 1168), приступило се доношењу Факултативног протокола о учешћу деце у оружаним сукобима уз КПД (у даљем тексту: ФП),²⁴ чијим одредбама је коначно прописано да ће државе предузети све могуће мере са циљем да лица која нису старија од 18 година не узимају непосредно учешће у непријатељствима, нити да ова лица буду обвезници обавезне регрутације (Krivokarić, 2023: 676).

Дакле, дошло је до потврде апсолутне забране било какве регрутације лица млађих од 15 година живота, уведена је апсолутна забрана обавезне регрутације лица испод 18 година, док је остала правно могућа добровољна регрутација лица млађих од 18 година, уз одређене гаранције, и напослетку је остало допуштено и регрутовање добровољаца испод 18 година живота за учешће у посредним непријатељствима (Раичевић, 2015: 123).

Са друге стране, ФП прописује апсолутну забрану оружаним групама које нису део оружаних снага државе да регрутују или искоришћавају у непријатељствима лица млађа од 18 година, уз преузимање свих могућих мера да се такво поступање спречи, укључујући усвајање неопходних законских мера да такве поступке забране или квалификују као кривично дело.²⁵

Наведеним уговорима треба додати и конвенцију Међународне организације рада број 182, која, као најгори облик децјег рада дефинише присилно и обавезно регрутовање деце (свака особа испод 18 година) ради њихове употребе у оружаним сукобима.²⁶

И напослетку, још један међународни документ заслужује пажњу и осврт, а реч је о Париским принципима и обавезама²⁷ из 2007. године. Овај документ је усвојен на међународној конференцији на којој су учествовале државе, невладине организације и међународне организације, са циљем спречавања употребе деце војника у оружаним сукобима и реинтеграције деце војника у нормалан живот. Принципи се односе на непосредно и посредно учешће деце у оружаним сукобима. Овим актом су утврђена начела превенције незаконите регрутације и употребе деце од стране оружаних снага и наоружаних група,

²⁴ Објављен у „Службеном листу СРЈ” - Међународни уговори, бр.7/2002.

²⁵ Чл.4 ФП.

²⁶ Објављена у „Службеном листу СРЈ” - Међународни уговори, бр.2/2003.

²⁷ Конференција под називом „Ослободити децу од рата” је одржана 2007. године у Паризу, у организацији француске владе и УНИЦЕФ-а.

стварање услова за ослобађање деце повезане са оружаним снагама или оружаним групама, подршка њиховој реинтеграцији и подршка и промоција ваљане праксе са циљем заштите дечака и девојчица од противправног регрутовања и употребе у рату.

На основу изложеног произлази да је у односу на ограничења о учешћу деце у рату учињен мали напредак, иако је корпус ових различитих норми новог права усвајан са великим амбицијама и заснован на ваљаним идејама. Права детета и диспозиције из уговора о људским правима нису епохално променила стање међународног законодавства у овој материји, па је ова хуманизација „старог права” у стварности остала на нивоу покушаја.

2.3. Стварни помак унапред: међународна криминализација регрутације деце

Из изложеног прегледа норми међународног ратног права и одредаба уговора о људским правима можемо уочити два паралелна и истовремено парадоксална процеса. Први процес се огледа у константној тенденцији струке, науке и међународних активиста за потпуном забраном или, у крајњем случају, ограничењем учешћа деце у рату у статусу бораца или у својству лица која у немеђународном оружаном сукобу учествују у непријатељствима, док се други процес манифестује у константној пракси политичких кругова, држава и других колективитета да се прописане забране или ограничења „заобиђу” без последица. Иако је већина држава преузела обавезу имплементације важећих забрана и ограничења прописаних правилима о учешћу деце у рату, стварно стање ствари одступа од прописаног модела, јер се веома често крши забрана о директном учешћу деце млађе од 15 година у рату и ограничење о регрутовању деце узраста између 15 и 18 година којима се „препоручује” регрутовање најстаријих.

У пракси неретко долази до злоупотребе регрутовања и ангажовања деце млађе од 15 година у оружаним сукобима, под наводним изговорима да је реч о добровољном учешћу ових лица у непријатељствима, па је озбиљан помак у овој материји учињен усвајањем Римског статута Међународног кривичног суда (у даљем тексту: МКС),²⁸ који регрутовање или фактичко ангажовање у оружаном сукобу деце старости испод 15 година прописује као радњу извршења ратног злочина (Мајић, 2005: 114).

Дакле, чланом 8 ст.2 (b) (XXVI) и (c) (VII) Римског статута МКС извршена је криминализација регрутовања деце старости испод 15 година и прописана је нова диспозиција овог међународног кривичног дела које се може извршити у међународном и немеђународном оружаном сукобу. За постојање овог кривичног дела, поред његових објективних обележја која, између осталог, обухватају и диспозицију која се састоји у злоупотребама приликом попуњавања јединица (Шкулић, 2005: 277, 281), захтева се и умиљшај у виду

²⁸ Објављен у „Службеном листу СРЈ” - Међународни уговори, бр.5/2001.

свести о свим обележјима бића кривичног дела, укључујући и вољу за његово извршење (Stojanović, 2012: 108), што у конкретном случају подразумева свест извршиоца да регрутује лице старости испод 15 година (Мајић, 2005: 115).

Пред Специјалним судом за Сијеру Леоне вођен је кривични поступак против окривљеног Сема Хинге Нормана,²⁹ због ратног злочина регрутовања деце млађе од 15 година и њиховог коришћења у активним непријатељствима³⁰ и у овом предмету је донета прва одлука у вези са оспоравањем надлежности суда због ретроактивне примене материјалних норми међународног кривичног права,³¹ па је утврђено да је регрутовање деце у конкретном случају ипак било забрањено у међународном обичајном праву и пре дана који је у Статуту тог суда био одређен као дан почетка примене одредаба Статута (Degan, Pavišić, Beširević, 2011: 514-515). Овом одлуком је први пут у међународном кривичноправном саобраћају примењена инкриминација регрутовања деце, па иако овај кривични поступак није био правноснажно окончан због смрти окривљеног, ова одлука ипак није изгубила на значају и домаћај.

Полазећи од изложеног, можемо закључити да међународна криминализација злоупотреба регрутовања деце млађе од 15 година у оружаним сукобима представља стварни помак у напред, а довођењем у везу исте са новим „правом” које су „донели” уговори о људским правима, суда смо да је у зачетку нови преображај корпуса међународних заштитних норми у корист деце у оружаним сукобима.

3. Одговорност и кажњавање деце за повреде међународног ратног права

Када променимо угао посматрања учешћа деце у рату и из зоне дозвољеног понашања пређемо у зону инкриминисаног и кажњивог понашања ових лица, дете престаје бити бенефицијар заштитне норме међународног ратног права и постаје учинилац међународног кривичног дела у амбијенту који креирају норми међународног кривичног права. Независно од унутрашњег права конкретних националних држава и прихваћених решења у погледу кривичноправног третмана малолетних учинилаца кривичних дела, у оквирима који нас овде занимају, положај деце која се сумњиче за повреде међународног ратног права дефинишу следеће премисе.

Пре свега, деца борци у међународном оружаном сукобу не могу кривично одговарати због законитог учешћа у непријатељствима, односно за предузете акте борбе против непријатеља, са друге стране, деца која учествују у непријатељствима у немеђународном оружаном сукобу, одговарају сходно одредбама унутрашњег права државе са чијим оружаним снагама

29 Prosecutor v. Sam Hinga Norman, SCL-2003-14-AR72(E).

30 Ова инкриминација је у целости преузета из Римског статута МКС.

31 Процесни карактер ове одлуке уопште није умањио њен материјалноправни значај и домаћај.

су у непријатељствима. Уколико деца борци повреду неку од прописаних диспозиција међународног ратног права и огреше се о прописана правила, за такво поступање ће одговарати као и одрасли борци (Раичевић, 2015: 124). Са друге стране, кривична одговорност лица која су обучаваала, подстрекавала или принудом наводила децу на вршење ратних злочина је неспорна, за шта је довољно и само подсећање на индоктринацију деце да се заробљеницима одсецају главе хладним оружјем, спроведену од стране терористичке организације Исламска држава (Krivokapić, 2023: 678).

Полазећи од чињенице да је кривична одговорност, а самим тим и одговорност за повреду међународног ратног права, индивидуална, поставило се питање кривичне одговорности деце, а нарочито у вези са регрутовањем деце које је сада инкриминисано као међународно кривично дело ратног злочина.

С тим у вези указујемо да међународно кривично правосуђе по правилу не поступа према малолетним учиниоцима међународних кривичних дела, што је потврђено и одредбом чл.26 Римског статута МКС којим је искључена надлежност овог суда над лицима млађим од 18 година. Премда је у том случају реч о процесној норми која уређује питање надлежности МКС, то не значи да таква одредба има карактер одредбе материјалног кривичног права и да искључује кривичну одговорност малолетника (Kaseze, 2005: 266-267).

Што се тиче узраста који би представљао адекватну границу кривичне одговорности за ратне злочине, постоје мишљења да деца треба да одговарају и да узраст треба да буде прописан универзално, без обзира на чињеницу где се одиграо критични догађај, па је тако заузет став да за ратне злочине кривично могу одговарати малолетници од 16 година и више (Quenivet према Krivokapić, 2023: 678-679). Овај став није имплементиран у важеће норме међународног кривичног права, али је изазвао полемику. Наиме, како објаснити прву колизију у којој се детету које је навршило 15 година признаје статус борца, а истовремено не признаје зрелост за кривичну одговорност, што може довести до тога да деца која су навршила 15 година, а нису напунила 16 година, буду кривично неодговорна због става о незрелости за кривичну одговорност, као и шта са другом колизијом - између норме којом се дозвољава регрутовање и стицање статуса борца детету од 15 година, иако још није навршило 16 година када би малолетно лице било зрело да одговара, док се истовремено забрањује и инкриминише регрутовање у оружане снаге деце испод 15 година, а не деце млађе од 16 година живота (Krivokapić, 2023: 679). Чини нам се да овде постоје непремостиве препреке и да је на потезу нормативна активност Уједињених нација, држава и међународних организација, јер без отклањања противречности и смањивања јаза између норме и стварности, ова питања ће и даље остати отворена.

У сваком случају, изложено стање ствари на међународном плану не искључује могућност да деца која прекрше правила међународног ратног права, одговарају сагласно националним прописима пред судовима властите државе (Kaseze, 2005: 267), док се ова опција намеће као једина у случајевима немеђународних оружаних сукоба.

Стога, иако национални правни системи у оквиру норми унутрашњег права до крајњих ситница имају уређен систем малолетничког материјалног и процесног кривичног права, а самим тим и уређено питање кривичне одговорности деце у старосним цензусима признатим важећим међународним ратним и кривичним правом, при чињеници да деца починиоци ратних злочина и других међународних кривичних дела свакако могу одговарати пред националним правосуђем, пасивно држање држава сведочи о кризи међународног правосуђа и међународне правде.

3.1. Да ли је оправдано казнити жртву?

Дилема о оправданости кажњавања деце за кршење правила међународног ратног права је прворазредно питање међународне правде. Деца су деца, и као таква још увек у психофизичком развоју са несумњиво упитном социо-емотивном зрелошћу за правилном спознајом света око себе. Ово се нарочито односи на последице рата, које, веома лако, од обичног детета могу створити ратног монструма. И заиста, питање оправданости кажњавања деце је и више него сложено. Како уопште раздвојити статус учиниоца и жртве, ако је учинилац дете, а самим тим и жртва ратних ужаса? Ово питање је по природи ствари ближе теологији, књижевности и филозофији, него кривичноправној доктрини и међународном кривичном праву.

Чини нам се да је Радика Комарасавами, некадашња специјална изасланица генералног секретара Уједињених нација за питање учешћа деце у рату, била потпуно у праву када је приметила апсурдну ситуацију и прокоментарисала: „Широм света видљив је узнемирујући тренд. Све више деце у конфликтним подручјима завршавају у машинерији кривичног правосуђа. Деца су ухапшена и затворена зато што су била у оружаним групама или зато што су сматрана за безбедносни ризик. С једне стране, наоружане групе регрутују све више и више деце, а с друге стране државе и друге инстанце све више прогоне децу” (<https://www.dw.com/sr/deca-su-u-svakom-slu%C4%8Daju-%C5%B8rtve-rata/a-15396965>).

У том смислу је посебно занимљив пример поменутог Специјалног суда за Сијеру Леоне. Наиме, то је био једини међународни суд чијим Статутом је формално била установљена надлежност у односу на малолетнике, с обзиром да је поступак могао бити инициран и против учиниоца који је у време извршења дела имао између 15 и 18 година (Degan, Pavišić, Beširević, 2011: 513-514; Krivokapić, 2011: 536). Иначе, у сукобима у овој држави је учествовало више од 5.000 бораца старости испод 18 година, па су и надлежност и пракса тог суда на одређени начин били подређени овој специфичности сукоба (Krivokapić, 2011: 536). Пред тим судом је било оптужено више малолетних учинилаца за тешка кршења међународног ратног права. Генерални секретар Уједињених нација је приликом подношења извештаја Савету безбедности такву ситуацију окарактерисао „тешком моралном дилемом”, а захваљујући таквом ставу поступајући тужилац је одустао од оптужења, подвлачећи да се

деца Сијера Леонеа првенствено морају сматрати жртвама, иако су могла бити међу учиниоцима злочина (Degan, Pavišić, Beširević, 2011: 514).

И управо изнети виктимолошки аспект учешћа деце у рату може бити адекватно решење бројних дилема у вези са питањем кривичне одговорности и кажњавањем деце за кршење правила међународног ратног права. Деца, као категорија лица са започетим а недовршеним психофизичким развојем, осетљивија су од одраслих на страхоте рата, па се виктимолошка димензија њиховог статуса не сме запоставити. Иако су ратни злочини у већини случајева брутални и призивају обавезну реакцију и санкционисање извршилаца, у случају деце бораца као учинилаца таквих дела постоји оправдан интерес за уважавањем бројних околности које се односе на начин њиховог регрутовања, употребу принуде, обмане, заблуде, постојање одређеног стања нарушених интелектуалних и/или вољних елемената, због чега морамо констатовати да су деца у рату очигледне жртве ратних дешавања, а то остају чак и у случајевима када својим радњама евентуално прекрше правила међународног ратног права. И напослетку, сва отворена и актуелна питања одговорности и кажњавања деце бораца за повреде међународног ратног права била би превазиђена у случају апсолутне забране било каквог (непосредног и посредног) регрутовања и учешћа млађих од 18 година у оружаним сукобима (како у непријатељствима, тако и у осталим ситуацијама у вези са непријатељствима).³² Таквом забраном би коначно био укинут и институт деце бораца у међународном ратном праву.

3.2. Примена конструкције посредног извршилаштва на децу борце учиниоце међународних кривичних дела

Извршење међународних кривичних дела редовно прати учешће већег броја лица, са различитим интензитетом повезаности у ваљано конципирану и организовану мрежу чланова, али и поред изразите колективне нарави ових кривичних дела и у пракси потврђене учешћем читавих организација или сегмената државног апарата, у сваком конкретном случају је неопходно утврдити индивидуалну кривичну одговорност сваког учесника појединачно, уз куриозитет – да степен одговорности расте, што је већа „удаљеност” између оних који издају налоге и непосредних учинилаца (Ђокић, 2024: 447). Стога је природно да се у овим случајевима примењују различите кривичноправне форме учешћа више лица у кривичном делу.

Оружане сукобе међународног или немеђународног карактера природно прате динамична и масовна кретања и различити маневри супростављених страна које учествују у непријатељствима. Ратне јединице на терену углавном имају одређену структуру и подређене су претпостављеној команди, која

³² Примера ради, ФП уз КПД је делимично створио услове за даља делотворнија ограничења и забране, а стварни помак унапред је представљала међународна криминализације регрутације деце у Римском статуту МКС, иако још увек има простора за измене у правцу апсолутне забране учешћа деце до 18 година у статусу бораца.

доноси одлуке на бази стручних процена, виших или највиших војних и политичких власти. Чак и у афричким немеђународним оружаним сукобима који су свој епилог добили пред међународним судовима, и поред ниског степена координације јединица и група, одређени вид несумњиве организације наоружаних група са структуром и хијерархијом, а тим пре и код регуларних владиних јединица, није могао бити споран, јер су ови колективитети функционисали помоћу својих унутрашњих апарата.

Деца у ратном окружењу немају способност да слободном и правно релевантном вољом, без дефицита, одлуче да ли ће добровољно да ступе у оружане групе, односно да ли ће пристати на принудну регрутацију. Упитан је и њихов субјективни однос према томе да ли ће у таквим околностима узети учешће у непосредним или посредним непријатељствима, предузимати борбене радње или с њима повезане радње и задатке, управо због постојања различитих дефицита у домену личних својстава деце. Стога су ови случајеви подобни за практичну примену конструкције посредног извршилаштва, јер се истом могу решити бројни проблеми у вези са одговорношћу деце бораца за повреде међународног ратног права и оправданошћу њиховог кажњавања у овим случајевима.³³

Почев од средине 19. века немачка кривичноправна доктрина и пракса обрађују теоријске и практичне поставке ове конструкције, а бројне практичне дилеме се и данас решавају са једнаким научним и практичним жаром. Имајући у виду сложеност ове конструкције, различита схватања око дефинисања, подела и проблема са применом у пракси, на овом месту ћемо дати само нужне напомене у вези са посредним извршилашвом и обрадити онај сегмент ових учења који је примењив у нашем случају.

Посредно извршилаштво се у кривичноправној доктрини дефинише као специјални кривичноправни облик извршилаштва проистекао из живота и подразумева однос најмање два лица, и то: првог лица - посредног извршиоца са главном улогом над другим, који према вољи другог поступа различитим средствима и методама са циљем извршења кривичног дела и другог лица - непосредног извршиоца, који се сматра оруђем и преко којег се непосредно врши кривично дело (Јованчевић, 2024: 19-20). У таквом односу, посредни извршилац треба да има супериорнију позицију у односу на извршење дела, да би цео критични догађај могао бити квалификован као његово дело и поред радњи ангажованог непосредног извршиоца који представља људско оруђе, због чега је непосредни извршилац као оруђе, у начелу кривично неодговоран (Вуковић, 2021: 382).

Важеће међународно кривично право препознаје³⁴ ову конструкцију, па је и посредно извршилаштво постало део његових материјалноправних правила. Ово је потврђено тиме што је Римским статутом МКС, и то одредбом чл.25 ст.3 (а), појмовно дефинисано и диференцирано извршилаштво кроз

33 Ова конструкција потиче из немачке кривичноправне доктрине и књижевности одакле је преузета у остала европска законодавства, а присутна је и у англоамеричкој доктрини.

34 Нормативна спознаја ове конструкције као изричито прописане, не значи да ће иста бити и остати неспорна у пракси, имајући у виду доктринарна кретања и полемике у немачкој кривичноправној књижевности поводом конструкције посредног извршилаштва.

три класичне форме: непосредно извршилаштво, посредно извршилаштво и саизвршилаштво, при чему посредни извршилац може бити одговоран и кажњен, без обзира на чињеницу да ли се непосредни извршилац може сматрати кривично одговорним (Ђокић, 2024: 450).

Иако постоји велики број различитих форми посредног извршилаштва, најадекватнији облик који се може применити на злочине почињене од стране деце бораца представља - посредно извршилаштво базирано на „организованом апарату моћи”. Ову форму је теоријски формулисао немачки кривичар Клаус Роксин и иста се огледа у посредном извршилаштву на бази моћи организације, структуриране од врха до непосредног учиниоца, тако да је посредно извршилаштво могуће и у случају одговорног непосредног извршиоца (Roxin према Јованчевић, 2024: 28), а тим пре и у случају неодговорног извршиоца који има некакав дефицит.

У пракси МКС је у наведеном смислу, први пут одлучено у предмету *Katanga and Ngudjolo Chui*,³⁵ оптуженима за више различитих међународних кривичних дела извршених приликом напада на село Богоро у ДР Конго, па је овај суд заузео став о важности предмета у којима је иза непосредног извршиоца поступао посредни извршилац, који је кривично дело извршио преко власти коју му пружа контрола над организованим апаратом силе, као и да такав облик одговорности происходи из хијерархијски образоване организације у којој се налози лица која доминирају организацијом, спроводе одмах од стране потчињених чланова који се могу заменити (Ђокић, 2024: 460).

Иако теорија о „организованом апарату моћи” има своје повесно извориште у проматрању и анализи функционисања тоталитарних система, попут Трећег рајха, безбедносног апарата Немачке Демократске Републике и терористичких организација (Јованчевић, 2024: 28; Ђокић, 2024: 458), примењива је и на много мање системе и организације, под условом да постоје базични елементи конструкције посредног извршилаштва на бази “организованог апарата моћи.”

Тако је и МКС у поменутом предмету нашао да је за постојање посредног извршилаштва окривљених било довољно то што су они, као лица иза непосредних извршилаца обезбедили њихову беспоговорну послушност, путем јаких, строгих и бруталних обука (отимањем деце и спровођењем строгих планова обуке са циљем обучавања за употребу ватреног оружја, пљачку, силовања и убиства или кроз системе награде и казне) (Ђокић, 2024: 460).

Дакле, примена ове форме конструкције посредног извршилаштва може водити искључењу кривичне одговорности и некажњавању деце бораца као непосредних извршилаца, јер је њихова извршилачка позиција имала дефицит, због начина незаконите регрутације, обуке и третмана или околности под којима су укључени у вршење непријатељстава. Иако деца не могу одговорати пред МКС, нити је њихова кривична одговорност уобичајна пред

³⁵ The Prosecutor v. Germain Katanga ICC-01/04-01/07 и The Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo Chui ICC-01/04-02/12. Поступак према окривљенима је започет као јединствени поступак, али је потом раздвојен и правноснажно окончан тако што је Katanga оглашен кривим, а Ngudjolo ослобођен.

међународним кривичним правосуђем, не могу се искључити њихов кривични прогон, одговорност и санкционисање пред националним судовима у складу са прописима којима је уређено национално малолетничко кривично право, уз повољну опцију да и национални правни систем познаје конструкцију посредног извршилаштва у идентичној или сличној форми.

Са друге стране, што је још важније, иста конструкција може довести до кажњавања посредних извршилаца који су противно правилима међународног права, у оружаном сукобу регрутовали и „управљали” децом борцима, без обзира да ли су регрутована деца била кривично одговорна. Стога је и пракса МКС из предмета вођених поводом афричких оружаних сукоба које су пратиле тешке повреде правила међународног ратног права, адекватна и за решавање бројних практичних проблема у вези са одговорношћу и кажњавањем деце бораца на генералном плану.

Закључак

Деца су прве и највеће жртве оружаних сукоба, без обзира на чињеницу да ли су у збегу са родитељима, одевена у дечију одећу са играчком у руци или у потери за непријатељем, у чизмама и униформи, са аутоматском пушком у рукама. Заједнички именитељ обе ситуације је дечији страх. У рату су апсолутно сви на губитку, али највише они најмлађи.

Међународно ратно право дефинитивно треба модернизовати и уједначити, а посебно у делу правила којима је уређена заштита деце као посебно заштићених цивила. Ова заштита мора бити свеобухватна и без било каквих изузетака којима се забране и ограничења релативизују.

Са друге стране, апсурдно је тежити побољшању положаја деце бораца и уређивању њиховог статуса и заштите или решавању дилема око оправданости њихове кривичне одговорности, уколико у актуелним сукобима константно расте број страдале деце цивила и деце бораца, а паралелно с тим и број оптужених малолетних бораца, док „посредни извршиоци” – инспиратори оружаних сукоба и финансијски бенефицијари таквог система остају „иза кулиса”.

Први корак на путу модернизације и побољшања правила међународног ратног права треба да буде доношење нове конвенције којом ће на свеобухватан начин бити уређена материја заштите деце цивила у свим оружаним сукобима и уведена апсолутна забрана регрутовања деце до 18 година за потребе оружаних сукоба и забрана било каквог учешћа ових лица у непријатељствима.

До тада, важеће норме међународног ратног права треба примењивати у потпуности и користити све контролне механизме прописане у корист посебно заштићених категорија. Права деце цивила кроз њихову општу и посебну заштиту морају бити гарантована и заштићена у свом тоталитету, без изузетака, али у одређеном делу и проширена, јер деца не смеју бити колатерална штета било чијих ратних напора. Положај деце бораца такође мора бити уподобљен свим важећим правилима која уређују ову категорију, а ограничења у погледу

њиховог регрутовања и употребе у непријатељствима морају бити дословно испоштована, такође без изузетака.

И напоследку, сматрамо прихватљивим становиште да су деца борци жртве оружаних сукоба и у случају када прекрше правила међународног ратног права. Изложена анализа конструкције посредног извршилаштва, проистекла из стварних искустава и животне праксе, а потом доктринарно обрађена и потврђена Римским статутотом и судском праксом МКС, подобна је за решавање практичних проблема одговорности и кажњавања деце бораца у актуелном повесном тренутку.

Литература

- Аврамов С., Крећа М. (2003) *Међународно јавно право*. Београд: Савремена администрација.
- Вуковић, И. (2021) *Кривично право: општи део*. Београд: Универзитет у Београду - Правни Факултет.
- Degan Ђ., Pavišić Б., Beširević В. (2011) *Međunarodno i transnacionalno krivično pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Javno preduzeće Službeni glasnik.
- Dimitrijević В., Popović D., Papić Т., Petrović В. (2024) *Međunarodno pravo qudskih prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, Dosije studio.
- Ђокић, И. (2024) Теоријски и практични аспекти посредног извршилаштва у међународном кривичном праву. У: Шкулић, М. (ур.) *Однос међународног кривичног и националног кривичног права*. Београд: Удружење за међународно кривично право, Универзитет у Београду - Правни факултет, стр. 445-468.
- Jovančević, N. (2024) Posredno izvršilaštvo - sa osvrtom na rešewa u KZ Srbije i KZ Crne Gore. *Studia iuridica Montenegrina*, VI/2, str.17-39.
- Kaseze, A. (2005) *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Krivokapić, B. (2011) *Aktuelni problemi međunarodnog prava*. Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik.
- Krivokapić, B. (2010) *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Krivokapić, B. (2023) *Rat i pravo: teorija i praksa oružanih sukoba i međunarodno pravo*. Banja Luka: Udruženje pravника Republike Srpske, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Fakultet Bezbednosti Univerziteta u Beogradu.
- Мајић, М. (2005) *Ратни злочини у међународном кривичном праву*. Београд: Техничка књига.
- Пушица, М. (2024) Преиспитивање међународноправне заштите новинара у оружаним сукобима: случај погрома новинарске екипе РТС-а на Банији. У: Павловић, З. (ур.) *Од погрома до злочина над злочинима*. Нови Сад: Универзитет Привредна академија у Новом Саду, стр.263-278.

- Раичевић, Н. (2015) Заштита деце у међународном хуманитарном праву. У: *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. Ниш: Универзитет у Нишу - Правни факултет. LIV, стр.119-136.
- Radiwojević, Z., Raičević, N. (2015) Posebno zaštićeni civili u međunarodnom humanitarnom pravu. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, vol.9 br.14, str. 101-121.
- Starčević, M. (2002) *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*. Beograd: Međunarodni komitet Crvenog krsta
- Stojanović, Z. (2012) *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Pravna knjiga.
- Суботин, М. (2018) Заштита деце у међународном хуманитарном праву. *Војно дело*, 4/2018, стр.129- 144.
- Шкулић, М. (2005) *Међународни кривични суд: надлежност и поступак*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Досије.

Електронски извори

- <https://www.dw.com/sr/deca-su-u-svakom-slu%C4%8Daju-%C5%Bertve-rata/a-15396965>

Међународне конвенције и прописи

- Женевска конвенција о поступању са ратним заробљеницима од 12. августа 1949. године (ЖК III)
- Женевска конвенција о заштити грађанских лица за време рата од 12. августа 1949. године (ЖК IV)
- Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба од 8. јуна 1977. године (Протокол I)
- Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних оружаних сукоба од 8. јуна 1977. године (Протокол II)
- Конвенција Уједињених нација о правима детета од 20. новембра 1989. године
- Римски статут Међународног кривичног суда од 1998. године
- Факултативни протокол о учешћу деце у оружаним сукобима уз Конвенцију о правима детета од 25. маја 2000. године
- Конвенција МОР број 182 о најгорим облицима дечијег рада од 2003. године
- Париски принципи и обавезе од 2007. године

Marko Z. PUŠICA

CHILDREN IN WAR AND THE QUESTION OF JUSTIFICATION OF THEIR PUNISHMENT FOR VIOLATIONS OF THE LAW OF ARMED CONFLICT

Abstract: Children primarily belong to the category of civilians to whom the law of armed conflict provides general and special protection. On the other hand, children in war may also have the status of combatants and participate in hostilities like adult combatants, enjoying identical protection prescribed by convention law. In this paper, the author provides an overview of the content of the most important convention provisions on the protection of civilian children and children of combatants in armed conflicts. The paper also discusses numerous restrictions and prohibitions implemented by the “new law” that affirms the rights of the child, prohibits the use of children under the age of 15 in armed conflicts, and conditions the participation and recruitment of children between the ages of 15 and 18 in armed conflicts by triaging the oldest in this range. The international criminalization of the recruitment of children under 15 years of age in the Rome Statute of the International Criminal Court has been assessed as a real step forward in this matter. The responsibility and punishment of children for violations of the law of armed conflict is a complex issue, given the fact that children are not tried before international courts and that the statutes of these courts, with the exception of the case of the Special Court for Sierra Leone, do not establish jurisdiction to prosecute children, leaving such cases to national jurisdictions. The author specifically addresses the issue of the justification for punishing child combatants for violations of law of armed conflict, pointing out in particular the victimological aspect of this problem, because children in war are certainly and primarily victims, so the question arises whether it is justified to punish the victim? Finally, the paper takes the position that the issue of the participation of child combatants in war and their responsibility, as well as punishment for violations of the law of armed conflict, can be resolved by applying the construction of indirect perpetration, which is also known in the Rome Statute of the International Criminal Court. The conclusion of this paper calls for the adoption of a new, modern and comprehensive international convention on the protection of children in armed conflicts, contrary to the current dispersion of numerous international sources with uneven solutions.

Keywords: Law of Armed Conflict, Child Civilians, Child Combatants, Recruitment, Punishment, Victims, Indirect Perpetration.

Vadim V. KHILYUTA, PhD^{1*}
ORCID ID: 000-0001-7872-949X

Yury E. PUDOVCHIKIN, PhD^{2*}
ORCID ID: 0000-0003-1100-9310
DOI: 10.70647/durir25195K

*Прегледни рад/
Review Scientific Papers*

**THE ESSENCE OF CRIMINAL LAW
AND THE BASIS OF CRIMINAL LAW
PROTECTION OF CHILDREN**

Abstract: The paper examines the main problems of criminal law of post-Soviet states through the prism of global institutional transformations in politics and economy, development of new information relations and stagnation of society. The main features and ways of impact of criminal law on social relations are revealed, where criminal law is given a new global function - ensuring security. For this reason, attention is focused on the essence of crime and criminal law impact. Modern mechanisms of instrumentalisation of criminal law are shown by means of changing the philosophical bases of legal research, projecting science on global problems of implementation of unified standards, expanding the boundaries of criminal law, shifting the emphasis from the institution of punishment to measures of criminal-legal impact, moving away from material constructions in the concept of “crime” and developing its formal attributes with the prospect of introducing the institution of criminal law into national legislation.

Keywords: children, criminal law, violence, conflict, intervention, globalism.

1 * Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminology, Yanka Kupala State University of Grodno (Republic of Belarus), tajna@tut.by

2 * Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Criminal Law, Moscow State Law University Named After O.E. Kutafin, 11081975@list.ru

1. Limits to the understanding of the essence of criminal law

The question of understanding the essence of criminal law is not an idle one. This question has always been raised, but the answer is not so unambiguous. This is understandable, because with the change of social foundations of society, political formations, the change of epochs and paradigms, ideas about the proper and essence changes and the idea of criminal law itself, its purpose and meaningful perception changes.³ And in our opinion, the key point here lies in the value orientations of society itself and the ideas that dominate in a particular historical period, because criminal law is, first of all, a protective (not regulating) branch of law.

Protecting its foundations and building new relations, society always needs a guarantee of its inviolability, protection from arbitrariness, both on the part of an individual and the state. Mechanisms of such protection can be very diverse, but the most effective and efficient is law, and if we are talking about crime, then in this case - the law is the most severe and punitive - criminal law.

The essence of criminal law can be explained in various ways. But in order to understand the purpose of criminal law, it is necessary to understand why it exists, what is its essence and main function. These questions are not idle and are raised not for the first time. However, the answers to them have always been different, and this difference depends on the era in which they were posed and the context itself. Nevertheless, the main postulate of the thesis always remained unchanged: criminal law is the most punitive branch of law and it is designed to protect the most important and significant values in society.

So, a distinctive feature of criminal law is that, being in essence a protective branch of law, it directs all its efforts to the behaviour of people who come into conflict with existing regulations. And in this case, such human behaviour is considered criminal, which not only violates the established order and normative prohibitions, but also harms the most significant and important social relations, those social benefits and values that are of paramount importance. Therefore, criminal law, protecting social relations, is also called upon to regulate social contradictions, to prevent their most radical forms.

By committing a crime, a person enters into irreconcilable conflict with those moral values that exist in society, opposing his behaviour to moral and legal standards. At the heart of a criminal act lies a deep contradiction between the individual who commits it and the socially approved attitudes of society. Therefore, the awareness of society and the state of the need to combat such negative manifestations and generally disapproved

3 Of the various subjects a student encounters at university, criminal law may seem the most familiar to him or her. From an early age, every young person is exposed to images of various aspects of criminal law life and system. Law enforcers and criminals already appear in children's books and toys. Criminal investigations and trials are dramatised on television and in films. There is ample, perhaps exaggerated, media coverage of crimes, arrests, trials and punishments. Criminal law appears everywhere, partly because it is almost everywhere in the modern state: every country uses criminal law interventions with a frequency and severity unrivalled in most other social systems.

behaviour leads to the fact that the state has to formulate prohibitions, define the legal nature of such destructive behaviour in the norms of the law and establish the limits of such interference. Typical forms of such behaviour define the generic concept of crime.

From this point of view, criminal law represents a compromise based on a contract between society (a particular individual) and the state. It can be said that society places its security in the hands of the state and gives the state extremely broad powers to ensure its own security and to define what is unlawful behaviour (crime) and what its boundaries are. In this case, the state is called upon to protect those values and goods that are meaningful and sacred to society itself, and ultimately to the state. It is clear that these values are changeable and are sometimes subject to significant modification, depending on many factors and the degree of mood of society itself in a particular historical period. And such values (goods) can be life, health, property, religion, human rights, etc. However, the formula for declaring specific behaviour that deviates from the norm or given standards is exclusively in the hands of the state and depends on its preferences.

Thus, the main point of criminal law is to determine what behaviour of people in society is criminal and in what cases criminal liability for the committed crime is incurred.⁴ However, even as the most severe branch of law and using violent forms of influence on persons who have committed unlawful acts, criminal law must endeavour to limit the scope of punishment.

2. Criminal law as a social institution

In this regard, it is impossible not to pay attention to the fact that criminal law is first of all a social institution (a kind of construction) through which social conflicts and social problems should be resolved. And this process includes two aspects: 1) discrete way of social regulation of social relations; 2) formulation of prohibition as a special method of protection of social relations and social values, as a result of which standards and rules of human behaviour in certain conditions and situations are established. For this purpose, criminal law is forced to constantly bring its prohibitions in line with those social realities that take place in a particular period of time and modernise the means of combating crime. This is done through the mechanism of criminal law regulation.

4 For this reason, the question is often raised as to what distinguishes criminal law from other branches of law. In this regard, we note that criminal law was once referred to as the “law of crime”, and it is the concept of crime that can help us determine what distinguishes criminal law. In popular culture and in lay language, the term “crime” often conjures up images of wrongful or harmful acts. However, it would be a mistake to think of criminal law as a law that regulates (prohibits) acts of violence or other types of harm. Of course, many socio-cultural depictions of crime encourage this view, equating crime with murder, rape, robbery, etc. But in legal terms, a crime is any act that has been defined as an offence by the state. Nevertheless, many acts now defined as crimes do not involve any harm or even behaviour that is widely regarded as socially dangerous and harmful. However, regardless of whether the acts we consider criminal are in fact wrongful or harmful, the designation of a person as a ‘criminal’ has significant negative consequences for the individual himself or herself.

At the same time, the need for the existence of criminal law prohibitions is not realised by all persons, some of them ignore the existing regulations. However, in this case, criminal law cannot rely on the principle of voluntary fulfilment of existing regulations, because in such a case it would lose its social value and significance. Therefore, criminal law has to use the mechanism of compulsory enforcement of the prescriptions established in the state in order to ensure the security and stability of the development of society. If criminal law is unable to provide this function, it loses its purpose and becomes an unwanted element in the proper protection of social values.

So, as an institution regulating social conflicts and problems, criminal law fulfils the function of protecting social values, principles and interests. In this regard, criminal law is always a changeable and adaptable construct; it does not exist in isolation, but functions in a historical, social and instrumental context. Therefore, in the broadest sense, criminal law is the institutionalisation in law of fundamental values that have always changed, evolved, and are now enshrined in law and reflect the status quo.

Nevertheless, today criminal law can no longer be considered solely as an instrument of punishment for dangerous and socially destructive behaviour. Recent trends in the development of criminal law are that the criminalisation of behaviour that does not always deserve punishment and whose general social stigma is not so obvious has led to a gradual blurring of the purposes and boundaries of criminal law. As a result, we cannot identify a clear dividing line between criminal and non-criminal behaviour, crime and misdemeanour. However, criminal law still remains the main instrument of social control over citizens by the state. And in this regard, criminal law sets the parameters for the exercise of the state's monopoly on power, thereby limiting and directing the scope of state violence.⁵ In this context, criminal law entails the enforcement of certain types of behaviour that have been predetermined by the state. Therefore, as a means of social control, criminal law reflects the moral expectations of society and protects the fundamental values on which the state and society are based.

It is obvious in this vein that the main feature of criminal law is its repressive nature, because no other branch of law involves such acts of violence as imprisonment or the death penalty. And in this case, the criminal law is repressive, because it restricts human rights and freedoms. The paradox here, however, is that, on the one hand, the criminal law protects basic human rights and freedoms, its basic values, but on the other hand, it also restricts these very human rights and freedoms. Therefore, criminal law through repression influences those socio-economic and political processes that take place in society. Thus, criminal punishment is legalised violence against a person by the state, and the criminal law (Criminal Code) is a system of norms that determine when the state has the right to use violence against its citizens (Titov 2018, 61). However, in this case, state repression is not applied arbitrarily, but with the consent of society. Therefore, we can say that society delegates this function

⁵ Sometimes this can manifest itself through the moral abuse of a person through formed public opinion.

to the state in deceit for its security. This is a kind of contract between society and the state, which legitimises the status of criminal law.

Therefore, criminal law has as its task the protection of those interests and social values that exist in society and the state. In this capacity, criminal law is not capable of modernising social relations, as this is the prerogative of other branches of law (mostly of a regulatory nature), but it can create conditions for the development of social relations, ensuring their security and stability of functioning.

Thus, a distinctive feature of criminal law is that it publicly censures and condemns a person. But despite this, criminal law, as the most sensitive branch of law (meaning to those changes that occur in society), is designed to proclaim and ensure compliance with recognised moral standards and values, to resolve existing conflicts in society and to apply measures of influence to persons who have committed violations of the law. From this point of view, criminal law aims to restore social justice and must by definition contribute to the restoration of the harm caused, to try on the people involved in the conflict and thus to restore the social relations previously existing, spoilt by the conflict.⁶ Consequently, criminal law should be aimed at the smooth functioning of society and the preservation of the existing order, the protection of collective and common values (goods), which would provide the necessary conditions for the development and life activity of a particular individual and society as a whole.

3. Characterisation of criminal law through the prism of moral and ethical values

In addition to the protection of positive relations, where criminal law reflects the status quo of the existing state of affairs, criminal law should be concerned with the protection of the moral and ethical principles and foundations of society, its basic values, benefits and freedoms. However, the value of criminal law itself derives from the relationships it helps to protect and, at the same time, to create. On the other hand, the value of criminal law derives from the relations that precede it, and these are always positive relations between the various subjects of law. And in this situation, the value of criminal law is based on the relations in which the state, society, and the individual are situated. Therefore, it is the state that has a monopoly on the protection of social relations and the benefits that exist in a concrete-historical period, and in a legitimate system of criminal law this is the only possibility.

It should also be noted that the existence of criminal law is justified by its role in stabilising the institutional formations of society. For this reason, criminal law is an instrument that is often used to maintain economic, educational, family, military and political institutions. And it is often said in this respect that criminal law is an instrument of a special kind - a "sledgehammer with a moral load" (Simester and

⁶ Note here that criminal punishment cannot contribute to these goals because it reflects a primitive, backward-looking concern for retributive justice, whereas today we should rather look for forward-looking restorative or reparative justice.

Hirsch 2011, 10). The problem here, however, is not that criminal law is by nature based on moral norms and is meant to protect the basic foundations of society, but rather the opposite: criminal law imposes certain values on society, and failure to comply with existing prescriptions is seen as transgressing the law, which is always backed up by criminal (and not other) liability. Criminal law is therefore a non-ideal system.

It is obvious that criminal law cannot be based on nothing. It cannot be fully autonomous and inherently outside other regulators of social relations. The notion of what we will deal with and what we will recognise as criminal has deep roots. These basic principles are found in the field of morality and morals, and it is these postulates that form the foundations of criminal law, determine the contours of its subject and method of regulation. It seems in this case that the offence objectively reflects the moral state of society, its understanding of what is good and what is evil. After all, a human deed is condemned by society only when the person who committed it is condemned from the moral point of view. We can say otherwise, any deed becomes a crime if there is a social demand for it.

Nevertheless, the question of morality and morality in criminal law is very specific. And if the concept of positivism rejects any morality and morality in the law, the ideas of the school of natural law, on the contrary, are based on the primordial rights and fair assessment of any deed from the point of view of generally accepted morality and morality, which is based on the postulates of humanism, as if we would say today. In principle, it cannot be otherwise, because if criminal law influences a person by the most severe means and forces him to a certain behaviour, then moral and ethical prescriptions must be the foundation of such activity. In this situation, criminal law faces the dilemma of what moral values and moral norms the criminal law prohibition should correspond to, because criminal law is not only based on moral and moral prescriptions, but often formulates them itself, forcing society to comply with them.

This task is more urgent than ever nowadays, as society can be observed a certain split, its atomisation and differentiation, when it (society) is divided into different social clusters and groups, and those profess different value systems and adhere to different moral and ethical attitudes. In this regard, criminal law must take into account all these components, but ultimately choose the only option for resolving social conflict.

The fact is that moral and moral and criminal law norms are rules of human behaviour. And as N.F. Kuznetsova noted, "since morality covers all and any spheres of people's life activities, there are practically no types of human activity that could not be subjected to moral evaluation, i.e. evaluation in terms of ideas about good and evil, justice and injustice" (Kuznetsova 1967, 12).

It seems that this fact cannot be denied, if only because a number of criminal law norms owe their origin to the norms of morality. Criminal law prohibitions cannot appear out of nowhere.

In this respect, all judgements that criminal law does not need any other reality than that defined in an institutional way are, to put it mildly, flawed. Law, including criminal law, without a moral component, appears only as a text that is devoid of

social meaning (Miroshnichenko 2023, 72). Consequently, any act is a crime when it finds in the offender's consciousness reproach in the eyes of society.⁷ Therefore, morality is a formative object, which is filled with meaning and significance, and gives social significance to law in general (including criminal law). Of course, "the ideal option for the development of any society is to replace criminal law with moral norms" (Filipov 2022, 120), but this looks like a utopia, an ideal that can never be realised. But this shows that criminal law without moral norms is not viable and looks like a stillborn construction, because society lives by moral and moral prescriptions, not positivist standards.

The imposition of some universal moral concepts on criminal law is quite understandable and is connected with the fact that most immoral acts today are also crimes (Kozachenko and Sergeev 2020, 125). After all, the very nature of crime derives from moral judgement. In this case, the moral prohibition is focused on the value-motivational component of a person, his behaviour, personal assessment of good and evil, proper and improper behaviour.⁸ An immoral act always affects various feelings of people and therefore looks unacceptable. However, an immoral (amoral) act becomes a crime only when it causes meaningful harm to social values.⁹ Crime violates social justice and criminal law, by bringing a person to criminal responsibility, is designed to restore it. But the understanding of justice is also based on the moral and ethical perceptions of society, it cannot be static (justice is not based on standards once set by someone) and is as dynamic as morality itself. Justice is the basis of criminal law prohibition.

The above makes us say that today social processes are in constant development, mechanisms of regulation of social relations are being improved, new methods and forms of social regulators appear, etc. In this regard, criminal law cannot remain a purely frozen construction, it has to adapt and change or modernise its prohibitions taking into account the needs of society and the state. Criminal law must ensure a positive social result, the meaning of which is to protect the established order and social values, to deter persons from possible encroachments on these values and benefits. As such, criminal law does not regulate social relations,

7 Some Western European scholars have pointed out that the hallmark of criminal law is that it "speaks with a moral voice", so by criminalising behaviour, the state is declaring that it regards such behaviour as morally wrongful and therefore criminal. Addressing this issue on the positive side indicates that criminalisation must be done from the perspective of the harm principle. In the absence of such additional justification, the fact that the conduct is wrongful does not even provide a *pro tanto* basis in favour of criminalisation (Simester and Hirsch 2011, 6-29).

8 For this reason, "crime is always part of social reality, because there are those who violate general requirements, regardless of the value disposition of a particular legal order. The concept of harm is thus the concept of value justification of the criminalisation of an act, which is always turned towards improvement and justification by value content" (Miroshnichenko 2023, 332). On the other hand, criminal law and morality do not always converge.

9 Of course, moral judgement is always different, and it may justify slavery, burning of witches, etc. However, criminal law does not aim at preserving moral unity or social consensus on a number of issues, its purpose is quite different and it is related to the protection of social values, and the fact that these values are based on moral and moral postulates is obvious. The only question is that morality in different societies and legal systems is not the same and the attitude to it is different.

but protects them by influencing the behaviour of a particular person under the threat of punishment.¹⁰

This raises the question of the effectiveness of criminal law and its fairness. However, criminal law only becomes an effective tool in the hands of the state when it reflects the idea of social protection and justice in society, moreover, when the norms of criminal law, based on the ethical postulates of goodness and justice, will be adequately applied by law enforcement and law enforcement agencies, based on simple and understandable content for everyone.¹¹ In this respect, no idea of security, human rights, social protection, etc. can become the main and reliable foundation of criminal law regulation and protection of social relations from criminal encroachments, if it cannot absorb the standards of justice of society as a whole, rather than the narrow corporate interests of individual groups and power elites (Khiluta 2024, 36).

Thus, the enormous importance that modern states attach to criminal law strongly suggests that understanding the nature and proper scope of criminal law is one of the most important tasks on the agenda. And even though certain jurisdictions may be unusual in their love for criminal law, criminal sanctions are today the most popular and widely used tool in the political system and a distinctive response mechanism worldwide. That said, the problems facing criminal law today are fundamentally diverse. There is clearly a crisis of over-criminalisation and over-application of custodial sentences, criminal policy has become politicised, with the result that it is difficult to find any consensus on what purposes criminal law can serve, the State, seeking to protect its citizens in the face of a number of perceived threats, is expanding the scope of criminal law, which ultimately leads to a blurring of its boundaries. For this reason, fundamental questions about the scope of criminal law, its structure and mechanism of operation are being attempted to be reconsidered. However, the State and society are responsible for crime in two aspects: the State chooses to criminalise certain behaviour and determines the forms of social organisation that lead to or allow such behaviour. This paradigm imposes obligations on society itself, even if this social choice is fully justified. It follows that criminal acts are unlawful not only because they harm individual members of society and the state as a whole, but also because they also threaten social stability, statehood as a whole.

10 It can be said that by protecting social relations, criminal law simultaneously regulates them, but this function is derivative, like many others, from the main function - the protection of social values and public goods.

11 It is no coincidence that in the common law family, criminal law is based on the idea of the human being, which, on the one hand, is designed to limit the arbitrariness of the state in relation to each particular individual, limiting itself to the minimum criminalisation of social relations, and, on the other hand, this idea is aimed at the development of the individual and the realisation of his freedoms. From this point of view, the intrusion of criminal law into the area of personal freedom of an individual is conditioned by the fact that an act becomes criminal if it contains "moral malice", censured by society, rather than a formal violation of established rules. Interference in an individual's freedom is possible only to prevent harm (Pavlovic 2020, 7-8). Based on this, we can say that in the Anglo-Saxon system all criminal law prohibitions are aimed at preventing interference in the rights and freedoms of the citizen rather than collective subjects.

Bibliography

- Filmpov, P.A. 2022. Professor N.F. Kuznetsova - criminologist-utopianist or criminologist-optimist? Vestnik MSU. Series 11. Law. № 6.
- Khiluta, V. 2024. Criminal law at Time of Change. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Kozachenko, I. and Sergeyev, D. 2020. Novaya kriminalizatsiya [New criminalisation]. Ekaterinburg: ESA.
- Kuznetsova, N.F. 1967. Criminal law and morality. Moscow: Yuridicheskaya literatura.
- Miroshnichenko, D.V. 2023. Critique of constructivism in criminal law. Uchenye trudy Rossiiskoi Akademii Advokatura i Notariata. № 2.
- Pavlovic, Z.S. 2020. About legality of On Line Trials in Criminal Procedure. Journal of Eastern-European Criminal law. № 2.
- Simester, A.P. and Hirsch, A. 2011. Crimes, Harms, and Wrongs. Oxford: Hart Publishing.
- Titov, S.N. 2018. Theory of social contract and legitimisation of criminal law. All-Russian criminological journal. T. 12. № 1.

Vadim V. KHILYUTA

Yury E. PUDOVOCHKIN

СУШТИНА КРИВИЧНОГ ПРАВА И ОСНОВИ КРИВИЧНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ ДЕЦЕ

Анстракт: Рад испитује главне проблеме кривичног права постсовјетских држава кроз призму глобалних институционалних трансформација у политици и економији, развоја нових информационих односа и стагнације друштва. Откривају се главне карактеристике и начини утицаја кривичног права на друштвене односе, где кривичном праву даје се нова глобална функција - обезбеђивање безбедности. Из тог разлога, пажња је усмерена на суштину злочина и утицаја кривичног права. Савремени механизми инструментализације кривичног права приказани су кроз промену филозофских основа правних истраживања, пројектовање науке на глобалне проблеме имплементације јединствених стандарда, проширивање граница

кривичног права, померање акцента са институције казне на мере кривично-правног утицаја, удаљавање од материјалних конструкција у концепту „злочин” и развијање његових формалних атрибута са перспективом увођења институције кривичног права у национално законодавство.

Кључне речи: деца, кривично право, насиље, сукоб, интервенција, глобализам.

Прегледни рад

РАТНЕ И ПОРАТНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ЗА ДЕЦУ СА БОГОСЛОВСКОГ СТАНОВИШТА И ПРОВИЂАЊА

Апстракт: Необичан наслов овог рада и теме ће изгледати бар делом јаснији ако се последични појам страдања деце у ратовима доведе као покушај да се било какав однос са богословствовањем и размишљањима страдања најмлађих човекових поколења покуша довести у контекст. У тим размишљањима смо становишта да се у првом делу рада позабавимо формулом, смислом и сваком назначењу човека са теолошке стране, а посебно човека у најранијем свом добу – детињству. Тиме ће се кроз категоризацију и назначење човека као једно једино словеско и онтолошко биће које карактеришу ум, воља и осећања и свака људска вредност довести у поређење са најнижим животињским светом. Довести нас до највећег апсурда живота, а то је да се у тој мери зла човек показује као неупоредива „животиња” у поређењу на све остало, огрезлог у свету нечовештва и зла. Тумачењем страдања деце у злим приликама када је у питању библијска и светоотачка мисао показивала је и изражавала то и такво зло у контексту нечега „заложеног” чија ће невина дечја крв бити темељ на коме ће и кроз коју ће се градити светост и доброта каснијих нараштаја. Ореоли над њиховим главама као новомученика означаваће њихову светост која ће се мерити у свим временима и указивати на другу меру којом Бог мери њихову жртву у грађењу домостроја свељудског постојања.

Са друге стране, на нама савременицима најновијих страдања деце јесте да ту свежртву меримо са друге, људске стране и да у нашим схватањем и осећањем препознајемо, именујемо и најљуће осуђујемо таква недела. Мишљења смо да поред прослављања деце мученика у „царству Божјем” имамо задатак да се таква и слична зла не понављају и зашто не рећи још и ово: да се мора водити рачуна и бриге за целате и несретнике који толико зла чине, да ће се и за њих, који су још увек у људском облику, тражи одговор за овоземаљски

1 Православни Богословски факултет Београдског Универзитета, dragsando@yahoo.com.

живот. Другим речима, побожном свету је у задатку да се бори и одврати сваког силника и целата од догођеног или потенцијалног греха.

Кључне речи: дете, живот, страдање, смрт, последице, богословско схватање постојања.

Увод

Удубљивање у тематику ратних и поратних година као последичном периоду на човека у раном животном добу са богословског становишта, одређује нас и упућује на трагове Светог Писма и Светог Предања као и богословско – научне мисли и искуства каснијих времена – Отаца Цркве. Пре свега треба да напоменемо да се становиште Цркве кроз сву прошлост односило са посебним страхопоштовањем када је у питању дете, око приступа и метода његовог подизања и васпитавања. На тај начин произилази и озбиљна брига не само родитеља него и целог ондашњег друштва према деци, озбиљности и одговорности генерација и генерација у њиховом развоју. Из историје педагогије било ког значајнијег аутора примећује се да су начини и методи у прошлости разних народа били и различити по схватању њихове културе, наслеђа, религиозности, досезања у социјализацији живота, простора у коме се живи и др. Приметићемо у том градирању различитост, готово до дијаграмских разлика васпитање деце у древним културама Кине, Индије, античке Грчке, Египта, Рима, те да је мало тога што је било заједничко у подизању својих нараштаја. Све дате околности у којима су постојали ови принципи знали су да буду и посебно сурови према најмлађима. Наша хришћанска традиција, која се односи на децу се утемељује на Откровењу. А оно опет отпочиње на једној природности да је за правилан однос неопходна здрава породица са хришћанским начелима у којима се подижу њихова деца и наследници па све кроз начине и методологију васпитања коју нам дарује света реч.

1. Библијска реч о значају, чувању и подизању деце

У Старом Завету се на много места срећемо о изузетној бризи, посебно Божјој, о деци и то од самог библијског почетка (Пост. 21, 17; 1. Цар. 14,1-13; Јов. 4, 4,11, Зах. 8, 5) потом, родитељској бризи о деци која се заснивала на религијским основама. Мушка деца су осмог дана по рођењу бивала обрезава и тог дана су добијала име. Прворођени су од стране родитеља били у обавези да принесу прописне жртве Богу на том дару. И на више места, поред поменутих се говори о начину дојења, бриге и осталог, посебно када су у питању мајке и њиховом односу према деци. Циљ у васпитању је формирање свести о поштовању према родитељима са изузетно религиозним нагласком. Побуна против оца сматрала се и побуном против Бога. Уколико би одговор према родитељима био недостојан тог односа, деца су бивала строго кажњавана. Порука у најширем смислу васпитања је подразумевала да се деца науче у најранијој својој доби уподобљавати се самоме Богу и навикавати се са тим

васпитним мерама да се осамостаљују на том животном путу (1. Сам. 2, 11; Днв. 29, 1; Пс. 115, 3) (Граорац 17).

У Новом Завету однос према деци, поука Господа Исуса Христа о бризи за децом, њиховој бризи и васпитању премашује старозаветну педагошку ревност. Спаситељ их је сматрао за субјекте изузетне Божје заштите и љубави (Мт. 18, 10). Штавише, ученицима је истакао децу као узор у веровању одраслима као што су примери дечје искрености, поверења, љубави, а мање као „деце у вери” и „почетницима у вери.” „Доведоше к њему малу децу да их дотакне. Кад то видеше ученици, прекорише оне који их доведоше. Али их Исус дозвољава и рече: 'Пустите деца нека долазе к мени, и не браните им, јер је таквих царство Божје', или друга заповест Спаситељева је 'Заиста вам кажем, који не прими царство Божје као мало дете, неће ући у њега' (Л. 18, 15-17; Мк. 10, 13-16). Поред безброј светоотачких тумачења на ове стихове да напоменемо и закључке педагога Јана Амоса Коменског који је у својим тумачењима говорио да Бог кроз однос према деци показује и љубав односа за родитеље, показује поверење према родитељима. Бог, бринући се за децу, истовремено се брине и о одраслима јер преко њих извршава вољу своју и даје родитељима снагу и средства да усмеравају децу у развоју и васпитању (Коменски стр. 49).

2. Достојанство детета

Да бисмо разумели сву погубност деце која се у најранијем животу срећу са разним трагедијама, а посебно са ратним стањем која су доживели у раном детињству, неопходно је осврнути се на схватање димензије тога периода, тада, али и свих последица потоњег узрастања сваке особе која је прошла кроз ова искушења. Детињство и развој човека од најранијих животних дана подразумевају достојанство сваке личности, развој његових физичких и духовних снага. Сваки новорођени пролази на исти начин, мање-више условљен, цивилизацијским окружењем али је у исто време изнутра повезан с целим човечанством. Тај рани развој дечје личности се може схватити као развој оригиналности: основних снага и стваралачког начела код деце, развој исконске двојности добра и зла и развој везе детета са социјалном средином. Психосоматска личност је нераскидиво и непоновљиво уткана у човека и ту стоји у најинтимнијој повезаности и истинској целовитости у једном истом животу. Различити периоди дечијег раста проистичу из различитог међусобног односа тих двеју сфера, а сам редослед тих фаза је одређен ентелехијском упућеношћу духовног начела (Коменски, 49). У свом научном и животном искуству *Психологија детета*, Алфред Адлер (Адлер 1950, 45) наводи и потврђује много случајева различитих људских „судбина” које су као једна или друга последица раног животног периода. Додуше, он се није директно сретао са темом која нас овог пута заокупља, него сличним животним искушењима родитеља и околине према деци чије су последице касније видне. Човек је биће јерархијске конструкције. Дете лагано, корак по корак, овладава својим телом,

стиче вољно искуство које пред њим отвара путеве добра које су повезане са његовим бићем. С те стране, развој детета, у ствари је постепено излагање на пут Добра овладавањем дарова датих од Бога. И дечији ум и све способности будуће личности почињу лагано да овладавају његовим бићем. Одатле почињу да узрастају склоности за свест, за разне могућности мишљења, овладава оним свеукупним човечанским наслеђем, а које дете треба да усвоји да би постало самостална и саборна личност. То лагано сазревање само по себи омогућиће веће и природно развијање код деце посебно важно у том почетном животном добу (Becher 1921, 318). Деца су експанзивнија, непосреднија – она интензивније преживљавају своје емоције него одрасли и богатство дечјих емоција, њихова свежина, и живахност, њихова снага и ватреност утискују свој печат на све процесе у дечјој души. Иако такве емоције код деце још увек мало могу да се испоје у целовиту идејну и смисаону садржајност, она су у повоју и још не могу да психички овладавају садржајем својих осећања будући да се она снага која служи као средство психичког изражавања и осећања још налази у фази развоја (Зињенковский, 1928, 31). Отуда су трауме које су се догодиле са децом у ратним периодима су бивале често погубне за целосну људску личност. Разуме се, последице на свако дете могу, и најчешће јесу различите баш као што је и разлика у сензибилитету свакога од нас. На то утиче безброј околности.

Развој духовног живота и животних искушења код деце у смислу религиозне активности душе је много теже разоткрити зато што се она некако оскудно и неприметно испољава у односу емпиријског. Свет за дете није скуп случајних и засебних чињеница, него је сав прожет зрацима смисла који извиру из неког средишта. То је пре свега религиозни – уз то и најважнији доживљај. Детету није потребан доказ да је свет у својој основи смислен, да је извор светлосних зрака. Биће које треба кроз свој раст касније обликовати (читај васпитавати) – јесте и наречење онога што је дато у здравој људској „интуицији.” Без преувеличавања можемо рећи да педагогија детињства констатује религиозни корени и религиозни смисао сваке свести. Научник Бровет је установио да се религиозна свест развија из дечјих доживљаја у породици. Док у стварности ствари стоје сасвим другачије – дечија религиозна свест се само уобличава у светлу доживљаја које дете носи из раног детињства. Дечијој свести није потребна ни трунка напора да би оформила тако дубока, богата и садржајна религијска сазнања. Присуство Божје деца осећају без нарочитог искуства и традиције, сусретом са иконом, молитвом и кућним окружењем и да изнад свега постоји Бог као Творац и Сведржитељ из Кога извири смислена хармоничност света – то је деци „јасно” само по себи. Непосредност и искреност дечје религиозности, јасност и чистота дечјих религиозних побуда може, и најчешће је идеал коме се касније тешко приближити или га поредити кроз цео будући живот човеков. Не треба имати у виду примитивне и наивне представе о деци, него ону рајску искреност у богоопштењу коју човек губи кад изађе из детињства. Отуда осећај да су деца много ближа Богу него одрасли – не због саме моралне чистоте и своје невиности, него због духовности своје коју ми касније тешко схватамо и примамо, а која на нас оставља тако снажан утисак. У томе је несумњиво садржан један од аспеката јеванђељског учења о дечјој

души, која нас позива да будемо као деца. Разуме се, реч је управо о духовној чистоти и ведрини дечје душе, а не о дечјим представама о Богу и свету који га окружује.

3. Почетак живота детета у Цркви – уцрквљење

Дечије постојање, које је Богом проузроковано и у коме је настањена непоновљива човекова личност, у својим таквим димензијама, несхватљива је без уипостазирања у Христу, и само у Њему налази своју истину, и смисао, своју интегралну целовитост, своје здравље и прави начин живота и деловања у Њему. Истом лепотом, створена људска личност, унутар које је људска природа, и опет која је несхватљива без личности, постаје јасна и конкретна, постаје сједињена у Христу и открива свој вечни и истински начин бивствовања.

Свете Тајне, које су као плућа Цркве, посебно Крштење, Миропомазање, и Евхаристија, имају свој вишеструки значај у схватању тих ванредних дарова. Оне су ту да припреме и очишћују човека од самог његовог рођења, од његових личних, наследних грехова, ослобађајући га од окова у које је првобитни грех заробио људски род. Али и више од тога. Свете Тајне ухристовљују, као узроком свих потоњих благодатних дарова. Рађање и живот у Светим Тајнама за човека је онтолошки догађај, догађај који преображава његово створено биће. Зато се човек, свестан тих истина, осећа супериорним над свим изазовима, временима и приликама, осећајући истовремено своје порекло и своје извориште, као и свој домен и крајњи животни смисао (Зјањковски).

Таквим сазнањем питање личности и категорије људског живота, посебно раног његовог периода, спада у егзистенцијално и најзначајније питања интересовања човека како појединца тако и његове целовитости. Мада су се кроз времена мењале дефиниције човекове егзистенције, смисла живота и постојања, због његових историјских, религиозних, националних, друштвених и других животних услова и околности, ипак се мора нагласити да је истинско бивствовање засновано на детињству најважније као вредности у свом човечанском путу. Човек као тваролико Божје биће, као савршени дар Ствараоца, истовремено је икона Божја на земљи, њега јединог од створених али и словесних бића карактерише ум, воља и осећање. Он је истовремено једини створен за трајно постојање и заједницу у љубави Божјој, коме је позив дат од саме искони, и Божја брига око његовог спасоносног задатка никада није престајала. Зато свако рођење човека као бића иконе Дародавца је истинско славословље и химна творевине и космоса.

У православном схватању личности „сећања” се заснивају на учењима Светих Отаца Цркве и схватању хришћанске антропологије, која учи да се кроз сазнања Бог открива на директан, непосредан и лични начин. У тајни Свете Тројице раскрива се богословска тајна човекове личности где се човек налази „раздељен у сословију нераздељне Тројице”, како тврди Свети Григорије Богослов. На тај начин човек стиче онтолошко јединство са Божанском суштином од свога рођења, и он је створен по слици и подобију Божјем (уп. Пост. 1, 27), (Шестун,1998, 404).

Детињство, као и цели човеков живот, мере се у Христу, и такав живот, духовни живот, јесте живот у Њему, те живљење таквог живота је неоствариво без јединства и заједнице човека са Христом. Заједница Цркве Божје, која се у пуноћи у православној традицији назива обожењем и која има циљ охристовљење као свој стварни антрополошки садржај постаје света радионица човековог спасења. Остваривање тог двига, по Преподобном Николи Кавасили (Кавасила) који даје објашњења како се јединство и заједница човека са Христом остварују, истовремено сведочи како се помоћу човековог „битија”, помоћу двига који ово битије чини активним, помоћу живота, помоћу знања и помоћу воље оно и остварује. „Јединство са Христом, тек онда припада онима који су претрпели све што је претрпео и Спаситељ и који су искусили и постали све што је искусио и постао Он.”

Попут Пресвете Богородице, која стоји пред изненадном радосном вешћу да ће постати Мајка Спаситеља света, исповедајући ту радост речима: „...Ево слушкиње Господње; нека ми буде по ријечи твојој...” (Лк. 1, 38), тако и ми стојимо у сличном сазнању сваког новорођенога на земљи. Такво искуство о рођење сваког детета је у истом смислу радости која позива на благодарност и послушност, за благодарност Богу на највећем дару и на послушност која опомиње на упињање око подизања и васпитања нараштаја. Отуда је неизмерна брига и саме Цркве како и на који начин доћи до тога светог циља. У труду ка том циљу, схватамо да је човек у свој својој сложености првенствено црквено – саборно биће које у себи носи искуства „не једног или два поколења, него свих поколења Цркве. Живећи искуством Цркве од свога зачећа па до смрти, човек сазнаје да је саборна личност. У Цркви је већ мало дете, ако је крштено, пуноправан члан Цркве; од самог момента Крштења оно стиче ‘право гласа’ и сва права која имају остали чланови Цркве. На тај начин Црква даје човеку од самог рођења такво достојанство, какво нико други није у стању да му даде” (Амфилохије, 1993, 521).

Надрастање је и за учитеље Цркве полазишна тачка као што ће бити и непрестана брига у учењу апостола Павла, задобијање светости човека као иконе Христове и коначног његовог спасења. Апостолово фундаментално учење о човеку је уосталом и основа да се човек, са задатком да је постао целовит, мора угледати на слику небеског Човека, који је Христос, да би достигао у свом васпитном и вечно образујућем смислу у „...мјеру раста висине Христове” (Еф. 4, 13); и да не будемо вечито и трајно „мала дјеца” (Еф. 4, 14), него прегеоци на сопственом расту до пуноће, угледајући се на Христа. Човек је и створен као слободно личносно биће, датим достојанством Божјега лика на себи и слободним житељем Едема, пријатељем анђела и саговорником свога Творца. Бивајући у општењу и заједници, човек је наречен и као спона између Творца и творевине и због свога лика, он је на тај начин божанског рода и корена.

Са тим особинама човек се уводи у свет, као што свештеник улази у најсавршенији храм, са задатком да себе и творевину, уз сарадњу са Богом, усаврши и да је као такву принесе Богу, као свој допринос за одржавање и усавршавање свеобухватне тајне литургијског заједничарења и општења Бога са творевином (Томасовић 2001, 25).

Све оно што је Бог за човека, то је човек за тварни свет (Сандо 19). Зато се човек и рађа и настаје да буде као природна веза, доводећи до јединства оно што је подељено по природи због великих растојања - да би човек, започевши прво од сопствених раздора, кроз сједињење које све сабира у Богу, као његовом узроку, па затим напредујући постепено ка висинама, помоћу свега светог, достигао циљ, сјединивши се са Богом. На то нас посебно упућује Иринеј Лионски, који каже: „Што се тиче човека, Бог га је саздао својим сопственим рукама, узевши од земље оно што је најчистије и најлепше и објединивши своју моћ са земљом, на којој је он упечатио на уобличеном телу свој сопствени лик, да би оно што се види носило божански лик; тако да је, дакле, човек био постављен на земљи као онај који је саздан по лику Божјем. И да би он постао жив, Бог је дунуо у лице његово животни дух, да би на тај начин човек, и по духу, а и по створеној природи, био подобан Богу. Он, дакле, беше слободан и свој господар, будући да га је Бог створио да би имао власт над свим тварима које буду постојале на земљи. И овај велики створени космос, који је Бог припремио пре стварања човека, дарован је човеку као средство живота, да има све ствари у њему живоме” (Лионски).

Откровењем божанских истина сазнајемо да се човек не рађа бесмртним по природи, али је потенцијални боголики човек способан да помоћу благодати Божје постигне задати циљ, који му је поставио Творац и Бог, да живећи у заједници с Њим, и помоћу таквог начина живота, заједничарења и динамичког односа и општења, постане бесмртан, живећи на тај начин као и сами Бог. Човек постоји благодаћу Божјом. Прекинутост ове заједнице осујећује сам начин људског постојања, али човек ипак не престаје да живи. Смрт и смртност знак су нарушавања заједнице са Богом, знак човекове изолованости и његовог отуђења од извора и циља саме људске егзистенције (Максим). Али по својој слободној вољи човек није пристао на сарадњу љубави, него је завишћу оца зла преварен и постао преступник Божје заповести, павши у грех, у неприродно стање отпадништва и отуђености од Бога. Стога, православно васпитање би било непотпуно ако се њиме не би обухватио најтрагичнији узрок људске историје: прародитељски пад. Сагледавајући трагедију прародитељског греха и пада, целосна људска брига добија сотириолошки карактер. Тако је и наше образовање, које је потамнело тим чином истовремено и бежање ка спасењу од греха и смрти, која разара, убија и уништава људске могућности разарајући човеков образ (Амфилохије). Ту лежи основна тајна нашега постојања, нашега рођења, призива и потребе за обновом и настојањем за духовним и душевним, али и телесним узрастањем.

4. Сусрет Цркве са новорођенчетом

Велика је радост Цркве приликом сваког новог људског рођења. Као што о Божићу доживљавамо радост доласка Спаситеља (Бога као дете рођенога у телу – Божића), тако и у појединачној радости када се свака личност рађа, доноси са собом и део радости витлејемске ноћи. За примерено сведочење

узимамо речи самог Спаситеља када је једном приликом указао на однос рођења и радости једне мајке када после порођаја заборавља своје патње и бол од усхићења којим доноси дете на свет: „Жена кад рађа трпи муке, јер дође час њезин; а када роди дијете, више се не опомиње жалости, због радости што се роди човјек на свијет” (Јн. 16, 21). Овде поистовећујемо мајку са Црквом јер речи Христове показују да је за самог Бога рођење сваког човека догађај. На свет долази личност јединствена, непоновљива и потенцијалним светитељем.

У сусрету са новорођеним, Црква изражава своју радост јер на свет долази новорођенче и његов живот задивљује што ће непосредно после рођења почети се уживљавати у духовни свет који својим светлим бескрајем обавија његову душу. Као што у телесном развоју, од првог момента почиње да доји своју мајку, тако и у духовном расту почиње са „духовним дојењем”, када се дете такође храни мајчиним грудима - божанском светлошћу у свету (Зјењковски). Не знајући ни умом ни речима шта у њему сазрева, дете дише дахом предстојеће светлости - безбрижно, немоћно, наивно, али и непрестано живо и дубоко. Дете отпочиње да прикупља безгласне, али у њему стваралачке дарове - и у бескрајном свету духовног живота којим се напаја, оно као да шири своје биће, јача и открива се у ономе што је у њему дубље и од душе и од тела: у свом духовном унутрашњем животу. Још задуго свест ће бити незнатно повезана с том светом духовношћу, али ће почети све више и више, мада у границама наивног егоцентризма, улазити у спољашњи свет да би му се касније предавао – а напоре се, због благодати дечјег живота, једноставно и лако открива благодатна бесконачност, безгласна и безимена, али света и блиска (Адлер).

То је време скривеног дуализма у којем ће се од почетка повести драматична унутрашња борба – Вечности и тварног бића, али тај унутрашњи дуализам, то напоре постојање двају путева живота: дете извесно време не примећује и не таји у себи никаква узајамно искључујући начела. Као што се очи кроз конвергенцију усклађују и уши које нису супарници, него допуњују једно друго, тако духовни и психички живот, велико и мало, вечно и пролазно, не ометају узрастање личности – него је допуњују. У ствари, рођење детета пружа могућност да се већ у дечјој личности, макар наивно и крхко, али целовито, повежу два живота, и то тако да један не смета другом. То је смисао јеванђелског указивања на то да образац детињства буде духовни задатак за одрасле: живљење у тварном свету и, чак, служење њему ни најмање не смета да ослаби или отежа полет духовног живота и процват духовних снага у нама. Одрасли не могу поново постати деца, али вредност није у ономе што је неизбежно само за детињство – наивност и несвесност живе двојности, али та равнотежа, зато што уступа место другим периодима развоја – баш та равнотежа одређује духовно - психолошку величину детета. Јеванђеље, наравно, не велича дечју наивност него унутрашњу хармонију двају живота, њихову стваралачку и живу равнотежу пред којом отпочиње нови живот.

Поред видљивих доказа те сливености и неразделивости људске личности, рађања и узрастања јасан пример бриге и радости Цркве за човека имамо у Требнику, богослужбеној књизи, где се у молитвословљу у ствари

наглашава брига Цркве у поретку раста људског бића. Прве молитве које свештеник чита показују уврштавање детета у ред новодошлих на свет, што се показује општом радошћу заједнице као „Молитви породиљи првог дана по рођењу детета.”

Апостол Павле такође често користи овакво поређење и у поучном смислу појашњава га речима: „Јер ако имате и хиљаде учитеља у Христу, али немате много отаца. Јер вас у Христу Исусу ја родих јеванђељем” (II Кор. 4, 15). Читав педагошки рад Сократов и његова методологија подводи се под термин „бабичка метода” – мајеутика, као најбољи и најсликовитији напор за остваривање велике обавезе у тражењу свог педагошког стремљења. Такво стање најбоље исликава и духовну немоћ човека који се често налази пред извором зла и пакости, тј. демона. Стога су посебно значајна молитвена обраћања Господу Исусу Христу и Пресветој Богородици за помоћ и уздање како за физичку, тако и за духовну немоћ. Као потврду највећих и истовремено најзначајнијих речи које се овде назначују над новорођеним као потенцијалним чланом Цркве треба истаћи речи апостола Павла кад каже: „Не знате ли да сте храм Божји и да Дух Божји обитава у вама” (II Кор. 3, 16).

С једне стране, тај нагон, може мање или више постати израз љубави, али и показатељ човекове склоности ка греху тј. ка одступању од своје целовитости. Дошло је до мешања ових двеју енергија: љубави и похоте. Отуда је уистину антиномичан осећаја рађања, где се увек, а и у најранијем животном добу размишља и указује и на осећај греха (Шмеман 1993, 13). Уз грех, који ће од самога почетка претходити смрти и која је истовремено и врхунац греха, усељава се у људску природу и бесловесна жеља за уживањем (ηδονη), коју неминовно прати бол (обуνη) (Максим).

Ново стање које у човеку порађа истовремено радост и грех, Бог користи човекољубиво: с једне стране за продужење људског рода (начин умножавања људског рода после пада), а с друге стране као васпитно средство (рађање у мукама, страдање и бол) и отржењење човека од следе, бесциљне и самољубиве похоте.

Рађање деце је утеха у смрти и предзнак победе над смрћу. Ако је смрт, како с правом каже Јован Златоусти „безутешно зло”, рађање деце је „велика у смрти утеха.” Зато је човекољубиви Бог, „укидајући од самога почетка страшну образину смрти, подарио наследство деце, предвиђајући као утеху до васкрсења из мртвих. Наместо оних који падају, жрњевним српом смрти, Бог подиже друге да буду сведоци неуништивости живота” (Амфилохије). Тако страдање, бол и смрт добијају свој дубоки васпитни смисао. Њима се човек отржењује од лажног живљења и отварају му се очи за распознавање правих и лажних вредности. Утехе којима Бог још у овом пролазном животу ублажава и осмишљава страдања (бол и смрт), где спада и утеха стицања знања и стваралачког делања, истински буди у човеку неуништиву наду и веру за смисао живота, за који је човек рођен и створен, као и за вечне истине просвећења и радовања за којима чезне и којима стреми.

5. Ратне и поратне последице на децу

Све ово претходно и изнето спада у категорију богословствовања о човеку у најранијем узрастању. Иако би се све то могло подвести као један шири увид у тему ратних и поратних последица које се односе на децу, сматрамо да би недовољно објашњење било поредити другу страну живота са нечим које нисмо у довољној мери нагласили, а то је однос добра и зла у човеку. Односа врлине и одговорности наспрам греха и нижих побуда које делују у овом свету. Кад говоримо о том бојном пољу, полигон и последичност ове борбе између Бога и мамона (Бога и ђавола) јесте управо и најчешће дете. Као невини жагње које се приноси на заклање као жртва за грехе одраслих. Сетимо се само покушаја Аврамове жртве која је у лицу његовог сина Исака била одређена да се принесе на олтар жртвени али са разликом да је то био план Божији који се завршио са намером на проверу Аврамове вере и оданости Богу. Док са друге стране, приносећи савремену децу ратним последицама припада плану оцу зла и греха. Страдања деце су била директна и индиректна, она деца која су постајала плен окрутне непријатељске силе била су убијана или рањавана, а друго страдање је било страдање као последицом убијања њихових најближих.

Да бисмо приближили стварност историјских догађаја код Срба у последња два светска рата, треба непрестано наглашавати да је наш род десеткован у односу на многоструко бројчанији скор непријатеља. Да је трећина мушке популације остало на ратиштима што оставља ненадокнадивост у послератном периоду. Деца су одрасла без очевог старања, најчешће у великој беди и сиротињи, а за њихову могућност бриге и школовања да и не помињемо. Посебно се то може огледати и у недостатку родитељског самопоуздања и породичне равнотеже. Деца су најчешће, исувише рано морала да се прихватају очевих послова попут оне приповетке „Прва бразда” од Милована Глишића. Да ли су сва мушка деца била склона да се сусрећу са окрутним мушким пословима, и да ли су понели са собом одређене последице, то је питање само за себе. Има безброј наслова врло озбиљних књига из научне области као и белетристике који са великом одговорношћу пишу о последицама ратних дана на децу. Између осталог навешћемо аутора Зорана Милекића и његову књигу „Деца рата” који се управо бави проблемом последица на децу у поратном периоду. Додуше, он се више задржава на тим социјалним основама где су деца од појединих средина у неравноправној животној средини и трци далеко запостављенија од неке деце где су родитељски услови било другачији. Иако су самим нагласком та скромна деца, „сирочићи”, била у многим случајевима интелигентнија, способнија, оштроумнија, али и по другим особинама су бивали у предности над осталом децом, остали су запостављени од својих васпитача или замене за своје телесне родитеље и завршавали су најчешће на животним маргинама своје средине и времена.

Други роман који желимо да наведемо је дело ауторке Радмиле Савић „Деца у вртлогу рата 1914 – 1918” који наводи још драстичније примере из поратне историје српске деце после Првог светског рата. Она се ту додирује са нешто исцрпнијем приступу и проблему у психолошком, а ми би рекли и

духовним димензијама. Томе треба додати и сведочанства Виктора Новака у „Магнум кримену” где аутор чињенично наводи начине најсвишепипијег начина смрти одраслих али и деце у Другом светском рату. Зверства окрутних непријатеља која су чинили над недужним људима и децом превазилазе сваки разум. Логори какви су били у Јасеновцу и другим местима на просторима данашње Хрватске и оних стратишта попут Јадовна, Градишке, Глине, Јастребарског и других казамата и урвина где су побијене хиљаде Срба говори о страхотама које су доживљавала и сам деца. Јединствен пример у историји је да су на просторима где су Срби живели као већински народ оснивали логоре за децу где су децу изнуривали у глади, жеђи и беди, где су многи и помрли од последица изнурености. Поставља се логично питање: да ли је било лакше преболети земаљску смрт у неким тренуцима или носити слике и трауме целог живота ако је неко преживео те страхоте? На то питање кроз многе анализе потражићемо одговор на казивање Хуга Клајна који је највише говорио о тим последицама, додуше, ратних сцена само из Другог светског рата на бојиштима, за разлику од казамата од оних из Првог, Великог рата. Он је у својој књизи која се, посебно, бави последицама рата више бави људима који су већ одрасли али су понели те трауме из ратног периода указујући нам на већ изговорену констатацију да су последице била различите на децу па и одрасле који су били актери или сведоци ратних догађања. Видљиви знаци или последице ратних грозота на децу која су потом одрастала су глувоћа и немост који су се манифестовали у каснијем одрастању. Честе такве невоље и оштећења по живот и здравље су као последице биле трајне у њиховом каснијем суживоту. Поред тога, код одређених особа јављала се последица ратне дрхтавице која је одавала осећај непрестаног страха и анксиозности. Јављање страхотних слика код преживелих биле су код појединаца присутне како на јави још више у сну, те су се најчешће такви будили и скакали из својих постеља обливеним знојењем. Није редак случај ни деце па и касније, одраслих који су се у таквим стањима мокрила у кревете. Код многих се огледала последичност која је добијала све више на интензитету тако да се манифестовала кроз каснију агресивност према околини па и најближима, а ту је блиска била њима специфична борбеност и дубља мржња према свему, па и браћи и сестрама. Кастрација је била честа од стране непријатеља према мушкој деци и жеља за одмаздом било у ком погледу и према било коме толико је пореметила њихов нормалан начин живота да постоје бројни примери насртања на родитеље или на најближе из околине. Неупоредиво од осталих невоља је био број и ниво оних који су оболели од епилепсије али и оних који су се одали алкохолизму са последицама које су биле неизлечиве. Књига Хуга Клајна „Ратна неуроза...” драгоцена је већ по томе што представља у великој мери непристрасан и зналачки сачињен документ о једној мало познатој врсти ратне неурозе” (Клајн, 1995). Она је посебно важна због тога што је то не само код нас већ и свету ретка психоаналитичка студија посвећена душевним поремећајима деце и војника у току Другог светског рата. Вредност и значај Клајнове студије, међутим, није само историјска и документарна. Она је значајна, пре свега, по својим добрим и продорним тумачењима патогенезе, природе и функције

ратне неурозе. Хуго Клајн је критички разобличио не само спољашње услове настанка неурозе учесника у рату (увођење чинова, рангова и одликовања), већ је имао смелости да у то време обелодани и оне унутрашње, субјективне, личне предиспозиције без којих неуроза не би настала. Наш велики психоаналитичар имао је професионалне и грађанске куражи да победницима у лице каже још 1945. године, у време када су их сви славопојали, велике потешкоће које ће уследити много година касније. Др Менингер, главни консултант за неуропсихијатрију у војсци САД од 1943 до 1946. у својој књизи „Психијатрија у једном неспокојном свету“, долази до закључка да у Другом светском рату, па и у Корејском рату, није констатован никакав нов тип неурозе. У војскама Запада су само неки облици, који су се у Првом светском рату често виђали, сада постали веома ретки, док су други, некада ретки, веома учестали (Menninger 1948). Уз то се у моћнијим војскама у току рата променио назив за ратну неурозу у њеном најраспрострањенијем виду: уместо првобитног термина „анксиозна неуроза“ уведен је „борачка исцрпеност“ која је имала намеру да ублажи сложеност ситуације која ће се надвити над децом али и одраслим учесницима рата. Ту треба тражити и одговор што се у домаћој, па понегде и у иностраној кинематографији појављују рани филмови који у први план истичу децу као носиоце ратних поклича али и победа. У том сокољењу младих имало се у виду да се ублаже или превазиђу евентуалне последице поједине деце, као жртава рата. После ратног периода од 1945. године јављале су се озбиљне студије од Америке до Јапана бавећи се последицама Другог светског рата, нарочито међу децом и младима. Као најучесталије појаве психичких обољења помињу се амнезије, конфузије, парезе, слепило, повраћање, нехотични покрети и (најмање) сомнабулизам. Њихов проценат међу оболелима је огроман. По њиховим извештајима у британској војсци од оболелих типу хистерије припадало је око 27 %, а анксиозном типу око 73 %. Поремећај анксиозног типа аутори називају анксиозне реакције, анксиозно стање или анксиозна неуроза (anxiety reaction или aCllte reactive anxiety, anxiety state и anxiety neurosis) не разликујући увек тачно једно од другог; а као главни симптоми се наводе: депресија, страх, главобоља, несаница, дрхтање, кардиоваскуларне и гастроинтестиналне појаве, малаксалост. Ако са овим подацима (који, услед оскудице литературе, немају никакве претензије на коначност и исцрпност) упоређујући неурозе у нашем народу видимо да је слика сасвим друкчија. Дрхтавица, најраширенији облик неурозе у Првом светском рату, међу српском децом и војницима је била најприсутнија. Слично важи и за анксиозна стања, као најраширенији облик међу угроженима у Другом светском рату. Психогене узетости и контрактуре биле су нешто чешће, особито после дуже имобилизације одузетих екстремитета. Још чешће су биле сугестивним путем лако излечиве психогене глувоће, односно глувонемости. Али најраширенији, типични облик ратне неурозе међу југословенским борцима, неописан, колико је мање-више познато, напади су хистеричне природе у којима неуротичари представљају учестало учешће у борбама (сами неуротичари себе су обично називали „живчани“). Напади који су се јављали над децом, па касније и са младићима су наступали усред разговора, игре,

шетње, при јелу или легању, на заједничким или појединачним местима. Нападу су претходи „смутња у глави”, стезање у грудима, играње у стомаку, жмарци у рукама и ногама, леђима, по целом телу, трњење пред очима, нехотично склапање очију. Неки напосто веле да им пре напада „дође тешко”. Затим неуротичар при легању - на постељу, под или земљу, узвикивао је „Напад! Напред,” или сличним борбеним покличем. Очи су им бивале затворене, дисање убрзано са гласним покличима, подижу ноге и ударају њима снажно о под. Ударају се рукама у груди или око себе, потом удари главом о под, стеже песнице. Имитирају став, покрет и звук при пуцању из пушке и другог оружја, при бацању бомби; лежећи на леђима или на трбуху, изводили ногама покрете марширања, трчања, скакања; прикрадали се, хватали имагинарног непријатеља, савлађујући, везујући непријатеља, стрељали га и клали, све то уз гласове “дудудудуду, тррррр, бау!”, уз команде као “Држ’те их! Живе их хватајте! Не дирајте! Тишина! Бомбе, па на бункер ! Батаљон, мирно! Померај се у колони !”, уз узвике као “Брже !Бошко погине! Еј, нећеш умаћи! Стрељај пса! Дај каму! Удри издајника!”, уз псовке и погрде. Док су ивицом шаке прелазили по сопственом врату као да се коље, дотле у исто време имитирају крклање и издисање своје жртве, и љути се: “Још живи! Још кркла! Не можеш га убити!” Цепалу кошуљу на себи, јастук под собом, чаршав, уједају своје руке, чупају косу, псују, вичу, певају, сахрањују погинуле другове. Неки неуротичари су имали у почетку нападе у којима не говоре, него мирно леже или само пантомимски приказују борбу; после извесног времена ту пантомиму пропраћују говорним текстом. Напади су врло различитог трајања: од неколико минута до преко три часа. Деца и млади као неуротичари нису нипошто симулирали своје поступке и они су се с правом вређали кад их неко (што се, најалост, дешава) називао симулантима, забушантима или саботерима. Они своје симптоме не производе са свесном намером, они заиста имају патолошке појаве, и то појаве психичке природе, те се не могу сматрати душевно потпуно здравим особама.

Ратне страхоте нису заобилазиле децу ни у најновијој нашој историји. Ратне ситуације на бившим југословенским просторима биле су изражене у међусобним сукобима, великим сеобама и страхотама приликом бомбардовања у тим сеобама колона беспомоћних људи и деце. На то нам указују разни оригинални снимци и материјали немиђене људске драме која се одигравала пре тридесетак година па и касније. Ниједан разговор са сведоцима који су данас средовечни људи, који су се оглашавао преко документарних емисија није прошао без суза и туге за својим сродницима који су нестали или на најзверскији начин убијани. И свет се и данас обрачунава са децом на многим ратиштима. Смрт и рањавање деце на разним просторима је бесомучно тражење невиних деце крви као залога за неке и нечије идеје. Зато треба очекивати нове последице од рањене и осакаћене деце са разних светских ратишта која су пред нашим очима.

Закључак

Браћамо се парадоксу живота. С једне стране, рађање и васпитање деце спада у најодговорнију дужност човечанства и сваког појединца, без разлике. Условљеност и околности у тим настојањима могу бити разноврсне: генетске, детерминисане било чиме и било којим трећим усложњеним разлозима. Али то не може нити сме бити препрека да се општа одговорност у том правцу потискује. Уза се имамо све благодатне дарове дароване самим нашим Ствараоцем и Господом као и Његовом Црквом. Тако полазећи, од тих чињеница свако настрадало, мучено, злостављано дете или деца која су својим животом и очима гледала страхоте и свирепост рата, стављају се у исту раван. Сви су они потенцијални генији, добри и честити грађани, земљорадници, радници, интелектуалци или било шта да раде ваљано у свом животу и сви без изузетка имају право на живот. Да су судионици ваљаних услова на свој овоземаљски живот. Да уживају подједнако Божју благодат живота као и могућност здраве околине за њихово васпитавање, бригу и подизање. А многима је то право ускраћено.

Опростиће ми читалац што ћу у овај рад унети и своје лично сазнање. У току Другог светског рата у селу Крижевићи, засеока око седам километара низводно реком Кривајом од градића Олова, током октобарских дана 1941. године оближње комшије муслимани су као усташе попалили то село. У једној запаљеној кући где су утерали мештане, изгорело је 27 особа различите животне доби без кривице, међу њима и један број деце. Чудом Божјим, у суседној кући, пре него је запаљена, двоје скривене и шћућурене деце (једно од њих је и моја мајка Милева) неприметно су искочили из куће кроз прозор са висине око три метра. Мајчиној рођеној сестри од четири године која је скочила је била полумљена нога приликом скока али није смела пустити гласа. Све ове призоре су видели својим очима и трауме тог догађаја нису могле потпуно потиснути кроз цео свој живот. Једина њихова утеха као животни мото била је вера у Бога правде, да ће се то зло надоместити у каснијем њиховом животу. А сличних примера тих страхаота код нас је било на претек. У тајни сложености живота видели су једини разлог Божјег допуштења да се ова и оваква зла догађају и да ће имати свој одговор у неком коначном расплету кад се дође пред лице Божје.

Литература:

- Граорац, И., *Детињство у прошлости и данас... ко је дете?* Зборник радова више аутора, Градска библиотека Нови Сад, 2021.
- Зјењковски, В., *Проблеми васпитања у светлу хришћанске антропологије*, Бримо, Београд, 2002.
- Коменски, Ј. Амос, *Матринска школа*, Српска реч, Београд, 1949.
- Адлер, А., *Психологија детета*, Матица српска, Нови Сад и Просвета, Београд.

- Зйеньковский, В., *О религиозномъ воспитании въ семьяхъ*, Париз, 1928.
- Евгений, Ш., *Православная педагогика*, Самара, 1998.
- Кавасила, Н., *Семь слов о жизни во Христе*, Паломник, Москва, 1874.
- Амфилохије, митрополит, *Основи православног васпитања*, Свети Симеон Мироточиви, Врањачка Бања, 1993.
- Томасовић, М., *Тајна вере*, Богословски факултет Фоча, 2004.
- Лионски, Иринеј, *Изложење апостолске проповеди*, гл. 11.
- Максим, Свети Исповедник, *400 глава о љубави*, превод еп. Рашко-Призренски др Артемије, Призрен, 1992.
- Сандо, Д., *Православно васпитање деце до седме године живота*, Јовањски пут, Београд 2010.
- Флоровски, протопрезвитер Георгије, *О бесмртности душе*, Видослов, часопис Еп. Захумско-херцеговачке бр. 25, манастир Тврдош 2001.
- Шмеман, А., *Водою и Духом*, Москва 1993.
- Клајн, Х., *Ратна неуроza Југословена*, Терсит, Београд, 1995.
- Menninger, W., *Psychiatry in a Troubled World*, New York, 1948.

Dragomir SANDO, PhD

WAR AND POST-WAR CONSEQUENCES FOR CHILDREN FROM A THEOLOGICAL AND PROVIDENCE PERSPECTIVE

Abstract: The unusual title of this work and its topics will seem at least partly clearer if the consequential concept of the suffering of children in wars is brought into context in an attempt to put any relationship with theology and reflections on the suffering of the youngest into context. In these reflections, we are of the opinion that in the first part of the work we will deal with the formula, meaning and every designation of man, precisely from that theological side, and especially man in his earliest age - childhood. Thus, through this categorization and designation of man as a single spiritual and ontological being characterized by mind, will and feelings and every human value, it will bring us into comparison with the lowest animal world, leading us to the greatest absurdity of life, which is that in this degree of evil man shows himself as an incomparable “animal” in comparison to everything else, steeped in the world of inhumanity and evil. By interpreting the suffering of children in evil circumstances when it comes to biblical and patristic thought, it showed and

expressed that and such evil in the context of something “pledge” whose innocent children’s blood will be the foundation on which and through which the holiness and goodness of later generations will be built. The halos above their heads will signify their holiness that will be measured in all times and point to another measure by which God measures their sacrifice in building the economy of all human existence.

On the other hand, it is up to us, contemporaries of the latest suffering of children, to measure this self-sacrifice from the other, human side and to recognize it with our understanding and feelings, name it and condemn it most bitterly. We believe that in addition to glorifying the child martyrs in the “kingdom of God”, we have the task of ensuring that such and similar evils do not repeat themselves, and why not say this as well: That we must take care and concern for the executioners and unfortunate people who do so much evil, so that they, who are still in shell form, will also be held accountable for this earthly life. In other words, the pious world has the task of fighting and dissuading every strongman and executioner from an actual or potential sin.

Keywords: child, life, suffering, death, consequences, theological understanding of existence.

Прегледни рад

ЕПИСКОП БАЧКИ ДР ИРИНЕЈ ЋИРИЋ И СПАСАВАЊЕ ДЕЦЕ ИЗ ЛОГОРА ШАРВАР²

Апстракт: Рад представља синтезу досадашњих историографских сазнања о делатности епископа бачког др Иринеја Ћирића у спасавању Срба затворених у мађарском логору Шарвар за време Другог светског рата. Посебна пажња је дата епископовом раду на збрињавању деце која су у великом броју била заточена у овом логору. Већина деце се у логору тешко разболела због чега је епископ организовао њихово лечење у Епархијској болници. После завршетка рата, епископ је проглашен од стране револуционарних власти за издајника, а његова хуманитарна мисија била је заборављена.

Кључне речи: епископ бачки др Иринеј Ћирић, окупација Бачке, логор Шарвар, спасавање деце, Епархијска болница.

Увод

Страхоте које је српски народ преживео током Другог светског рата до краја XX века нису у потпуности истражене. То је разлог због ког се до данас не зна тачан број погинулих, док је највећи број имена страдалих Срба заувек изгубљен. На тај начин жртве су изгубиле свој идентитет, чиме је над њима почињен још један злочин. Као последицу тога у историографији имамо отворено контроверзно питање које се односи на број страдалих Срба, при чему постоје стални покушаји да се тај број минимализује. Са друге стране, многи европски народи су успели да прецизно и поименично попишу своје страдале, при чему се посебна почаст одала оним херојима који су својим храбрим и несебичним делима спасавали животе угрожених људи током ратних страхаота. Таквих личности у српском народу било је пуно, али спасавајући децу у својим

1 pedja1975@gmail.com

2 Изнети ставови у овом раду представљају искључиво лична размишљања и виђења аутора и ни у једном случају не представљају институцију у којој је запослен.

хуманитарним мисијама посебно се истакао епископ бачки др Иринеј Ћирић. Међутим, после завршетка рата, нове револуционарне власти су се на све могуће начине трудили да уклоне трагове његове хуманитарне мисије. Велику улогу у томе имала је историографија социјалистичке Југославије која је тему спасавања деце од страдања у рату табуизирала, на шта се надовезао проток времена. Последица тога јесте да се преко седам деценија од завршетка Другог светског рата о томе мало знало. Неправда која је учињена према делу епископа бачког др Иринеја Ћирића је делом исправљена током последње деценије захваљујући делатности Српске Православне Цркве.

Први помен акције епископа бачког др Иринеја Ћирића у историографији бележимо у делу *Растинци и Шантићани у шарварском логору* новинара и публицисте Миленка Бељанског. На једном месту спомиње да је пуштање деце заточеника из логора Шарвар започело на интервенцију епископа бачког др Иринеја Ћирића, а успешност акције оправдава његовим везама са председником мађарске владе Миклошем Калаием. Оваква оцена произилази из послератне квалификације епископа као издајника и сарадника мађарских окупатора, што је одговарало комунистима у њиховом обрачуна са Српском Православном Црквом (СПЦ), а сама акција на ослобађању логораша је оцењена као „прогресивно друштвено кретање” са таквим епилогом да су се сви „логораша који су се затекли на слободи, прикључили Народноослободилачкој војсци Југославије”. Делатност епископа бачког др Иринеја Ћирића је описана речима: „Интервенција бачког владике Иринеја Ћирића (који је због свог верског ранга био члан Горњег дома Мађарског парламента) код председника владе Калаи Миклоша је повољно решена, тако да логорске а ни друге власти нису правиле никакве сметње да се што више деце пусти на слободу и сместе у српске и католичке домове у Бачкој, као што је деце било прихваћено и у самој Мађарској, у словенским и мађарским породицама” (Бељански, 1971: 20-21).

Овакве конструкције историјских догађаја нису биле дуго одрживе, а истина је почела стидљиво да се помаља у истраживачкој студији *Рад на општој, а посебно социјалној и здравственој заштити наших колониста-добровољаца Бачке и Барање из 1918. и њихове деце и породица, присилно исељених из својих домова, а касније депортованих у логор Шарвар*, коју је фебруара 1986. године објавила примаријус др Марија Огњановић.³ У својој студији ауторка је истакла да је први покретач свеопште акције СПЦ на помоћи логорашима у Шарвару био епископ бачки др Иринеј Ћирић. Акција коју је покренуо, за резултат је имала „спасавање деце, девојака и младића, мајки са дојенчадима и болесних из логора Шарвар” (Огњановић, 1986: 4-10).

Епископ шумадијски Сава Вуковић је проучавајући прворазредну архивску грађу написао чланак *Спасавање и збрињавање српске деце из Шарварског логора током Другог светског рата*. У свом раду даје потпуну

3 Примаријус др Марија Огњановић, специјалиста физиологије из Новог Сада, активно је учествовала у пружању здравствене неге и помоћи оболелој српској деци у логору Шарвар, обављала је дужност управника Женског одељења Епархијске болнице у периоду 1943-1944. године.

слику ангажовања епископа бачког др Иринеја Ђирића, чиме је на историјски провереним чињеницама оповргао дотадашњи суд историографије социјалистичке Југославије о епископу као издајнику и сараднику окупатора. На крају рада се скреће пажња на чињеницу како се „народна власт” одужила епископу. Његова и дела српског народа у Бачкој истакнута су као пример милосрђа у тешким данима, и као таква су остала „доказ праве љубави према Богу” која је у рату дошла од савршенства (Вуковић, 1991: 56-68).

Новосадски историчар Звонимир Голубовић као аутор монографије *Шарварска голгота* даје потпуни приказ страдања српског народа у овом логору смрти. Вредност ове монографије представља то што је дала до сада најприближнији број страдалника. Личност епископа бачког др Иринеја Ђирића приказана је у позитивном светлу, као неког ко је прво предводио акцију сакупљања помоћи логорашима, а затим и ослобађање деце и болесних (Голубовић, 1995: 167-196; 203-212). Своја сећања на дане проведене у мађарским логорима оставио је Данило Урошевић у својој књизи *Срби у логорима Мађарске: (у Барчу и Шарвару 1941-1945)*. Вредност ове књиге јесте што историографска сазнања допуњује сећањима на живот и страдање у мађарским логорима, од стране преживелих логораша.

Од новијих истраживања вредан помена је рад историчарке Гордане Петковић која је проучавала историју знамените породице Ђирић из Сремских Карловаца, из које је потекао и епископ бачки др Иринеј Ђирић.⁴ Његов животопис био је тема истраживања монаха Игњатија (Марковића) сабрата манастира Жежевице код Чачка. У зборницима радова са научних скупова које је организовала Српска Православна црквена општина Бачка Паланка објављена је неколицина радова који су се бавили мисионарским и хуманитарним радом епископа бачког др Иринеја Ђирића. У првом зборнику радова са научног скупа *Епархија бачка кроз векове* који је изашао из штампе 2018. под уредништвом Предрага М. Вајагића и Бранета Миловца своје радове су објавили: Радмила Радић – Епископ бачки Иринеј (Ђирић) – делатност на екуменском плану 1919-1941; Гордана Петковић и Ђакон Мирослав Николић – Живот и делатност епископа бачког др Иринеја Ђирића; Мирослав Јаћимовић – Делатност Епархије Бачке током Другог светског рата у Новом Саду; Зоран Вељановић и Драго Његован – Спасавање интернираца из мађарских логора и епископ Иринеј Ђирић кроз архивску грађу; Ненад Стојановић – Акција спасавања деце и мајки са одојчадима из мађарског логора „Шарвар”. Други зборник радова са научног скупа *Епархија бачка у осмовековној историји*

4 Резултате истраживања Гордане Петковић можемо видети преко каталога изложби: *Стеван Ђирић, министар просвете и председник Народне скупштине Краљевине*, Петроварадин: Музеј града Новог Сада, 2010; *Иринеј Ђирић, епископ бачки: (1884-1955)*, Петроварадин: Музеј града Новог Сада, 2015; као и радова: Стеван Ђирић – ротаријанац, Годишњак Музеја града Новог Сада, 5/6 (2009/2010), стр. 109-117; Браћа епископ др Иринеј и Стеван Ђирић, Годишњак Библиотеке Матице српске, 2009, стр. 67-80. На Филозофском факултету у Новом Саду је 2016. одбрала докторску дисертацију на тему *Знаменити чланови породице Ђирић из Сремских Карловаца*. Такође један је од приређивача Божићних посланица епископа бачког Иринеја Ђирића 2015.

Српске Православне Цркве који је изашао из штампе 2021. под уредништвом Светозара Бошкова, Бориса Стојковског и Предрага М. Вајагића своје радове су објавили: Владислав Пузовић – Школовање епископа бачког Иринеја (Ћирића) у Русији; јереј Борис Фајфрић – Допринос епископа бачког др Иринеја Ћирића у развијању и очувању Српске Православне Цркве и њених чланова; Филип Крчмар – Епископ бачки Иринеј Ћирић и освећење манастира Свете Меланије Римљанке у Петровграду: банатски прилог историји Епархије бачке.

Његово Високопреосвештенство Архиепископ новосадски и Митрополит бачки др Иринеј је 9. маја 2022. године упутио Светом Архиепископском Синоду Српске Православне Цркве предлог да се блаженопочивши епископ бачки др Иринеј Ћирић уврсти у Диптих Светих Српске Православне Цркве. Између осталог, у образложењу је наведено његово страдање које је претрпео од мађарских окупационих власти у Другом светском рату. За време његовог трајања свој углед епископ бачки др Иринеј Ћирић је искористио да моли окупатора да ослободи многобројне утамничене Србе у мађарским затворима и логорима. Како би пружио помоћ онима којима је била потребна он је ангажовао читаву Епархију бачку, а највише се ангажовао на спасавању преко 3.000 деце из мађарског логора Шарвар. За децу која су била оболела од туберкулозе основао је Епархијску болницу у Новом Саду. Свети Архиепископски Синод Српске Православне Цркве је 7. јуна 2022. године прихватио предлог да се 6. април/28. март слави у спомен Светог Иринеја, Епископа бачког, Исповедника вере (Николић, Ћачић, 2022: 5-12).

* * * * *

У краткотрајном Априлском рату 1941. године војска Краљевине Југославије је доживела пораз, а као последица тога држава је била окупирана и подељена између Немачке и њених савезница. Територију Бачке и Барање је окупирали фашистичка Мађарска. Напад непријатељских јединица наишао је на широку подршку немачке и мађарске националне мањине у Војводини, а био је праћен бројним злочинима и депортацијама Срба, Јевреја и Рома. Улазак мађарске војске на територију Бачке одвијао се у светлу наредбе бр.1 издате од стране Мађарског генералштаба: „Све оне људе који нису са територије Велике Мађарске (сем Хрватске) управне власти треба да протерају” (МВ-А3-МВ, 1/1).

У првим данима рата на простору Бачке и Барање убијено је преко 3.500 људи, ухапшено око 10.000, а исељено је преко 10.000 колонизованих добровољаца из Првог светског рата (Vojvodina, 2014: 8). Комадант мађарске Треће армије 21. априла 1941. године издаје наредбу за формирање логора у циљу масовног интернирања „особа опасних по јавни ред и безбедност, као и Срба и Јевреја усељених после 31. октобра 1918. године” (МВ-А3-МВ, 7527). Окупационе снаге су до почетка јуна 1941. године организовале логоре у Суботици, Бачкој Тополи, Бачкој Паланци, Старом Бечеју, Сомбору, Апатину, Врбасу, Оџацима, Новом Саду, Бегечу, Тителу, Кањижи и Бачком Моноштору. У њима се могло затворити преко 27.000 људи, а највише је могао примити логор у Новом Саду, који је био смештен на разрушеном војном аеродрому

Југовићево (Голубовић, 1995: 26). Током јуна 1941. године дошло је до реорганизације система мађарских логора, после чега су у логору Југовићево биле смештене породице добровољаца и колониста, у логору Бачка Топола су се нашла интернирана лица, док је логор у Суботици био мешовит за добровољце и интернирце. Број људи затворених у мађарским логорима прелазио је бројку од 15.000 (Ibid. 34).

Вести о ликвидацијама српског цивилног становништва, логорисању добровољачких и колонистичких породица, прогону и убиствима српског свештенства на територији Епархије бачке стизала су свакодневно до њеног епископа. Током уласка у Бачку и Барању мађарска окупациона војска је убила свештенике у Сомбору, Чуругу и Белом Манстиру (Симић, 2022: 20-24). Први пут после Априлског рата епископ бачки др Иринеј Ђирић током јула 1941. године одлази у Београд, где успева да у саставу једне делегације посети патријарха Гаврила Дожића кога су немачке окупаторске власти биле затвориле у манастир Раковицу. Преживели епископи који су успели да се окупе у Београду одржали су конференцију Светог Архијерејског Синода на којој је била донета одлука да ће СПЦ владати у духу околности насталих окупационом управом, те да ће преко својих органа радити на одржавању мира међу верницима, а све у циљу што мањег страдања становништва (Слијепчевић, 2002: 408-409). До завршетка рата епископ бачки др Иринеј Ђирић више није био у могућности да одлази у Београд, због чега није учествовао у раду Синода. Од стране Мађарске окупационе управе СПЦ је била призната, али је над целом епархијском и манастирском имовином био стављен секвестар. Једино су парохијске сесије биле изузете од секвестра, а служиле су издржавању свештенства, чиновника, свештеничких породица и сирочади (Баљ, Вајагић, 2016: 111-112).

Логор у Новом Саду формиран је од стране мађарских окупационих власти са намером да у њему буду затворени интернирци, међутим убрзо намера му је промењена и у њега се доводе породице добровољаца и колониста. За веома кратко време у њему ће бити заточено више од 11.000 људи. Услови живота логораша су били лоши, спавали су на бетону хангара порушених у бомбардовању током Априлског рата, док се исхрана састојала од 100 грама кукурузног хлеба дневно и чорбе од љуски кромпира (Голубовић, 1995: 103-104). Тежак положај заточених логораша донекле је олакшала акција новосадског адвоката др Косте Хаџија и председника Српске православне општине у Новом Саду Јована Ђулума, који су се за помоћ обратили епископу бачком др Иринеју Ђирићу. На иницијативу епископа у Новом Саду је основан социјални одбор на челу са председником Матице српске др Александром Мочом који је окупио око 40 Новосађана са задатком да помогну заточеним логорашима. Како би ова група била што ефикаснија формиран је „ужи одбор” на челу са Јованом Ђулумом, док је дужност секретара обављао др Коста Хаџи. Храна за затворене у Новом Саду се прикупљала код Алмашке цркве где су је грађани у великом броју доносили, а затим се организовано превозила до логора. Од хране се доносио хлеб, воће, поврће, млеко, месо, сланина и остале намирнице. Количина хране која је недостајала купована је новцем Православне црквене општине у Новом Саду (Бељански, 1971: 107-109). Поред хране сакупљена је

велика количина одела, веша, обуће и лекова, нарочито се водило рачуна да се што више помогне деци која су била заточена (МВ-А3, 26012). Затварање новосадског логора извршено је током јуна 1941. године, непосредно пред напад Немачке на Совјетски Савез. Мањи део логораша, њих око 4.000 је преко Срема који се налазио у саставу Независне Државе Хрватске (НДХ) протеран у Србију. Већина од преко 7.000 заточеника је транспортним вагонима, у нехуманим и нехигијенским условима пребачено у логоре Шарвар и Барч. Транспорт је извршен у временском периоду између 13. и 27. јуна 1941. године (Урошевић, 1995: 43; Голубовић, 1995: 107).

Већи логор се налазио у бившој фабрици свиле у граду Шарвар једном од већих градова у жупанији Ваш, који се налази 210 км западно од Будимпеште. У овом граду је за време Првог светског рата постојао логор за ратне заробљенике и српске интернирце из Херцеговине. После капитулације Пољске 1939. године у шарварској фабрици свиле налазио се логор за пребегле пољске војнике, а током априла 1941. године у њему су били смештени заробљени припадници војске Краљевине Југославије (Rotbart, 1988: 44). Мањи логор се налазио у граду Барч, на левој обали реке Драве која је била граница са НДХ, у жупанији Шомођ. Логор у Барчу је био расформиран децембра 1941. године, а његови заточеници су пребачени у логор Шарвар. Прве вести о томе где су одведени новосадски логораша добио је епископ будимски Георгије Зубковић августа 1941. године (Голубовић, 1995: 150-151). Захваљујући његовом ангажовању прва помоћ затвореницима у логору Шарвар стигла је од Срба из Пеште, Помаза, Калаза, Чобанца, Чипа и Ловре (Урошевић 1995: 54). Контакти са логорашима у Шарвару успостављени су током јесени 1941. године преко Православне црквене општине у Суботици и свештеника Станише Михајловића (Вуковић, 1991: 53). О својој акцији он је 10. новембра 1941. године писменим путем обавестио епископа др Иринеја Ћирића, предложивши му да епархијским порезом опорезује све православне вернике Епархије бачке, те да се овако прикупљен новац искористи за помоћ свима онима који буду остали у мађарским логорима (Вељановић, Његован, 2018: 102).

Поред овог предлога током јесени 1941. године стизале су молбе и из других Црквених општина да епископ искористи свој положај и „поради код окупаторских власти” како би се добила дозвола за ослобађање њихових парохијана. Заточени логораша су такође полагали велике наде у свога епископа, обраћајући му се колективним писмима. Он је на све позиве, молбе и предлоге за помоћ затвореним Србима одговарао, информишући оне који су му молбе упућивали о свим мерама које је био предузео. За стручно мишљење у вези са предлогом проте Станише Михајловића епископ др Иринеј Ћирић се обратио епархијском правобраниоцу др Кости Хацију. У свом одговору епископу истакао је да акција спасавања логорисаних Срба није само хумана већ у великој мери и национална. Постојала су два начина да се логорашима помогне, први је подразумевао њихов смештај по српским кућама широм Бачке, а други да и даље остану у логору где би им стизала потребна количина хране и одеће. Друга могућност је у старту била неизводљива јер је захтевала велика новчана средства, а храну у великим количинама због ратног стања није

било могуће купити. Да би се спровела прва опција хитно се требало обратити са захтевом Великом жупану Бачкободрошке жупаније да се дозволи формирање Одбора на челу са епископом који би преузео бригу око смештаја логораша. У случају добијања дозволе сазвала би се конференција архијерејских намесника и угледних људи Епархије бачке, са које би се упутио позив народу да отпочне са сакупљањем новчаних прилога. Такође хитно је требало по Црквеним општинама саставити спискове појединаца који су били спремни да приме на бригу и старање породице из логора (Голубовић, 1995: 156-157). Поступајући по предлогу мера које му је доставио др Коста Хаџи већ 7. новембра 1941. године епископ др Иринеј Ђирић се обратио Великом жупану Новог Сада др Петеру Апатини-Фернбаху са молбом да му се одобри смештање 10.000 Срба по православним српским домаћинствима широм Бачке. Сличне молбе је упутио и Велком жупану Бачкободрошке жупаније др Леу Деаку, као и Министарству унутрашњих послова мађарске владе (Стојановић, 2018: 118). Крајем 1941. године мађарске власти нису хтеле да укину логоре, тако да су све молбе епископа бачког др Иринеја Ђирића биле одбијене. Чланице Тројног пакта су имале апсолутну превласт на свим фронтовима што је учврстило став мађарских окупационих власти да насилним методама дође до бројчане превласти Мађара у Бачкој и Барањи.

У исто време док су трајале активности поједних Црквених општина и епископа бачког др Иринеја Ђирића да се преко мађарских власти помогне логорашима дошло је до прве посете једне делегације сомборских Срба логору Шарвар. Делегација на челу са др Обрадом Суботином 7. новембра 1941. године стиже у логор и доноси помоћ у храни која је била купљена средствима Српске православне општине Сомбор. Ова посета је била од велике важности за логораше јер им је пренета порука да их нису заборавили (Бељански, 1971: 67). Свим Црквеним општинама Епархије бачке епископ др Иринеј Ђирић се 17. децембра 1941. обратио својим расписом у коме је између осталог поручио следеће: „[...] Будући да је зима већ на прагу, која прети животу многих интернираних људи, жена, а нарочито деце, јер немају топла крова над главом, ни довољно топлога одела и обуће, као и хране, да би зиму могли издржати, то најтоплије препоручујем свима Српским православним црквеним општинама подручне нам епархије бачке на извршење, да у сарадњи са свештенством настоје и потпомогну да се ова хришћанска и хумана замисао, што свесрдније и што брже, и у дело спроведе, јер таква акција не трпи одлагања [...]” (Вуковић, 1991: 55). Позиву епископа се посебно одазвало становништво следећих места: Ада, Бајша, Бачки Брестовац, Бачко Градиште, Бели Манастир, Врбас, Горњи Ковиљ, Дарда, Дeroње, Деспот Свети Иван, Доњи Ковиљ, Каћ, Кнежеви Виногради, Кула, Мартонош, Нови Сад, Параге, Пачир, Пашићево, Пивнице, Риђица, Руменка, Сивац, Сомбор, Станишић, Стапар, Товаришево, Футог и Шајкаш Свети Иван (Бељански, 1971: 72).

Најмасовнија кампања терора коју су спровеле мађарске окупационе власти у Бачкој одиграла се током јануара 1942. године. Погром над Србима, Јеврејима и Ромима познат под називом Рација одиграо се у селима Шајкашке, Новом Саду и Старом Бечеју између 4. и 29. јануара 1942. године. У овим

трагичним данима судбину свога народа делила је и СПЦ. Њене свештенике је мађарска окупациона власт поред учитеља означила као „основни носилац бунтовништва и подстрекача немира”, због чега су током Рације убијани и свештеници (Петровић, 1991: 68-72; Касаш 1996: 83; Симић, 2022: 24-42; Вељић, 2010: 10).⁵ На други дан Божића 1942. године у Владичански двор ненајављен долази главнокомандујући Рације генерал Ференц Фекетехалми-Цајднер. Епископ бачки др Иринеј Ђирић је био обавештен о злочинима у Шајкашкој који су се одвијали под његовом командом, због чега је од генерала Фекетехалми-Цајднера затражио оправдање за злочине почињене над Србима. Злочинац се бранио необавештеношћу, уз оправдање да се у Шајкашкој воде борбе против „бунтовних елемената”. Од епископа је захтевао да потпише текст унапред припремљеног прогласа српском народу у којем би осудио комунизам, а народ позвао на мир и послушност. Овај проглас епископ је одбио да потпише (Петковић, 2015: 47).

Слутећи још веће зло епископ бачки др Иринеј Ђирић 12. јануара 1942. године одлази у Будимпешту, где га прима регент Миклош Хорти. Током разговора регент Миклош Хорти је у дугачком монологу говорио о својим везама са Србима током официрске каријере, о актуелном рату, комунизму и снази руске војске, готово не дозвољавајући епископу да дође до речи. Када је коначно добио реч епископ је поменуо почињене злочине у Шајкашкој, изразивши при томе стрепњу да до таквих догађаја може доћи и у Новом Саду. На ове епископове речи Миклош Хорти је прекинуо њихов даљи разговор, нагласивши да о томе нема сазнања (Голубовић, 1992: 106-107; Касаш 1996: 87; Петковић, 2015: 46). Приликом боравка у Будимпешти епископ бачки др Иринеј Ђирић се сусрео са Ендреом Бајчи-Жилинским послаником Странке малих поседника у мађарском Парламенту. Током разговора га је упознао са страдањима српског народа у Шајкашкој. Након овог разговора Ендре Бајчи-Жилински је упутио Меморандум регенту Миклошу Хортију у коме је детаљно описао покољ српског становништва у Шајкашкој и Новом Саду. У времену после завршетка Рације у мађарском парламенту покренуо је расправу о јануарским дешавањима у јужној Бачкој које је прогласио за злочин (Касаш, 1992: 181-202).

Велики жупан Петер Фернбах је 17. јануара 1942. године позвао представнике српског грађанства из Новог Сада Даку Поповића, Светозара Станковића, др Јована Ненадовића, Данила Каћанског, др Милоша Петровића, др Обрада Милутиновића и Павла Поповића Пецију. Највиши представник окупационе власти у Новом Саду их је обавестио да је у Чуругу и Жабљу подигнут

5 Убијени су Милош Катић, Чедомир Еремић и Ђорђе Живанов, жабаљски пароси, Бранко Вакањац, Василије Константиновић и Павле Костић, чурушки пароси, Анђелко Грбић протојереј из Ђурђева са супругом Олгом, Светозар Влашкалић, протопрезвитер мошорински и његов рођак Душан Влашкалић ученик богословије, Јован Виславски, парох госпођиначки, Ђорђе Парабући протојереј из Титела, члан црквеног суда Епархије бачке протојереј Миливој Поповић, јереј Вељко Зуцајић професор Богословије у Сремским Карловцима, јереј Стеван Дабих-Иванчевић и ђакон Александар Ердељан из Новог Сада.

„устанак” од стране комуниста који је мађарска војска угушила. Најављења је војна интервенција у Новом Саду као реакција на дешавања у Чуругу и Жабљу (Вајагић, 2022: 88-93). Рација у Новом Саду је отпочела у ноћи између 20. и 21. јануара 1942. године. Тачан број страдалих Срба, Јевреја и Рома у масовним стрељањима никада није утврђен, а њихова тела су бацана под лед у Дунав и Тису. Истраживања Државне комисије за утврђивање злочина окупатора о броју страдалих у мађарској окупационој зони дошла су до приближних, али не и потпуних података (Вајагић, 2022: 308). Историчар Звонимир Голубовић објавио је поименични списак од 3.874 лица која су убијена јануара 1942. године у јужној Бачкој од стране мађарских фашиста. Највећи број убијених, 1.246 био је у Новом Саду, затим следе Чуруг 893, Жабљак 666, Стари Бечеј 215, Мошорин 205, Ђурђево 223, Госпођинци 85, Вилово 64, Тител 51, Темерин 48, Лок 47, Гардиновци 37 и Шајкаш 26 (Голубовић, 1992: 147).

Првог дана Новосадске рације код генерала Ференц Фекетехалми-Цајднера је приведен епископов секретар протопрезвитер Никола Драгојлов, коме је био уручен текст прогласа за захтевом да га епископ потпише истог дана (Касаш, 2008: 158-164). Беспомоћан да заустави покољ, суочен са великим притиском и претњом још страшнијих злочина, а у нади да ће ослабити бес злочинаца епископ бачки др Иринеј Ђирић остављен без могућности за избор потписује проглас. Текст прогласа насловљеног *Благочастивој пастви српске православне епархије бачке* ће бити објављен другог дана Новосадске рације 22. јануара 1942. године:

„Смирености мојој позната је оданост благочастја вашег и љубав према светој Цркви Христовој и светом православљу, познато ми је и колико чезнете за животом у миру и тишини; знам да сте лојални и према овој земљи у којој су мирно живели наши прадедови, Мађари и Срби, у слози и споразуму, поштујући једни другима народне особине и веру. Али времена у којима живимо бурна су. Долазе са стране разни утицаји, појављују се нове струје, туђе идеје, које иду за рушењем вере и поретка. Зато прети опасност да се необавештени људи поведу у странпутицу, а то може довести до велике несреће.

Дужност је моје смирености да подсетим на опасност која прети онима, који би се дали завести. Задаћа је моја да одржим вашу свету веру у чврстости, коју никоји ветрови не могу поколебати. Дужност је моја да вам кажем, да држање оружја, учествовање у нелегалним организацијама, припадност комунизму, рушење поретка, не само никакве користи не може донети, него се казни најстрожим казнама које држава има за своје одржање.

Зато, познајући ову опасност која прети од рушилачких сила, очински препоручујем благочастју вашем, да се не дате завести на крив пут, него да у покорности законима ове земље у вршењу својих дужности према Богу и држави, отклоните сва зла и све тешкоће које данашње време доноси.

Подсећам вас и овом придиком на све оно што сам рекао у својој божићној посланици, и напомињем да је високопреузвишени намесник ове земље благословио примити моју смиреност и поново потврдити своју добру вољу и наклоност према српском живљу Мађарској” (МВ-ЗП-1002).

Рација је окончана крајем јануара 1942. године акцијама мађарске војске у Србобрану и Старом Бечеју. Дозволу да посети поприште крвавих злочина мађарских окупатора епископ др Иринеј Ђирић добио је тек у јулу 1942. године. На Ивањдан је обишао Шајкашку, прво је био у Ђурђеву на јутрењу, затим је пред Литургију обишао Жабаљ, а у послеподневним сатима је стигао у Чуруг, где је био на вечерњој служби (Петковић, 2015: 49).

Почетком марта 1942. године дошло је до смене на челу мађарске владе, пронемачки оријентисаног Ласла Бартошија заменио је нешто либералнији Миклош Калаи. У његовој политици окретања ка Англоамеричким савезницима одређен значај је имао и однос према Србима у Бачкој и Барањи са Меморандумом Ендреа Бајчи-Жилинског у коме су били описани злочини почињени током Рације упознате су владе Велике Британије и Сједињених Америчких Држава. Из тог разлога се нова мађарска влада трудила да поправи нарушене односе са српским становништвом. Како би показала промену у своме ставу према Србима и СПЦ, стигла је дозвола Цркви за акцију сакупљања хуманитарне помоћи затворенима у Шарварском логору (Касаш, 1996: 95). Катастрофални услови живота у логору Шарвар током зиме 1941/42. године однели су 281 живот, а међу умрлима највише је било деце (Голубовић, 1995: 140). Велика смртност међу логорашима била је последица лоше исхране, нехигијенских услова за живот, зиме и недостатка адекватне лекарске неге (Вуковић, 1991: 57). Слабу исхрану логораша додатно су погоршавале сталне крађе од стране чувара логора. Логорашима је највише давана чорба од репе, као и намирнице које су биле покварене. За Божић 1942. године команда логора Шарвар је дозволила православном свештенику да посети затворенике, а та прилика је искоришћена да се достави мања количина помоћи и лекова за децу (Голубовић, 1995: 46).

Делегација Српске православне општине Новог Сада, предвођена својим председником Јованом Ђулумом је 5. априла 1942. године на Ускрс стигла у логор Шарвар. Делегација је са собом допремила железнички вагон у коме се налазило 15 тона преко потребне помоћи логорашима (МВ-А3-26012). Помоћ је одмах подељена логорашима који су имали најгору одећу и којима је била најпотребнија. Паралелно са акцијом прикупљања помоћи вођени су преговори са властима да се из логора ослободе деца. Крајем марта 1942. године из логора је отпуштена прва група деце, а њих око 150 било је смештено по домаћинствима у Горњој Мађарској. Убрзо после Ускрса логораше су обишла два доктора Стојан Калуђерски, педијатар из Новог Сада и Владимир Цревар лекар из Новог Сада. Они су извршили преглед, а затим су пописали сву болесну децу, као и одрасле логораше. Следећа група деце њих 690 одведено је из логора у периоду између 6. и 22. априла 1942. године, они су смештени по српским породицама у Новом Саду, Сомбору, Деспот Светом Ивану, Старим Шовама, Кулпину, Пашићеву, Парагама, Молу и Стапару (Бељански, 1971: 75-79).

Како би се акција извлачења деце и њиховог збрињавања убрзала епископ бачки др Иринеј Ђирић 24. априла 1942. године се обратио свим Православним парохијама и Црквеним општинама дописом Спасовање и збрињавање српске деце из логора интернираних у Шарвару:

„Од стране Српске православне Црквене општине у Сабадки⁶ покренута је сваке похвале и пуног признања достојна акција да се приме из логора деца интернираних родитеља, јер ће иначе у логорима пропасти. Та акција је покренута по одобрењу мађарских власти и нарочито у споразуму с командом логора у Шарвару. Са задовољством можемо да саопшtimo да је речена акција у појединим местима поведена онако како приличи Христовим ученицима.

Али, на жалост, познато нам је и то да има и великих општина где је одзив био слаб. Стога сматрамо за своју архипастирску дужност да свом силом нагласимо ове ствари.

1) Акција о којој је реч има одобрење надлежних власти. Команда логора показује сваку предусретљивост при слању деце црквеним општинама.

2) Многи се боје да прихвате акцију зато што мисле да ће после тога бити гоњени. Тим поводом саопштавам да смо управо ових дана добили с најпозванијег места уверење да се оно што се догодило у последње време никако више неће поновити; да је искључено да се тако штогод поново деси; да свако може мирно и без страха завршити своје дужности.

3) Више пута сличним акцијама праве сметње нижи органи управних власти. Црквена општина у Сабадки је о томе известила Г. Великог Жупана бачкога, који је нашао да је акција хумана и корисна, те је одобрава, и обећао је да ће циркуларно извести све подручне општине с позивом да се та акција не омета.

Имајући све то у виду, позивамо све управе подручних Нам парохија и црквених општина да озбиљно прихвате ову акцију.

Нарочито напомињемо да се овај позив ни у ком случају не може и не сме схватити бирократски и само аутоматски објавити. Напротив, мора се имати на уму да се овде ради о живим бићима, о људским душама, а оној деци, коју је Господ онако лепо прихватио, ради се о спасавању оних, који живе у таквим условима да им је физичка и духовна пропаст неминовна.

У нормалним приликама одлика добрих парохијских управа и црквених општина је била у правилном функционисању њихову, у савесном вођењу протокола и вршењу служби, у уредном држању седница и извршавању наредби више власти.

Данас се парохијским звањима и црквеним општинама отвара једно ново велико поље за рад и то управо оно због које постоје црквене општине, а то је поље Христове љубави. Без те љубави и најуреднија црквена општина је само прапорац који звечи како би рекао свети апостол Павле.

Зато очекујемо и тражимо како од управа парохија, тако и од председништава црквених општина да учине све што се може, да ни једно српско дете не пропадне у логору, него да се спасу њихови млади, невини животићи.

Додајмо још и ово. Првобитно је било у плану да се интернирци, који желе, пребаце у Србију. Тим поводом Српска православна црквена општина у Сабадки, надлежним одобрењем, замолила је остале сестринске општине да

6 Суботица (мађ. Szabadka)

сакупљају прилоге у новцу за споменуте интернирце. Потребно Нам је да знамо какав је одзив био и да ли је сакупљени новац већ послат, коме и у коликој своти.

Епископ бачки Иринеј” (АЦОБП-32/42)

Поступајући по допису Православне парохије и Црквене општине Епархије бачке започеле су активности у циљу да се што више деце смести у породице на опоравак и старање, као и да се настави са прикупљањем новчане и материјалне помоћи. Како су активности текле могуће је реконструисати из извештаја који су били послати епископу бачкој др Иринеју Ђирићу. Старешина Цркве Рођења Светог Јована Крститеља у Старој Паланци⁷ парох Георгије Лазић у свом извештају наводи како је одмах по добијању дописа заједно са другим парохом Милојем Марцикићем позвао на састанак 15 месних „српских интелектуалаца и интелектуалки”. Они су се поделили на парове и по улицама, од православне куће до куће извршили анкету по питању прихвата деце логораша. Своју сагласност да приме „наше мило српче мушког или женског пола” дале су 144 старопаланачке породице, од чега се за мушко дете изјаснило 76, а за женско дете 68 породица. Пошто је у међувремену Православна црквена општина у Суботици за Стару Паланку упутила 50 деце из логора, о њиховом доласку је био обавештен срески начелник постављен од мађарских окупационих власти. Међутим, од среског начелника парох Геооргије Лазић је обавештен да се прихват деце обустави јер су окупационе среске власти морале да сачекају писана упутства од стране Поджупанског звања из Сомбора. Због тога је цела акција у Старој Паланци „застала на мртвој тачи” (АЦОБП-14/42). Сличне ситуације са локалним окупационим властима биле су забележене у Старом Бечеју, Старом Врбасу, Кули и Бачком Петровом Селу. Овакав став се променио после интервенција од стране црквених власти, као и велепоседника Богдана Дунђерског који је био посланик у Мађарском сабору.

Одмах пошто је мађарско Министарство унутрашњих дела дозволило да се из логора Шарвар изведу мушка деца до 14 и женска деца до 15 година старости, и разместе по породицама српске националности у Бачкој, почетком априла 1942. године је за Нови Сад кренуло 186 деце. У наредним месецима из логора Шарвар је у Бачку стигло укупно шеснаест транспорта, са 2.812 деце, 188 одојчади и 184 породиље. Међу њима се налазило и 220 деце чији су родитељи били Словенци и Хрвати из Прекомурија окупираног од стране Мађарске (Petković, 2017: 77).

Према евиденцији др Косте Хаџија деца су сигурност и спас од смрти пронашла у домовима православних Срба широм Бачке. Деца су била смештена у следећим местима: Новом Саду 710, Сомбору 598, Суботици 110, Србобрану 112, Старој Паланци 106, Мољу 102, Стапару 95, Пашићеву⁸ 95,

⁷ Данас - Бачка Паланка.

⁸ Змајеву

Сенти 74, Старом Врбасу 66, Бачком Градишту 61, Старом Футогу 59, Силбашу 58, Товаришеву 56, Горњем Ковиљу 55, Ади 53, Пивницама 47, Каћу 46, Кули 44, Парагама 44, Старом Сивцу 42, Турији 33, Маглићу 31, Вилову 29, Старим Шовама⁹ 28, Мартоношу 27, Шајкашу 27, Обровцу 25, Руменки 24, Надаљу 24, Дероњама 21, Доњем Ковиљу 17, Бајши 17, Старом Бечеју 16, Бачком Брестовцу 15, Парабућу¹⁰ 12, Госпођинцима 11, Гардиновцима 8, Старој Кањижи 7, Пачиру 6, Херцег Салашу 6, Дарди 6, Кулпину 5, Бачкој Тополи 3, Српском Ковиљу 2, Оацима 2, Станишићу 1, Бегечу 1, Ђурђеву 1, Црвенки 1, Гајдобри 1, Жабљу 1, Локу 1 и Белом Манастиру 1 (МВ-А3-26012).

Пошто је велики број деце која су дошла из логора био лошег здравственог стања, са пуно оболелих од туберкулозе, било је потребно децу пре смештања у хранитељске породице рендгенски прегледати. Црквени социјални одбор Епархије бачке је маја 1942. године упутио лекарску комисију у саставу др Никола Вујић, рендгенолог, др Марија Огњановић, физиолог и др Ксенија Калинић–Драшковић, бактериолог. Лекари су у болничкој амбуланти логора Шарвар прегледали преко 750 деце, при чему су их класификовали и одредили која од њих могу ићи у породице са децом (I), која у породице без деце (II), а која су морала бити болнички лечена (III) (Ognjanović, 1988: 43). Идеја о оснивању Епархијске болнице потекла је од од стране суботичке Православне Црквене општине, која је са овом хитном потребом упознала епископа бачког др Иринеја Ђирића (Вељановић, Његован, 2018: 109-110). У циљу адекватног здравственог збрињавања оболеле деце епископ је наложио Епархијском Црквеном суду следећи задатак:

„Налазећи да је идеја добра и корисна, и да је задаћа Цркве да чини дела како милости душевне тако и милости телесне, поверавамо Црквеном суду да по могућности што пре проучи питање оснивања једног епархијског санаторијума у Новоме Саду, који би све општине заједнички издржавале. У проучавању овога питања Црквени суд се може посаветовати и с другим факторима, који могу бити од користи” (Вуковић, 1991: 60).

У духу овог упутства новосадска Православна црквена општина се јуна 1942. године обратила министру унутрашњих дела Мађарске. Од њега се тражила дозвола за отварање санаторијума у којој би се деца оболела од туберкулозе лечила. Предуслов за почетак рада на оспособљавању санаторијума било је постојање адекватне зграде где би се мали болесници могли изоловати. У ту сврху, од мађарских окупационих власти се захтевало да се санаторијум отвори у задужбини Марије Трандафил на Сајлову, где се налазио Дом за сирочад.¹¹ Ова молба није била прихваћена од стране мађарског Министарства вера и просвете које је у ову зграду сместило Дом за преваспитавање девојака (Голубовић, 1995: 204).

Крајем јуна 1942. године мађарске окупационе власти су коначно дале дозволу за оснивање болнице, а за њено уређење био је уступљен инвентар

9 Равно Село

10 Раткову

11 Данас зграда Ветеринарског завода у Новом Саду.

новосадског Хигијенског завода. Решењем Црквеног суда Епархије бачке решено је да трошкове издржавања болнице на себе преузму Црквене општине и фондови према разрезу Епархијског управног одбора, а радом болнице управљао је посебан одбор. Одмах је приступљено уређењу и отварању болнице, од верног народа се тражила помоћ у платну и постељини. Такође, хитно је било набавити гвоздене кревете, мадраце, сламарице, креветске чаршаве, јастуке, јоргане, ћебад, превлаке, пешкире, бело рубље, мушка и женска одела. Сакупљени материјал се требао донети у Нови Сад и предати у Алмашкој цркви (АЦОБП-34/42). Прикупљени материјал није био довољан због чега се Црквеним општинама 23. јула 1942. године својим дописом обратио епископ бачки др Иринеј Ђирић. Још једном је указано на чињеницу да се деца из логора Шарвар која су оболела од туберкулозе не могу сместити по домаћинствима, већ је неопходно њихово болничко лечење. Епископ је пренео следећу поруку:

„Црква као чувар науке Господа Исуса Христа, прва је позвана да по тој науци поступа. Дужност је Цркве не да учествује, него да води у тој родољубивој, хуманој акцији заснованој на љубави, помоћи и спасавању ближњих. Ово пак Црква може да чини путем својих институција: Црквених општина и задужбина, као и апелом на појединце Цркви одане и верне, којима је Бог поверио земаљска блага” (АЦОБП-68/42).

За несметани рад болнице са 200 постеља била су потребна велика новчана средства за плаћање закупа зграда, набавку лекова и хране. Како би се потребна новчана средства обезбедила у Епархијској резиденцији организована је конференција Црквених општина, на којој је донета одлука да свака општина има годишње издвојити 2.400 пенга на име издржавања болнице. Од Црквених општина епископ је захтевао да се руководе „[...] хришћанском љубављу према ближњем и самилостију према туђој невољи и беди имајући свагда на уму, да све што човек има, од Бога је добио и да му је имање поверено зато да га употреби у славу Божију на помагање ближњих ради стицања богатства на небу, тамо где ни мољак ни црв не гризу, где га лопови не поткрадају и краду, јер шта вреди сво богатство овога света, шта вреде нове житарице и амбари пуни хране, ако Господ пошаље по душу. Данас је прилика да се благо уложи на добар приплод дајући га самоме Господу. Христос је рекао – штогод будете дали једном од ове моје мале браће, мени сте дали. А Бог ником дужан не остаје. Ако ко ради Бога, милостиње и доброчинства и умањи имање своје земаљско, устројстручио га је на небу [...]” (Ibid.).

Смештај болесне деце у Новом Саду био је организован на четири места: у улици Јована Ђорђевића бр. 11, капацитета 44 кревета где су била смештена мушка деца старија од 6 година; на тргу Марије Трандафил у кући бр. 4 су се налазиле две велике собе капацитета 24 кревета за смештај деце са коштано туберкулозом и другим коштаним обољењима, а у суседној кући бр. 5, са капацитетом од 42 кревета биле су смештене девојчице од 6 до 18 година; у улици Јована Суботића бр. 17, у кући коју је бесплатно уступио ветеринар Ђорђе Влалукин било је смештено дечије одељење са 26 кревета. Осим туберкулозе деца су лечена од бубрежних, срчаних, кожних и цревних обољења, упала трбушне марамице, астме и тешких колитиса. Поред деце из логора медицинска

помоћ од стране најбољих новосадских лекара и медицинског особља пружана је и деци из породица које су их биле прихватиле. Кроз болницу је током њеног рада прошло близу 450 болесника, од чега је од последица болести и исцрпљености умрло њих 40, тако да је укупна смртност била мања од 10%. Велики број излечених се сматрао успехом, с обзиром на стање у коме су се налазили по доласку из логора. Према евиденцији др Косте Хаџија, до октобра 1944. године кроз болницу је прошао 441 болесник, од чега 136 кроз женско одељење, 132 кроз мушко одељење, 31 кроз дечије одељење, 41 кроз одељење ТВС костију, као и још 101 пацијент оболео од других болести. Од укупног броја умрло је 40 деце (МВ-А3-26012).

Одмах пошто се у болницу сместило првих 80 пацијената пристиглих из логора Шарвар, мале болеснике је 2. августа 1942. године посетио епископ бачки др Иринеј Ђирић. Он се интересовао за здравствено стање збринуте деце, а том приликом се сусрео и са свим лекарима и медицинским особљем које је било ангажовано у раду болнице. Болесници су били обавезни да поштују кућни ред Болнице, као и да се придржавају терапија и упутстава добијених од лекара. Строго се водило рачуна о хигијени болесника како би се спречило избијање заразних болести, а посете су биле могуће уз дозволу лекара и у тачно одређено време (АЦОНС-Д-155/942; Петковић, 2015: 52-53). Поред болничке неге епископ се старао да се деци пружи и образовање. У ту сврху је била организована привремена школа која је ангажовала око 25 учитеља и учитељица. Такође децу су посећивали и глумци, а биле су одигране и две позоришне представе. Малим болесницима као катихета био је додељен прота Милош Лучић (Вуковић, 1991: 62).

Посета делегације суботичке Православне црквене општине на челу са адвокатом др Милошем Рафајловићем логору Шарвар у првој половини септембра 1942. године искоришћена је да се од логорске управе добије дозвола за ослобађање још једне групе логораша. Услов за њихово пуштање била је писмена гаранција њиховог прихвата у српским породицама, због чега је епископ др Иринеј Ђирић позвао Црквене општине у помоћ дописом следеће садржине:

„[...] Позивамо пречасне и часне управе парохија и управе Црквених општина да метну на срце благочастивом народу судбину интернираних паћеника, да их приме и спасу од беде и невоље. Ко спасава друге од беде спасава душу своју. Господ је рекао ученицима: Ко вас напоји чашом воде у име моје, зато што сте Христови, заиста вам кажем неће му пропасти плата (Марко 9/14). Када Господ већ и за чашу студене воде даје награду, шта ће тек учинити онима који спасавају своје ближње. Њима ће Господ рећи: Го бејаш и оденусте ме; у тамници бејаш и дођосте к мени. И послаће их у царство небеско, јер бедницима невидљиво нам се јавља сам Господ и тешко нама, ако га не препознамо. Уверени смо да ће сви који имају Христове љубави у срцу својем одазвати се овом нашем позиву [...]” (Ibid. 62).

На жалост, средином јануара 1943. године у Шарвару је и даље остало затворено око 1.630 логораша, углавном старијих и неспособних за рад. Радно способни су били распоређени на бројним имањима, где су обављали различите

послове уз стални надзор и присмотру. Због недостатка радне снаге код газда где су били распоређени имали су релативно подношљив третман (Бељански, 1971: 83).

Посебну захвалност својој верној пастви епископ др Иринеј Ћирић је исказао у својој Посланици датој о Божићу 1943. године речима:

„[...] Смирености мојој велика је утеха што могу да посведочим да сте познали и примили Христа у свој дом чим је закуцао на ваша врата. Јер штогод учинисте благочастивој браћи својој, људима, женама, деци што пострадаше у ратним приликама, оставши без дома својега, њему учинисте. Заиста, сваке је похвале достојно како се такмиче и појединци и црквене општине да помогну ближњима својим; заиста се открива и топлота и лепота срдаца ваших када примате сироче из логора, оснивате, уређујете и помажете болницу за болну дечицу и омладину. Ваша љубав и ваше старање јавља се као светао зрак и топао луч у тами најстрашнијег рата откада је света и века. Али у тој тами тим јаче сија, и тим топлије греје. Не знам о коме да говорим, да ли о појединцима или о црквеним општинама! Не знам коме, или којим општинама пре да одам хвалу; да ли да похвалим одушевљење и труд великих црквених општина или да истакнем пожртвованост малих. Да ли да се пре дивим оним богатима који не пожалише блага својега и дадоше обилне прилоге, или да с врелим сузама у очима благодарим сиромасима, који поред своје оскудице, узеше и сами још сиромашније дете да му буде и отац и мајка. Подај сиромасима и имаћеш благо на земљи. Непропаљиво богатство чека богате, који не пожалише трошнога блага земљаског; а колика је тек награда већ сада сиромашној жени која узе убого дете, када из његових уста чује најдрагоценију реч: мајко [...]“ (Ћирић, 1942).

Велики број Срба који су током 1943. године и даље били заточени у логору Шарвар није давао мира епископу бачком др Иринеју Ћирићу, који је о том проблему писао је Митрополиту скопском Јосифу (Џвијовићу) који је мењао интернираног патријарха Гаврила Дожића:

„[...] Имам нових тешких брига. Таман смо збринули децу из логора, и сада збрињавамо и старије, почеше позивати наше људе на војни рад. Мени је лично тешко, јер сва беда долази до мене. Чиним све што могу да сваком олакшам невољу. И тако се дешава оно што сам предвидео у говору приликом своје хиротоније, када сам рекао: До сада сам био доле у заветрини, сада сам се попео на брег где ће са свију страна да ме шибају ветрови [...]” (Вуковић, 1964: 12-13).

Током 1943. године епископ бачки др Иринеј Ћирић је наставио да води акцију спасавања логораша из Шарвара, борећи се за сваки људски живот. Крајем јануара 1943. године из логора је ослобођено 150 девојчица, 51 жена и две бебе, чиме је завршена акција спасавања деце. Катастрофа Друге мађарске армије на Источном фронту у бици код Стаљинграда 1943. године довела је до промене положаја логора који од мађарских власти добија статус „избеглички логор.” Адвокат др Милош Рафајловић је тада констатовао: „Време се мења, други ваздух дува” повезујући развој ситуације на фронтовима Другог светског рата са све попустљивијим ставом логорске управе у вези ослобађања

затворених Срба. Током маја 1943. године мађарско Министарство унутрашњих дела је одобрило пуштање из логора свих затвореника старијих од 55 година, те је по тој основи ослобођено 647 лица која су смештена по местима широм Бачке. Пред почетак зиме 1943/1944. године у логору је остало око 1.000 људи. Епархија бачка на челу са епископом др Иринејом Ђирићем је непрестано слала хуманитарну помоћ у логор, све до његовог ослобођења од стране јединица Црвене армије у рану зору 28. марта 1945. године (Голубовић, 1995: 213-232).

Нешто раније октобра 1944. године јединице Народноослободилачке војске Југославије и Црвене армије су ослободиле Војводину од немачких и мађарских окупатора. Епархијска болница је била расформирана, већина деце која су била здрава отишла је својим породицама, док су туберкулозни болесници пребачени прво у Покрајинску болницу, а затим у ТВС одељење болнице на Бетанији. Деца испод шест година била су смештена у Дечију болницу која је формирана маја 1945. године (Огњановић, 1988: 40).

Нове власти су одмах по ослобођењу Новог Сада Епископа бачког др Иринеја Ђирића ставиле у кућни притвор. Епископ је био затворен у Владичанском двору наредних седамнаест месеци и тек му је марта 1946. године било дозвољено да се креће по епархији. Против њега нове револуционарне власти нису покренуле судски процес, а без пресуде је проглашен за издајника. Замерало му се на прогласу који је потписао за време трајања Рације 1942. године, као и на избору за члана мађарског парламента. Према угледу на Угарску сталешку скупштину регент Миклош Хорти је за чланове мађарског парламента именовао епископе бачког др Иринеја Ђирића и будимског Георгија Зубковића. Ово именовање је било извршено против њихове воље. Због свега тога је стално био изложен различитим врстама увреда и провокација од стране органа нових власти. Између осталог једном приликом организована група омладинаца га је напала у Владичанском двору. Називали су га у „фашистом, мађароном и четничким кољачем”, а затим су прозоре двора поразбијали каменицама (Џомић, 1997: 71). Решеност нових власти да се до краја обрачунају са епископом бачким др Иринејом Ђирићем није га уплашила, током лета 1946. године он је обишао неколико парохија где га је народ срдечно дочекао. На празник Преображење Господњег 1946. године приликом освећења капеле у парохијском дому у Оџацима организована група комунистичких активиста и омладинаца је напала епископа, свештенство и присутне вернике. Том приликом епископ бачки др Иринеј Ђирић је задобио тешке телесне повреде од којих се никада није опоравио, а од чијих последица се после дуже болести упокојио 6. априла 1955. године у Новом Саду.

У беседи изговореној на опелу патријарх српски Викентије Проданов се присетио његових речи „штогод се више мучим тим се више Богу молим”. Даље у беседи патријарх је рекао: „[...] Тада сам чуо ове речи, али можда нисам разумео шта хоће да каже. И када је сликао и када је појао и када је изучавао било који предмет или науку, он је мислио на Бога, он се молио Богу, и постајао не само све већи хришћанин него и све већи монах-аскет. Али монах и аскет који никада није говорио о својим подвизима и врлинама. Није никада говорио ни о туђим слабостима и манама. Никада ниси никога осуђивао, Владико свети,

опраштао си погрешке твојих млађих. И као човек и као Архијереј. Због тога, Владико свети, жив је и живеће дух твој међу нама, и остаћеш велико имање наше Цркве [...]" (Марковић, 2010: 250-251).

Закључак

Сећање на Други светски рат чини врло важан елемент у процесу настајања колективног идентитета код европских народа, при чему се историја претвара у својеврсно наслеђе. Ова тврдња важи и за српско друштво у коме сећање на Други светски рат има веома значајну улогу у процесу стварања националног идентитета. Обновом државности Републике Србије појавила се потреба за тачкама која ће служити као покретач колективног сећања. Овде посебан значај има очување сећања на страдале у злочинима и погромима током XX века (Вајагић, 2024: 248). У овим тешким данима за српски народ епископ бачки др Иринеј Ћирић предводио је православно свештенство у акцији пружања помоћи Србима који су били заточени у мађарским логорима, од којих су најозлоглашенији били Шарвар и Барч. Међу српским логорашима било је много деце која су страдала током зиме 1942. године. Захваљујући ангажовању епископа бачког Иринеја Ћирића из логора је спасено више хиљада деце и њихових мајки. Они су били смештени по српским породицама, а за децу оболелу од туберкулозе епископ је организовао болничко лечење у Новом Саду. Након завршетка рата од нових револуционарних власти био је неправедно оптужен за сарадњу са окупатором. После осам деценија прича о мисији спасавања српске деце и њихових мајки од сигурне смрти коју је водио епископ бачки др Иринеј Ћирић по први пут се нашла у уџбеницима историје за основне школе (Вајагић, Растовић, Лазаревић, 2021: 160). Његовим проглашењем за Светог Иринеја, Епископа бачког, Исповедника вере од стране Српске Православне Цркве исправљена је једна велика неправда.

Речи патријарха српског Викентија Проданова изговорене пре више од пола века показале су се као тачне. Дело епископа бачког др Иринеја Ћирића није заборављено и надживело је времена која су хтела да га избришу. Његова мисија спасавања и збрињавања српских логораша, а нарочито деце за време Другог светског рата представља пример људске храбрости и хришћанске љубави и солидарности према човеку.

Литература

- Архив Црквене општине Бачке Паланке
- Баљ В., Вајагић П. (2016) *Црква рођења Светог Јована Крститеља у Бачкој Паланци*, Бачка Паланка: Српска православна црквена општина
- Бељански М. (1971) *Растинци и Шантићани у шарварском логору*, Сомбор

- Вељић А. (2010) *Истина о новосадској рацији*. Сремска Каменица: Еден
- Вуковић С. (1964) Др Иринеј Ђирић, епископ новосадско-бачки. Богословље, св. 1-2, стр. 12-13.
- Вуковић С. (1991) Спасавање и збрињавање српске деце из Шарварског логора током Другог светског рата. *Црквени календар Српске православне патријаршије за преступну 1992. годину*, стр. 51-68.
- Вајагић, П; Растовић, А; Лазаревић, Б. (2021) *Историја: уџбеник са одабраним историјским изворима за осми разред основне школе*. Београд: Герундијум
- Вајагић П. (2022) Рација 1942. у мемоарима и сећањима. У: Павловић З; Станић Д. (ур) *80 година од погрома у великој Рацији корак даље ка заједничкој будућности*. Нови Сад: Покрајински заштитник грађана - омбудсман: Матица српска, стр. 307-323.
- Вајагић П. (2022) Записник са састанка код великог жупана Петера Фернбаха одржаног 17. јануара 1942. године. *Годишњак Историјског архива града Новог Сада*, 16, стр. 88-93.
- Вељановић З., Његован Д. (2018) Спасавање интернираца из мађарских логора (логори у Суботици) и епископ Иринеј Ђирић кроз архивску грађу. У: Вајагић П; Миловац Б. (ур) *Епархија бачка кроз векове. Бачка Паланка: Српска Православна црквена општина: Друштво наставника историје Бачке Паланке*, стр. 91-114.
- Вајагић П. (2024) Култура сећања на погроме и злочне у образовном систему Републике Србије. У: Павловић З. (ур) *Од погрома до злочина над злочинима*. Нови Сад: Привредна академија: Факултет за економију и инжењерски менаџмент, стр. 245-262.
- Голубовић З. (1992) *Рација у Јужној Бачкој 1942. године*. Нови Сад: Историјски музеј Војводине
- Голубовић З. (1995) *Шарварска голгота: протеривање и логорисање Срба Бачке и Барање: 1941-1945*, Нови Сад: Матица српска
- *Епархија бачка у осмовековној историји Српске православне цркве* (2021) уредници Бошков С., Стојковски Б., Вајагић П. (ур.) Нови Сад: Филозофски факултет
- Касаш А. (1992) *Меморандум Ендреа Бајчи-Жилинског упућен Миклошу Хортију поводом крвопролића у Бачкој 1942. године*. Зборник Матице српске за историју, 46, (1992), стр. 181-202.
- Касаш А. (1996) *Мађари у Војводини*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју
- Касаш А. (2008) *Стенографски записници са суђења главноодговорнима за рацију у јужној Бачкој 1942. године*. Нови Сад: Филозофски факултет
- Марковић И. (2010) Животопис епископа новосадско-бачког др Иринеја Ђирића, исповедника православља. *Саборност*, 4, стр. 237-262.
- Музеј Војводине Нови Сад
- Архивска збирка – Мађарска војска
- Збирка плаката
- Николић М., Ђачић Л. (2022) *Житије Светог Иринеја (Ђирића), Епископа бачког, Исповедника вере*, Нови Сад: Беседа

- Огњановић М. (1986) *Рад на општој, а посебно социјалној и здравственој заштити наших колониста-добровољаца Бачке и Барање из 1918. и њихове деце и породица, присилно исељених из својих домова, а касније депортованих у логор Шарвар*, Нови Сад
- Петковић Г. (2015) *Иринеј Ђирић, епископ бачки: (1884-1955)*. Петроварадин: Музеј града Новог Сада
- Петровић Д. (1991) Рација у Јужној Бачкој, Новом Саду и Бечеју. *Црквени календар Српске православне патријаршије за преступну 1992. годину*, стр. 68-72.
- Симић В. (2022) *Свети мученици бачки*, Нови Сад: Беседа
- Слијепчевић Ђ. (2022) *Историја српске православне цркве*. Књ. 2, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата, Београд: ЈРЈ
- Стојановић Н. (2018) Акција спасавања деце и мајки са одојчадима из мађарског логора *Шарвар* сагледана кроз ангажовање црквене општине суботичке. У: Вајагић П; Миловац Б. (ур) *Епархија бачка кроз векове Бачка Паланка*: Српска Православна црквена општина: Друштво наставника историје Бачке Паланке, стр. 115-126.
- Ђирић И. (1942) *Архијерејска посланица: о Божићу 1942.* (1943). Нови Сад
- Урошевић Д. (1995) Срби у логорима Мађарске: у Барчу и Шарвару 1941-1945, Нови Сад: Папирус
- Џомић В. (1997) *Страдање српске цркве од комуниста*, део 1. Цетиње: Светигора
- Ognjanović M. (1988) Osnivanje i rad bolnice Srpskih pravoslavnih crkvenih opština Bačke Eparhije u Novom Sadu (1942-1944). U: *Istorija saniteta u Narodnooslobodilačkom ratu na tlu Vojvodine*. Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, str. 43-48.
- Petković G. (2017) Akcija spasavanja dece srpske i slovenačke nacionalnosti iz logora Šarvar u Drugom svetskom ratu. *Slovenika*, 3, str. 73-86.
- Rotbart V. (1988) *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima: 1941-1945*, Novi Sad: Dnevnik: Institut za istoriju Vojvodine; Beograd: Institut za savremenu istoriju
- *Vojvodina u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945* (2024), Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija

Predrag M. VAJAGIĆ, PhD

BISHOP OF BAČKA DR IRINEJ ĆIRIĆ AND THE RESCUE OF CHILDREN FROM THE ŠARVAR CAMP

Abstract: The paper presents a synthesis of the previous historiographical findings on the activities of the Bishop of Bačka, Dr. Irinej Ćirić, in rescuing Serbs imprisoned in the Hungarian concentration camp of Šarvar during World War II. Special attention is paid to the bishop's work in caring for children who were imprisoned in large numbers in this camp. Most of the children became seriously ill in the camp, which is why the bishop organized their treatment in the Diocesan Hospital. After the end of the war, the bishop was declared a traitor by the revolutionary authorities, and his humanitarian mission was forgotten.

Keywords: Bishop of Bačka Dr. Irinej Ćirić, occupation of Bačka, concentration camp of Šarvar, rescuing children, Diocesan Hospital.

Прегледни рад

КРИВИЧНА ОДГОВОРНОСТ ЗА ТРГОВИНУ ДЈЕЦОМ: МЕЂУНАРОДНИ СТАНДАРДИ И ПРАВО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ-

Апстракт: Бројни су облици или видови кривичноправне заштите дјеце од различитих облика испољавања противправних (често насилног карактера) понашања у виду повреде или угрожавања њиховог положаја, а посебно њихове слободе, права и људског достојанства. На специфичан начин се штите дјеца и малољетници од противправних активности путем инкриминације која обухвата садржину, појам и карактеристике кривичног дјела под називом трговина дјецом. Ово кривично дјело, које је запријеђено строгим казнама затвора, на темељу релевантних међународних стандарда, у праву Босне и Херцеговине предвиђају само Кривични законик Републике Српске и Кривични закон Брчко дистрикта БиХ, на више или мање сличан или истовјетан начин. Ради се о инкриминацији која је примарно управљена на слободе и права, односно људско достојанство дјетета. Обухвата различите, често насилне, облике или видове експлоатације дјеце, која често има прекогранични карактер.

Стога се у сузбијање, односно спрјечавање трговине дјецом, било као облика класичног, општег криминалитета, било као организованог трансационалног криминалитета, укључила међународна заједница кроз низ међународних докумената чиме се поставља темељ за организовану, систематску и континуирану дјелатност надлежних органа појединих држава. У раду се анализирају обиљежја кривичног дјела трговине дјецом у праву Босне и Херцеговине на темељу релевантних међународних стандарда.

Кључне ријечи: трговина дјецом, експлоатација, кривично дјело, одговорност, казна.

1 msimovic@anubih.ba

2 marina.simovic@gmail.com

1. Увод

Различити су облици злоупотребе дјеце и малољетника путем противправних, друштвено - опасних понашања појединаца или група које, како међународна заједница, тако и поједине државе теже да спријече или сузбију на бројне начине, системом различитих мјера, средстава, поступака, механизма или органа (Браулеу, Цоцкбаин 2014: 171–184; Бусуттил, 2012; Беркер, Грође-Оетрингхаус, 2003). Многе од ових дјелатности се предузимају на специфичне начине којима одговара недовољна зрелост дјеце (због узраста), као што су употреба силе, пријетње, обмане, искоришћавања зависности, подређености или тешког стања беспомоћности чиме се остварују одређена кривична дјела (Беурер, 2004: 16-17). Тиме проузроковане посљедице добијају све теже, опасније или дуготрајније негативне ефекте, посебно на дјецу као њихове жртве, односно њихов каснији развој³ (Гоздзиак, 2008: 903-923; 2016; Прокудина, 2024: 183-186).

На специфичан начин се данас штите дјеца и малољетници од различитих противправних активности, често насилног карактера, путем инкриминације која обухвата садржину, појам и карактеристике кривичног дјела под називом: трговина дјецом (Демидова-Петрова, 2021: 10-13; Дусцх, 2002). Ради се о инкриминацији која има вишеструко одређени објект заштите: а) слободе и права, б) људско достојанство и ц) полни интегритет дјетета. Схвативши опасности од оваквих дјелатности појединаца или група, како у оквиру класичног, општег, тако и у оквиру организованог криминалитета, у међународној заједници је донијето више међународних стандарда који су садржани у више докумената универзалног или регионалног значаја. То су: а) Протокол за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима, нарочито женама и дјецом, б) Конвенција Савјета Европе за борбу против трговине људима и ц) Директива Европске уније о спрјечавању и борби против трговине људима и заштити њених жртава број 2011/36/ЕУ (Схахеен, Аван, Вагас *et al.*, 2013: 1007-1011).

На темељу наведених међународних стандарда (Гришина, 2021:12-15), у позитивном законодавству Босне и Херцеговине предвиђено је посебно,

3 Уједињене нације су 2020. године примијетиле да је између 18.000 и 20.000 дјеце идентификовано као жртва трговине људима на глобалном нивоу (са регионалним варијацијама). Међутим, изазови лабавог извјештавања и прецизног откривања значе да је овај број свакако минимум. Дјеца у Сјеверној и Подсахарској Африци чине већину жртава трговине људима са присилним радом најчешћим у подсахарској Африци. Већина жртава трговине дјецом у Централној Америци и на Карибима су дјевојчице, које се првенствено састоје од тинејџера којима се тргује ради сексуалне експлоатације, док су у Јужној Азији скоро половина жртава дјеца, гдје су жртве експлоатисане за рад или присиљене на брак.

Европска комисија је 2022. године регистровала да је нешто више од 10.000 људи идентификовано као кријумчарено у Европску унију у једној години; од тога 15% су била дјеца (приближно 75% су дјевојчице). Овај број представља повећање од 41% у односу на 2021. годину, можда због напора да се повећа свијест о рањивости на трговину људима оних који бјеже од ратног сукоба у Украјини.

самостално кривично дјело трговина дјецом само у Кривичном законнику Републике Српске⁴ (КЗ РС) и Кривичном закону Брчко дистрикта БиХ⁵ (КЗ БД БиХ), на више или мање сличан или истовјетан начин. То, наравно, не значи да у друга два кривична закона са примјеном у Босни и Херцеговини не кажњавају дјелатности управљене на дјецу оваквим недозвољених дјелатностима, али у оквиру опште инкриминације ове врсте – као трговина људима. Ради се о инкриминацији која је примарно управљена на слободе и права, односно људско достојанство дјетета, која се испољава различитим, често насилним, облицима или видовима експлоатације дјете, која често има прекогранични карактер (Лоунгоу, 2011:485-505).

2. Универзални међународни документи од значаја за сузбијање трговине дјецом

Темељ савремених напора за ефикасно супротстављање трговини дјецом, као изузетно опасном облику испољавања трговине људима (људским бићима)⁶, представљају међународни документи, а међу њима Протокол за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима, нарочито женама и дјецом⁷ (2000.). Овај протокол допуњава Конвенцију УН против транснационалног организованог криминала⁸ са циљем да ефикасна акција на превенцији и борби против трговине људским бићима, нарочито женама и дјецом, захтијева свеобухватан међународни приступ у земљама поријекла, транзита и крајњег одредишта (Винковиц, 2010: 87–102).

Протокол (члан 3.) као „трговину људским бићима” означава врбовање, превозење, пребацивање, скривање и примање лица, путем пријетње силом или употребом силе или других облика присиле, отмице, преваре, обмане, злоупотребе овлашћења или тешког положаја или давања или примања новца или користи да би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем, у циљу експлоатације. У том смислу, експлоатација обухвата, као минимум, експлоатацију проституције других лица или друге облике сексуалне експлоатације (Kendall, Funk, 2012; Paulus, Gallwitz, 1999), принудни рад или службу, ропство или однос сличан ропству, сервитут или уклањање органа. Пристанак жртве трговине људским бићима на намјеравану експлоатацију је,

4 Службени гласник Републике Српске бр. 64/2017, 104/2018, 15/2021, 89/2021, 73/2023, 9/2024, 105/2024, 14/2025 и 19/2025.

5 Службени гласник Брчко дистрикта Босне и Херцеговине бр. 19/2020, 3/2024 и 14/2024.

6 Канцеларија Уједињених нација за дроге и криминал (UNODC - United Nations Office on Drugs and Crime) пријавила је 2012. године да је проценат дјете жртава порастао у три године од 20% до 27%. У 2014. години истраживање које је спровела Организација за борбу против трговине људима (anti-human trafficking organization) Thorn изјавила је да се интернет сајтови попут Craigslist често користе као алати за пословање у индустрији и да је 70% анкетираних преживјело сексуалну трговину дјецом и у неком тренутку продато на мрежи. У 2016. години NVO ERASE Child Trafficking процјењује да је 300.000 дјете одведено из цијелог свијета и продато од стране трговаца људима као робови.

7 Службени гласник Босне и Херцеговине – Међународни уговори број 3/2002.

8 Ибид.

при томе, без значаја на постојање овог забрањеног, кажњивог дјела, без обзира на то како се до њега дошло. Као кажњиво дјело „трговина људским бићима” обухвата такође и врбовање, превозење, пребацивање, скривање или примање дјетета (лице узраста до навршених осамнаест година у вријеме извршења дјела) за сврхе експлоатације, чак и ако не обухвата било које од наведених средстава, односно начина извршења (Цмиљанић, 2015: 491-524).

Протокол (члан 5.) под називом „Криминализација” дефинише као самостално кривично дјело сљедеће дјелатности које су учињено са намјером: а) покушај кривичног дјела, б) учествовање као саучесник у кривичном дјелу и ц) организовање или наређивање другим лицима да изврше кривично дјело.

3. Регионални међународни документи од значаја за сузбијање трговине дјецом

3.1. Документи Савјета Европе

Конвенција Савјета Европе за борбу против трговине људима⁹ (2005.) представља темељ свим савременим законодавствима за јединствену и организовану активност супротстављања трговини дјецом, као облику испољавања трговине људима уопште. Конвенција (члан 4.) под „трговином људима” означава врбовање, превоз, премјештање, скривање или прихват лица, уз примјену пријетње или силе или других облика принуде, отмице, преваре, обмане, злоупотребе овлашћења или стања угрожености или давање или примање новчаних средстава или друге користи ради добијања пристанка лица које има контролу над другим лицем у циљу искоришћавања. Искоришћавање, у најмању руку, треба да укључи искоришћавање проституције других лица или друге облике сексуалног искоришћавања, присиљан рад или пружање услуга, служење, ропство или праксу сличну ропству или вађење људских органа (Латковић, 2014:467-483; Кудрявцева, 2002:279-280). При томе, пристанак жртве „трговине људима” на планирано искоришћавање - нема значаја ни у једном случају када се користе наведена средства.

За предмет нашег рада најзначајнија је глава четврта Конвенције под насловом „Материјално кривично право” која предвиђа кривично дјело “Криминализација трговине људима” (члан 18) ако је учињено са умишљајем. Међутим, ова је инкриминација проширена рјешењем из члана 19 Конвенције. Према овом рјешењу, обавеза је појединих држава да у свом унутрашњем, националном кривичном праву пропише кривичну одговорност за коришћење услуга жртава које су предмет искоришћавања, уз сазнање да је то лице жртва трговине људима (Кред, 2019). Дакле, то су конзументи (уживаоци) услуга које пружају жртве трговине људима (најчешће се ради о сексуалним услугама, односно о радној експлоатацији, просјачењу и др.) (Павишић, 2006:131-147).

9 Службени гласник Босне и Херцеговине – Међународни уговори број 14/2007.

Конвенција (члан 20) даље прописује криминализацију дјела која се односе на путне или личне исправе. Наиме, према овом рјешењу, од појединих држава које су потписале и прихватиле (ратификовале ову конвенцију) се захтијева да пропишу као кривична дјела, следеће поступке, када су извршени умишљајно и у циљу омогућавања трговине људима: а) фалсификовање (кривотворење) путне или личне исправе, б) прибављање или израда такве исправе и ц) задржавање, одузимање, скривање, оштећење или уништавање путне или личне исправе другог лица. Као радње овог кривичног дела се сматрају такође и следеће дјелатности: а) покушај, б) помагање и ц) подстицање на вршење неке дјелатности којом се остварује трговина људима, односно дјецом (члан 21) (Кнежевић, 2006:43-52).

Конвенција (члан 22) поставља основе кривичне одговорности правног лица за кривично дјело трговине људима ако га је извршило било које физичко лице у корист тог правног лица, било да је оно поступало самостално или као дио неког органа тог правног лица, ако се налази на руководећем положају у оквиру тог правног лица (Симовић, Јовашевић, Симовић, 2015:114-129), на основу: а) овлашћења да заступа то правно лице, б) овлашћења да доноси одлуке у име тог правног лица и ц) овлашћења да врши надзор у оквиру тог правног лица. Наиме, према овом рјешењу, правно лице одговара као учинилац кривичног дјела трговине људима ако су испуњени следећи конститутивни услови: а) ако је радњу извршења кривичног дјела непосредно предузело било које физичко лице у корист тог правног лица, б) ако је физичко лице поступало самостално или као дио неког органа тог правног лица, ц) ако се физичко лице налази на руководећем положају у оквиру тог правног лица, на основу акта тог правног лица, д) ако физичко лице посједује овлашћења да заступа то правно лице, е) ако физичко лице посједује овлашћења да доноси одлуке у име тог правног лица и ф) ако физичко лице посједује овлашћења да врши надзор у оквиру тог правног лица.¹⁰

10 Закон о заштити жртава трговине људима и насиља (*Закон о защите жертв торговли людьми и насилия*) Руске Федерације из 2000. године дефинише следеће облике трговине људима: - трговина особама у сврху сексуалне експлоатације у којој је комерцијални сексуални чин (*коммерческий сексуальный акт*) узрокован силом, обманом или принудом или када је особа подстакнута да почини такво дјело млађа од 18 година или - регрутовање (*вербовка*), скривање (*укрывательство*), превоз, обезбјеђивање или пријем особе за рад или пружање услуга употребом силе, обмана или принуда у сврху подвргавања принудном ропству (*принудительному рабству*) и дужничком ропству (*долговой кабале*).

Експлоатација особа укључује, у најмању руку, експлоатацију других у сврху проституције или других облика сексуалне експлоатације, принудни рад (*принудительный труд*) или услуге, ропство или праксу сличних ропству или уклањање органа.

Тренутно не постоји консензус у стручној заједници о томе шта би тачно требало да се подразумева под појмовима „трговине људима” (*торговля людьми*) и „кријумчарења људи” (*контрабанда людей*). Термин „кријумчарење људи” комбинује двије главне компоненте. Први је запошљавање, регрутовање и премјештање потенцијалних жртава. Други је њихова криминална експлоатација (*криминальная эксплуатация*) која може бити стварна и потенцијална или имагинарна (*мнимой*).

3.2. Документи Европске уније

У оквиру регионалних међународних докумената, поред докумената Савјета Европе, посебан значај имају такође и документи донијети у оквиру Европске уније. У том смислу се издваја Директива Европске уније о спрјечавању и борби против трговине људима и заштити њених жртава број 2011/36/ЕУ донијета од стране Европског парламента и Вијећа, априла 2011. године, која је замијенила Оквирну одлуку Вијећа 2002/629/JXA из 2002. године. Ова директива примјењује се на трговину унутар индустрије сексуалним услугама или на експлоатацију радне снаге, на примјер, у грађевинарству, пољопривреди или у домаћинствима. Новим међународним документом се даје шире појмовно одређење трговине људима, која укључује додатне облике експлоатације. „Експлоатација”, према новом одређењу, обухвата, као минимум, експлоатацију проституирања других или друге облике сексуалног искориштавања, присилни рад или услуге, укључујући просјачење, ропство или праксе сличне ропству, ропском положају, експлоатацију криминалних активности или уклањање органа. Ова дефиниција такође обухвата трговину људима у циљу усвајања или присилног брака (Пајуметс, Лаан, 2005).

Експлоатација „криминалних активности” даље подразумијева искориштавање неке особе, како би се бавила, на примјер, цепарењем, крађом по трговинама, трговином дрогом и другим кривичним дјелима која подлијежу санкцијама и укључују финансијску добит. Директивом Европске уније прописује се посебни законски максимум казне затвора у трајању од најмање пет година за кривично дјело трговине људима. Иначе, овај казни стандард се већ примјењује у свим државама чланицама Европске уније. Казна затвора у трајању до десет година учиниоцу кривичног дјела трговине људима може бити изречена уколико постоје особито отежавајуће околности, међу којима посебну улогу и значај имају околности: а) ако је кривично дјело учињено искориштавањем дјете, б) ако је кривично дјело учињено у оквиру криминалне групе или организације, ц) ако је предузетом радњом извршења кривичног дјела проузрокована посљедица у виду угрожавања живота неког лица и д) ако је при извршењу кривичног дела употребљено тешко насиље. Ова директива као кажњиве и забрањене дјелатности такође прописује и: а) подстицање (подстрекавање), б) помагање, ц) навођење и д) покушај извршења таквог кривичног дјела (Каровић, Симовић, 2019:201-214).

Такође, Директива поред кривичне одговорности физичког лица за извршење кривичног дјела трговине људима, било у својству извршиоца или саучесника, познаје и кривичну одговорност правног лица (Симовић, Јовашевић, Симовић, 2016:58-77). Наравно, и овдје радњу извршења конкретног кривичног дјела предузима физичко лице које поступа у име или за рачун (у корист) правног лица. Правном лицу се у овом случају могу изрицати различите врсте мјера друштвене реакције као што су кривичне и некривичне новчане казне, као и друге санкције: одузимање права на јавну помоћ или повластице, привремену или сталну забрану обављања комерцијалне дјелатности, судски надзор или привремену или сталну обуставу пословања. Коначно, државе

чланице Европске уније су обавезне да осигурају примјену према учиниоцу кривичног дјела трговине људима, поред казни - и посебних кривичноправних мјера као што је одузимање средстава и добити од извршених кривичних дјела ове врсте (Мизулина, 2006).

4. Политичкоправни документи од значаја за сузбијање трговине дјецом у Босни и Херцеговини

Стратегија супротстављања трговини људима у Босни и Херцеговини за период од 2024. до 2027. године, коју је усвојило Вијеће министара БиХ, октобра 2024. године, већ на самом почетку закључује да је Босна и Херцеговина земља поријекла, транзита и одредишта за трговину људима у сврху присилног просјачења, чињења кривичних дјела, сексуалне експлоатације, радне експлоатације, служења у домаћинству, дјечије порнографије и присилних бракова. Трговци људима експлоатишу домаће и стране жртве у Босни и Херцеговини, те жртве из Босне и Херцеговине у другим земљама (Обрадовић, 2004:89-113).

Заштити жртава трговине људима, посебно ако су оне странци, посебну пажњу поклања и Правилник о заштити странаца жртава трговине људима¹¹ из јуна 2013. године. Овај правилник је донијет на основу Закон о кретању и боравку странаца и азилу¹². Правилником се утврђују правила и стандарди у поступању, као и друга питања у вези са прихватом, опоравком и повратком странца жртве трговине људима. Правилник (члан 2) као „трговину људима” означава регрутовање, транспорт, трансфер, скривање (пружање) е уточишта или прихват особа, путем пријетње или употребом силе или других облика принуде, отмице, преваре, обмањивања, злоупотребе власти или стања угрожености, давање или примање новца или бенефиција за добијање пристанка особе која има контролу над неком другом особом, у сврху експлоатације.

Експлоатација укључује, и у најмањој мјери, искориштавање проституције других особа или друге облике сексуалног искориштавања, присилни рад или услуге, ропство или праксу сличну ропству, покорност или узимање органа. Пристанак жртве трговине на намјеравану експлоатацију биће неважан када је употријебљено било које наведено средство. Регрутовање, транспорт, трансфер, скривање или прихват дјетета ради експлоатације сматраће се „трговином људима” чак и када не укључује ниједно наведено средство. Као жртву, Правилник (члан 2 тачка е) сматра сваку физичку особу која је постала предметом трговине људима. „Специјални третман дјетета” подразумијева осигурање смјештаја на сигурно мјесто, поштовање мишљења дјетета, право на повјерљивост и дискрецију, право на информацију, ефикасно вођење поступка, односно процјену појединачног случаја, проналажење и примјену трајног рјешења, уз поштовање најбољег интереса дјетета.

11 Службени гласник Босне и Херцеговине број 49/2013.

12 Службени гласник Босне и Херцеговине бр. 36/2008 и 87/2012.

У циљу осигурања заштите приватности и идентитета жртве трговине (члан 3), у свим поступцима обавезна је примјена закона и других прописа о заштити личних података, при чему Министарство безбједности успоставља евиденцију о странцима жртвама трговине којима је одобрен боравак у Босни и Херцеговини усаглашену са законима и другим прописима о заштити личних података, те омогућава приступ подацима особама овлашћеним за кориштење тих података.

5.Кривичноправно реаговање од значаја за сузбијање трговине дјецом у праву Босне и Херцеговине

На темељу релевантних међународних стандарда, позитивно кривично право Босне и Херцеговине у систему: а) кривичних дјела против слобода и права грађана (члан 146. КЗ РС) и б) кривичних дела против полног интегритета (члан 207б. КЗ БД БиХ) предвиђа посебно кривично дјело под називом „Трговина дјецом” (Ковчо Вукадин, 2003:665-718). Ово кривично дјело не познају остала два кривична закона са примјеном у Босни и Херцеговини.

Објект заштите код овог кривичног дела представља дијете. Тако се дјете (члан 123 тачка 7 КЗ РС и члан 2 тачка 13 КЗ БД БиХ) као жртва кривичног дјела сматра лице које није навршило осамнаест година живота у вријеме извршења дјела. Овим се дјелом у најширем смислу штите основне слободе и права дјетета, укључујући право на живот, тијело, здравље, слободу кретања, слободу одлучивања, углед, достојанство и полну слободу. Кривично дјело се састоји у врбовању, превозу, пребацивању, предаји, продаји, куповини, посредовању у продаји, сакривању, држању или прихватању дјетета ради искориштавања или експлоатације његовог рада, вршења кривичног дјела, проституције или других облика сексуалног искориштавања, порнографије, присиљавање на просјачење, служење, успостављања ропског или неког сличног односа, присилног брака, присилне стерилизације, незаконитог усвојења или њему сличног односа, ради одузимања органа или дијелова тијела, ради кориштења у оружаним снагама или других облика искориштавања (Офак, Вајда Муниврана, 2019:59-87; Murray, 2003).

5.1. Елементи основног облика кривичног дјела

Кривично дјело трговине дјецом се може остварити са више законом алтернативно прописаних дјелатности у оквиру сложене радње извршења. То су (Јовашевић, Митровић, Икановић, 2021:306-308): а) врбовање – облик подстрекавања, намамљивања, подстицања у виду предузимања психолошких дјелатности утицања на вољу другог лица у смислу доношења одређене одлуке или одлуке одређене садржине, б) превоз – коришћење било ког саобраћајног средства у било ком виду јавног саобраћаја – сувоземном, воденом или ваздушном за пребацивање лица са једног мјеста на друго мјесто,

ц) пребацивање – прелазак лица преко државне границе из иностранства у домаћу државу или из домаће државе у иностранство, д) предаја – традиција, непосредно или посредно уступање лица другом лицу у посјед, државину, е) продаја – уступање лица другом лицу за домаћи или инострани новац у виду теретног располагања, ф) куповина – прибављање, долажење у посјед на било који начин лица замјеном за домаћи или инострани новац, г) посредовање у продаји – омогућавање, олакшавање, помагање у продаји у виду проналажења робе за купца или купца за одређену робу, х) сакривање – дјелатност онемогућавања другом лицу да сазна за место боравка лица, пребацивање лица са једног места које је било познато и његово склањање на друго непознато, најчешће скривено мјесто, и) држање – непосредна или посредна државнинска, фактичка власт над лицем у виду посједовања и ј) прихватање – пријем дјетета (Каровић, Симовић, 2019:201-214).

Циљ је овако предузетих делатности у оквиру радње извршења да се дијете као жртва (пасивни субјект) искористи или да се експлоатише његов рад, вршење кривичног дјела, проституција или других облика сексуалног искориштавања, порнографија, присиљавање на просјачење, служење, успостављање ропског или неког сличног односа, присилни брак, присилна стерилизација, незаконито усвојење или њему сличан однос, одузимање органа или дијелова тијела, кориштење у оружаним снагама или други облик искориштавања (Ристивојевић, 2015:1-15). Овако одређени циљ мора да постоји на страни учиниоца у вријеме предузимања радње извршења, он треба да га мотивише на активности, али тај циљ не мора да буде остварен у сваком конкретном случају. Пристанак дјетета на било који облик наведеног искориштавања (став 8), не утиче на постојање овог кривичног дјела, дакле, није правно релевантан, без обира на то како се до тог пристанка дошло.

Коначно, против жртве трговине дјецом коју је учинилац кривичног дјела принудио да учествује у извршењу другог кривичног дјела (став 10.), неће се водити кривични поступак ако је такво поступање било непосредна посљедица њеног статуса жртве трговине људима. Ово је посебан основ искључења противправности кривичног дјела у овом случају.

Извршилац овог дјела дела може бити свако лице (*делицта цоммуниа*), док се у погледу кривице захтијева постојање умишљаја учиниоца који обухвата његову свијест, знање о својству жртве - дјетета.

За ово дјело је прописана казна затвора у трајању од пет до двадесет година (КЗ РС), односно казна затвора најмање десет година (КЗ БД БиХ). Уз казну се учиниоцу дјела (став 9) обавезно изриче мјера безбједности одузимање предмета - предмети, превозна средства и објекти који су кориштени за извршење дјела.

5.2. Посебни облици дјела

Кривично дјело из члана 146 КЗ РС или члана 2076 КЗ БД БиХ се јавља у два посебна, специјална облика појавног испољавања.

Први посебни облик дјела (став 3) се састоји у коришћењу или омогућавању другом лицу коришћења сексуалних услуга или других видова експлоатације дјетета, од стране лица које је свјесно да је ријеч о жртви трговине људима.

Радња извршења је у овом случају двојако алтернативно одређена као: а) коришћење – употреба, учешће у пружању сексуалних услуга или друге врсте експлоатације дјетета и б) омогућавање другом лицу коришћења сексуалних услуга или других видова експлоатације дјетета (Dotridge *et al.*, 2021:76-94). Овдје се радња састоји у омогућавању, олакшавању, стварању услова или претпоставки да друго, било које, лице користи сексуалне услуге или друге врсте експлоатације дјетета. За постојање дјела је битно да је учинилац, управо у вријеме предузимања радње извршења, свјестан, да зна да своју радњу чини у односу на дијете, односно да је свјестан два лична својства пасивног субјекта. То су: а) узраст дјетета до ненавршених осаманест година у вријеме извршења дјела, што што мора бити познато учиниоцу дјела и б) дијете које већ представља жртву трговине људима (Бајић, 2020:87-109).

За ово дјело је прописана казна затвора у трајању од пет до двадесет година (КЗ РС), односно казна затвора у трајању од десет до двадесет година (КЗ БД БиХ).

Други посебан облик дела (став 4) представља инкриминацију кажњивих припремних радњи због високо испољеног степена друштвене опасности и тежине. Дјело се састоји у одузимању, задржавању, фалсификовању или уништењу личне идентификационе исправе дјетета ради вршења дјела трговине. Објект напада дела у овом случају представља лична идентификациона исправа дјетета (Симовић, Јовашевић Симовић, 2016:19-34).

Радњу извршења овог посебног облика дјела чини више алтернативно прописаних дјелатности: а) одузимање – дјелатност којом непосредно или посредно, било којим средством или начином, учинилац прекида државину, притежање - фактичку власт – над исправом дјетета и успоставља над њом своју фактичку власт, б) задржавање – непосредно или посредно посједовање, државинска, фактичка власт над исправом дјетета, ц) фалсификовање (кривотворење) – прављење нове лажне, неистините исправе или преправљање, прерада, преиначење постојеће праве исправе дјетета и д) уништење – потпуно и трајно разарање супстанце или облика исправе тако да она више уопште не може да послужи за првобитну намјену (Мујановић *et al.*, 2022:119-132).

За ово дјело је прописана казна затвора у трајању од три до петнаест година (КЗ РС), односно казна затвора у трајању од седам до петнаест година (КЗ БД БиХ).

5.3. Тежи облици кривичног дјела

Кривично дјело трговина дјецом се јавља (према оба законска прописа) у четири тежа, квалификована облика испољавања, за које је прописано поопштено кажњавање.

Први тежи облик дјела (став 2) постоји ако је дјело трговине дјецом - врбовање, превоз, пребацивање, предаја, продаја, куповина, посредовање у продаји, сакривање, држање или прихватање дјетета ради искориштавања или друге експлоатације извршено примјеном силе, озбиљне пријетње или другим облицима принуде, довођењем у заблуду, отмицом, уцјеном, злоупотребом свог положаја, овлашћења или утицаја, односа повјерења, зависности или беспомоћности, тешких прилика другог, давањем новца или друге користи како би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем (Зејниловић, 2017:510-525).

Ово дјело карактерише посебан, специфичан или опасан начин предузимања радње извршења у било ком облику испољавања. То су (Муса, 2017:88-113):

а) примјена силе – употреба физичке или механичке снаге једног лица према другом у циљу спрјечавања појаве његовог отпора или савладавања постојећег отпора. Сила може бити, према начину предузимања: 1) непосредна (директна) и 2) посредна (индиректна). Према природи и карактеру дејства, сила може бити: 1) апсолутна (физичка) и 2) компулзивна (психичка). Са силом се изједначава употреба хипнозе или других омамљујућих средстава који су подобни да друго лице доведу у стање у коме није способно за пружање отпора,

б) употреба озбиљне пријетње или других облика принуде – пријетња је најава зла. То је усмена или писмена изјава, односно изјава дата на симболичан начин (цртежом, покретима руку, гестовима, конклюдентним радњама) којом се другом лицу најављује наношење каквог зла. Пријетња мора бити озбиљна, стварна, могућа и неотклоњива. Други облици принуде представљају свако утицање на вољу другог лица у смислу дејства на његово понашање како се не би супротставио радњи учиниоца,

ц) довођење у заблуду – стварање код другог лица погрешне или непотпуне представе, знања о постојању или непостојању каквих чињеница, Оно се може вршити лажним, неистинитим приказивањем или прикривањем чињеница,

д) отмица – одвођење са мјеста на коме се лице налази противно његовој слободно донијетој одлуци,

е) уцјена – навођење другог лица да нешто учини, не учини или трпи стављањем у изглед да ће се за њега или њему блиско лице открити нешто што може шкодити његовој части или угледу,

ф) злоупотреба свог положаја, овлашћења или утицаја – искоришћавање положаја или овлашћења противно његовог намјени, прекорачење граница постојећег положаја или овлашћења или невршење, пропуштање дужности у оквиру положаја или овлашћења,

г) злоупотреба односа повјерења или зависности – искоришћавање стања повјерења, подређености или зависности другог лица према учиниоцу дјела,

х) злоупотреба стања беспомоћности или тешких прилика другог – искоришћавање физичке или психичке немоћи или невоље другог лица усљед кога оно није у стању да заштити своја права или интересе,

и) давање новца или друге користи – нуђење, давање (предаја) или обећање давања новца (мита) или друге (имовинске или неимовинске) користи

другом лицу како би се утицало на његово понашање или одлучивање (Белушић *ет ал.*, 2006:51-59).

Ови начини предузимања радње имају за циљ да се добије пристанак (усмена или писмена, директна или прећутна сагласност воље) лица које има контролу над другим лицем – дјететом (Ђурас, 2019:25-30).

За ово дјело је прописана казна затвора од најмање осам година (КЗ РС), односно казна затвора најмање дванаест година (КЗ БД БиХ).

Други тежи облик дјела (став 5) представља облик испољавања трговине људима као вид организованог криминалитета. То је организовано, скупно извршење дјела, односно организовано учешће више лица у предузимању радње извршења, једне или више, истих или различитих дјелатности управљених на трговину дјецом (Бабић, Марковић, 2007:130). У овом облику кривично дјело трговине дјецом постоји ако је извршено у саставу организоване криминалне групе.

Организована криминална група представља удружење које се састоји од три или више лица која су се удружила ради вршења кривичних дјела за која је прописана казна затвора од три године или тежа казна. У наведени број чланова улази и организатор или руководилац удружења (члан 123 тачка 10 КЗ РС). С друге стране, као организовану криминалну групу (члан 2 тачка 21 КЗ БД БиХ) чини група људи формирана ради непосредног извршења кривичног дјела и која не мора имати формално дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру.

За ово дјело је прописана казна затвора од најмање десет година (КЗ РС), односно казна затвора најмање дванаест година (КЗ БД БиХ).

Трећи тежи облик дела трговине дјецом (став 6) постоји ако је радњу извршења у било ком облику појавног испољавања предузело службено лице у вршењу службе (Ризво, Мујановић, 2015:39-58). Овдје својство учиниоца дјела – службено лице – лице са личним својством и б) начин извршења дјела (у вршењу службе) - представљају квалификаторне околности за које закон прописује казну затвора од најмање десет година (КЗ РС), односно казну затвора најмање дванаест година (КЗ БД БиХ). Поред разлике у прописаној казни затвора, ово се дјело разликује међу анализираним законским рјешењима по одређивању појма службено лице (члан 123 тачка 3 КЗ РС, односно члан 2 тачка 3 КЗ БД БиХ).

Последњи и **најтежи облик кривичног дјела** трговина дјецом (став 7) постоји ако је усљед предузимања било које од више алтернативно прописаних радњи извршења на посебан, специфичан или опасан начин наступила тешка тјелесна повреда, тешко нарушавање здравља или смрт једног или више лица (Шурлан, 2021:5-21). Овдје се ради о дјелу које је квалификовано тежом посљедицом, која је резултат нехата учиниоца, а која произилази из предузете радње извршења основног дјела.

За ово дјело је прописана казна затвора најмање дванаест година (КЗ РС), односно казна затвора најмање петнаест година (КЗ БД БиХ).

6. Удруживање ради вршења кривичних дјела трговине дјецом

У вези са кривичним делом трговине дјецом, треба указати на специфичну инкриминацију, коју истина предвиђа само КЗ РС (члан 147). Ово дјело носи назив "Удруживање ради вршења кривичних дјела трговине људима и дјецом." На овај начин је прописана кривична одговорност и кажњивост за одређене припремне радње за извршење анализираног кривичног дјела (уз дјело трговине људима). Предузимањем ових дјелатности, које су управљене на стварање злочиначке организације или за учествовање у њеном криминалном дјеловању, умишљајно се предузимају дјелатности којима се стварају услови или претпоставке за непосредно извршење планираних кривичних дјела (Симовић, Симовић, Вулин, 2020:67-73).

Ово се кривично дјело предузима у односу на: а) групу – група (члан 123 тачка 9 КЗ РС) се састоји из најмање три лица која су повезана ради повременог или трајног вршења кривичних дјела, која не мора да има дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру и б) организовану криминалну групу - организована криминална група (члан 123 тачка 10 КЗ РС) представља удружење које се састоји од три или више лица која су се удружила ради вршења кривичних дјела за која је прописана казна затвора од три године или тежа казна. У наведени број чланова улази и организатор или руководиоца удружења.

Битно је да се ради о облику криминалног, злочиначког удружења које окупља већи број лица са циљем вршења кривичних дјела трговине дјецом, било у Босни или Херцеговини или ван њене територије. Зависно од прописане радње извршења, ово се дјело јавља у два вида испољавања. То су: а) организовање групе или организоване криминалне групе и б) постајање припадником криминалне групе или организоване криминалне групе (Миливојевић, 2005:88-95).

Први вид овог дјела представља организовање групе или организоване криминалне групе за извршење кривичних дјела трговине људима. Ово се дјело састоји у проналажењу, анимирању или повезивању више лица на ширем простору у дужем периоду са циљем стварања нове или искоришћавања (преусмјеравањем дјеловања) неке већ постојеће организације са циљем вршења планираних кривичних дјела трговине дјецом (Вејновић, Обреновић, 2022:9-24).

За ово је дјело прописана казна затвора у трајању од три до петнаест година.

Други вид овог дела се састоји у предузимању дјелатности: а) постајање припадником криминалне групе или организоване криминалне групе – дјелатност ступања у чланство групе, непосредно или посредно, формално или фактички предузимањем појединих радњи или задатака у циљу остварења, реализације плана криминалне дјелатности групе и б) помагање на други начин – у виду омогућавања, олакшавања или доприношења дјеловању уопште или успјешнијем дјеловању групе или организоване криминалне групе са циљем вршења кривичних дјела трговине дјецом.

За ово је дјело прописана казна затвора у трајању од једне до десет година.

7. Закључак

У кривичноправном систему Босне и Херцеговине, на темељу утврђених међународних стандарда, универзалног или регионалног карактера, издваја се специфично кривично дјело којим се штите слободе или права, односно полно достојанство личности дјетета од различитих противправних дјелатности њихове експлоатације у разним облицима. Ради се о кривичном дјелу трговине дјецом, која се испољава као посебан, специјалан облик кривичног дјела трговине људима уопште. У основи ове инкриминације се налази више међународних стандарда.

Ову инкриминацију познају само КЗ РС и КЗ БД БиХ, у основном, два посебна и чак четири тежа, квалификована облика појавног испољавања, која се садржински, по обиљежјима или карактеристикама у потпуности подударају, осим разлика у прописаним казнама за њихове учиниоце. Уочава се, при томе, да је законодавство Републике Српске прописало блаже казне за ову инкриминацију. Без обзира на законски текст, ово се кривично дјело састоји у широкој лепези различитих противправних дјелатности које се предузимају према дјетету – лицу узраста до ненавршених осамнаест година. Дјело може извршити лице које врбује, превезе, пребаци, преда, прода, купи, посредује у продаји, сакрива, држи или прихвати дијете.

За постојање ове инкриминације је потребно да се једна или више, истих или различитих дјелатности предузима: а) у односу на дијете као пасивни субјект (или жртву) и б) са одређеним циљем (сврхом), без обзира на то да ли је тај циљ остварен.

Поред ове инкриминације, КЗ РС предвиђа пооштрено кажњавање за посебно кривично дјело којим су инкриминисане припремне радње, односно помагање (као облик саучесништва) у виду стварања групе или организоване криминалне групе за вршење кривичних дјела трговине дјецом, односно у виду ступања у чланство такве групе (постајање њеним припадником), чиме се покушава ефикасно или законито пресјећи могућност да до извршења кривичног дјела трговине дјецом уопште дође у конкретном случају.

Литература

- Бабић, М., Марковић, И. (2007) *Кривично право. Посебни дио*. Бања Лука: Правни факултет.
- Баљић, М. (2020) *Нормативно-правни и институционални оквир борбе против трговине људима у БиХ с освртом на судску праксу*. Столац: Ауторско издање.
- Белушић, М., ет ал., (2006) *Трговање људима. Криминологија и социјална интеграција*, (2), стр. 51-59.
- Berker, C., Große-Oetringhaus, H.-M. (Hrsg.) mit Terre des Hommes (2003) *Getäuscht, verkauft, missbraucht. Reportagen und Hintergründe zum weltweiten Kinderhandel*. 1. Auflage, Rotpunktverlag, Zürich.

- Beyrer, C. (2004) „Global Child Trafficking”. *The Lancet*. 364, pp. 16–17. doi:10.1016/s0140-6736(04)17624-1.
- Brayley, H., Cockbain E. (2014) „British children can be trafficked too: towards an inclusive definition of internal child sex trafficking”. *Child Abuse Rev*, 23, 171–184.
- Busuttil, F. (2012) Décembre 16). *Trafic d'enfants*. Consulté le 01 Mars 2023, sur Humanium: <https://www.humanium.org/fr/trafic-enfants/>.
- Цмиљанић, Б. (2015) Специфичности међународне норме о забрани трговине људима. *Гласник АК Војводине*, (10), стр. 491-524.
- Демидова-Петрова, Е.В. (2021) „Предупреждение криминального рецидива несовершеннолетних: англосаксонская, китайская и французская практика”. *Российская юстиция*. № 6, ст. 10-13.
- Dottridge, M. et al. (2021) *Феномен трговином дјецом у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Вијеће Европе.
- Dusch, S. (2002) *Le trafic d'êtres humains*. PUF.
- Ђурас, И. (2019) “Трговање људима – човјек као роба широке потрошње”. *Хрватска правна ревија*, (9), стр. 25-30.
- Gozdzia, E.M. (2008). „On Challenges, Dilemmas, and Opportunities in Studying Trafficked Children”. *Anthropological Quarterly. Fondren Library*, 81 (4), 903–923. doi:10.1353/anq.0.0033.
- Gozdzia, E.M. (2016) *Trafficked children and youth in the United States. Reimagining survivors*. Rutgers University Press [Google Scholar].
- Гришина, Е.П. (2021) „Обеспечение благополучия несовершеннолетних как цель правосудия в уголовном судопроизводстве”, *Вопросы ювенальной юстиции*, № 1, ст. 12-15.
- Јовашевић, Д., Митровић, Љ., Икановић, В. (2021) Коментар Кривичног законика Републике Српске. Бања Лука: Службени гласник.
- Каровић, С., Симовић, М. (2019) ”Кривичноправна аутономност и специфичност кривичног дјела међународна трговина људима”. *Годишњак Факултета правних наука*, (8), стр. 201-214.
- Kendall, V., Funk, T. (2012) *Child Exploitation and Trafficking: Examining the Global Challenges and U.S. Responses*. Plymouth, UK, Rowman & Littlefield.
- *Kinderhandel in der Europäischen Union - Herausforderungen, Perspektiven und bewährte Verfahren*. Report der Agentur der Europäischen Union für Grundrechte (FRA) vom Juli 2009.
- *Kinderhandel – Rechtslage in Deutschland, Europa und der Welt*. Redaktion fachanwalt.de, Zuletzt bearbeitet am: 4.2.2025.
- Кнежевић, М. (2006) Трговина људима – регионални стандарди. Београд: ОЕБС – Мисија у Србији.
- Ковчо Вукадин, И. (2003) „Трговање људима – криминолошки и казненоправни аспект”. *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, (2), стр. 665-718.
- Kred, P. (2019) “Children trafficked to sell flowers and beg”. *The New Humanitarian*. Retrieved June 2.
- Кудрявцева, В.Н. (2002) *Криминология*, Москва: Юрист, ст. 279-280.

- Латковић, Г. (2014) „Примјена Конвенције Вијећа Еуропе за борбу против трговања људима у Републици Хрватској”. *Правни вјесник*, (2), стр. 467-483.
- Loungou, S. (2011). „*Le trafic d'enfants, un aspect de la migration ouestafricaine au Gabon*”, *Les Cahiers d'Outre-Mer*, n° 256, octobre-décembre, pp. 485-505.
- Миливојевић, Л. (2005) „Организовани криминалитет и трговање људима”. *Хрватска правна ревија*, Загреб, (5), стр. 88-95.
- Мизулина, Е.Б. (2006). *Торговля людьми и рабство в России*, Москва.
- Мујановић, Е., ет ал. (2022) *Истраживања судске праксе процесуирања трговине људима у БиХ*. Сарајево: Центар за истраживање политике супротстављања криминалитету.
- Муниврана Вајда, М., Драгичевић Пртењача, М., Маршавелски, А. (2016) „Некажњавање жртава трговине људима у Хрватској”. *Зборник радова Правог факултета у Сплиту*, (4), стр. 991-1009.
- Murray, U. (2003) *Good Practices: Gender Mainstreaming in Actions Against Child Labor*. Geneva: International Labour Organization.
- Муса, И. (2017) „Трговина људима – ропство 21. стољећа”. *Хум*, 12 (17-18), стр. 88-113.
- Обрадовић, В. (2004) *Трговина људима у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Факултет криминалистичких наука.
- Офак, Л., Муниврана Вајда, М. (2019) “Препоруке за побољшање хрватског правног оквира и мјера за сузбијање и превенцију трговања људима”. *Зборник Правног факултета у Загребу*, (1), стр. 59-87.
- Паюметс М., Лаан Т. (2005) *Предупреждение торговли людьми: методология работы с молодежью*. МОМ, Таллин.
- Павишић, Б. (2006) *Казнено право Вијећа Европе*. Загреб: Голден маркетинг.
- Paulus, M., Gallwitz, G. (1999) *Die Kindersex-Mafia in Deutschland*. Ullstein, Berlin.
- Прокудина, А.А. (2024). „Особенности уголовно-правовой охраны прав несовершеннолетних”. *Международный научный журнал Вестник науки*, № 10, 79, Том 1, октябрь, ст. 183-186.
- Ристивојевић, Б. (2015) „Утицај вредносних ставова о постојању слободне воље у проституцији на обликовање кривичноправне реакције на трговину људима”. *Наука, безбедност, полиција*, (1), стр. 1-15.
- Ризво, С., Мујановић, Е. (2015) „Трговина људима ради експлоатације радне снаге - политичке дилеме”. *Криминалистичке теме*, (1-2), стр. 39-58.
- Shaheen, S., Awan, MS, Waqas, M. et al. (2013) “*Factors responsible for child trafficking for camel racing in Pakistan*”. *World Appl Sci J.*, 25, 1007-1011. [Google Scholar].
- Симовић, М., Јовашевић, Д., Симовић, В. (2016) „Исправе као објект фалсификовања”. *Безбједност, полиција, грађани*, 12 (1-2), стр.19-34.
- Симовић, М., Јовашевић, Д., Симовић, В. (2016) *Привредно казнено право*. Источно Сарајево: Правни факултет.

- Симовић, М., Симовић, М., Вулин, Д. (2020) *Механизми борбе против организованог криминала и корупције у Босни и Херцеговини*. Лакташи: Графомарк.
- Шурлан, Т. (2021) „Забрана трговине људима под окриљем људских права”. *Безбедност*, (2), стр. 5-21.
- Тодоровић, С., Јанковић, З. (2015) „Методе доказивања кривичног дјела трговине људима”. *Вјештак*, (3), стр. 431-435.
- UNICEF, *Les enfants soldats ne sont pas des générations perdues* [archive]. 18 janvier 2013.
- Вејновић, Д., Обреновић, П. (2022) „Организовани криминал – трговина људима као облик угрожавања безбједности са освртом на БиХ”. *Дефендологија*, (51-52), стр. 9-24.
- Vinkovic, M. (2010) „The ‘Unbroken Marriage’ - Trafficking and Child Labour in Europe”. *Journal of Money Laundering Control*. 13 (2), pp. 87–102. doi:10.1108/1 368 52010 11 034 032.
- Wood, L.C.N (2020) *Child modern slavery, trafficking and health: a practical review of factors contributing to children’s vulnerability and the potential impacts of severe exploitation on health*. *BMJ Paediatr Open*. 1, 4(1), doi: 10.1136/bmjpo-2018-000327.
- Зејниловић, Д. (2017) „Проблем трговине људима у Црној Гори”. *Криминалистичке теме*, 17 (посебан број), стр. 510-525.

Miodrag N. SIMOVIĆ, PhD

Marina M. SIMOVIĆ, PhD

CRIMINAL LIABILITY FOR TRAFFICKING IN CHILDREN: INTERNATIONAL STANDARDS AND THE LAW OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: There are numerous forms or types of criminal law protection of children from various forms of unlawful (often violent) behavior in the form of violation or endangerment of their position, especially their freedom, rights and human dignity. In a specific way, children and juveniles are protected from illegal activities through incrimination, which includes the content, concept and characteristics of the criminal offense called child trafficking. Based on the relevant international standards in the law of Bosnia and Herzegovina, this criminal offense, which is threatened with severe sentences of imprisonment, is provided for only by the Criminal Code of the Republika Srpska and the Criminal Code of the Brčko District of BiH, in a more or less similar or identical manner. It is an incrimination that is primarily aimed at freedoms and rights, that is, human dignity of the child. It encompasses different, often violent, forms or types of exploitation of children, which often has a cross-border character.

Therefore, the international community became involved in the suppression, that is, the prevention of child trafficking, either as a form of classic, general crime, or as organized transactional crime, through a series of international documents, which lays the foundation for the organized, systematic and continuous activity of the competent authorities of individual states. The paper analyzes the characteristics of the criminal offense of child trafficking in the law of Bosnia and Herzegovina on the basis of relevant international standards.

Key words: child trafficking, exploitation, criminal offense, responsibility, punishment.

Прегледни рад

ДЈЕЦА ИЗ БОСАНСКЕ КРУПЕ НА ПРЕХРАНИ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Аутор у тексту, на основу архивске грађе која се чува у Архиву Унско-санског кантона у Бихаћу и литературе, доноси попис српске православне дјеце која су из котара Босанска Крупа у округу Бихаћ транспортована на прехрану у Хрватску, Славонију, Срем, Банат, Бачку и Барању у четири групе у току јануара и фебруара 1918. године. Према досадашњим истраживањима, истраживачи су закључили да је из овог котара на прехрану отишло 310 дјечака и дјевојчица, а вратило се њих 254. На основу ових бројева можемо доћи до закључка да су наведени спискови вриједна заоставштина, јер поименично чувају имена и презимена 176 дјечака и дјевојчица узраста од 7 до 13 година, као и имена њихових родитеља.

Кључне ријечи: Први свјетски рат, Босанска Крупа, српска православна дјеца, попис, прехрана.

Објава рата

Аустроугарска монархија започела је Први свјетски рат тако што је повод за објаву рата Краљевини Србији пронашла у атентату који је извршен на престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију у Сарајеву 28. јуна 1914. године. Званичној објави рата претходио је ултиматум од десет тачака који је Аустроугарска монархија упутила Краљевини Србији 23. јула 1914. године (Пилиповић, Бранковић, 2021: 9; Бранковић, Мицић, 2022: 107). Не чекајући одговор на ултиматум, Влада у Бечу је издала наређење да се спроведу мјере против локалног словенског становништва. У писменом захтјеву, који је 16. јула 1914. године Министарству рата упутио шеф аустроугарског генералштаба Франц Конрад Хецендорф тражено је да се упоредо са проглашењем мобилизације изда наређење полицији и жандармерији, да у покрајинама Босни и Херцеговини ухапси свако политички сумњиво лице, без

1 Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, bosko.brankovic@ff.unibl.org

обзира да ли за њихово хапшење постоје конкретни докази или не (Лајдингер и др., 2016: 66; Пилиповић, Бранковић, 2021: 11; Бранковић, Мицић, 2022: 107–108; Бранковић, 2022: 29). Влада Краљевине Србије одбила је да прихвати тачку шест из ултиматума, која је нарушавала њен државни суверенитет и Устав (Бранковић, Мицић, 2022: 107). Аустроугарска монархија своје незадовољство добијеним одговором испољила је објавом рата отвореним телеграмом 28. јула 1914. године (Перишић, 2014: 284; Пилиповић, Бранковић, 2021: 9–10; Бранковић, Мицић, 2022: 107).

Терор над становништвом

Сарајевски атентат дао је сигнал окупационим аустроугарским властима да у покрајинама Босни и Херцеговини почну брутални обрачун са српским народом, његовим културно-просвјетним организацијама, православном црквом, политичком идеологијом. Антисрпске демонстрације у Загребу и Сарајеву почеле су исти дан када је извршен атентат, а касније су се прошириле и на друга мјеста у покрајинама Босни и Херцеговини (Милошевић, 2016: 23–52; Милојевић, 2018: 23–24; Пилиповић, Бранковић, 2021: 11–12; Бранковић, Мицић, 2022: 112; Слијепчевић, 1929 (2017): 221–222). Демолиране су српске куће, радње и цркве (Милојевић, 2018: 23; Шовљаков, 2021: 49–50; Пилиповић, Бранковић, 2021: 12; Бранковић, Мицић, 2022: 112). Закон о изузетним мјерама, који су аустроугарске власти увеле у покрајинама Босни и Херцеговини од 25. до 31. јула 1914. године, показао је суштину политике Аустроугарске монархије и њеног планираног државног терора у предстојећем рату. Закон је предвиђао обустављање политичких и грађанских права, обустављање поротних судова и стварање војно-казнених процеса (Микић, 2011: 18; Пилиповић, Бранковић, 2021: 17; Бранковић, Мицић, 2022: 116). Након доношења закона затворене су српске школе, забрањена је ћирилица, забрањен је рад свим српским друштвима, забрањено је кориштење и истицање српске заставе, забрањена је крсна слава, чак је забрањено и ношење српске шајкаче, а почео је и јачи прогон свих оних који су имали неке везе са Србијом, а који су били сумњиви аустроугарским властима (Мастиловић, 2012: 168; Мастиловић, 2019: 79; Милојевић, 2018: 24; Пилиповић, Бранковић, 2021: 17–18; Шовљаков, 2021: 49; Бранковић, Мицић, 2022: 116). Проглас о рату претворио је покрајине Босну и Херцеговину у упориште терора у ванредном стању које је прогласио Оскар Поћорек, земаљски поглавар за Босну и Херцеговину. Од тог момента почиње активан прогон српског становништва (Пилиповић, Бранковић, 2021: 18; Бранковић, Мицић, 2022: 116).

Сиромаштво и глад

Од самог почетка рата, у покрајинама Босни и Херцеговини посебно изражен проблем је била оскудица у храни. Проблеми у пољопривреди, због одласка радно способних мушкараца у рат, постали су евиденти

већ у првим годинама рата (Перин, 1929 (2017): 292; Šehić, 1991: 293). О проблему недостатка радне снаге свједочи и реченица непознатог аутора из тог времена: „Тој привредној малаксалости земље узрок је свакако у првом реду оскудица радне снаге“ (Kolar, 2008: 91). Принос житарица у 1914. години износио је 5.655,330 mtc, док је 1916. износио 2.799,760 mtc. Посебно тешка је била 1917. година, јер је, поред недостатка радне снаге, покрајине захватила и велика суша, те је принос житарица износио свега 1.554,290 mtc (Kolar-Dimitrijević, 1987: 400; Kolar, 2008: 91). Глад се највише осјећала код сеоског становништва. Окупациона власт није интервенисала и послала помоћ у храни у сеоска подручја. Ситуација са допремањем хране није била боља ни у градовима. Храна није допремана у количинама према потребама, већ у доста мањим, што је довело до редуковања следовања на минимум (Hrabak, 1990: 55). Потребе жита за прехрану становништва биле су 21.158 вагона, а допремљено је свега 10.807 вагона, што је износило 7 килограма по становнику у граду и 10 килограма по становнику у селу, док је раднике на тешким физичким пословима следовало 19 килограма (Kolar, 2008: 91).

Установе за апровизицију су биле службе за опскрбу које су имале задатак да организују набавку, расподјелу и продају прехранбених и других производа широке потрошње за којом је постојала потреба. Набавка се вршила у земљи и иностранству, а затим би се набављена роба продавала у одређеним продавницама по максимално дозвољеним цијенама, које су биле значајно ниже од тржишних. Проблем је настајао јер је држава додјељивала монопол одређеним трговцима за додјелу и расподјелу мјесечног следовања становништва. Следовање је било нормирано по глави становника, а за куповину робе у овим продавницама било је потребно посједовати исказницу. Због нижих цијена у овим продавницама у односу на пијацу, испред су били често дуги редови. Апровизиција није била поклон хране, него законски оквир да се она може купити по нижој цијени коју је одређивала држава. Како је рат одмицао и ова роба је постајала недоступнија на контролисаном тржишту (Užičanin, 2024: 61). Поред несташице прехранбених производа проблем је представљао и стални раст њихових цијена. Шверц храном је постао уносан посао.

Као посебан проблем се наметнуло реквирирање жита уз доста ниже цијене од цијене за коју се продавало увезено брашно, због чега је Трговачко-обртничка комора Босне и Херцеговине тражила од Земаљске владе да изврши усклађивање цијена увезеног брашна са домаћим реквирираним житом (Užičanin, 2024: 64). Жито је реквирирано од сељака за цијену од 50 до 70 хелера, док га је сељак у прољеће морао куповати по знатно вишим цијенама, које су достизале износ од 5 до 8 круна. Количину плода на њивама до 1917. године вршили су жандари, те је на сељаке падао толико велик терет да су трећину морали дати аги, себи оставити тромјесечни оброк од 10 килограма по глави у домаћинству, а остатак предати држави (Ђоровић, 1920: 219). Како би се смириле жалбе народа, влада је 1917. године наредила да процјену врше изабрани људи од стране становништва, док би изабраним процјенитељима

био придодат писар од стране власти који не би имао право гласа. Локалне власти су успјеле заобићи ову наредбу и за процјенитеље су и даље именовале себи подобне људе или су већу моћ давали писарима, ако би негдје народ изгласао своје процјенитеље који су често били неписмени (Ђоровић, 1920: 219–220). Процјенитељи нису имали плату већ су радили на проценат, „од сваког уписаног вагона жита имали су по 80 круна награде.” Овај начин плаћања наводио је процјенитеље да уписују што већу количину житу без обзира на стање сељака (Ђоровић, 1920: 220).

Поред реквизиције жита, вршена је и реквизиција стоке из села (Ђоровић, 1920: 217; Kolar-Dimitrijević, 1987: 400; Šehić, 1991: 330; Бранковић, 2016: 179). Реквизицијом су нарочито били обухваћени коњи за потребе војске (Šehić, 1991: 330) Реквизиција стоке није вршена на пијацама јер је тамо њихова цијена 1917. године била између 3 и 4 круне, већ преко жандара по селима гдје је цијена достизала максимално двије круне. Након неколико дана иста та стока се посредством лифераната продавала ерару за 8 до 10 круна (Ђоровић, 1920: 217). Велика глад довела је до неконтролисаног клања стоке по селима од стране становништва (АБиХ, ТК НР БиХ, К–1, омот бр. 11; Uzičanin, 2024: 70). Како би заштитила сточни фонд, окупациона управа је у појединим котарима поставила надзорнике за промет стоком (Sarajevski list, 18. маја 1918: 2; Uzičanin, 2024: 71).

Окупациона власт није хтјела прихватити чињеницу, да је глад захватила велики број котара у покрајинама Босни и Херцеговини. Као разлог за несузбијање глади у покрајинама, власт је наводила недостатак расположивих жељезничких вагона да се допреми храна (Kolar-Dimitrijević, 1987: 400; Бранковић, 2016: 179). Окупационе власти су „мислећи, да ће зло изгледати мање ако га занечу (...) забрањивале свако извешћивање о томе.” На лични захтјев земаљског поглавара Стјепана Саркотића „нису ни загребачке новине смеле доносити никаквих вести из Босне, које би стање приказивале у правој светлости” (Ђоровић, 1920: 232). Ипак, према једном извјештају о прехрани становништва у покрајинама Босни и Херцеговини, који је дошао до аустроугарског цара, било је наведено да је почетком 1917. године становништво у Босни и Херцеговини доведено „до скрајње границе издржљивости и почиње у већој мјери од глади умирати” (Sarajevski list, 16. март 1918: 3).

Недостатак мушке радне снаге у пољопривредним пословима у току ратних година у покрајинама Босни и Херцеговини надокнађиван је ангажовањем мушке дјеце, која су умјесто својих очева обављала послове на њивама или мануфактурним погонима. Окупациона власт је допуштала одсуство дјечаца из школе, ослањајући се на Окружницу Земаљске владе од 13. октобра 1914. године, у којој је било наведено да све школе могу допустити ученицима да „за вријеме фактичне потребе, могу замијенити у ратарским, трговачким и занатским пословима мушкарце из својих кућа, који су позвани у војничку службу” (Dujmović, 2021: 69). Окружницом, која је донесена 15. марта 1915. године било је „допуштено скраћивање наставе због помоћи у домаћинству”, док је за ученике који нису имали обавеза наведене врсте било

наложено да заједно са учитељима раде лакше пољопривредне послове „на имању сиромашних сусједа, који су због рата остали без радника” (Dujmović, 2021: 69). Истом окружницом школама је било дозвољено да због различитих радова у домаћинствима буде дозвољено да школску годину заврше крајем априла (Dujmović, 2021: 69). Дјеца на селима су била више погођена од оне у градовима, јер су била „присиљена у потпуности дијелити судбину одраслих, већином мајки” (Dujmović, 2021: 70).

Рат, сиромаштво и епидемије су били један дио зла који је уништавао дјецу у Босни и Херцеговини у току рата. Посебан проблем је била глад, од које се све чешће умирало, посебно дјеца млађег узраста. Љекарима је било забрањено да констатују смрт која је била посљедица глади (Dujmović, 2021: 74; Malčić, Gabelica, 2009: 242). Почетком 1917. године Земаљска влада у Сарајеву је добијала извјештаје са терена да је земља у катастрофалном стању због несташнице хране. Посебно тешко стање је било у котарима Босанска Крупа, Босански Петровац и Кључ у округу Бихаћ (Šehić, 1991: 47). Крајем фебруара жандармеријске испоставе су слале извјештаје о све већем броју умрлих од глади. Иако је број умрлих од глади растао из дана у дан, земаљски поглавар Стјепан Саркотић је тек у августу 1917. године јавно признао да је број умрлих од глади, према жандармеријским извјештајима, свега двије стотине, и да је највећи број регистрован у пограничним крајевима (Užičanin, 2024: 65–66; Ђоровић, 1920: 227). Овај број је вишеструко умањен, што ће касније објављени статистички подаци показати.

Сиромаштво и лоша хигијена довели су до погоршања, и до тада лоших, здравствених прилика у покрајинама. Због лоших хигијенских услова различите епидемије су се шириле, а са њиховим ширењем, смртност становништва је расла. Више од трећине умрлих била су дјеца до десет година старости. Званична статистика каже да је од 1914. до 1917. године у Босни и Херцеговини умрло 100.986 дјечака и дјевојчица млађих од десет година (Ђоровић, 1920: 227; Dujmović, 2021: 73; Слијепчевић, 1929 (2017): 233; Бадрљица, 2019: 215; Шовљаков, 2021: 65; Sarajevski list, 16. augusta 1918: 2). Љубљански лист *Slovenec* објавио је у свом броју од 31. јула 1918. године, да је само у 1916. и 1917. години у покрајинама Босни и Херцеговини умрло 163.000 дјеце испод 10 година (Užičanin, 2024: 84). Овај извјештај демантовао је *Sarajevski list* у свом издању од 16. августа 1918. године наводећи да је према подацима владиног статистичког одсјека број умрле дјеце од 1914. до 1917. године по годинама био сљедећи: 1914. – 26.474, 1915. – 30.447, 1916. – 25.935 и 1917. – 18.130 (Sarajevski list, 16. augusta 1918: 2).

Становништво је било принуђено да једе траву, папрат, сламу, кору са дрвета, старе кости (Dujmović, 2021: 74; Бранковић, 2022: 36; Шовљаков, 2021: 32; Слијепчевић, 1929 (2017): 233). Земаљска влада је 6. марта 1917. године издала Окружницу у којој је било наређено свим котарским уредима да се организује прикупљање папрати за људску исхрану. У окружници је било наведено да „се приштеди залиха кромпира, кукуруза итд. само за људску исхрану, ваља употребљавати мјесто тога и друго биље за храну људима (...) коријење од папрати”, уз наређење да сеоски поглавари организују старије људе, жене и дјецу на ископавању коријена папрати (АБиХ, ЗВ БиХ, бр. 37.112,

V–2, 6. март 1917.; Милошевић, Субић, Лукић, 2024: 398). Такође, сугерисано је „да и школска дјеца могу брати, чистити, прати и сушити коријење”, те да „за вријеме копања поменуте биљке ваља дати школској дјечи допуст у споразуму с предсједником школског одбора, гдјегод има папрати у школском крају” (АБиХ, ЗВ БиХ, бр. 37.112, V–2, 6. март 1917.; Милошевић, Субић, Лукић, 2024: 398).

Одлазак дјеце на прехрану

Како је смртност дјеце од глади била велика, почела је борба за њихово спасавање. Организована акција спасавања дјеце, кренула је из *Средишњег земаљског одбора за заштиту породица мобилизованих и у рату погинулих војника из Хрватске*, основаног у Загребу 14. јула 1914. године (Dujmović, 2021: 75). Операција спасавања дјеце из Босне и Херцеговине кренула је у јуну 1917. године. Прво су активности кренуле око слања римокатоличке дјеце из Херцеговине, а потом се акција проширила на цијелу Босну и Херцеговину, и не само на римокатоличку, већ и на муслиманску и српску православну дјецу (Dujmović, 2021: 81; Matković, Miloš, 2017: 134; Malčić, Gabelica, 2009: 247–255; Шовљаков, 2021: 119). Прву озбиљнију акцију за збрињавање српске православне дјеце предузео је у августу 1917. године др Јосип Шиловић, предсједник Средишњег одбора (Шовљаков, 2021: 157). Међутим, са отпремом српске православне дјеце кренуло се од средине новембра 1917. године, након што је акција подржана од стране српских православних митрополита (Dujmović, 2021: 81–82; Matković, Miloš, 2017: 135; Malčić, Gabelica, 2009: 254; Kolar, 2008: 103; Шовљаков, 2021: 120, 157–158). Позив Великог управног и просвјетног савјета од 23. септембра уродио је плодом и формирано је неколико одбора. На чело одбора у Мостару изабран је Мићо Билић, за територију западне Босне на чело одбора изабрана је Георгина Стојановића, док су се на челу одбора за бихаћки и бањалучки округ нашли српски православни свештеници (Dujmović, 2021: 82; Шовљаков, 2021: 120). Митрополити су као услов поставили да српска православна дјеца морају бити смјештена у српске православне породице. У случајевима када то није поштовано, долазило је до протеста од стране митрополита (Милошевић, Субић, Лукић, 2024: 403).

Према архивским документима, који се чувају у Архиву Унско-санског кантона у Бихаћу, отпрема српске православне дјеце из котара Босанска Крупа на прехрану кренула је у јануару 1918. године. Котарска управа у Босанској Крупи је 22. јануара 1918. године саставила списак српске православне дјеце из мјеста: Петровићи Горњи, Дренова Главаца, Врањска Бадњевић, Подврбан, Гудавац, Војевац, Пученик, Врањска Беширевић, Петровићи Доњи, Бушевић Блатна, Бенаковац, Алибегов Дубовик, Хашани, Сухаја Доња, Крупа, Гориња и Малићбегов Дубовик, која су дан касније преко Загреба транспортована на прехрану у Хрватску (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 22. јануар 1918.). Котарска управа је исти дан када су дјеца отпремљена за Загреб о транспорту информисала Окружну управу у Бихаћу (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 23. јануар 1918.). На

два доступна списка који је сачинила котарска управа нашло се 75 дјечака и дјевојчица узраста од 7 до 13 година.²

Сљедећа група српске православне дјеце из котара Босанска Крупа на прехрану у Хрватску отпремљена је већ 31. јануара, о чему је котарска управа 1. фебруара информисала окружну управу у Бихаћу (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 1. februar 1918.). У овој групи отпремљено је 28 дјечака и дјевојчица, узраста од 7 до 13 година.³ На прехрану су отишла дјеца из: Сухаје Доње, Сухаје Горње, Крупе и Малићбеговог Дубовика (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 1. februar 1918.).

2 На прехрану су отпутовали: Никола (Сава и Ана) Бабић (7 година), Миле (Ђукан и Анђа) Бабић (10), Анђа (Јово и Сава) Балаћ (11), Ђурађ (Тодор и Тривуна) Берића (10), Боја (Тодор и Тривуна) Берића (8), Стојан (Симо и Дева) Беслаћ (9), Ђуро (Јован и Мара) Беслаћ (12), Божо (Михајло и Јока) Бокан (8), Лука (Митар и Јека) Будимир (13), Стево (Јово и Анђа) Бурсаћ (12), Остоја (Вис) Васић (12), Милан (Ђуро и Стоја) Војновић (10), Павао (без родитеља) Врањеш (10), Стоја (без родитеља) Дошен (13), Никола (Тривун и Илинка) Дрљача (10), Смиљана (Тривун и Илинка) Дрљача (12), Бранко (Лазо и Сока) Зећ (13), Анђа (Станиша и Смиљана) Жеж (8), Миле (Лука и Јока) Жеж (10), Сава (Јован и Дева) Жеж (8), Тодор (Јован и Анђа) Жеж (10), Ђуро (Гавро и Смиљана) Јеличић (13), Драгутин (Перо и Анђа) Карановић (10), Урош (Перо и Анђа) Карановић (10), Симо (Перо и Мика) Карановић (12), Триво (Стеван и Марија) Карановић (8), Јово (Симо и Сава) Карић (12), Стојан (Симо и Сава) Карић (11), Лазо (Симо и Сава) Карић (7), Јован (Обрад и Мика) Качавенда (12), Симо (Обрад и Мика) Качавенда (10), Миле (Јован и Мика) Качавенда (12), Пане (Илија и Мара) Качавенда (11), Илија (Јово и Стоја) Качавенда (11), Стојан (Божо и Марија) Кеџман (10), Петар (Божо и Марија) Кеџман (13), Лука (Симо и Петра) Латиновић (8), Милан (Лука и Драгојла) Латиновић (8), Душан (Перо и Јованка) Латиновић (10), Дане (Милан и Јока) Личина (12), Петар (Михајло и Петра) Мајкић (10), Милан (Михајло и Петра) Мајкић (12), Петар (Миле и Дева) Мандарић (12), Симо (Раде и Боја) Мандарић (9), Лазо (Миле и Перка) Маринковић (12), Душан (Миле и Перка) Маринковић (8), Бранко (Миле и Петра) Маринковић (7), Мика (Јово и Милка) Обрадовић (8), Перо (Никола и Мара) Пашић (13), Вељко (Никола и Милица) Праштало (8), Бранко (Јово и Мика) Стојаковић (8), Богдан (Лука и Милица) Ступар (8), Јово (Јово и Стана) Ступар (12), Никола (Јошо и Стана) Ступар (10), Михајло (Миле и Аница) Ступар (9), Јован (Никола и Стана) Тадић (10), Милан (Раде и Стана) Хајдуковић (12), Душан (Раде и Стана) Хајдуковић (10), Дане (Раде и Стана) Хајдуковић (9), Стојан (Марко и Милица) Шарац (12), Илија (Миле и Мика) Чубрило (9), Стојан (Марко и Милица) Шарац (12), Зорка (Ђурађ и Анђа) Шипка (10), Невенка (Лука и Јока) Шипка (8), Миле (Ђуро и Анђа) Шипка (7), Душан (Јово и Сока) Шевић (12), Боја (Јово и Софија) Шкорић (7), Гојко (Боја) Шкорић (9), Илија (Петар и Василија) Шкорић (12) и Милица (Миле и Пава) Шкорић (10) (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 22. januar 1918.). Поред ових 69 дјечака и дјевојчица, у истој групи су отпутовали и: Тривко (Стоја Карановић) Кекић, Миле (Перо и Мила) Маринковић, Богдан (Лука и Милица) Ступа, Лука (Симо и Петра) Лаиминовић, Ђурађ (Тоде и Тривуна) из села Врана и Милко (Лука и Јока) Жеж (Шовљаков, 2021: 307).

3 У овој групи на прехрану су отпутовали: Сава (Давид и Ђуја) Босанчић (11 година), Марко (Јово и Јована) Грмуша (12), Боја (нису наведени) Дошен (9), Миле (Илија и Јања) Драгићевић (12), Стојан (Ђурађ и Ружа) Дрљача (8), Бранко (Триво и Дева) Дрљача (13), Тодор (Миле и Анђа) Ђумић (13), Мара (Миле и Анђа) Ђумић (10), Драгиња (Миле и Анђа) Ђумић (8), Лазо (Перо и Ружа) Ђумић (8), Јанко (Ђука и Стана) Зећ (7), Ђуро (Марко и Стоја) Жеж (12), Марко (Миле и Марија) Калембер (11), Душан (Миле и Марија) Калембер (7), Божо (Јово и Стана) Ковачевић (12), Миле (Раде и Ђуја) Мамузић (12), Јово (Миле и Мика) Мамузић (11), Миле (Лука и Анђа) Мандић (10), Којо (Лука и Анђа) Мандић (8), Стево (Васо и Ђуја) Мандић (10), Мара (Васо и Ђуја) Мандић (12), Никола (Будо и Аница) Обрадовић (12), Илија (Лазо и Јока) Опачић (8), Ђуро (Симо и Марија) Остојић (9), Стоја (Никола и Цвјетана) Рајлић (8), Миле (Илија и Сава) Штрбац (8), Којо (Марко и Стоја) Штрбац (8) и Стојан (Ђурађ и Ђуја) Штрбац (10) (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 1. februar 1918.).

Није се дуго чекало да нова група српске православне дјеце крене у Хрватску на прехрану. Једанаест дјечака и дјевојчица, узраста од 7 до 13 година, отпутовало је 6. фебруара.⁴ Дјеца су била из Крупе, Велике Рујишке, Брањске Бадњевић и Острожнице (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 5. februar 1918.). Ова група отишла је заједно са групом из Бихаћа. У групи са српском православном дјецом из Босанске Крупе отпутовало је и једно дијете римокатоличке вјере чије име је унијето у списак са дјецом која су отпутовала из Бихаћа (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 6. februar 1918.).

Нови списак на којем су била имена 83 дјечака и дјевојчице достављен је окружној управи у Бихаћу 23. фебруара. Међутим, на прехрану нису отишла сва дјеца са списка. Према допису који је котарска управа из Босанске Крупе 18. марта доставила окружној управи у Бихаћу, на прехрану нису отишла дјеца из села Бушевић и Добросело јер нису на вријеме стигла у котарско средиште (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 18. mart 1918.). Када се са списка изоставе имена дјеце из наведених села, на прехрану је отпремљено 62 дјеце узраста од 7 до 13 година из села Велики Радић и Суваја.⁵ Поред наведених 62 дјеце са овог списка, на прехрану је отишло још двоје дјеце из села Грмуша, из породице Савић. Ова

4 Отпутовали су: Ђуро (Вид и Стоја) Грбић (13 година), Обрад (Ђураћ и Анђа) Дражић (13), Богдан (Спасе и Хана) Дракулић (8), Ђуро (Стеван и Перка) Дукић (9), Ђуро (Михајло и Марија) Јерковић (13), Јово (Тоде и Перка) Хинић (10), Љепосава (Тоде и Перка) Хинић (9), Драгутин (Лазо и Софија) Шкорић (8), Илија (Лазо и Софија) Шкорић (12), Драгутин (Лазо и Марија) Шкорић (9) и Стојан (Лазо и Марија) Шкорић (7) (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 5. februar 1918.).

5 Отпутовали су: Гојко (Милош и Мика) Агбаба (10 година), Милош (Миле и Милица) Берића (11), Боја (Бањо и Мара) Берића (11), Милица (Бањо и Мара) Берића (9), Мара (Симо и Аница) Берића (9), Јока (Симо и Аница) Берића (10), Милка (Симо и Мика) Берића (11), Ђуја (Симо и Мика) Берића (8), Стоја (Марко и Мара) Берића (11), Љубица (Марко и Мара) Берића (9), Ђуро (Лазо и Стоја) Берића (11), Боја (Никола и Стоја) Берића (10), Милош (Миле и Доста) Берића (10), Јово (Михајло и Анђа) Вулин (12), Душан (Михајло и Анђа) Вулин (10), Јово (Никола и Стоја) Вулин (11), Милан (Никола и Стоја) Вулин (8), Ђураћ (Никола и Стана) Делић (8), Милица (Никола и Стана) Делић (11), Милош (Илија и Јања) Драгићевић (9), Ђураћ (Срђан и Стана) Дрљача (11), Тодор (Миле и Анђа) Ђумић (13), Марија (Миле и Анђа) Ђумић (10), Драгиња (Миле и Анђа) Ђумић (8), Илија (Миле и Сава) Змијањац (9), Петар (Никола и Мика) Зобеница (9), Даница (Никола и Мара) Јеличић (9), Стево (Јово и Стана) Јеличић (8), Мијат (Илија и Стоја) Јерковић (12), Владимир (Стојан и Сава) Карановић (10), Милош (Милутин и Ђуја) Карановић (12), Илија (Јован и Стоја) Качавенда (12), Пане (Илија и Мара) Качавенда (12), Михаило (Џвијо и Смиљана) Ковачевић (10), Стојан (Јовица и Сава) Ковачевић (12), Душан (Јово и Сава) Ковачевић (7), Стево (Јово и Сава) Ковачевић (9), Бранко (Никола и Стана) Ковачевић (8), Душан (Јован и Стана) Ковачевић (11), Славко (Јово и Софија) Кончар (9), Илија (Раде и Мика) Кљајић (13), Доста (Нико и Мара) Кресоја (11), Драгиња (Нико и Мара) Кресоја (9), Милан (Јован и Стана) Кутлача (7), Миле (Лука и Анка) Мандић (10), Коста (Лука и Анка) Мандић (8), Мара (Тодор и Сава) Мандић (9), Милан (Јово и Сава) Мандић (7), Анђа (Остоја и Марија) Милашиновић (8), Милан (Милутин и Стоја) Милашиновић (9), Никола (Гавро и Аница) Обрадовић (11), Ђорђо (Симо и Дева) Опачић (7), Стоја (Вид и Даринка) Савић (9), Јока (Вид и Даринка) Савић (8), Бранко (Јово и Мика) Стојаковић (7), Петар (Мићо Ковачевић, Боја Шкорић) Шкорић (9), Милош (Миле и Пава) Шкорић (13), Милица (Миле и Пава) Шкорић (10), Илија (Стојан и Ђуја) Штрбац (9), Милош (Лазар и Мика) Штрбац (10), Илија (Лазо и Сока) Шкорић (13) и Драгослав (Лазо и Сока) Шкорић (8) (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 23. februar 1918.).

дјеца су пописана у списку заједно са српском православном дјецом која су отпутовала из котара Бихаћ (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 23. februar 1918.).

Како је број отпремљене дјеце на прехрану из округа Бихаћ константно растао то је постао проблем за организаторе транспорта и домаћине који су прихватили дјецу. Ускоро је транспорт дјеце из овог округа морао бити обустављен. *Средишњи земаљски одбор за заштиту породица мобилизованих и у рату погинулих војника краљевине Хрватске и Славоније* послао је 16. априла 1918. године допис Окружној области у Бихаћу у којем је наведено да овај одбор не може више примати дјецу која се изненада и без договора шаљу на прехрану. Затражено је од окружне управе у Бихаћу да убудуће „прије брзојавно или телефонски сваки пут упита код овог одбора може ли се поједини транспорт отпремити, у коликом броју дјеце и када, пошто су већ пријављена мјеста у Хрватској и Славонији прилично попуњена, нужно је, да се прије отпреме дјеце сачека одговор из овога одбора” (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 16. april 1918.). У допису је посебно наглашено да одбор „неће под никоји увјет у будуће примати дјецу изнад 14 година, нити испод 8 година”, јер „она прва већ нијесу дјеца, а ова потоња су још премалена, те тешко подносе промјену климе и растанак од мајке” (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 16. april 1918.). На крају дописа је наведено како домаћини дјеце убудуће неће „примити нити једне одрасле особе са дјецом, дакле нити њихове мајке, јер овакова одрасла особа зло дјелује на дјецу и за вријеме транспорта и касније, кад су смјештена” (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 16. april 1918.).

У „Исказу прехране”, који је Земаљска влада у Сарајеву упутила 1. јуна 1918. године Великом управном и просвјетном савјету у Сарајеву наводи се да су српско-православна дјеца, која су до тада била отпремљена на прехрану, на основу информација које су стигле од Средишњег земаљског одбора у Загребу у „добром здравственом стању и расположењу”, уз напомену да је „помор дјеце врло незнатан”, те да се „креће у посве наравним границама”. У истом допису се наводи како је „мален број оне дјеце, која су се на позив родитеља повратила кући.” Велики дио исказа посвећен је напомени да се у будућим транспортима дјеца морају адекватно обући и обути, јер је то код дјеце из ранијих транспорта био велики проблем, али и трошак, јер „обитељи доброг срца, које су ту дјецу преузели на исхрану, нијесу у положају, да ту дјецу одјену и обуку.” Такође, наведено је да „Средишњи земаљски одбор у Загребу (...) према потреби може смјестити још 1000 до 1500 дјеце српско-православне”, уз напомену да „смију путовати само она дјеца, која су најмање 10 дана прије наступа пута цијељена против богиња.” На крају исказа је наведено да се „у погледу лијечничког прегледавања дјеце, која путују на прехрану, саопћује да је земаљска влада издала сходне упуте подређеним политичким областима, на које се имају дотични мјесни одбори у тој ствари свагда обраћати” (AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 1. juna 1918.)

Број дјеце, узраста од 6 до 17 година, која су из Босне и Херцеговине транспортована на прехрану креће се између 11.275 и 12.270 (АБиХ, ЗВ БиХ, 4829, 91/16/7–1919; AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, 1. jun 1918.; AUSK, OB Bihać, 3, 1–271, Iskaz o bos. herceg. djeci, koja su radi lakše prehrane smještena u Hrvatskoj

i Ugarskoj; Kolar-Dimitrijević, 1987: 407; Кујовић, 2019: 37; Kolar, 2008: 108–109; Dujmović, 2021: 89–90; Malčić, Gabelica, 2009: 263; Бранковић, Мицић, 2022: 127; Matković, Miloš, 2017: 138; Слијепчевић, 1929 (2017): 233; Бадрљица, 2019: 215; Шовљаков, 2021: 175, 314–315; Užičanin, 2024: 72; Календар Просвета, 1927: 186). Укупан броје дјеце који је отпремљен на прехрану разликује се због мјесеца који се узимао као крајњи за формирање списка, фебруар, април, или септембар 1918. године. Према списку који је обухватио дјецу до 10. септембра 1918. на прехрани је било 12.270 дјечака и дјевојчица из Босне и Херцеговине (Календар Просвета, 1927: 186; Шовљаков, 2021: 315). Од тога броја, из округа Бихаћ, који је био већински настањен српским православним народом, на прехрани је било 2.643 дјечака и дјевојчица. Најмањи број дјеце из округа Бихаћ на прехрани је био из већински српског православног котара Босанска Крупа, њих 310 или 11% (Kolar, 2008: 108; Malčić, Gabelica, 2009: 264; Kolar-Dimitrijević, 1987: 407; Dujmović, 2021: 89; Шовљаков, 2021: 316). Након завршетка Првог свјетског рата, у округ Бихаћ се до 1921. године, од одведених 2.643 малишана, вратило њих 2.074 или 78%, док се 569 није вратило. У котар Босанска Крупа се од одведених 310 дјечака и дјевојчица вратило њих 254 или 82% (Kolar-Dimitrijević, 1987: 407; Kolar, 2008: 108; Malčić, Gabelica, 2009: 268; Dujmović, 2021: 89; Шовљаков, 2021: 316). Један број од 56 дјечака и дјевојчица је остао код удомитеља, док је један број њих преминуо од неке од болести које су биле присутне у то вријеме.⁶

Закључно разматрање

Збрињавање ове дјеце имало је, поред социјалног, и економски карактер. Социјални карактер није потребно много објашњавати, осим да се радило о спасавању дјеце од сигурне смрти усљед глади. Економски карактер огледа се у чињеници, да су подручја у која су дјеца отпремана на прехрану била пољопривредно богате територије, али су оскудијевале у радној снази из разлога јер је српско становништво трпило притиске и прогањано је од стране власти, а хрватско становништво је имало евидентан проблем у здравој мушкој популацији која је највећим дијелом била мобилисана у редове аустроугарске војске. У почетку недостатак мушке радне снаге рјешавао се укључивањем ратних заробљеника, углавном Руса са Источног фронта, међутим, након изласка Русије из рата, тај извор је престао да буде употребљив, па се тражио нови. Испоставило се, да се дио радне снаге може надомјестити и малољетном и слабашном дјецом, која би била „увезена“ из сиромашних и гладних покрајина Босне и Херцеговине. Наравно, искориштавање ове дјеце за рад у богатим селима у која су смјештана, није било примарно, али је било заступљено и представљало је битан фактор у економском смислу уз социјални фактор који је значао њихово збрињавање и прехрану (Kolar-Dimitrijević, 2016: 312; Бранковић, Мицић, 2022: 127–128; Бранковић, 2022: 38–39).

6 Од запаљења мождане опнице преминуо је деветогодишњи Лазо Цвејић из Малог Бадића (Бадрљица, 2019: 226; Шовљаков, 2021: 284).

Страдање дјеце у рату „увијек је колатерална штета.” Међутим, чињеница је, да је губитак живота сваког дјетета ненадокнадив губитак за човјечанство и да представља највећи људски пораз. Дјеца која у ратне страхоте бивају увучена без своје воље и знања шта рат значи, као најрањивија и најосјетљивија категорија буду његова највећа жртва. Први свјетски рат однио је преко 100.000 невиних дјечијих живота у Босни и Херцеговини,⁷ а могао је много више да није било хуманих људи и акције на њиховом спасавању од сигурне смрти кроз транспорт на прехрану у Хрватску, Славонију, Срем, Барању, Бачку и Банат. Активност ових хуманих људи имала је социјални, економски и цивилизацијски значај, не само да су радили на спасавању дјеце из Босне и Херцеговине од сигурне смрти, већ су показали да је и у рату могућа солидарност између различитих религија и нација како би се смириле тензије или ублажила нетрпељивост, а све са једним, хуманим циљем спасавања дјеце без обзира на њихову религијску или националну припадност.

Извори и литература:

Архивска грађа:

- Архив Босне и Херцеговине Сарајево (АБиХ)
- Земаљска влада за Босну и Херцеговину (ЗВ БиХ)
- Трговинска комора Народне Републике Босне и Херцеговине (ТК НР БиХ)
- Arhiv Unsko-sanskog kantona Bihać (AUSK)
- Okružna oblast Bihać (ОВ Бићац)

Објављени извори:

- Бадрљица, Д. П. (2019) Борба за изгладнелу српску босанскохерцеговачку децу у северном Банату крајем Првог светског рата. *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, XI (11), стр. 215–229.
- Срби у колонији. Извори за историју српског народа у Босни и Херцеговини (1878–1918) (2024). Милошевић, Б., Субић Р., Лукић, С. (пр.) Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет.

Штампа:

- Zasijedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list*, XLI/107, Sarajevo 18. maja 1918, str. 2.
- Koliko je djece umrlo u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata?, *Sarajevski list*, XLI/175, Sarajevo 16. augusta 1918, str. 2.
- Put odaslanstva vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list*, XLI/59, Sarajevo 16. marta 1918, str. 3.

⁷ Неки истраживачи наводе да број умрле дјеце достиже 163.000 (Dujmović, 2021: 253; Užičanin, 2024: 84–85)

Литература:

- Бранковић, Б. М. (2016) *Петровац од 1700. до 1918. године*. Бања Лука: Завичајно удружење „Петровац“, Графид.
- Бранковић, Б. М. (2022) Босански Петровац – рат, глад и исељавање. У: Мицић, М., Белица, С., Бранковић, Б. (ур.) *Колонизација војвођанских области (1921–1941)*. Нови Сад: Матица српска, стр. 29–45.
- Бранковић, Б. М., Мицић, М. (2022) *Петровчани српски добровољци и њихово насељавање у Војводину (1914–1941)*. Нови Сад: Сајнос, Удружење „Петровчани“.
- Dujmović, S. M. (2021) *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini (1878–1941)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. Institut za historiju.
- Једна десетогодишњица. Из страшног времена највеће патње (1927). У: Редакциони одбор (ур.) *Календар Просвета 1927*. Сарајево: Друштво Просвета, стр. 185–186.
- Kolar, M. (2008) *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Kolar-Dimitrijević, M. (1987) Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata. У: Šljivo, G. (ur.) *Veleizdajnički proces u Banjaluci*. Banjaluka: Institut za istoriju, str. 399–411.
- Kolar-Dimitrijević, M. (2016) Briga za gladnu djecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvog svjetskog rata, У: Prutki, S. (ur.) *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, str. 311–364.
- Kujović, M. (2010) Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917–1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine. *Historijska traganja*, 6, str. 35–48.
- Лајдингер, Х., Мориц, В., Мозер, К., Дорник, В. (2016) *Прљави рат Хабзбурга: истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*. Предео Милош Казиминовић. Нови Сад, Београд: Прометей, РТС.
- Malčić, H., Gabelica, M. (2009) Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata. У: Tadić, S., Šakota, M. (ur.) *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 231–272.
- Мاستиловић, Д. (2012) *Између српства и југословенства. Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*. Београд: Филип Вишњић.
- Мастиловић, Д. (2019) Континуитет затирања Срба у Босни и Херцеговини у XX вијеку. *Прилози настави српског језика и књижевности*, 8 (8), стр. 75–93.
- Matković, S., Miloš, E. (2017) Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine tijekom Prvog svjetskog rata: primjer suradnje sa Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom. *Historijska misao*, III (3), str. 123–157.
- Mikić, Đ. (2011) *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*. Banjaluka: NUBL.

- Milojević, M. (2018) *Bosna i Hercegovina za vreme Prvog svetskog rata. Crimen*, 1, str. 19–37.
- Милошевић, Б. (2016) *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*. Вишеград: Андрићев институт.
- Перин, Ђ. (1929, репринт издања 2017) *Економски развитак села од 1878. до 1928. У: Слијепчевић, П. и др. (ур.) Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*. Бања Лука, Београд: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Балканолошки институт САНУ, стр. 278–303.
- Перишић, М. (2014) *Сарајевски атентат – повратак документима*. Вишеград: Андрићев институт.
- Пилиповић, Р., Бранковић, Б. М. (2021) *Уједињење српских црквених области у обновљену Српску православну патријаршију 1918–1924. године*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет.
- Слијепчевић, П. (1929, репринт издања 2017) *Босна и Херцеговина у Светском Рату. У: Слијепчевић, П. и др. (ур.) Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*. Бања Лука, Београд: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Балканолошки институт САНУ, стр. 219–277.
- Ђоровић, В. (1920) *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског Рата 1914–1918*. Београд, Сарајево: И.Ђ. Ђурђевић.
- Užicanin, S. (2024) *Preživjeti rat – prehrambene muke stanovništva Bosne i Hercegovine 1917. godine. Historijska misao*, 8, str. 59–88.
- Hrabak, B. (1990) *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Šehić, N. (1991) *Bosna i Hercegovina 1918–1925. – privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Шовљаков, М. (2021) *Глад у Босни и Херцеговини и смештање 10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920*. Бања Лука, Нови Сад: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Војводине, Историјски архив Ужице.

Boško M. BRANKOVIĆ, PhD

CHILDREN FROM BOSANSKA KRUPA ON FOOD RELIEF DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary: Based on archival material preserved in the Archives of the Una-Sana Canton in Bihać and relevant literature, the author presents a list of Serbian Orthodox children from the district of Bosanska Krupa, in the Bihać region, who were transported for nourishment to Croatia, Slavonia, Syrmia, Banat, Bačka, and Baranja in four groups during January and February of 1918. According to existing research, scholars have concluded that 310 boys and girls from this district were sent away for nourishment, and 254 of them returned. These figures suggest that the preserved lists are a valuable historical legacy, as they record by name 176 boys and girls aged 7 to 13, along with the names of their parents.

Keywords: First World War, Bosanska Krupa, Serbian Orthodox children, register, food relief.

Прегледни рад

ИЗМЕЂУ МАЂАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ И НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ: СТРАДАЊЕ ДЕЦЕ ИЗ СИРИГА ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Анстракт: Први масован злочин на подручју окупиране Краљевине Југославије почињен је у Сиригу, априла 1941. године. У овом селу у Бачкој свој дом пронашли су после Великог рата српски ратни ветерани, добровољци и колонисти из Босне, Херцеговине, Баније, Лике, Кордуна, Далмације и Црне Горе. Ипак, улазак мађарских окупационих трупа прекинуо је нов живот досељеника када је 13. априла 1941. године стрељано преко стотину Сирижана, без суда и пресуде. Преживели су махом депортовани у своје родне крајеве који су се претежно налазили у Независној Држави Хрватској. Судбина избегнута у Сиригу, дочекана је у јамама, логорима и масовним покољима широм Босанске Крајине и Херцеговине. Прича о деци из Сирига која су избегла смрт у мађарској окупационој зони, али не и у селима својих предака у Независној Држави Хрватској, биће испричана у овом раду заснованом на основу пописа цивилних жртава Музеја жртава геноцида, сећања преживелих и релевантне историографске литературе.

Кључне речи: Сириг, деца, Независна Државе Хрватска, злочин, мађарска окупација.

1. ПРВИ МАСОВНИ ЗЛОЧИН У ОКУПИРАНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ – СИРИГ

На двадесетак километара северно од Новог Сада налази се село Сириг. Формирали су га добровољци 1927. године. Први грађани, оснивачи села, потичу са територија Босне, Херцеговине, Баније и Кордуна, Лике, Далмације, Црне Горе и Италије. Првобитно су насељени у Вајску, Бођане и Банатски Соколац, да би након поплава 1924. и 1926. године затражили да им се додели друга земља. По свом настанку, Сириг је био један од најмлађих насеља на

1 Музејски сарадник у Музеју жртава геноцида, moljskim@gmail.com

територији Бачке. Први масовни злочин над цивилима у Другом светском рату на тлу Краљевине Југославије догодио се управо у овој колонији, 13. априла 1941. године. Колонија Сириг имала је 1941. године 1.450 становника.²

Наиме, након војног пуча извршеног 27. марта, Врховна команда Немачке приступила је кажњавању Краљевине Југославије 6. априла 1941. године. Упркос томе што је 12. децембра 1940. године потписала Уговор о сталном миру и вечитом пријатељству са Краљевином Југославијом чији је члан I гласио: *Између Краљевине Мађарске и Краљевине Југославије биће трајан мир и вечито пријатељство*³, кажњавању се придружила и Хортијева Мађарска. Мађарска није дочекала вест о одмазди Краљевине Југославије над Мађарима која би могла да буде повод за напад, али јесте дочекала настанак Независне Државе Хрватске 10. априла 1941. године који је из њеног угла тумачен као престанак постојања Југославије. Влада је истог дана одобрила заповест регента Миклоша Хортија о ратним операцијама у области Délvidék (Јужни крајеви). Иако се радило о класичној окупацији туђих територија, Мађарска је своју политику правдала исправљањем тзв. тријанонске неправде и реституцијом својих територија.⁴ За непуну четири дана, без борбе, заузели су Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје. Северни делови Југославије постали су после окупације јужни крајеви Мађарске. У Сомбору је сахрањен ковчег Југославије, а у Суботици, Сенти и Србобрану погребно предузеће *Будимпешта–Рим–Берлин* делило је у виду *летака смртовнице за државу која је умрла након 23 године нејаког живота*.⁵

Тих ратних дана, повлачећи се према Новом Саду, делови Прве армије југословенске војске оставили су у Сиригу један противтенковски вод, са задатком да штити одступницу своје главнине. Троја оклопна кола као претходница моторизованог корпуса мађарске окупаторске војске приближила су се селу у јутарњим часовима 13. априла. Тада је отпочела противтенковска паљба услед које су уништена двоја борна кола мађарске војске заједно са посадом.⁶

Овај сукоб употребили су чланови народне страже, немзетери (*nemzet őr* – народни стражар) и мађарска окупациона војска као повод да изврше одмазду над становништвом Сирига. Поред тога, као додатан разлог навели су да су становници Сирига подигли утврђење на прилазу села, да је у селу постојало митраљеско језгро и да су Сирижане могли истерати једино запаљивим бомбама. На ледини поред пута, на улазу у село из правца Србобрана, управо на месту где се данас налази споменик, истерано је 683 становника села

2 (Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини: 1941–1944. Књ. 1, Бачка и Барања, 2020: 52).

3 Први члан Уговора о вечном пријатељству. (Klajn, 1991: 158).

4 (Kasaš, 1996: 210).

5 (Šajti, 2010: 123).

6 Трећа су се повукла, а противтенковски вод упутио се са својом главнином у правцу Новог Сада.

(417 деце и 266 одраслих), којима је наређено да поздраве мађарску војску.⁷ Мађарске окупационе трупе стигле су у Сириг на 169 камиона и тенкова отворивши пушчану, митраљеску и топовску паљбу на сакупљено и мирно становништво. После пет минута колико је трајао овај злочин, започет је лов на преживеле. Многи Сирижани преживели су захваљујући заклону у колонијама Степановићево и Старо Ђурђево. Побијено је 111 голоруких Сирижана. Стрељано је 39 деце до 18 година, 61 лице између 18 и 60 година, и 11 старих лица. У наведени број спадају и жртве које су сутрадан убили немзетери, као и тешки рањеници који су такође наредног дана били убијени. Тог дана убијен је 31 становник.⁸

Поред масовног стрељања, жртве су убијане многобројним садистичким методама попут гурања прстију у носнице; пререзивања гркљана; сечења руку до лаката, а затим ушију, носа, мошница; бацања у Дунав. О нивоу садизма овог злочина говори и једно сведочанство које је сачувала Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини: *Међу жртвама које су побијене било је и таквих које су показивале још знаке живота, а које смо ми радници да не би закопали човека, жену или дете још у животу, аишовима секли главе, односно ударили по глави док жртва није издахнула и тек тада је бацили у јаму.*⁹

Преживели колонисти Сирига и Старог Ђурђевога пребачени су из Новог Сада скелом у Петроварадин, тадашњу Независну Државу Хрватску. Оскудни подаци о овим исељеницима могу се пронаћи и у извештају Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача у Војводини у ком остаје непотпун списак страдалих у НДХ и једна реченица у којој се не види ко су крволоци о којима се пише: *И они јадници који су се спасли од фашистичких куришума у Бачкој били су предати као звери на милост и немилост крволацима у осталим деловима наше домовине.*¹⁰

Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини утврдила је да су приликом уласка окупаторске војске извршени следећи злочини: масовно интернирање и депортовање; масовно затварање и зверско мучење; масовно осуђивање на смрт и тамницу; масовно и насилно одвођење на смрт и тамницу; масовно и насилно одвођење на војну службу и на најтеже и по живот убиствене радове.¹¹ Сви злочини извршени су на исти начин, по унапред утврђеном и разрађеном плану са одређеним циљем.

2. ДЕПОРТАЦИЈА

Присилно исељење српског становништва у окупираној Бачкој одвијало се у три периода. Првим је руководила команда III мађарске и он је трајао од

7 Сириг је имао тада 1.280 становника. Осталих 597 становника није изашло.

8 (Мицић, 2021: 141).

9 Архив Војводине (АВ), Фонд 138, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, 9, Сведочење Мирке Ердељан.

10 (Његован, 2014: 41).

11 (Његован, 2011: 84).

уласка окупатора априла 1941. до 20. маја 1941. године. Истог тог датума на снагу је ступила строго поверљива наредба генерала Беле Новаковића од 13. маја 1941. године број 1477/41 која се односила на питање логора и дотицала исељавања. На тај начин обележен је почетак другог периода присилног исељавања који је трајао до 15. августа и којим је руководила војно-административна групна команда јужне војске. Последњи, трећи период, водила је управа цивилне власти од 15. августа до краја окупације. Док су прва два периода била усмерена против српског становништва и пропраћена многобројним зверствима и првим таласом масовних злочина у окупираној Краљевини Југославији, трећи период представља појединачна исељавања становништва изузет јеврејског.¹²

Дан након почетка мађарске војне агресије на Краљевину Југославију, 11. априла, издато је Наређење начелника Генералштаба о увођењу војне управе на окупираним југословенским територијама под називом *Поверљива војно-управна наредба бр. 1*. Управо тај документ предвиђао је поступање према становништву, интернирање, тзв. пацификацију територије, преко суђење, логорисање, протеривање колониста, досељавање Мађара, сакривање злочина. Након тога, у поверљивој војно-управној наредби бр. 5 од 22. априла 1941. године захтевано је да се колонисти који живе у пограничним местима са претежно мађарским становништвом протерају са својих огњишта, али не говорећи где.¹³ Све то водило је ка крајњем циљу – успостављању етнички чисте нове-старе Мађарске. Такав план представљен је 27. априла 1941. године грађанима Новог Сада следећом наредбом: *Сва она лица српске, босанске, црногорске итд, те циганске народности, надаље Јевреји, који пре 31. октобра 1918. године нису имали општинску завичајност на подручју Велике Мађарске / без Хрватске /, а нису ни потомци оваквих лица, т.ј. усељеници или колонисти, дужни су напустити подручје државе у року од три дана почевши од 28. о.г. о.м. у 0 сати. На иселење обавезни могу собом понети, осим драгоцености – оне покретности, које собом могу однети, надаље толико готово новца, колико је за покриће најнужнијих издатака насталих са исељењем потребно. Сваки исељеник је дужан држати се путног правца у Србију преко Петроварадина, те подручје Хрватске преко Митровице за један дан напустити.*¹⁴

Иако је било предвиђено да буду депортовани сви они који су на тло Бачке дошли након 31. октобра 1941. године, исељени су сви они који нису рођени у Бачкој или чији су родитељи били колонисти. Интернирани су старци, жене, деца, болесници, труднице, иако је по наредби војног команданта генерала Ференца Бајора за њих захтевана поштеда.¹⁵ Депортације су одвијане у правцу унутрашњости Мађарске (логоре Шарвар, Барч и Нађкањижа), преко Дунава

¹² (Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини: 1941-1944. Књ. 1, Бачка и Барања, 2020: 47).

¹³ (Његован, 2014: 7).

¹⁴ (Klajn, 1991: 16).

¹⁵ (Klajn, 1991: 48).

(Петроварадин, Зимовник, Бегеч, Бачка Паланка, Бачко Ново Село), али и у Независну Државу Хрватску где су често депортирани жене и децу, док би мужеви били послати у логоре или у Србију.¹⁶ У пар минута читав народ морао је да скупи оно што у рукама може да понесе и пође у непознато. Забележени су случаји пљачке током депортације; каменовање и вређање колоне избеглица у селима која су подржавала мађарског окупатора; звоњава католичке цркве у знак спровода у моментима кад су интернирци укрцани у вагоне. Посебна врста мучења представљао је транспорт железницом. У вагоне из ког није било изласка, улазио је несразмерно велики број људи који су се у њему гушили. Без воде, хране, ваздуха, места где ће обавити физиолошке потребе, шансе за опстанак у путовању које је трајало данима, сведене су на минимум. Од 26. маја окончано је протеривање и добровољно исељавање у Хрватску због непостизања споразума са владом НДХ.

Посебан проблем био је што се међу тим изгнаницима налазило мноштво мале деце. Колико је била неусклађена координација мађарских и усташких окупационих снага приликом пребацивања избеглица показује и један извештај заповедника хрватског усташког стожера у Петроварадину који је о новонасталој ситуацији обавестио лично поглавника Павелића 22. априла 1941. године: *Мађарска власт почела је данас ујутро протеривања из Н. Сада и са територије бивше Војводине и сви они који нису рођени на тој територији пребацију се у Петроварадин. Овдје постаје толико неодржив положај да молимо да се ступи у везу са Мађарском владом да би се то протјеривање извршило неким системом. Људи се протјерују без икаквих исправа, а нама је немогуће давати толике пропуснице. Молимо за упутство шта да радимо.*¹⁷

3. ДЕЦА СИРИГА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТскоЈ

Говорећи о геноциду над децом у НДХ, Владимир Дедијер истакао је у свом делу *Ватикан и Јасеновац* само неке од метода којима су убијана деца попут стрељања, клања ножевима, секирама, спаљивања у домовима, крематоријумима, кување у котловима, дављење, бацања у јаме и пећине, сатирање глађу, жеђу, хладноћом, тровање каустичном содом и слично. Да је и сама католичка црква одобравала геноцидну политику чак и према деци, Дедијер је приказао цитирајући Дионизија Јурчевића, усташу и свештеника у специјалном Павелићевом и Артуковићевом верском одсеку: *Данас није грехота убити и мало дијете које смета усташком покрету. Немојте мислити*

16 Оваква депортација преко Дунава окарактерисана је као посебна повреда међународног права јер сваки окупатор има извесно право на имовину и особу припадника окупираниог подручја, али та права над њим може извршавати само на подручју своје моћи. Самим тим, иако је НДХ у истом савезу са Мађарском, депортујући колонисте из Бачке на њену територију, угрозила је неповредивост и поредак територије ове такозване државе коју је Мађарска признавала. Осим тога, исељеници су до треће територије, Србије, праћени уз оружану пратњу преко НДХ.

17 (Milošević, 1981: 75).

*што сам ја свештеник да не могу узети стројницу у своје руке и таманити све до колијевке, све оно што је против усташке власти и државе.*¹⁸

У многим питањима НДХ опонашала је нацистичку Немачку, да би је на плану геноцида надмашила. За разлику од нациста, који су оформили један систем безличног истребљења људи у крематоријумима и гасним коморама, геноцид на тлу Независне Државе Хрватске праћен је готово ритуалним убиствима на јавним местима и крајње садистичким иживљавањима над жртвама.¹⁹

Одређен број преживеле деце из Сирига окончао је свој живот управо у Независној Држави Хрватској. Иако су већински одлазили у родна места својих очева и мајки не би ли побегли од мађарског окупатора, усташки режим многи нису преживели. Према подацима пописа Музеја жртава геноцида и монографије *Сириг*, на територији Независне Државе Хрватске током Другог светског рата убијено је 53 деце до 18 година која су рођена у Сиригу и/или која су били становници ове колоније. Страдалих девојчица и девојака било је 28, а дечака и момака 25. Страдали су у јамама у близини Ливна попут Равног Долца и Развале, али и у директном терору усташа широм територије Босне, Херцеговине и Хрватске. Да су злочини били планирани и припремани, показује и чињеница да је још пре почетка рата усташка организација извршила попис и утврдила прецизан капацитет појединих крашких јама на територији Хрватске и Херцеговине. Постављене су и ознаке на електричним стубовима као и само усташама позната обележја која су водила до јама.²⁰ Тако се из фонда НДХ сазнаје да је *капацитет јама у Билећком крају измјерен да 75 јама могу примити до 8.000 људских тела.*²¹

У извештајима Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини могу се пронаћи подаци о деци која су из Сирига депортована у Независну Државу Хрватску, као и о одраслима. Специфично је да се ретко помиње зашто је део ових избеглица напустио НДХ и упутио се у Србију, односно нису учестали документи у којима се помиње усташки терор као разлог промене локације или окупационе зоне. Са друге стране, у изворима је често бележено да усташке власти нису правиле никакве сметње приликом преласка из мађарске окупационе зоне у Срем и да су их несметано пуштале да оду у родна места.

О Бабић Босиљки, девојци из Грабовца која се населила у Сиригу, а избегла у НДХ, остала је пријава њеног оца Душана у којој стоји да је: *Од хрватских власти/усташа/добила дозволу да може отпутовати у Босну, село Пишталине, срез Цазин. Моја кћи пала је као жртва од стране казнене експедиције како сам ја то навео у пријави/убиство.*²²

18 (Dedijer, 1987: 411).

19 (Курдулија, 1994: 9).

20 (Курдулија, 1994: 9).

21 (Lastavica, 2008: 32).

22 (AB), Фонд 138, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, 302, Сведочење Душана Бабића.

Пишталине представљају једно од места где је страдао највећи број деце из колоније Сириг. Ово село налази се средњем Поуњу Босанске Крајине. Године 1941. већински српске Пишталине имале су 1700 становника.²³ О усташкој власти током Другог светског рата у овим крајевима говорио је у свој књизи Бранко Бокан: *Уживали су да одсјецају главу и одвајају од тијела жртве: сјекли су уши, нос, језик, вадили очи, парали утробе, ломили ноге и руке, знали су да кољу, али не и докољу, па се жртва мучила и по неколико часова.*²⁴ У кућама Жарка Мандића, Гојка Роквића, Милана Бабића, Миле Зорића Шоше, Јована Зељковића, Миле Бурсаћа и Миле Рашете усташе су током 1941. године извршиле масовне злочине. Наиме, одлучено је да ће баиш те куће бити места где ће бити извршена егзекуција и паљење тела жене, деце и старца српске националности из села Пишталине. Од самог јутра усташе су обилазиле село и српске куће, крали предмете, силовали и вршили појединачна убиства. Предвече, када би народ био довољно застрашен, али и када би мислио да су зверства тог дана окончана, тада би нова група усташа преузимала свој задатак. Жене и деца били би одведени испред куће која је означена као место злочина. Одмах су убијана деца чије би лешеве први били бачени унутар куће, да би након тога уследило злостављање мајки, старије деце и старца. Убрзо би и они били затворени у кућу на коју би био осут плотун из пушака. Како нико не би остао жив, усташе су на мртвим и полуживим људима употребљавале секире и чекиће. Као последњи корак у оваквим убиствима доношена је слама, убрзо бачена по жртвама, а кућа заједно са свим телима паљена. Четврта група становника села Пишталине настрадала је у кући Миле Зорића Шоше. Међу измасакуираним и спаљеним телима налазила су се и деца Зељковић Сава рођена у Сиригу која су након злочина 13. априла 1941. године депортована у Пишталине: Ђорђе (1), Рада (2) и Радојка (4).²⁵ С обзиром на то да је породица Зељковић пре рата имала 219 чланова, а да је током рата изгубила њих 181 у Пишталима, односно 82,3 процента, сматра се једном од најстрадалнијих.²⁶ Свеукупно, Пишталине су изгубиле 73 посто становништва, односно 1.243 становника од предратних 1.700.²⁷

Такође, о размерама страдања најмлађих становника Сирига говоре и многобројна сведочанства родитеља који 1945. године траже своју децу за коју ће се испоставити да су жртве усташког терора. Један од таквих примера јесте случај породице Тркуља чији се чланови Љубомир (5), Деса (8) и Вера (10) првобитно воде као нестали са последњим трагом у Кулен Вакуфу.²⁸ За разлику од њих о трагичној судбини породице Стојановић или Стојанац, знало се и 1945.

23 (Bokan, 1984: 16).

24 (Bokan, 1984: 23).

25 У Бокановој књизи наводи се да је у моменту страдања Ђорђе Зељковић имао 5, Раде Зељковић 9, а Радојка Зељковић 2 године.

26 Bokan, 1984: 65).

27 Bokan, 1984: 66).

28 (AB), Фонд 138, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, 618, 619, 620, Депортација породице Тркуља.

године. Сви чланови ове породице, Стана (16), Госпава (13), Добрица (9), Лука (18), Боја (25), Драгиња (24), Даница (22), као и њихова мајка Станојевић Мара (54) бачени су у јаму Развала, код Ливна. С обзиром на то да је отац породице Стојановић, Никола (60) умро услед логорских патњи и глади у логору Шарвар, ниједан члан Стојановића није преживео Други светски рат.²⁹ Пописана су и друга лица која се 1945. године воде као нестала на територији Независне Државе Хрватске, да би кроз попис жртава и његову ревизију, Музеј жртава геноцида приложио списак страдале деце из Сирига на овој територији, који ће се налазити у прилогу на крају рада, уз напомену да он није коначан.³⁰

3.1. ЈАМА РАВНИ ДОЛАЦ

Јама Равни Долац налази се на Динари, изнад Доњих Рујана у општини Ливно, срезу Гламоч. Усташе су 30. јула 1941. године из села Оџак, Лиштани, Горњи и Доњи Рујанн бациле у ову јаму 218 Срба, мушкараца, жена и деце. Од тада она представља гробницу 205 душа, међу којима се налази шесторо деце депортоване из Сирига. У овој безданици дубине 46м и промера 10х7м, преживело је само 13 жена и један мушкарац који су из ње извучени по наређењу Италијана после више од четрдесет дана.³¹ Хранили су се кишом, сопственом мокраћом и остацима хране коју је понеко од жртава понео са собом, надајући се да их усташе шаљу у Србију. Друга јама у коју су бачена деца из Сирига јесте Развала, такође у општини Ливно, дубине 34м. У њу су бачене 83 жртве, од чега је жена било 58.³²

Међу четрнаесторо преживелих из јаме Равни Долац била је и Љуба Коњикушић која је као седамнаестогодишња девојка преживела пакао јаме и прва била извучена из ње и чије је крајње потресно сведочанство у овој безданици сачувано у књизи *Огњена Марија Ливанска*. Да су Бачковићи и Бошковићи, породице из Сирига, били међу првим породицама баченим у Равни Долац, сазнајемо захваљујући њој: *Прозваши прво фамилију Гламочке Лалић и без испита је вратише натраг у село. Послим Бошковиће, Бачковиће и редом. Воде иг, не видимо из пећине куд иг воде и шта са њима раде. Не чујемо пушке, не чујемо лелек — ништа.*³³ Мучеништво српског народа у јами и погибију петнаестогодишњег дечака, Јова Бачковића, рођеног 1926. године у Бођанима код Оџака у Бачкој, испричала је 1990. године Божана Боја Лалић: *И нису туђи но све наши сељаци, комшије — они нас побише и побацише у јаму. (...) Најпослим бомбе! Мили боже, разносе месо, одлићу главе, руке, ноге.*

29 (AB), Фонд 138, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, 1118, 1119, 1120, 1121, 1122, 1123, 1124, 1125, 1126, Депортација породице Стојановић.

30 Попис жртава Другог светског рата доступан је на сајту Музеју жртава геноцида: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/Voj.pdf> приступљено: 19. 5. 2025.

31 (Dedijer, 1987: 374).

32 (Lastavica, 2008: 192-193).

33 (Симоновић, 2014: 97).

Запамажу поред мене Јово Бачковић и Ђоко покојнога Павла Лалића. (...) Ђоко, кукавац, издану брзо, има га Бог на уму да се не мучи. За њим наскоро и Јово Бачковић и многи други - преполовисмо се.³⁴ Такође, у свом казивању Боја Лалић сачувала је сећање на Јова и Ђорђа Лалића, бебу, једну од најмлађих жртава, чија се мајка сукобила са усташама: Миле и Ђорђе Лалић, моји рођаци ближњи, били су богме стасали за регруте. (...) Били момци као ласте и усташе се, зар, бојале да им не утеку па из свезаше. (...) Казивали послим да је једнога убило из пушке па тај у јаму повукао и онога другог... Драгиња Лалић, рођена Шуњка, жена покојног Бранка Лалића, носила је у наручју двогодишњег сина. Кад је дошла над јаму и схватила шта је чека, бацила је сина на страну и ухватила се у коштац са усташом Марком Бараћем, покушавајући да и њега повуче са собом у јаму. Тако би, изгледа, и било да нијесу остали притрчали и припуцали из пушака и пиштоља на њу те свог друга курталисали из загрљаја ојађене мајке. Драгиња је у самртном ропцу полетјела у јаму, а за њом су одмах бацили и њеног двогодишњег сина.³⁵

4. ЗАКЉУЧАК

Колонија Сириг једна је од најстрадалнијих места окупиране Бачке. Ово село представља прву тачку на мапи масовних злочина у окупираној Југославији. Ипак, трагедија Сирига ту се није зауставила. Преживело становништво депортовано је у логоре широм Мађарске, али и у Независну Државу Хрватску. Међу њима налазио се и велики број деце која су се упутила са преживелим члановима својих породица у места у којима су живели пре доласка у Сириг. Уместо спаса од мађарског окупатора, према попису Музеја жртава геноцида, од усташке руке погинуло је 53 деце до 18 година.

Страдала деца из Сирига губила су своје животе готово широм читаве Независне Државе Хрватске. Најмасовнија страдања била су у Пишталинама, где су спаљена са осталим мештанима, затим у јамама Равни Долац и Развала покрај Ливна. Ту се бруталност усташких злочина над Србима приказала у још стравичнијој димензији. Злочини су вешто планирани, а познато је да су усташке групе у иностранству припремале прецизне и педантне информације о подацима и димензијама јама у будућој НДХ. У извештају Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини примећује се да родитељи или чланови родбине који су тражили децу депортовану из Сирига у Независну Државу Хрватску дуго нису знали за њихову даљу судбину. Овај рат и још увек непотпун попис жртава рата 1941–1945. године, тежи да на објективан и егзактан начин прикаже истину о животу и смрти деце која су преживела злочин у Сиригу, али не и Независну Државу Хрватску, као и да пружи допринос у процесу формирања културе сећања на њих, њихово страдање и почињени геноцид.

34 (Симоновић, 2014: 116).

35 (Симоновић, 2014: 126).

СПИСАК СТРАДАЛЕ ДЕЦЕ ИЗ СИРИГА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ

1. Бабић (Душан) Босиљка, рођена 1927. године, Српкиња, убије је усташе 1941. године у директном терору у Љусини (0672029004)
2. Бабић (Лазар) Бранко, рођен 1923. године, Србин, убијен 1941. године у директном терору у Босанској Крупи (0671027034)
3. Бачковић (Лука) Богољуб, рођен 1934. године у Сиригу, бациле га усташе 1941. године у јаму Равни Долац, Ливно
4. Бачковић (Лука) Боја, рођена 1932. године у Сиригу, бациле је усташе 1941. године у јаму Равни Долац, Ливно
5. Бачковић (Лука) Јово, рођен 1926. године у Бођанима, Озаци, бациле га усташе 1941. године у јаму Равни Долац, Ливно
6. Бикић (Тома) Раде, рођен 1926. године, Србин, погинуо 1943. године при депортацији, Сутјеска (0670026003)
7. Бокан (непознато) Мика, рођена 1932. године, Српкиња, убијена 1942. године у директном терору, непознато (0671027026)
8. Бокан (Ђура) Милица, рођена 1930. године у Сиригу, убије је усташе 1941. године у селу Перна, Босанска Крупа
9. Бошковић (Реља) Анђа, рођена 1924. године у Бођанима, бациле је усташе 1941. године у јаму Равни Долац, Ливно
10. Веселица (Мане) Ката, рођена 1928. године, Српкиња, убије је усташе 1941. године у масовном покољу, непознато (0406265005)
11. Вујичић (Васо) Коста, рођен 1941. године, Србин, убије га усташе 1941. године у масовном покољу, Врбица, Ливно (0671027007)
12. Ђукић (Павле) Милош, рођен 1928. године, Србин, убије га усташе 1941. године у масовном покољу у Миостраху
13. Зеленовић (Милан) Десанка, рођена 1926. године, Српкиња, погинула 1942. године при депортацији, Сутјеска (0671027097)
14. Зељковић (Саво) Ђорђе, рођен 1940/41. године у Сиригу, Србин, спалиле га усташе живог 1941. године у директном терору, Пишталине, Гомиле, Цазин (0670026038)
15. Зељковић (Саво) Раде, рођен 1939. године у Сиригу, Србин, спалиле га усташе живог 1941. године у директном терору, Пишталине, Гомиле, Цазин (0670026037)
16. Зељковић (Саво) Радојка, рођена 1937. године у Сиригу, Српкиња, спалиле је усташе живу 1941. године у директном терору, Пишталине, Гомиле, Цазин (0670026036)
17. Јакшић (Лазо) Драгица, рођена 1938. године, Српкиња, убије је усташе 1943. године, непознато, Бихаћ (0863054016)
18. Јапунца (Симо) Вера, рођена 1935/36. године у Сиригу, Српкиња, убије је усташе 1941. године у масовном покољу у Штрикади (0670026089)
19. Кисо (Илија) Раде, рођен 1939. године, Србин, убије га усташе 1941. године, непознато, Црни Луг, Грахово
20. Којић (Милан) Милосава, рођена 1925. године, погинула 1943. године при депортацији у Гацку (0670026080)

21. Кончар (Милан) Станка³⁶, рођена 1933. године, Српкиња, нестала 1943. године, непознато, Босна (0670026093)
22. Лалић (Бранко) Јово, рођен 1940/41. године, Србин, убиле га усташе у масовном покољу 1941. године у Рујанима, бачен у јаму Равни Долац (0672028043)
23. Лалић (Лука) Ђорђе, рођен 1923. године у Доњим Рујанима, Ливно, усташе га бациле 1941. године у јаму Равни Долац код села Доњи Рујани, Ливно
24. Лукач (Илија) Петар, рођен 1925. године, Србин, погинуо 1942. године при депортацији у Бања Луци (0671027107)
25. Мареш (Ђурађ) Ковиљка, рођена 1930. године у Сиригу, убиле је усташе 1941. године у селу Пишталине, Цазин
26. Мијић (Илија) Јела³⁷, рођена 1933. године, Српкиња, убиле је усташе у затвору у Босанској Крупи (0670026052)
27. Мијић (Илија) Милан, рођен 1931. године, Србин, убиле га усташе 1941. године у затвору у Босанској Крупи (0670026051)
28. Мијић (Илија) Татјана, рођена 1933. године у Сиригу, убиле је усташе 1941. године у селу Пишталине – Гомиле, Цазин
29. Мијић (Илија) Тина, рођена 1929. године, Српкиња, убиле је усташе 1941. године у затвору у Босанској Крупи (0670026050)
30. Момчиловић (Тодор) Раде, рођен 1939. године, Србин, умро 1943. године при депортацији у Слуњу (0671027044)
31. Наранчић (Стојан) Душан, рођен 1929. године, Србин, погинуо 1944. године при депортацији у Вргинмосту (0671027083)
32. Наранчић (Стојан) Радивој, рођен 1932. године, Србин, убиле га усташе 1943. године при депортацији у Дољанима (0671027084)
33. Ожеговић (Гојко) Илија, рођен 1938. године, Србин, убиле га усташе 1943. године, непознато, Грмеч (0671027033)
34. Пилиповић (Милан) Марија, рођена 1931. године, Српкиња, убиле је усташе 1944. године, непознато, Кулен Вакуф (0670026058)
35. Пјевац (Никола) Душан, рођен 1930. године у Сиригу, убиле га усташе 1941. године код Глине
36. Релић (Милан) Стево, рођен 1927. године, Србин, погинуо 1942. године при депортацији, Мартин брод (0671027106)
37. Савић (Лазар) Милош, рођен 1935. године, Србин, убиле га усташе 1941. године у затвору, Гацко (0670026006)
38. Сворцан (Митар) Јован, рођен 1929. године, Србин, убиле га усташе 1941. године у директном терору, непознато (0670026032)
39. Смиљенић (Петар) Мара, рођена 1924/26. године у Вајској/Оџаци, Српкиња, убијена 1941. године, бачена у јаму, Буковица, Цазин (0671027039)
40. Стојанац (Никола) Госпава, рођена 1932/34. године у Сиригу, Српкиња, убиле је усташе 1941. године у масовном покољу, бачена у јаму Развала код села Горњи Рујани (0672028078)

³⁶ Према подацима књиге *Сириг*, Кончар (Милан) Станка, рођена је 1934. године у Сиригу, а усташе су је убиле 1943. године у Злопољцу, Бихаћ

³⁷ Према подацима књиге *Сириг*, Мијић (Илија) Јела, рођена је 1937. године у Сиригу, а усташе су је убиле 1941. године у селу Пишталине – Гомиле, Цазин

41. Стојанац (Никола) Даница³⁸, рођена 1927. године, Српкиња, убиле је усташе 1941. године у масовном покољу, Рујани (0672028075)
42. Стојанац (Никола) Добрила, рођена 1935/37. године у Сиригу, Српкиња, убиле је усташе 1941. године у масовном покољу, бачен у јаму Развала код села Горњи Рујани (0672028079)
43. Стојанац (Никола) Драгиња, рођена 1923. године, Српкиња, убијена 1941. године у директном терору, Рујани (0672028074)
44. Стојанац (Никола) Лука, рођен 1924/26. године у Бођанима, Озаци, Србин, убијен 1941. године у директном терору, бачен у јаму Развала код села Горњи Рујани (0672028076)
45. Стојанац (Никола) Сава/Савка, рођена 1932. или 1938. године, убиле је усташе 1941. године у масовном покољу, бачена у јаму Развала код села Горњи Рујани (0672028080)
46. Стојанац (Никола) Стана, рођена 1930. године у Сиригу, Српкиња, убиле је усташе 1941. године у масовном покољу, бачена у јаму Развала код села Горњи Рујани (0672028077)
47. Стојановић (НН) Марија, рођена Лалић 1926. године у Доњим Рујанима, Ливно, усташе је бациле 1941. године у јаму Развала код села Горњи Рујани, Ливно
48. Тркуља (Славко) Вера, рођена 1931. године у Сиригу, убиле је усташе 1941. године у Кулен Вакуфу
49. Тркуља (Славко) Деса, рођена 1935. године у Сиригу, убиле је усташе 1941. године у Кулен Вакуфу
50. Тркуља (Славко) Љубомир³⁹, рођен 1938. године у Сиригу, убиле га усташе 1941. године у Кулен Вакуфу
51. Чомић (Милош) Смиља, рођена 1933. године, Српкиња, убијена од усташа 1941. године, непознато (0670026067)
52. Чомић (Михајло) Љубо, рођен 1924. године, Србин, убијен 1941. године у затвору у Сремској Митровици (0670026046)
53. Шевић (Богдан) Илија, рођен 1935. године, Србин, нестао 1941. године, непознато, Босна (0670026097)

38 Девет чланова породице Николе Стојановића усташе су убиле бацивши их у јаму Развала те је ова породица, према броју чланова, остала запамћена као најстрадалнија. Стојанац Даница на попису у књизи *Сириг* помиње се највероватније као Стојановић (Никола) Драгица, рођена 1924. године у Бођанима, Озаци, коју су усташе бациле 1941. године у јаму Развала код села Горњи Рујани, Ливно.

39 Отац Вере, Десе и Љубомира Тркуље, Тркуља (Ђуро) Славко, рођен је 1906. године у Кулен Вакуфу. Умро је у логору у Суботици 1941. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Необјављени извори:
 - Архив Војводине
- Објављени извори:
 - Музеј žrtava genocida, Popis žrtava rata 1941–1945, chrome-extension://efaidnbmninnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/Voj.pdf (датум приступа: 19. 5. 2025. године)
 - Његован, Д. (2011) *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини. I група масовних злочина: улазак мађарске војске у Бачку и Барању: 1941*, Нови Сад: Прометеј, Мало историјско друштво.
 - Његован, Д. (2014) *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944. VII група масовних злочина: депортација*, Нови Сад: Прометеј, Мало историјско друштво.
 - *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини: 1941-1944. Књ. 1, Бачка и Барања (2020)*, Нови Сад: Архив Војводине, Прометеј.

Литература:

- Boka, B. (1984) *Tragom prošlosti i borbe: Pezna Prištine i Čojluk u NOB-i 1941-1945. godine*, Zemun: Boka Goluba Branko.
- Вујановић, Ђ; Вујановић, Б. (1997) *Сириг: 1927-1997*, Нови Сад: Змај.
- Dedijer, V. (1987) *Vatikan i Jasenovac: dokumenti*, Beograd: Rad.
- Kasaš, A. (1996) *Mađari u Vojvodini: 1941-1946*, Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju.
- Klajn, L. (1991) *Genocid i kazna: na severu okupirane Jugoslavije: (1941-1945)*, Novi Sad: I.B.N. Centar.
- Курдулија С. (1994) *Атлас усташког геноцида над Србима: 1941-1945*, Београд: Привредне вести Europublic.
- Lastavica D. (2008) *Bezdanе jame Независне Државе Хрватске ждeрнјаџe српског народа 1941-...?*, Beograd: Fond za istraživanje zločina genocida.
- Milošević, S. (1981) *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju.
- Мицић, М. (2021) *Сириг: монографија: 1999-2019*, Сириг: Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца Видовдан.
- Симоновић, Б. (2014) *Огњена Марија Ливањска*, Цетиње: Светигора; Београд: Удружење грађана Огњена Марија Ливањска.
- Šajti, E. (2010) *Mađari u Vojvodini: 1918–1947*, Novi Sad: Forum.

Milica MOLJSKI

BETWEEN HUNGARIAN OCCUPATION AND THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA: THE SUFFERING OF CHILDREN FROM SIRIG DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract: The first mass crime in the territory of occupied Yugoslavia was committed in Sirig in April 1941. This village in the Bačka region became home to Serbian war veterans, volunteers, and colonists from Bosnia, Herzegovina, Banija, Lika, Kordun, Dalmatia, and Montenegro after the Great War. However, the arrival of Hungarian occupation forces abruptly ended the settlers' new life when, on April 13, 1941, more than a hundred residents of Sirig were executed without trial or verdict. The survivors were mostly deported to their places of origin, which were primarily located within the Independent State of Croatia. The fate they escaped in Sirig caught up with them in the pits, camps, and mass killings across Bosnian Krajina and Herzegovina. This paper tells the story of the children from Sirig who escaped death in the Hungarian-occupied zone, only to face it in their ancestral villages within the Independent State of Croatia. The study is based on the Register of Civilian Victims compiled by the Museum of Genocide Victims, survivor testimonies, and relevant historiographical literature.

Key words: Sirig, children, Independent State of Croatia, crime, Hungarian occupation.

Прегледни рад

СЕЋАЊЕ КАО ОТПОР ЗАБОРАВУ: ЖИВОТ И СТРАДАЊЕ МИЛУТИНА И ДРАГИЊЕ ТОДОРОВИЋ У ДРУШТВЕНОЈ И ПОРОДИЧНОЈ МЕМОРИЈИ*

Апстракт: Ова студија реконструира живот и страдање Милутина и Драгиње Тодоровић, наставничког пара из Крагујевца, чије су професионалне, револуционарне и родитељске улоге утиснуте у колективну меморију једног града, али и у породичну свест више генерација. Ослањајући се на архивске изворе, усмену историју, сведочанства ученика, потомака и сарадника, у раду се приказује животни пут двоје просветара који су свој рад посветили еманципацији деце, развоју критичког мишљења и борби за слободу. Њихова страдања током новембра 1941. године, у контексту немачке одмазде и унутрашњих сукоба у Србији, симболизују судбину многих школских радника и грађана који су изгубили животе због својих уверења и деловања. Посебна пажња посвећена је њиховом педагошком доприносу, идеалима којима су стремили, као и улози породице у очувању сећања након рата. Рад испитује и како су ове индивидуалне судбине интегрисане у институционализовану културу сећања (назив школе, спомен обележја), али и како се очувало лично памћење кроз усмено предање и сведочанства потомака. Приказом њиховог живота и трагичног краја, аутори су настојали да допринесу разумевању важности индивидуалне меморије у процесу отпора колективном забору.

Кључне речи: Милутин и Драгиња Тодоровић, усмена историја, култура сећања, наставници у рату, педагошки рад, Други светски рат у Србији, репресалије 1941, породица као носилац меморије.

1 Судијски помоћник Апелационог суда у Крагујевцу; munjicjanko@gmail.com

2 Асистент на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу; lpetrovic@jura.kg.ac.rs

*Рад је написан у оквиру међународне научне конференције Правног факултета за привреду и правосуђе: „Деца у рату и деца из рата”.

Увод

Живот и страдање Милутина и Драгиње Тодоровић, наставничког пара из Крагујевца, припадају корпусу прича које својом снагом премашују историјске оквири једног наратива. Њихова биографија не може се сагледати само кроз призму жртве, већ и као сведочанство о снази знања, хуманости и отпора. Као истакнути просветно-културни радници и активни учесници Народноослободилачке борбе (НОБ), својим животом остварили су дубок васпитно-образовни и идејно-политички утицај, који је надживео и трагичне околности њихове погибије.

Имајући у виду историјску комплексност њиховог деловања, аутори су настојали да, кроз фокусирано истраживање, реконструишу њихов животни и професионални пут, као и начин на који су запамћени у друштвеној и породичној меморији. Уместо обимног прегледа ширег контекста репресалија у Србији 1941. године, који је био иницијално замишљен, ова студија је усмерена на детаљну и дубинску анализу једне породице – као микросвета који одражава ширу историјску драму.

Методолошки приступ у раду комбинује више извора и истраживачких техника:

- усмену историју, пре свега кроз интервју са потомком из прве генерације;
- писане изворе, укључујући архивску грађу, записе савременика и сведочанства ученика;
- истраживање културе сећања, кроз анализу симболичког наслеђа у институцијама (називи школа, улица, спомен-плоче), као и породичних и локалних облика меморијализације.

Научни допринос рада огледа се у неколико нивоа: прво, у оживљавању запостављене личне историје из једне од најдраматичнијих епоха 20. века; друго, у повезивању педагошког, политичког и породичног деловања двоје просветитеља са вредносним оквирима њихове заједнице; и треће, у афирмацији усмене историје као легитимног извора приликом реконструкције прошлости.

Реконструишући трагичан, али и инспиративан пут Милутина и Драгиње Тодоровић, овај рад подсећа да појам „деца у рату” обухвата не само оне који су страдали, већ и оне који су, упркос губицима, носили сећање – као облик отпора забораву.

2. Начелни осврт на животни пут и биографије Милутина и Драгиње Тодоровић

Рођени на почетку XX века, за време смене аутократске династије Обреновића и повратка Карађорђевића, у две по друштвеном положају сличне породице – ситној чиновничкој и сиромашној сеоској, Драгиња и Милутин су прошли мукотропан развојни пут који је био праћен бројним искушењима. Наиме, Милутин Тодоровић – Миле, рођен је 10.08.1901. године,

у селу Рајковцу код Тополе. Отац Милија је преминуо у фебруару 1901. године, дакле пре његовог рођења, те га је одгајала тада двадесетједногодишња мајка Достана.³ Са друге стране, Драгиња Тодоровић дев. Милошевић – Драга рођена је 10.08.1906. године, у Великом Градишту, од оца Милорада, успешног књиговође, и мајке Јелене, која је била домаћица. Имала је и две сестре Наталију и Лепосаву.⁴

Тренутак упознавања међу људима може имати значајно место у њиховом животу, нарочито ако су се сусрели у изузетним околностима које доприносе да се та веза развије и прерасте у нове облике сарадње. Тако, Милутин и Драгиња, тада бруцоши Филозофског факултета у Београду, упознали су се на студентским демонстрацијама одржаним дана 04.12.1924. године, познатим као „Ваведењско крвопролиће”, на којим су се студенти борили за аутономију универзитета, демократизацију унутрашњих односа и стварање повољнијих услова за политичку активност. Том приликом је један жандарм, за време опште туче, подигао бајонет увис и као маљ усмерио га ка глави студенткиње Милошевић. Силовит замах је наговештавао снажан ударац. Међутим, када је ово уочио, Милутин је брзо реаговао – бацио се на жандарма, ухватио за рукохват кундака и спречио припремљени ударац.⁵ Тако је у првом одмеравању снага са представницима режима Драгиња наишла на сигурну заштиту. Требало је да прође само нешто више од пола године, па да ово упознавање у ванредним околностима дана 26.07.1925. године буде крунисано браком.⁶

Студије су завршили на Филозофском факултету у Београду,⁷ где су као главне предмете изучавали психологију, логику, теорију сазнања и историју филозофије, односно етику, естетику и педагогију, као помоћне предмете. У трећу подгрупу су били сврстани тзв. споредни предмети, од којих је Драгиња изучавала југословенску књижевност, а Милутин физику.⁸ Рано су схватили да је поред основне литературе, неопходно изучавати ширу домаћу и страну литературу, те су посебну пажњу обратили на немачке и француске изворе, да би нешто касније почели да изучавају и руски језик у циљу коришћења марксистичке филозофске литературе, која је масовније почела да се објављује у Совјетском Савезу.⁹ Ради дубљег проучавања савремене филозофије, четврти семестар школске 1925/26 године проводе на студијском боравку у Паризу, на Сорбони. Овај период њиховог живота је обележио и тренутак посебне среће

3 Милосављевић М., Прокић М, Јовановић И., *Преглед историје народноослободилачке борбе у Шумадији*, Одбор за израду прегледа историје НОБ у Шумадији, 1981, стр. 32.

4 Вујачић Р. *et al.*, *Жене Србије у НОБ*, Нолит, Београд, 1975, стр. 200.; Спасић Ж., *Драгиња и Милутин Тодоровић – на заједничкој животној стази*, Светлост, 1981, стр. 16-20.

5 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 14.

6 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 223.

7 Вид. *Првих 125 година Основне школе „Милутин и Драгиња Тодоровић”*, Графостил, Крагујевац, 2012, стр. 149-152.

8 Спасић Ж., *op. cit.* стр. 28.

9 *Ibid.*

– рођење ћерке Алрауне-Луне дана 31.05.1926. године.¹⁰ Касније су добили још троје деце – Десимира, Славољуба и Оливеру. Када је реч о њиховим студентским данима, важно је истаћи да је њихова запажена активност долазила до изражаја у Удружењу студената марксиста, Фонду за помагање сиромашним студентима, „Прогресу” и „Побратимству”, у којим удружењима су бирани на значајне функције, што је био израз признања за резултате које су постигли. Залагали су се за аутономију универзитета, за боље животне и радне услове студената, као и за темељно припремање високостручних кадрова за разноврсне задатке у друштву.¹¹

По завршетку студија, обоје за високим оценама полажу државни професорски испит и започињу активан рад у просвети. Током својих богатих каријера, ови истакнути школски радници били су ангажовани на бројним предметима: Основи филозофије,¹² српскохрватски језик, југословенска књижевност, француски језик, лепо писање, школски рад, логика, психологија, педагогија, методика, математика и физика. Током дванаест година рада, Тодоровићи су „по потреби службе”, мењали више места – Пећ, Призрен, Јагодину, Скопље и Крагујевац. У свим тим срединама, они су уносили нове облике деловања у циљу остваривања бољих васпитно-образовних резултата ученика, одступајући од стереотипних наставних планова и програма, посебно у филозофским и психолошко-педагошким дисциплинама.¹³ Њихов васпитни утицај долазио је до изражаја и ван редовних часова: на одмору, излету, екскурзији, при посети родитељском дому. У том смислу, они су у свим дотицајима са људима настојали да врше позитиван утицај.¹⁴ Поред истакнутог ангажмана у неколико удружења,¹⁵ имали су значајну едукативну улогу у широј заједници. Наиме, они су оформили својеврсну приватну библиотеку, чији књижевни фонд су користили радници и ученици крагујевачких средњих школа, те је, као

10 За званичне представнике власти и у службеној документацији Алраунино име је било „Слободанка”, зато што свештеник приликом њеног крштења није желео да прихвати предложено име. Супротноме томе, из садржине појединих текстова се може извести неправилан закључак да су Милутин и Драгиња имали ћерке Алрауну и Слободанку. Cf. *Ovo je priča o revolucionarki Druginji Todorović*, Глас Шумадије, 2022. (доступно на: <https://www.glassumadije.rs/ovo-je-prica-o-revolutionarki-druginji-todorovic/>; приступљено дана 11.04.2025. године) и Браловић М., *Рањено срце*, Београд, 1968, стр. 108.

11 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 224.

12 Програм овога предмета није садржао материју филозофије у ужем смислу, већ у основи елементе опште и педагошке психологије и формалне логике. Како би ученике едуковала по принципу савремености, Драгиња је одлучила да током предавања програм овог предмета обогати елементима марксистичке филозофије. Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 112-113.

13 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 225.

14 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 118.

15 Обоје су били чланови Удружења учитеља, док је Драгиња била чланица Удружења универзитетски образованих жена у Скопљу и Удружења мулиманских жена, да би по пресељењу у Крагујевац имала истакнуту улогу у Женском покрету. Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 70, 85, и 129.

таква, постала локални епицентар просветно-културног утицаја.¹⁶ Притом су примењивали принцип поступности – када су давали нову књигу, читаоцу би указивали на њен сиже, мотив и идеју.¹⁷

Поред тога што су били истакнути школски радници, Драгиња и Милутин су се од раних дана залагали за комунистичку идеологију. Након петогодишњег стажа у Савезу комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), у који су примљени почетком 1928. године, средином 1933. године бивају примљени у чланство Комунистичке партије Југославије (КПЈ).¹⁸ На углед и поверење које су ово двоје активиста уживали у партији, сведочи околност да је њихов стан одабран за састанак поводом оснивања Месног комитета КПЈ у Скопљу дана 28.01.1936. године.¹⁹ Током 1939. године Милутин је изабран у иницијативни одбор за оснивање Странке радног народа (СРН) у Крагујевцу, али су појачана хапшења активиста и њихово спровођење у Билећски логор онемогућили ширу активност ове странке.²⁰ Надаље је Милутин био активна члан Комисије за село, која је маја 1940. године основана у оквиру Окружног комитета КПЈ, док је Драгиња у овом периоду била активни члан Женског покрета.²¹

Почетком 1941. године одиграли су се многи догађаји који су извршили снажан утицај на њихов животни и професионални пут. Посебно истичемо: 1) демонстрације на крагујевачким улицама поводом приступања Југославије Тројном пакту, када је са њима достојанствено корачала најстарија ћерка Алрауна; 2) Милутинов одлазак на војну вежбу дана 29.03.1941. године у Куманово; 3) одлазак Драгиње са свекрвом Достаном и децом у Горњу Трешњевицу дана 23.06.1941. године, када је заувек напустила Крагујевац; 4) У мају 1941. године је формирано Окружно поверенство КПЈ за округ Аранђеловац, у чији рад је укључен и Милутин, који је убрзо именован за политичког комесара овог руководећег тела; 5) Крајем јула исте године Драгиња се придружује Милутину, који је мало пре тога именован за команданта Космајског народноослободилачког партизанског одреда (на којој функцији је

16 „Његова библиотека, богата марксистичком литературом и белетристичком, била је позната ширем кругу напредних радника и интелектуалаца у Крагујевцу. У Милутинов дом често су навраћали млади људи: наилазили су увек на топао и другарски пријем, а одлазили с добром књигом у руци и Милутиновим саветом како да уче марксизам и стичу шире образовања, потребно сваком ко се срцем укључио у велику битку за рушење капиталистичког поретка. Ову библиотеку користио је толики број младих људи да је партијско руководство дало сугестију да се смање доласци у Милутинов дом, како се професор не би сувише компромитовао”. Марковић Н., Тодоровић Милутин, у: *Ликови револуције*, књ. 1, Просвета, Београд, 1962, стр. 216.

17 Вид. Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 151-156.

18 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 65.

19 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 96.

20 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 140.

21 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 132. и 146.

био до октобра 1941. године).²²

Почетком новембра 1941. године постигнут је споразум између штабова Космајског одреда и Другог батаљона Посавског одреда о трансферу групе од 33 партизана (17 жена - махом болничарки и лекара и 16 мушкараца - већином рањеника) на слободну територију у Ужицу, а у оквиру које групе су били распоређени Драгиња и Милутин. За њих је овај пут представљао велику неизвесност, али су сматрали да ће, сходно правилима међународног ратног права, успети да допутују на циљано одредиште, где ће имати потребне услове за живот и рад.²³ Међутим, испоставило се да је ово за њих био пут у неповрат. Наиме, група у којој су се кретали бива пресретнута, заробљена и мучена од стране четника. Исти су Драгињу стрељали у Брајићима дана 06.11.1941. године,²⁴ док су Милутина предали Немцима, који су га стрељали на Крушику, дана 27.11.1941. године.²⁵

Као револуционари, просветитељи, родитељи и борци за слободу, Милутин и Драгиња Тодоровић нису оставили траг само у историји једног времена,²⁶ већ и у вредносним координатама друштва које су градили – управо о тим вредностима и њиховом педагошком деловању биће речи у наставку.

3. Педагошки рад и вредности за које су се залагали у наставно-научном раду

Тек након начелног увида у њихов животни пут, могуће је разумети њихов педагошки приступ и наставне принципе. Наиме, у свом методском поступку, Милутин и Драгиња су чинили напоре да градиво предмета које су предавали ученици прихвате као трајну својину. Било им је страно свако механичко савлађивање школских лекција. Поред уџбеника, инсистирали су на допунској литератури и облицима елементарних истраживања (анкета,

22 Вид. Обележавање 02.07. 1941. дана формирања првог Космајско – посавског партизанског одреда, Удружење бораца 6. личке дивизије – Београд, 2022. (доступно на: <https://sestalicka.com/2022/07/obelezavanje-02-07-1941-dana-formiranja-prvog-kosmajsko-posavskog-partizanskog-odreda/>; приступљено дана 12.04.2025. године); *Космајско – посавски партизански одред, један од првих у поробљеној Југославији*, СУБНОР Србије, 2023. (доступно на: <https://www.subnor.org.rs/kosmajsko-posavski-partizanski-odred-jedan-od-prvih-u-porobljenoj-jugoslaviji>; приступљено дана 12.04.2025. године)

23 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 207.

24 У појединим изворима нетачно се наводи да су заједно стрељани у Брајићима. Претпоставка је да су аутори некритички прихватили исказ преживеле Лепосаве Лукић. Cf. Милосављевић М., Прокић М, Јовановић И., *Преглед историје народноослободилачке борбе у Шумадији*, Одбор за израду прегледа историје НОБ у Шумадији, 1981, стр. 34. и Вујачић Р. *et al.*, *Жене Србије у НОБ*, Нолит, Београд, 1975, стр. 200.

25 Ближе околности стрељања и непосредна искуства неколицине преживелих приказаћемо у делу 4.3.

26 Документи и књиге о Другом светском рату на територији Југославије и повезаним збивањима, укључујући бројна дешавања током НОР-а, доступни су на званичној интернет страници библиотеке „Знаци.” Вид. <https://znaci.org/>, приступљено дана 10.04.2025. године.

интервју). Сматрали су да темељно упознавање ученика представља предуслов за успешан наставно-васпитни рад, као и да професор не сме бити омражена особа, него паметнији друг. Често су одступали од званичних норми које су биле записане у уџбеницима и приручницима, истичући да школа не сме бити присилна, те да ће њу сви волети и радо у њу полазити ако буде адекватно реформисана.²⁷ Социјалним мотивима у књижевним делима придавали су посебан значај, а са ученицима нису тумачили само поједине друштвене појаве, већ су настојали да и на делу посведоче своја идејно-политичка опредељења.²⁸

4. Сећања ученика и наставника

Милутин и Драгиња били су примерени наставници и васпитачи, које су припадници више генерација ученика и колега из крагујевачких средњих школа сачували у трајној успомени. О томе, као и о њиховом педагошком приступу и принципима за које су се залагали у настави, доказ су сведочанства Наталије – Нате Радуновић („Професорка Тодоровић нам је предавала филозофију на сасвим друкчијим основама од званичних програмских захтева. Човек се просто мора чудити како је било могуће, откуда таква смелост да се узимају друге теме, посебно из области марксизма, и предају ученицима. Неки наши професори били су изненађени у моментима када би чули наше мишљење о неком актуелном питању које смо тумачили применом дијалектичко-материјалног метода. За такво наше опредељење пресудну је улогу имала професорка Тодоровић. Та сазнања ми смо даље продубљивале у оквиру СКОЈ-а, а потом и у раду хелија КПЈ. Проучавали смо на гештетнеру умножене главе *Историје СКП*, затим *Увод у дијалектички материјализам* Талхајмера, *Основне проблеме марксизма* Георгија Плеханова и др. Наше рано идејно-политичко формирање са новим опредељењима, ван оног које је пружила званична средња школа, и касније учешће у НОР-у и револуцији, били су логичка последица ширег утицаја школе, СКОЈ-а и КПЈ“),²⁹ Радмиле Срејовић – Новаковић („На мене је, иако сам тада имала само дванаест година, професорка Тодоровић оставила изванредан утисак. Она се разликовала од других професора. Од ње се нисмо плашили. Она је подједнако поступала према свима. Била је племенита, увек је желела да нам помогне. Поред школског градива у ужем смислу, настојала је да нас усмери саветима који су били корисни за живот” и „При крају једног часа говорила нам је о методама рационалног учења. Тада је рекла да

27 Вид. Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 71-75.; Драгиња је у свом предавању на тему „Три основна фактора у васпитању” истакла да тадашњи школски систем није био у стању да оствари задатке који су пред њега постављени. У том смислу, истакла је да ће, уколико породица и друштвена средина не помогну школи, јаз између школе и живота и даље егзистирати, те да је неопходно да ученици не осете огромну разлику између идеја о животу стечених у школи и саме стварности. Нав. према: Тодоровић Д., Три основна фактора у васпитању, у: *Извештај Државне женске реалне гимназије у Крагујевцу за школску 1936/37. годину*, Крагујевац, 1937, стр. 11-16.

28 Вид. Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 109-129.

29 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 113.

је врло корисно учити с оловком у руци у циљу да се прибележи главна мисао, подвуче значајан податак, име личности, догађај, година. За ову сврху практично је користити и оловке у боји. Ово упутство ми је користило кроз цео живот – све до данас”),³⁰ Мине Петровић – Стојковић („Методично, као да држи час својим ученицама, Драгиња је заносно објашњавала многа питања и тако пленила нашу пажњу. Полазила је од обичних свакодневних примера, да би на основу њих извлачила потребне закључке. Из њеног укупног става зрачио је оптимизам и увереност у праведност ствари за коју се жене боре”)³¹ и др Живорада Тодоровића („Био је изврстан педагог и одличан професор. Умео је да придобије ђаке и да их веже за себе. Био је једноставан, приступачан, добар друг. Никада се није трудио да остане анониман. Своја убеђења он је јавно износио. У разним приликама – на часу, одмору, на излету – говорио нам да треба радити, учити, треба више знати. Знањем се може задобити поверење радника и мењати свет. Једном приликом одржао нам је предавање о француској револуцији. При томе није се држао официјелних уџбеника. Говорио је о дубоком преображају који је донела ова велика револуција, не само у области друштвеног система, него и у мењању свести људи. Пред нама се отварало нешто посве ново. И данас ми је упечатљив опис Пер-Лашеза, гробља париских комунара, које нам је тако рељефно дочарао професор Тодоровић. Он је то могао, јер је и сам, за време студијског боравка у Паризу, често обилазио то „светилиште” и „Једног дана био је озарен и узбуђен при доласку на час. Са поносом нам је рекао да је на улици средо мајку која је за ручицу водила дечака од око три године. Овај малишан је успут у више наврата узвикивао: ’Доле Хитлер!’”).³²

5. Сећања сабораца из НОР-а

Међутим, осим ученика којима су предавали и колега са којима су делили катедру, Милутина и Драгињу добро су упамтили и саборци из КПЈ и НОР-а, и то не само као угледне професоре, већ најпре као људе од дела. О томе сведоче сећања Милорада – Радета Митровића („У неосветљеном простору, наслоњен на један стуб бетонске оgrade, чекао је професор Милутин Тодоровић. Био је сав у густом млазу кише. Док сам му се приближавао, нисам имао утисак да тамо стоји човек. Вероватно из бојазни да га можда нећу пронаћи у мраку и пљуску, он није хтео да тражи склониште, већ је упорно – не обазирјући се на непогоду, чекао на одређеном месту”)³³, Немање Марковића („Изгледа да је његова највећа страст била баш политички рад на селу. Професор у скромном оделу, на бициклу, увек натоварен пригодном литературом и лецима, често је путовао од Крагујевца према селима око Тополе и Аранђеловца... Сви они сељаци које је он у својој неуморној партијској активности посеђивао по

³⁰ *Ibid.*

³¹ Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 133.

³² Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 115. и 126.

³³ Митровић М., На задатку партијског курира, у: *Педесет година СКЈ 1919-1969*, Светлост, Крагујевац, 1969, стр. 9.

селима око Крагујевца и Аранђеловца, долазили су код њега у Крагујевац. И то често и на конак, на ручак и вечеру. Суседи су се чудили зашто толико сељаци долазе к њему, а Милутин им је спремно објашњавао да је то фамилија његовог оца и мајке” и „У школи је стекао љубав и поверење својих ученика. Он није, по уобичајеној пракси, прозивао своје ђаке и бележио оцене. Није их хватао кад не науче лекцију. Током читаве године он је са својим ђацима разговарао, успостављајући другарске односе. Његов аудиторјум је увек био активан, а предавања и разговори са ученицима били су засновани на материјалистичким схватањима. Прве појмове о класној борби многи омладинци и омладинке су стекли слушајући свога професора”)³⁴ Милорада Митровића („Ја сам често долазио у стан Тодоровића ради узимања књига из њихове библиотеке. Кад би им враћао једну књигу, они би ме дискретно питали нешто из њеног садржаја. У контакту са потенцијалним читаоцима они су на основу разговора утврђивали предзнање свакога од њих и на основу тога нудили одређене наслове. При томе су поштовали принцип поступности. Многи моји другови из предратних дана су ми отворено говорили да су их професори Тодоровић увели у основе марксизма и тако отворили очи да схвате свет и збивања у њему”),³⁵ Сретена Жујовића („За команданта Космајског одреда поставили смо Мила Тодоровића из Аранђеловца“),³⁶ Загорке Борић – Бадалић („За време блокаде Космаја Немци су били на домаку наше куће. Нетремице смо гледали како претресају суседна домаћинства. Међутим, у несрећи десила се и срећна околност: један немачки тенк је запао у увалу у близини наше куће. Мој отац, који је био у заробљеништву у Аустрији у току првог светског рада, знао је говорни немачки језик. Он се упутио према заустављеном немачком тенку и Немцима се учинило да жели да им помогне. Због те пажње они су, вероватно, одустали да претражују нашу кућу. То су били минути магновења – на 50м удаљености посматрали смо немачке војнике у стрељачком строју. На тавану и у осталим просторијама наше куће, као и у шипразима око ње, налазило се око 30-40 људи. За то време ја сам са професорком Драгом и Алрауном била у дворишту. У рукама сам држала своје дете од неколико месеци. Посматрала сам Драгу: у тренуцима непосредне опасности по сопствени живот и живот детета, сачувала је хладнокрвност. За време блокаде Милутин није био код наше куће. Чим је ова офанзива прошла, он је дошао” и „Драга Тодоровић је била спремна да помогне у свакој прилици. Са собом је носила фотографије четворо малолетне деце. Често их је гледала и показивала другима. Била је поносна на своје две девојчице и два дечака. Није се либила да друговима опере чарапе

34 Марковић Н., Сећања на Милутина Тодоровића, у: *Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета „Четрдесет година”*, књ. 7, Култура, Београд, 1961, стр. 631.; Марковић Н., Тодоровић Милутин, у: *Ликови револуције*, књ. 1, Просвета, Београд, 1962, стр. 215-216.; Вид. фусноту 17.

35 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 153.

36 Нав. према: Сећања Сретена Жујовића, I део, АС, МГ, бр. 13.018.; Вид. Девић Н., *Сретен Жујовић (1899-1976): Биографија једног српског револуционара*, Историја 20. века, год. 42, 1/2024, 2024, стр. 143-166.

и кошуље, да држи предавања на курсу прве помоћи, да припрема приредбу, да говори на конференцији АФЖ-а. Била је приступачна, увек спремна да помогне. Просто није хтела да стави до знања да је професор. Била је борац и болничарка. Те функције нису биле строго разграничене у почетном периоду деловања Одрода”,³⁷ Славка Чолића – Шпанца („Био је старији од већине нас бораца. Ја сам имао изграђен утисак о команданту комунисти. То је, по мом убеђењу, требало да буде човек који служи за пример, који је аскета, који цео свој живот подређује борби. Тодоровић је управо на мене оставио такав утисак већ при првом контакту. То је био човек који је људе лепо и топло примао. Први сусрет са њим био је другарски, и више од тога – очински. Одмах нас је ослободио, улио поверење и испољио присност. Овакав мој утисак о њему касније се само потврђивао” и „За мене је остао велика фигура из почетног периода нашег НОР-а и социјалистичке револуције. Деловао је озбиљно, људи су му веровали, био је прави револуционар. Очекивало се да у Ужицу добије неку нову функцију”),³⁸ Љубомира Ивковића – Шуце („Имао је неку војничку блузу, носио је опасач, пиштољ, понекад и два пиштоља, фотоапарат. Због ових пиштоља на приредбама које смо давали било је и скечева на његов рачун. Искрено се смејао тим шалама. Никада није показао да се због тога љути. Из сусрета са њим закључио сам да је одушевљен покретом. За даљи ток и исход НОР-а предвиђао је само лепе ствари. Дубоко је веровао у победу. Био је увек расположен, велики оптимиста. Умео је лепо и систематично да прича. Ја сам га увек нетремице слушао”),³⁹ као и Војина Ђурашиновића – Костје („За Драгу Тодоровић ме везује једна епизода која ми је остала у трајном сећању. Она је била моја друга кума, јер ми је дала надимак Костја, који је срастао са мојим именом. А ево како се то догодило. Ја сам из Београда дошао гологлав. Како је већ наилазила јесен, било је све хладније. Спавало се свуда: по појатама, шталама. Због тога, ја пронађем један стари шешир са ободом окренутим надоле. Њега сам носио све док нисам добио титовку. Тих дана смо логоровали у једном забрану. Драга је седела прекопута мене. Једног момента, она се загледа у мене и прекидајући текући разговор, обрати се приступним борцима из чете: ‘Људи, овај друг ми личи на пастира Костју!’ Од тада надимак Костја носим са поносом. У то време је Костја, јунак једног совјетског филма, био врло популаран. Уосталом, руска имена код напредних људи тога времена наредана су са симпатијама, као: Корчагин, Феђа, Коља и др.”).⁴⁰

37 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 190. и 199.

38 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 194.

39 *Ibid.*

40 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 200.

6. Страдање и сећање: лична и колективна димензија

6.1. Прогон и хапшење чланова породице Тодоровић од стране надлежних органа

Залагање за начела комунистичке доктрине и истрајност у борби за превласт прогресивне оријентације су, осим неколико пословних премештаја у друге градове „по потреби службе”, били узрок бројних нехуманих притисака надлежних органа над члановима породице Тодоровић, који су се стоички држали у настојањима да очувају стабилност породице и оправдају поверење указано од стране КПЈ.

У том смислу, Милутин је најпре притваран 1933. године, због дистрибуције књиге „Јединче” од аутора Ота Кауса,⁴¹ да би услед партијских активности у Скопљу и састанка који је одржан у његовом стану 28.01.1936. године био ухапшен и спроведен у Истражни затвор Суда за заштиту државе на Ади Циганлији у Београду, где је сурово мучен,⁴² али је услед недостатака доказа за конспиративни рад ослобођен од оптужби крајем марта исте године. Међутим, он је до правноснажности пресуде изгубио право на плату, што је озбиљно угрозило ионако тешке материјалне прилике породице Тодоровић.

Кулминација прогона породице Тодоровић од стране надлежних органа уследила је 1941. године, када су прешли у партизане, а што је видљиво из преписке Министарства просвете и Министарства унутрашњих послова са Женском реалном гимназијом и Предстојништвом градске полиције у Крагујевцу, а чији циљ је био да се уђе у траг Тодоровића и у корену спречи њихова даља политичка активност.⁴³ О томе које размере је прогон према њима попримио, сведочи податак да је, упркос томе што су Милутин и Драгиња животе изгубили новембра 1941. године, њихова најстарија ћерка Алрауна ухапшена у јуну месецу 1942. године од стране припадника Пољске страже, када је месец дана провела у притвору у Тополи. Међутим, то није био крај одмазде од стране квислиншке власти, те је она из истог разлога у априлу месецу 1943. године ухапшена и спроведена у Специјалну полицију у Београду, да би 05.05.1943. године била упућена у Завод за принудно васпитање омладине, који се налазио у Смедеревској Паланци, а у којој „педагошкој бастилији” је остала до 17.01.1944. године – дакле, готово две и по године након смрти њених родитеља.⁴⁴

41 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 73.

42 Сећање Наталије Обрадовић: „Он је био неумољив, без обзира на батине и друге облике мучења. Ништа није признао: ни постојање организације, ни везе, ни састав новоизабраног Месног комитета КПЈ.” Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 99.

43 Више о том вид. Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 173-183.

44 Физичку тортуру и тешке услове живота у Заводу она је стоички поднела, те је, непосредно по напуштању истог, отишла на слободну територију и ступила у редове НОВЈ. Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 182.

6.2. Последњи тренуци брачног пара Тодоровић

Последње тренутке брачног пара Тодоровић детаљно је реконструисао Милош Браловић у књизи „Рањено срце”, на основу сећања преживелих сабораца.⁴⁵ Наиме, као што смо навели у делу 4.1, одлазак са групом партизана на слободну територију у Ужицу новембра 1941. године, за Драгињу и Милутина представљао је пут у неповрат. Група у којој су се кретали је пресретнута од стране четника,⁴⁶ који су њене припаднике заробили и данима сурово мучили у подруму локалне кафане у Брајићима, где су вода и блато били до колена.⁴⁷ Дана 06.11.1941. године, када је требало да обележе годишњицу октобарске револуције, група космајских и посавских партизана одведена је на стратиште. Капетан Орељ са групом четника довео их је на оближњи Дренов Врх, који је већ постао место одмазде над партизанима који су пошли у борбу против окупатора, не слутећи да ће морати да деле снаге и против квислинга. Непосредно пре него што је стрељана, Драгиња им је рекла: „Не заборавите да остављам четворо деце за собом, четири сокола који ће наставити борбу... Убијте ме, гадови! Напијте се моје крви! И други ће се напиту ваше!”⁴⁸ Једина преживела из ове групе била је Лепосава Лукић – Лепа, која је хитро прилегла пре него што је била погођена, док је преко ње смртно погођена пала Драгиња, чији се мозак просуо по Лепосавином телу.⁴⁹ Тако је, у тек навршеној 35-ој години, завршен мукотрпан, али истовремено и частан животни пут жене која се рано определила за прогресивни покрет и остала му доследна до последњих тренутака.⁵⁰ Иза ње су остали неостварени планови, а пре свега васпитање своје и друге деце, што је био саставни део њене професионалне оријентације. Отишла је достојанствено и храбро, како је и живела.⁵¹

Лепосава Лукић је у изјави за „Борбу”,⁵² погрешно навела да је у Брајићима, поред осталих, стрељан и Милутин, што су поједини аутори

45 Вид. Браловић М., *Рањено срце*, Београд, 1968, стр. 1-372.

46 Вид. *Борба*, год. 6, бр. 8. и 9, 1941, стр. 16. (доступно на: https://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00064_19411107|article:article427, приступљено дана 16.04.2025. године)

47 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 210.

48 Браловић М., *op. cit.* стр. 23.

49 *Ibid.*

50 Добрила Арсенијевић је поводом овог стећања у Брајићима Љубици Јовичић рекла: „Па то је група из које смо ја и ти Љубице биле издвојене! – Милена, Драгиња!... Јадне наше другарице. Стрељали су их... Значи све су их стрељали?... Драгу су стрељали. Драгу која је оставила четворо деце и дошла у партизане... Како је била срећна кад је дошла у одред! Била је са мужем у одреду, а деца су скоро незбринута остала у селу. Али је она увек говорила: ‘Све могу да оставим када је у питању борба. Народна борба...’ А пала је, пала на почетку саме борбе, а Милутин је у магацину. И њега ће стрељати, а четворо њихове деце ће остати сирочићи...” Браловић М., *op. cit.*, стр. 226-227.

51 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 212.

52 Нав. према: Лукић Л., Тридесет и три друга и другарице убијени крај Брајића, у: *Борба*, год. 6, бр. 19, 1941.

некритички прихватили и уврстили у своја дела.⁵³ Међутим, четници су њега, заједно са још неколико партизана, дана 13.11.1941. године у Словцу предали Немцима, који су их две недеље држали у заробљеништву унутар млина Драгића Тадића у Баљеву,⁵⁴ да би већину стрељали дана 27.11.1941. године, на Крушику. Милутин се Немцима представио као Тоша Јорганџијски, кројач народног одела из Македоније, како би прикрио могући траг за командантом Космајског одреда.⁵⁵ У атмосфери пуној напетости и ишчекивања расплета, Милутин је једне вечери саборцима изнео своје погледе на тренутну ситуацију, али истовремено и далекосежне циљеве револуције: „Другови, без обзира на ситуацију у којој се налазимо не смемо заборавити ко смо, ни ко је с нама. Борци смо једне револуције у бескрајно компликованој борби... И кад нас заробе, муче, саслушавају, пребијају, стрељају, не смемо заборавити да борба не престаје тиме... Она се, другови, наставља без обзира шта ће се са нама овде колико нас има и нашим малим и згрченим телима десити... Ми морамо бити толико свесни да и овде у овом прљавом магацину треба да наставимо борбу... Морамо показати хитлеровцима и свим издајницима да смо и разоружани и затворени несаломиви, да нам је и без оружја дух несаломив. Да ће се пре они, агресори, освајачи, поколебати него ми народни борци. Сваки од нас треба да има на уму: ја сам борац, пролетерски борац, народни борац, на био везан, окован, згажен, стрељан... Док му год меци не изрешетају груди, мора да мисли на то. Ни једног часа не сме заборавити да су на нашој страни сви поштени родољуби света и милиони наоружаних црвеноармејаца. Наоружаних најбољим совјетским оружјем – пролетерском свешћу.”⁵⁶ Очевидац стрељања на Крушику, новинар и публициста Васа Казимировић, описао је последње тренутке живота Милутина Тодоровића: „Професор Тодоровић, кад је на њега дошао ред, скинуо је шајкачу с главе, овлаш наместио густу и проседу косу, па се окренуо према Медведнику и Јабланику. Привукао је шајкачу срцу, а из срца – вазда јуначког – потекли су

53 Cf. Милосављевић М., Прокић М., Јовановић И., *Преглед историје народноослободилачке борбе у Шумадији*, Одбор за израду прегледа историје НОБ у Шумадији, 1981, стр. 34. и Вујачић Р. et al., *Жене Србије у НОБ*, Нолит, Београд, 1975, стр. 200.

54 Тим поводом Васа Казимировић, један од преживелих заробљеника, забележио је: „И будни смо сањали. Стално, као на некој бескрајној филмској траци, пред отвореним очима постављале су се раскошне трпезе, пушила се омиљена јела и ређале румене векне. Колико сам само пута себе уловио како, загладан негде у празнину пред собом, мљаскам и гризем, никако не склапајући вилице.” Нав. према: Казимировић В., *Продаја родољуба*, Просвета, Београд, 1952, стр. 90-91.

55 Једном приликом, Милутин је дискретно пришао Војину Ђурашиновићу – Костји, борцу Друге чете космајских партизана, и рекао му: „Немој да си нешто рекао!”, на шта му је овај, погледавши свог бившег команданта у очи, одговорио: „Никада те нисам видео, нити чуо за тебе!” Нав. према: Ђурашиновић В., *Стазама пролетерским*, Просвета, Београд, 1961, стр. 212.

56 Браловић М., *op. cit.* стр. 237.; На ову Милутинову констатацију, надовезао се Војислав Савић: „Свест је најјаче оружје. Много пута јаче од сваког другог ватреног оружја. И човек ће победити док га год свест држи усправно. Кад свест поклекне, изневери, сва друга оружја отказују...” *Ibid.*

невешти, али миљем и поносом зачињени стихови последње строфе песме "Теби само", аутора Љубе Ненадовића."⁵⁷

6.3. Живот деце брачног пара Тодоровић за њиховог живота и *post mortem*

Милутин и Драгиња Тодоровић имали су четворо деце: Алрауну – Луну (1926-2002), Десимира (1931-1979), Славољуба – Мају (1933-1993) и Оливеру (1937-).⁵⁸ У претходном делу рада смо описали у којој мери су учестале селидбе родитеља и репресивне мере предузете од стране органа власти знатно утицале на материјалне прилике и егзистенцијалне услове у којима су деца одрасла. О томе сведочи и садржај писма које је Драгиња дана 05.03.1936. године упутила Милутину, за време његовог боравка у Истражом затвору на Ади Циганлији: „Драги Мишко. Свакога дана очекујем да ћеш доћи. Тако ми је тешко без тебе. У кући и школи морам вечито изигравати присебну и енергичну жену, свакога тешити и храбрити. Моје сузе не смеју деца да виде, мој плач не сме нико да чује. Ја морам бити храбра и насмејана, јер из мојих руку четворо очекује хлеб.”⁵⁹

У анкетама Министарства просвете, које је попунила у Женској реалној гимназији 10.06. и 16.06.1941. године, Драгиња је навела да је принуђена да ради и без целе плате, само да обезбеди минимална средства којима ће осигурати егзистенцију вишечлане породице. Ипак, догађаји су се тако брзо развијали да је морала да се одрекне службе у просвети и у целости посвети револуцији. Децу је пригрлила баба Достана (1882-1952), преузимајући на себе целокупно старање о њима, без икаквих материјалних средстава и сталног пребивалишта.

57 „Ти си лепша од целог света, Из тебе ми само сунце сија; Цветаш лепше од самога цвета, Име ти је поносно – Србија.” Нав. према: Казимировић В., *op. cit.*, стр. 135.; Браловић наводи: „Одвели су их и поставили испред целата. – Клекните! Клекнули су. Били су преморени и измрцварени и махијално су клекли, као да су и сами желели да том мрцварењу што пре дође крај. Позади целата се налазио официр и он је једновременно командовао обема десетинама и целати су подигли пушке. Проломи се плотун, а они у строју што су чекали смрт механички зајмурише. Кад су отворили очи, видели су својих двадесет другова како леже мртви, један преко другог испред целата. Крв је избијала из њих док су непомично лежали са лицем у снегу и блату. Двадесет партизана је већ мртво. Двадесет нападаених тела је лежало у блату окупано у својој крви, а Немаци, као да се ништа није догодило, приђоше и одбројаше по нових десет из колоне, одведоше их пред целате и наредише да сваки узме по једног стрељаног и вуче у канал” Браловић М., *op. cit.*, стр. 281.

58 Године рођења и смрти наведене су према личним сазнањима аутора, увидом у породичну историју породице Тодоровић и њихових потомака.

59 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 103.; У вези састанка чланова КПЈ у стану Тодоровића у Скопљу, одржаном дана 28.01.1936. године, Алрауна је навела: „Сећам се како сам се примирила у кревету, просто сам чула откуцају свога срца, када је тата у скоку успео све материјале са стола да ми стави под пижаму. И поред детаљног претреса стана, полиција скоро ништа није нашла. Казнене мере би биле знатно оштрије да је откривен овај материјал. Као да је предосећао оно што се десило, тата ме је учио да у случају хапшења пред полицијом у почетку треба ћутати. За то време треба смислити једну причу и ње се у току истраге доследно држати. Од те верзије приче не треба одступати. Полицијци ће тужити и од ухапшеног тражити нова признања, јер ће увек сматрати да више зна него што је у свом исказу рекао.” Спасић Ж., *op. cit.* стр. 99.

На питања суседа и бивших ученика о судбини четворо деце, Драгиња је без двоумљења одговорила: „Остављам своје четворо деце да би кроз оружану борбу допринела стварању бољих услова за живот и развој четири стотине, четири хиљаде, четири стотине хиљада деце!”, „Нећу да останем код куће. Нека и моја деца деле судбину стотина и хиљада друге деце!”⁶⁰ и „Између деце и будућег друштва, које треба са оружјем у руци стварати, одлучујем се за ново друштво које ће се изградити у Југославији. У таквом друштву биће више услова за развој и моје и друге деце.”⁶¹ Исто тако, Милутин је на Достанине речи: „Миле, ти ћеш са Драгом сигурно отићи, а ја ћу остати са децом. Шта ће бити ако ви погинете?”, са дубоком вером у снагу авангарде, одговорио: „Ако ми погинемо мајко, Партија не може погинути. Револуција ће се наставити до победе.”⁶² Такви ставови су у потпуности пристајали професорима Тодоровић. На тај начин, они су на делу потврђивали опредељења која су са дубоким уверењем тумачили на часовима када су предавали о етици и моралу, о складу између речи и дела и о доследности револуционара.

Сталне акције чета и Космајског одреда онемогућавале су Драгињу и Милутину да чешће посећују своју децу. Изузетно, када би им време дозволило, они би пожурили да обиђу децу и Достану. Са собом су увек носили свежањ фотографија које би често гледали ради подсећања на драге ликове девојчица и дечака, које су безгранично волели.⁶³ Милутин је последњи пут своје најмилије посетио дана 06.09.1941. године,⁶⁴ док је Драгиња нешто касније у два маха долазила да обиђе децу и свекрву. Обично је то чинила ноћу у строгој илегалности. При доласку грлила је и љубила је своје малишане, да би затим дуго разговарала са Алрауном и Достаном. После поноћи би, преко

60 Браловић М., *op. cit.*, стр. 109.

61 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 164.

62 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 160.

63 Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 185.

64 Браловић је, на основу сећања преживелих сабораца, реконструисао Милутинова размишљања за време заробљеништва од стране Немаца: „Где ли је сада Драга? Шта ли раде деца? Последњи пут сам их видео пре петнаест дана. Свратио сам ноћу, као да сам знао да ће ми то бити последњи сусрет с њима... Луна је велика. Она ће помоћи баки... Јадна стара, осуђена је да увек о некоме води рачуна. Ја сам бар био сам, а њих је четворо. Оставио сам јој четворо деце да се с њима бакће под старе дане... Да си бар ти, Драга, с њима. Али ти не можеш да будеш са њима. Превише си храбра да би могла бити с њима. Сећам се твојих речи, када су те заустављали на терену: ‘Нећу да останем код куће. Нека и моја деца деле судбину стотина и хиљада друге деце!’ – узвикнула си и отишла да се бориш за нашу и њихову слободу... Са нама је завршено. Затворили су ме у овај магацин, а тебе нема да ме тешиш. Нема те да ми пишеш као што си ми некад, када сам био затваран, писала: ‘Сваког дана очекујем да дођеш. Тако ми је тешко без тебе... Буди храбар као што сам и ја. Она дубока осећања која су нас годинама чврсто везивала једно за друго, морају нас и овога пута учинити великим и моћним’. Тебе су гадови сигурно убили, а мене ће овде мучити. Чим су нас овде дотерали, без мука се неће проћи...”, као и његов разговор са инжењером Божидаром Максимовићем: „Ја сам имао среће да после 1936. више не паднем полицији у руке, али сада заглавих. Заглависмо и ја и Драга. Теби је бар Божидарка код куће. Деца ће ти имати једног родитеља. А моји само баку. Мама стара, а четворо деце. Треба то исхранити, Божо. Да су ми деца мало већа. Да бар њима није потребна помоћ, све би ми било лакше. Муке би биле подношљивије...” Браловић М., *op. cit.*, стр. 109. и 143.

њива и ливада, крај пута који води за Београд, одлазила у своју чету, где су је чекали нови задаци.⁶⁵ Међутим, потребе оружане борбе на Космају, заувек су одвојиле Тодоровиће од деце, која су у суровим ратним условима одрасла без елементарних средстава за живот и родитељске љубави.

И касније, након њихове свирепе смрти, деца су, необавештена о најгорем, очекивала своје родитеље да поново дођу. Тако, једне зимске вечери, када су крај петролејке седела уз баба Достану, она су као у хору увикнула: „Ето маме! Чује се њен глас! Зове нас мама!”, те су истрчала испред куће са узвицима: „Мама, мама!”. Одзива, нажалост, није било. Када су поново ушла у кућу, настао је тајац, а бака је морала да их теши обећањима да ће мама, ипак, ускоро доћи.⁶⁶

Када је реч о животу деце након смрти Милутина и Драгиње, аутори су 05. априла и 15. априла 2025. године обавили вишечасовне разговоре са јединим преживелим потомком прве генерације – ћерком Оливером Тодоровић-Станковић, која у тренутку писања овог рада има навршених 88 година живота. Оливера нам је омогућила да прибавимо податке о годинама рођења и смрти осталих чланова породице, али нам је пружила и вредна сазнања о њиховом животу након смрти брачног пара Тодоровић. Родитеље не памти, имајући у виду да је имала свега четири године у моменту када су стрељани, тј. новембра 1941. године. Међутим, добро се сећа периода одрастања своје браће и сестара. За време рата боравили су у Белосавцима, Рајковцу и Горњој Трешњевици. Потврђује да државне власти и становништво, укључујући локалне мештане, нису били упознати са смрћу њених родитеља, те да су их током 1942/43 године одређени познаници посећивали и распитивали се о Милутину и Драгињи. Деца су за смрт родитеља сазнала тек када је рат завршен – 1944. године. По завршетку рата, материјално су били потпомогнути од стране Савеза бораца, тако што им је обезбеђен смештај у двособном стану, који се налазио у Крагујевцу. Имајући у виду да је Достана, која је након смрти родитеља преузела улогу главе породице, преминула 1952. године, деца су морала сама да се боре за преживљавање у суровим постратним условима. Међутим, за набавку основних животних намирница и осталих есенцијалних ствари, углавном су били приморани сами да се сналазе. Драгиња и Милутин су млади стрељани (35 и 40 година живота), тако да за живота нису остварили право на пензију.⁶⁷ У вези са тим, за себе наводи да је током средњошколског периода преживљавала на једном obroку у школској мензи који је сервиран у после подневних часовима, те да је у том периоду живота често гладовала, с обзиром на то да није имала обезбеђен доручак и вечеру. Неколико пута су их

65 Сећања Алрауне Тодоровић-Младеновић, у: Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 202.

66 *Ibid.*

67 Као датум престанка Драгињине службе у просвети узет је 21.08.1941. године и утврђена јој је пензија од 609,50 динара месечно. Међутим, решење јој се није могло уручити, те исто никада није ступило на правну снагу. Стога, добијену симболичну пензију ова професорка никада није користила. Са друге стране, председник Министарског савета, Милан Недић, дана 06.06.1942. године (дакле, више од пола године након њихове погибје), донео је решење према коме се Милутин Тодоровић отпушта из државне службе. Спасић Ж., *op. cit.*, стр. 180.

великодушно финансијски помогли Милутинови саборци из НОР-а, Немања Марковић и Раја Недељковић (три пута је послата да од њих преузме новчани износ од 500 динара, који је у то време могао да покрије месечне трошкове једне породице). Наводи да је право на (очеву) породичну пензију добила тек када је уписала факултет, као дете палих бораца, док је остали нису добили, јер су у то време већ били пунолетни и запослени.

Оливера је завршила Трећу женску гимназију у Београду (данашња Шеста београдска гиманзија) и Филолошки факултет Универзитета у Београду – катедра за источне, западне и словенске језике, а радни век је провела као професор руског језика у неколико средњих школа. Алрауна је завршила Вишу педагошку школу, група физика, али је примљена у Завод за здравствено и социјално осигурање, где је провела радни век. Славољуб и Десимир су завршили средњу техничку школу. Славољуб је радни век провео у Крагујевачкој „Застави“, док је Десимир радио као инжењер у Шведској. Сво четворо деце брачног пара Тодоровић формирали су нове породице и имали потомство, при чему свака лоза и дан данас има живе потомке.

7. Културно-образовне институције и топоними као носиоци културе сећања

Културно-образовне институције и топоними представљају виталне носиоце културе сећања, јер кроз своју симболичку, историјску и едукативну функцију омогућавају очување колективног идентитета и пренос сећања на генерације које долазе. У вези са тим, о дубоком трагу који су Милутин и Драгиња Тодоровић оставили на наставно-научном и идејно-политичком плану, али и на бојном пољу, сведочи податак да данас у Крагујевцу две улице и једна основна школа – ОШ „Милутин и Драгиња Тодоровић“, по њима носе име. Наиме, дана 26.12.1961. године донета је одлука да Основна школа бр. 8 добије назив „ОШ Милутин Тодоровић.“⁶⁸ У споменици издатој поводом првих 125 година рада школе, наводи се да је у време када је одлучено да школа добије овај назив, име Милутина Тодоровића већ почело да тоне у заборав, будући да је са супругом стрељан још новембра 1941. године. Двоумљење у вези назива школе било је појачано чињеницом да они нису дуго ефективно радили у Крагујевцу (1936-1941.) и да би везивање имена школе за име Милутина Тодоровића значило непрестано опредељивање за мање-више комеморативну садржину (будући да је он страдао још у првој офанзиви), док у школи живе и раде деца, коју покреће живахност, динамика и раздраганост. Међутим, у споменици се наводи да се морало мислити и на емоције четворо деце која су, благодарећи добрим људима, преживела рат, као и да је је проучавањем њиховог професионалног пута установљено да „где год су службовали оставили су неизбрисиве трагове изванредних професора и педагога, који су имали изванредно широко педагошко и филозофско образовање.“ Стога, задржан је

⁶⁸ Првих 125 година Основне школе „Милутин и Драгиња Тодоровић“, Графостил, Крагујевац, 2012, стр. 114.

назив „ОШ Милутин Тодоровић“, коме је касније придодато и Драгињино име, док су њихова деца била присутна, радо дочекана и високо цењена на свим школским свечаностима.⁶⁹

Захваљујући онима који памте, као и онима који сведоче, укључујући и ове „неме сведоке“, Милутин и Драгиња Тодоровић живе и даље: у свести становника улица које су по њима добиле име и других локалних улица, у сећањима својих ученика и њихове деце, у гласу своје деце и њихових потомака, у називу школе и свести више генерација школараца који су у истој стекли основно образовање или је тренутно похађају, као и у овој причи.

8. Закључак

Приказом животног пута Милутина и Драгиње Тодоровић, њиховог педагошког ангажмана, револуционарног деловања и трагичног страдања, настојали смо да допринесемо не само бољем разумевању једне породичне судбине, већ и ширем схватању историјских процеса који су обележили Србију у првој половини XX века.

У средишту рада није страдање као историјска категорија, већ сећање као чин отпора. Усмеривши се на лична сведочанства, архивску грађу и културу памћења, показали смо како се преко породичне меморије – кроз глас деце, унука и ученика – гради трајна вредносна вертикала једне заједнице. Тодоровићи нису били само наставници и борци – били су живи симболи хуманости, знања и грађанске храбрости.

У времену у којем се драгоцено историјско сећање често подређује култури памћења кратког даха, пролазним и површним вредностима, или политичким потребама, овакав осврт подсећа да се историја не састоји само од догађаја као фактичких категорија, већ и од вредности које преживљавају у људима. Управо зато верујемо да се речи уклесане у један стари епитаф дубоко уклапају у суштину нашег рада:

„Умрли су они који су заборављени.“

Сећањем чувамо не само оне који су нас напустили, већ и оно што су као вредност представљали. У времену у коме доминира пролазно, тренутно и површно, култивисање трајне меморије о храбрости, знању, солидарности и људскости постаје не само обавеза потомака, већ и чин отпора самом времену. У светлу тога, подсећамо да сећање није тек поглед уназад – оно је позив на одговорност и опредељивање за очување трајних вредности, извор смисла и брана забораву.

⁶⁹ Првих 125 година Основне школе „Милутин и Драгиња Тодоровић“, Графостил, Крагујевац, 2012, стр. 118.

ЛИТЕРАТУРА

А. Монографије и чланци

- Браловић М., Рањено срце, Београд, 1968.
- Вујачић Р. *et al.*, *Жене Србије у НОБ*, Нолит, Београд, 1975.
- Девић Н., *Сретен Жујовић (1899-1976): Биографија једног српског револуционара*, Историја 20. века, год. 42, 1/2024, 2024.
- Ђурашиновић В., *Стазама пролетерским*, Просвета, Београд, 1961.
- Казимировић В., *Продаја родољуба*, Просвета, Београд, 1952.
- Лукић Л., Тридесет и три друга и другарице убијени крај Брајића, у: *Борба*, год. 6, бр. 19, 1941.
- Марковић Н., Сећања на Милутина Тодоровића, у: *Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета „Четрдесет година“*, књ. 7, Култура, Београд, 1961.
- Марковић Н., Тодоровић Милутин, у: *Ликови револуције*, књ. 1, Просвета, Београд, 1962.
- Милосављевић М., Прокић М., Јовановић И., *Преглед историје народноослободилачке борбе у Шумадији*, Одбор за израду прегледа историје НОБ у Шумадији, 1981.
- Митровић М., На задатку партијског курира, у: *Педесет година СКЈ 1919-1969*, Светлост, Крагујевац, 1969.
- Спасић Ж., *Драгиња и Милутин Тодоровић – на заједничкој животној стази*, Светлост, 1981.
- Тодоровић Д., Три основна фактора у васпитању, у: *Извештај Државне женске реалне гимназије у Крагујевцу за школску 1936/37. годину*, Крагујевац, 1937.

Б. Мемоарска грађа

- *Првих 125 година Основне школе „Милутин и Драгиња Тодоровић“*, Графостил, Крагујевац, 2012.
- *Сећања Оливере Тодоровић – Станковић*, саопштена ауторима априла 2025. године
- *Сећања Сртена Жујовића*, I део, АС, МГ, бр. 13.018.

Ц. Интернет извори

- *Борба*, год. 6, бр. 8. и 9, 1941, стр. 16. (доступно на: https://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue: UB_00064_19411107|article:article427, приступљено дана 16.04.2025. године)
- *Обележавање 02.07. 1941. дана формирања првог Космајско – посавског партизанског одреда*, Удружење бораца 6. личке дивизије – Београд,

2022. (доступно на: <https://sestalicka.com/2022/07/obelezavanje-02-07-1941-dana-formiranja-prvog-kosmajsko-posavskog-partizanskog-odreda/>; приступљено дана 12.04.2025. године)
- *Ovo je priča o revolucionarki Draginji Todorović*, Глас Шумадије, 2022. (доступно на: <https://www.glassumadije.rs/ovo-je-prica-o-revolucionarki-draginji-todorovic/>; приступљено дана 11.04.2025. године)
 - *Космајско – посавски партизански одред, један од првих у поробљеној Југославији*, СУБНОР Србије, 2023. (доступно на: <https://www.subnor.org.rs/kosmajsko-posavski-partizanski-odred-jedan-od-prvih-u-porobljenoj-jugoslaviji>; приступљено дана 12.04.2025. године)

Janko MUNJIĆ

Luka PETROVIĆ

MEMORY AS RESISTANCE TO OBLIVION: THE LIFE AND SUFFERING OF MILUTIN AND DRAGINJA TODOROVIĆ IN SOCIAL AND FAMILY REMEMBRANCE*

Summary: *This paper reconstructs the life and suffering of Milutin and Draginja Todorović, a teacher couple from Kragujevac, whose professional, revolutionary, and parental roles have been imprinted both in the collective memory of their community and in the intergenerational awareness of their family. Drawing upon archival material, oral history, testimonies of former students, family members, and contemporaries, the paper traces their dedication to education, critical thinking, and the struggle for freedom. Their execution in November 1941—within the broader context of German reprisals and internal conflicts in Serbia—embodies the fate of many educators and civilians who perished due to their beliefs and resistance activities. Special attention is given to their pedagogical work, values they upheld, and the role of their descendants in preserving memory after the war. The paper further examines how their story became part of institutionalized remembrance (e.g., school naming, memorials), and how personal memory persisted through oral transmission and family testimonies. By presenting their life and tragic death, the*

authors aimed to emphasize the significance of individual memory as a form of resistance against historical oblivion.

Keywords: *Milutin and Draginja Todorović, oral history, culture of remembrance, teachers in war, pedagogical work, World War II in Serbia, 1941 reprisals, family memory transmission.*

Прегледни рад

ПАРАДИГМА СТРАДАЊА ЈЕВРЕЈСКЕ ДЕЦЕ У ХОЛОКАУСТУ - СЕЋАЊЕ НА ДЕЧАКА ДАВИДА ДОВ НОЈВИРТА

Апстракт: Текст се садржи реконструкцију страдања јеврејског дечака Давида Дов Нојвирта и његове породице виђене као парадигме општег страдања јеврејске деце у Холокаусту. Примењен је приступ садржан у максими да судбина једног илуструје судбину многих, чиме се постиже да се кроз личну причу може приказати шира друштвена, историјска или колективна судбина. Прича о страдању дечака Давида Дов Нојвирта започета је на основу једне пронађене књижице, поклона за Бар Мицву из 1936. године а комплетирана је тек 2022. године када се склопио мозаик стадања тог јеврејског дечака и његове породице у контексту трагичних догађаја страдања бечких Јевреја у Другом светском рату. У тексту се такође наводе и општи подаци о страдању јеврејске деце у Холокаусту у европским логорима смрти, њиховом страдању у Србији, као и подаци о неколико конкретних судбина друге јеврејске деце.

Кључне речи: страдање јеврејске деце, Холокауст, Давид Дов Нојвирт, европски логори смрти, Сајмиште.

1. Увод

Позивајући се на речи Талмуда да се човек заборави онда када му се заборави име, овај текст нас наводи да кроз наративе о јеврејској деци, жртвама Холокауста негујемо сећање на оне који су нестали (Мршевић, 2023а: 442). Током Холокауста у Европи, страдало је око 1,5 милиона јеврејске деце (Lebovic 26.01.2021). Ова деца су била део укупно око 6 милиона Јевреја који су убијени од стране нацистичког режима и његових сарадника током Другог светског рата (The Holocaust Encyclopedia). Међу жртвама су били девојчице и дечаки различитих узраста, укључујући и бебе. Страдали су у концентрационим

1 Научна саветница у пензији Института друштвених наука и ванредна професорка Факултета за европске правно-политичке студије, zorica.mrsevic@gmail.com

логорима, гетима, масовним стрељањима и другим облицима прогона и убистава. Ова бројка је процена, јер тачни подаци за сву децу не постоје, али она представља трагичан симбол обима геноцида који је почињен (History TV. 15. 12. 2009). Деца су била посебно рањива јер су нацисти сматрали да немају радну вредност, па су често била међу првима депортована у концентрационе логоре и гасне коморе. Многи су умрли од глади, болести, медицинских експеримената или бруталних егзекуција (Memorial Museum Auschwitz-Birkenau).

Истраживање личних судбина појединих жртава Холокауста је приступ којим се осветљава не само њихова конкретна судбина већ и шири друштвени контекст страдања Јевреја и њихове деце. То је приступ који се често користи не само у књижевности (на пример применио га је Солжењичин у делу Архипелаг Гулаг), такође и у документарним филмовима и публицистици, али и у научним радовима, посебно када недостају тачни подаци. Такође, важно је напоменути и религиозну симболику тог приступа јер се тиме ипак испуњава једна од заповести Торе, *šmirat haguf*, обавезу очувања тела, а онда када нема тела обавеза се симболично испуњава очувањем сећања на одређене особе чија су тела нестала (Мршевић, 2023б: 24).

2. Страдања деце у логорима смрти

Током Холокауста, јеврејска деца су масовно страдала у готово свим нацистичким концентрационим и истребљивачким логорима. Ипак, неки логори су били нарочито смртоносни за децу због своје улоге у систему масовног истребљења. Логори у којима је страдало највише јеврејске деце су пре свега Аушвиц-Биркенау (Пољска) где је страдало највећи број јеврејске деце. Огромна већина деце депортована у Аушвиц била је убијена у гасним коморама одмах по доласку. Мало оних преживелих долазак у логор, често су коришћена за медицинске експерименте (нпр. злогласног др Менгелеа)². Процењује се да је више од 200.000 деце убијено у овом логору.

Сведочење Миклоша Њицлија је детаљно јер је био део Sonderkommando јединица. Он описује долазак деце и њихово директно одвођење у гасне коморе без икакве селекције: „Камиони пуни деце стизали су један за другим. Њихова тела, бледа и гола, дрхтала су на јутарњој хладноћи. Чим су спуштени са камиона, деца су вриштала, тражећи своје мајке. СС-овци су их немилосрдно гурали према вратима гасне коморе. Врата су се отворила. Деца су била натерана унутра. Њихови крици су одзвањали кроз двориште. Затим су врата затворена. Након неколико минута врисак је утихнуо” (Nyiszli, 2011: 41-59).

2 Деца су била подвргнута болним и често смртоносним експериментима, укључујући вађење органа, ињекције и операције без анестезије. Неки од Менгелеових експеримената укључивали су: Испитивање близанаца како би се проучавала генетика. Експерименти на деци са физичким деформитетима. Убризавање различитих супстанци како би се изазвале болести или реакције. Већина деце која су била предмет ових експеримената није преживела.

Када је Ели Визел стигао у Аушвиц са породицом, видео је децу и бебе како их живе бацају у ватрене јаме. Један од најстрашнијих одломака у *Ноћи* је следећи: „Никад нећу заборавити ноћ, прву ноћ у логору, која је учинила од мог живота једну дугу ноћ, седам пута затворену смрћу. Никад нећу заборавити дим. Никад нећу заборавити мала лица деце чија сам тела видео како се претварају у накупине дима под неким небом. Никад нећу заборавити те пламенове који су заувек прогутали моју веру.” Дакле, код Визела су бебе живе директно бацане у пламен, не у гасну комору из камиона (Wiesel, 2006: 32 34).

Мајданек (Пољска) је такође био логор смрти. Многе јеврејске породице, укључујући децу, су одмах погубљене по доласку. Деца су умирала и од глади, болести и нехуманих услова (History TV). Треблинка (Пољска) (United States Holocaust Memorial Encyclopedia Holocaust Encyclopedia) је био логор искључиво за масовно убијање – скоро нико није преживео, укључујући децу. Деца су, као и одрасли, одмах одвођена у гасне коморе. Нема тачних бројева, али се зна да су десетине хиљада деце ту убијене. Собибор и Берген-Белзен (Пољска) били су попут Треблинке, логори за тренутно истребљење. Готово сва депортована деца била су одмах убијена. Из гета Лођ³ и Варшавског гета (Пољска) вршене су редовне депортације у логоре смрти. Деца из тих гета масовно су депортована у логоре смрти попут Хјелмна и Аушвица. Из гета Лођ око 15.000 деце је депортовано у Хјелмно 1942. и сви су убијени. Тхерезиенштат (Чешка) је у почетку коришћен као „изложбени“ логор (Rivera 21.03.2025) за пропаганду (да су то „само“ радни логори, а не логори смрти), али и ту је хиљаде деце умрло од глади, болести или су депортована даље у Аушвиц и убијена. Око 15.000 јеврејске деце прошло је кроз овај логор, а преживело их је мање од 150. Јеврејска деца су масовно страдала и у логорима који примарно нису била намењена за убијање деце, као што је нпр. Заксенхаузен. Тачан број страдалих није познат јер логор Заксенхаузен није био примарно логор за децу (као што су били неки други логори попут Аушвиц-Биркенау), али је познато да су тамо довођена и деца, нарочито у каснијим годинама рата, када су депортације биле масовније. Процене броја страдале јеврејске деце у Заксенхаузену су ретке и ретко прецизиране у историографији, али је из познатих сведочења јасно да је већи број деце био подвргнут окрутним условима и убијен (Fuerstenau, 21. 04. 2025). Међу њима су била и јеврејска деца из окупираних земаља и са Балкана (уколико нису убијена у балканским логорима смрти).

3 (Holocaust Encyclopedia)

Из гета у Лођу, познатог као Лицманштат, депортовано је око 15.681 деце и старијих особа у септембру 1942. године током акције познате као “Allgemeine Ghesperr”. Сви су убијени у логору смрти у Хјелмну. У септембру 1942. године, наређено је да се сви становници гета млађи од десет и старији од шездесет пет година, болесни и незапослени, депортују. Ова акција је резултирала депортацијом и убиством хиљада деце.

3. Друштвена библиотека јеврејске заједнице у Бечу

У марту 1938. немачка војска је ушла у Беч и Јевреји из Аустрије су схватили да је време да оду, ако већ нису (Lipson, 2022). Припајање Аустрије Рајху, Аншлус и примена Нирнбершких закона донели су са собом насиље, пљачку и понижење за јеврејске грађане Аустрије. Један од дотадашњих извора поноса за бечке Јевреје пре Холокауста била је велика друштвена библиотека⁴. Са уласком нациста у Беч, библиотека је садржала десетине хиљада књига, укључујући 21 инкунабулу (књиге настале током првих неколико година штампарске ере) и 645 рукописа, и сматрана је једном од најважнијих јеврејских библиотека у Европи. Није било чудо што су нацисти радо присвојили то благо. Библиотеку су затворили у јулу 1938. и преселили је у Берлин годину дана касније. Опљачкане су и друге јеврејске библиотеке у Аустрији. Неки су припадали јеврејским организацијама, а други су биле приватне колекције. Када су Јевреји из Аустрије депортовани у источну Европу, њихова имовина је однета у депое за прикупљање, укључујући безброј књига. Стотине хиљада књига које су нацисти украли широм Европе током рата открила је британска војска у замку Танзенберг. Само захваљујући неуморном раду Националне библиотеке Израела и израелског Министарства вера, око 80.000 књига бечке заједнице на крају је као комплет стигло до Националне библиотеке у Јерусалиму. Национална библиотека је залепила специјалну етикету на ове књиге која сведочи о њиховој прошлости. Хебрејски текст етикете гласи: „Поклон од бечке јеврејске заједнице, у знак сећања на жртве Холокауста.”⁵ Године 1941. аустријски Јевреји су били приморани да носе жуте звезде. Око две трећине бечких Јевреја је успело на време на напусти земљу док је једна трећина остала заробљена без могућности одласка, и готово сви су били убијени до 1942., њих око 65.000 током, послати транспортима у Источну Европу (Offenberger, 2007). У логору смрти, Мали Тростинец код Минска, током 1942. године, убијено је више хиљада аустријских Јевреја, углавном из Беча. Депортације су се одвијале између 6. маја и 10. октобра 1942. године, а жртве су углавном биле стрељане у оближњој шуми Благовшчина код Минска одмах по доласку или су убијене

4 (Jewish Virtual Library The Łódź Ghetto)

Почетно језгро његових колекција стигло је већ 1814. године са донацијом од 133 свеске директно из штампарије. Са уласком нациста у Беч, библиотека је садржала десетине хиљада књига, укључујући 21 инкунабулу (књиге настале током првих неколико година штампарске ере) и 645 рукописа, и сматрана је једном од најважнијих јеврејских библиотека у Европи.

5 Шоа и Холокауст (Niewyk, Nicosia, 2000: 45-52) се односе на исту историјску трагедију јеврејског народа у двадесетом веку, али постоји разлика у значењу и коришћењу термина. Шоа значи “катастрофа”, “уништење”, “несрећа”. Користи се углавном у јеврејском контексту, посебно у Израелу и међу Јеврејима широм света. Тај термин носи верски, емотивни и културни набој – означава уништење европског јеврејства током Другог светског рата, али је више личан, назив који Јевреји унутар свог народа користе да опишу своју колективну трагедију. Холокауст је термин који долази из грчког језика, “холос” значи (цео) и “каустос” што значи (спаљен), дакле заједно “потпуно спаљени”. Ушао је у ширу употребу на енглеском и другим језицима, и користи се глобално.

у мобилним гасним камионима. Прецизан број страдалих аустријских Јевреја у Малом Тростинцу није могуће тачно утврдити, али се процењује да је на том месту страдало око 10.000 људи јер је документовано постојање најмање 10 транспорта, а сваки од њих је обухватао по хиљаду особа. У знак сећања на ове жртве, 2019. године је у Малом Тростинцу подигнут споменик посвећен сећању на више од 10.000 аустријских Јевреја убијених на том месту.

4. Бар Мицва поклон који је преживео Холокауст

Посебна похвална посвета у примерку једне књиге из те поменуте бечке библиотеке, „Месилат Јашарим” покренула је у почетку радозналост, а после обиман истраживачки, готово прави детективски рад, који је оцртао причу о дечаку и његовој породици коју су убили нацисти, пратећи историјски контекст бечке јеврејске заједнице током Холокауста (Lipson, 2022). То је дело познато као Месилат Јашарим, класичан текст о јеврејској етици од рабина Моше Хаима Лухата (Рамхала). На насловној страни налази се руком писана хебрејска посвета која је била скривена испод налепнице. Стручна служба библиотечке лабораторије за конзервацију и рестаурацију Националне библиотеке је са великом професионалношћу и пажњом успела да уклони налепницу и тиме започела откривање приче првобитног власника књиге. Руком написана посвета гласи: „Лепом упорном и [богобојажљивом] младићу [нека му свећа светли] Давиду Дову на прослави његове Бар Мицве⁶, поклон породице С. Шонфелда, Беч, четвртак, [уочи Свете суботе], Парашат [Ки] Тиса, 5696 [1936]. Тај догађај се означава церемонијом у синагоги. Дечак по први пут јавно чита из Торе пред заједницом. Он такође даје и говор (д’вар Тора), обично у виду кратке презентације о делу Торе који је прочитао. То је велики догађај и често се вежба недељама или месецима. После обреда у синагоги се слави, дечак добија поклоне, породица и пријатељи често организују слављеничко окупљање, које може бити скромно или врло раскошно, у зависности од обичаја средине и материјалног стања породице. Презиме Давида Дова се у почетку није знало јер није био видљив на књизи коју је добио на поклон за своју Бар Мицву, али подаци у посвети су указивали да је дечак који је имао Бар Мицву и добио ту књигу на поклон, живео у Бечу. Следећи корак је био да буде лоциран користећи Јад Вашем-ову Централну базу података о именима жртава Шоа (Dawidowicz, 1986).

6 Бар Мицва означава тренутак када дечак наврши минимум 13 година и постаје пуноправни члан јеврејске заједнице (Михајловић, 2013: 23-29). Бар Мицва значи “син заповести”, и то је важан прелазни ритуал у животу сваког јеврејског дечака, и важан моменат за његову породицу. Бар Мицва има вишеструко значење. Најважније је духовно значење јер је од тог тренутка, дечак одговоран за извршавање мицвота (божанских заповести) – као што су молитва, пост, давање милостиње, и поштовање Шабата. Пошто је физички и ментално још дете, тим обредом заправо стиче само верске обавезе и одговорности, а не друштвене, професионалне и породичне обавезе одраслог мушкарца.

5. Странице сведочења

То је специфичан методолошки приступ посебно примењиван и развијан од стране истраживача Израелске националне библиотеке да би се истражиле личне и колективне судбине жртава Холокауста. Странице сведочења су документи, записи или збирке прича преживелих сведока који описују своја лична искуства током нацистичког прогона Јевреја и других група у Другом светском рату. Те странице могу бити у облику писама, дневника (попут чувеног дневника Ане Франк), усмених сведочења (која су касније транскрибована), видео записа или аудио снимака, збирки у музејима и архивама. Циљ страница сведочења је да се сачувају аутентичне, личне приче о патњама, губицима, али и преживљавању, едукују будуће генерације о страхотама Холокауста, пружају доказе против негирања Холокауста, омогуће дубоко лично разумевање онога што се догодило, кроз очи људи који су то преживели.⁷

База података је заснована на информацијама прикупљеним током деценија у Јад Вашему, израелском споменику Холокаусту, кроз странице сведочења које су попуњавали чланови породица и пријатељи жртава. Уз помоћ те базе података, откривено је конкретно да се Давид Дов презивао Нојвирт и да су он, његови родитељи и две сестре убијени у Минску 1942. Више информација су пронађене у бази података Аустријских жртава Холокауста на веб страници Документационог центра аустријског отпора. Давид Дов и његова породица депортовани су из Беча 14. септембра 1942. Четири дана касније стигли су у Минск, и воз је наставио до недалеке локације Мали Тростинец. Када су коначно сишли са воза, бечки Јевреји су одведени до јама за убијања у шуми Благовшчина и стрељани. Данас постоји споменик у Малом Тростенцу, у знак сећања на аустријске Јевреје жртве Холокауста.

6. Ал Кидуш Хашем мученици

Трагајући за судбином дечака који је добио поменућу књигу на поклон за своју Бар Мицву дошло се до важног сведока који је попунио страницу са сведочењем. То је била Илзе Дојч, сестра Дејвида Дова која је испунила страницу сећања која се налази у Јад Вашему. Испоставило се да је његова старија сестра на време успела да побегне из Аустрије. Према информацијама о Илзи на генеалошком сајту Geni.com, она је преминула 2018. године, али је у Лондону преживело четворо њене деце.

Уз помоћ своје породице у Лондону истраживач Липсон је успео да ступи у контакт са још неким од чланова породице. Дебора, једна од Илзиних унука која живи у Израелу, дала је мноштво информација о породици. Објаснила је да је њена бака отишла из Беча са једном од мајчиних сестара. Били су у Немачкој током Кристалне ноћи, али су успели да стигну до Енглеске пре

⁷ Постоје и организације које сакупљају оваква сведочења, попут: USC Shoah Foundation, Јад Вашем у Израелу

избијања Другог светског рата. Тамо је радила као васпитачица у вртићу, удала се и засновала породицу. Један од суседа породице Нојвирт у Бечу задржао је неколико породичних фотографија и обредну шољу коју је Давид Дов добио на поклон за своју Бар Мицву. Сви ови предмети су данас у рукама породице.

Ова прича је, захваљујући истраживачким напорима, оживела и стигла је за неколико сати од Јерусалима до Лондона, па до Њујорка и назад. Унука рабина Шабетаи Шонфелда ступила је у контакт и додала још више информација. Рабин Шонфелд је 1936. поклатио књигу Месилат Јешарим Давиду Дову Нојвирту. Породице Шонфелд и Нојвирт биле су добри пријатељи у Бечу, очеви су обојица били рабини. Давид Дов Нојвирт је био истих година као и син рабина Шонфелда који је касније постао познати рабин у Квинсу у Њујорку. Породица Шонфелд је одмах након Аншлуса и сама напустила Беч. Пре одласка из земље, сви Јевреји су морали да попуне имиграциони упитник који је укључивао породичне податке, имена, године, занимања, одредиште за усељавање и стручну обуку. Обрасци породице Нојвирт налазе се у Централном архиву за историју јеврејског народа у Националној библиотеци Израела, где је данас сачуван велики део архива бечке заједнице, што доказује да су Нојвиртови покушали да се правовремено иселе у Америку.

Зашто онда породица рабина Нојвирта, за разлику од породице рабина Шонфелда, није на време напустила Аустрију?

Дебора је дала одговор. Давид Дов Нојвирт је био болестан од полиомијелитиса. Породица је покушала да емигрира у САД, али је добијање усељеничке визе зависило од позитивног налаза лекарског прегледа. Амбасада САД у Аустрији очигледно није дозволила да Давид Дов болестан од дечје парализе емигрира и његова породица је остала са њим у Бечу. Отац Давида Дова, рабин Зимха Шмуел Нојвирт, био је рабин заједнице и директор једне јеврејске школе у Бечу. Одлучио је да не препусти свог сина на старање другим људима, или да га остави можда у болници, а такође није желео ни да напусти парохијане своје синагоге, и одлучио се да остану заједно и да се заједно суоче са судбином каква год она била. Тако су он и већина његове породице умрли као такозвани „ал Кидуш Хашем мученици” (Jewish virtual library).

Израз „мученици ал Кидуш Хашем” (или на хебрејском: *Kedoshei Kiddush Hashem*) односи се на јеврејске мученике који су погинули или били убијени зато што су остали верни Богу и јудаизму, често у ситуацијама када су имали избор да се одрекну своје вере или да умру.⁸ Кидуш Хашем (*Kiddush Hashem*) дословно значи „посвећење Божијег имена”. Ове особе се сматрају светима и часним у јеврејској традицији, јер су остале верне Богу до смрти. Отац Нојвирт није хтео да остави свог болесног сина, остао је веран својој вери у којој је

8 У јеврејској традицији, то значи понашати се на начин који доноси част Богу – било кроз дела, верност, или чак мучеништво. Мученици ал Кидуш Хашем су људи који су жртвовали свој живот (или били убијени) јер су одбили да прекрше веру, посебно у контексту присилне конверзије или верског прогона. У историји током римских прогона, крсташких ратова, шпанске инквизиције, Холокауста, и других периода, многи Јевреји су били убијени јер су одбијали да напусте своју веру. Они се у јеврејском сећању често називају „мученицима Кидуш Хашем”.

породица једна од централних светих вредности и остао је у Бечу иако свестан смртне опасности. Одговор на питање, да ли је поступио правилно, можда може да да само онај ко може да одговори како би у сличној ситуацији лично поступио, оставио болесног сина да би спасао сопствени живот и животе осталих чланова породице, или би одлучио да сви остану заједно?

Породичну причу је сачувала сестра Давида Дова Илзе у Лондону, а сада је уз помоћ књиге Месилат Јешарим и истраживачких напора који су започели на тражењу једноставног одговора чија је то књига, ко је, када добио на поклон и од кога, реконструисана низ догађаја те приче коју сада чува Национална библиотека Израела.

7. Страдање јеврејске деце у Србији за време Холокауста

У Србији је за време Холокауста страдало је око 3.800 јеврејске деце. Укупно је у Србији убијено око 14.500 Јевреја, што је чинило скоро целокупну јеврејску заједницу у земљи. Страдање је почело 1941. године, када су нацисти и њихови сарадници спровели систематске егзекуције и депортације, углавном у логоре као што су Сајмиште и Топовске шупе у Београду, као и у логоре широм Европе. Посебно су трагичне судбине жена и деце, који су углавном убијани у камионима гасним коморама (“душегупкама”) или масовним стрељањима.

Прва група Јевреја који су стигли на Сајмиште, претежно жене и деца, смештена је у највећу зграду, Југословенски павиљон бр. 3. Оштећен кров и поломљени прозори пропуштали су кишу, снег и снажан северни ветар, што је услове за живот чинило неподношљивим. Четири мале пећи нису могле да загреју површину од око 5.000 м², тако да су заточеници патили од промрзлина и упале плућа. Због пренатрпаности, сваки заточеник имао је за себе мање од пола метра простора, на голим дрвеним лежајима. Када су нови заточеници пристигли у јануару 1942, смештени су у Павиљон бр. 2, под једнако нехуманим условима. 36 „...хиљаде жена и деце патило од глади, хладноће, болести и понижења, свакодневно очекујући смрт. Овде су од почетка априла до десетог маја 1942. године јеврејски заточеници, деца и старци, убијани су и у самом логору на најзверскији начин, или у покретним гасним коморама, употреба камиона с гасом била део специфичне политике „коначног решења”, чија су мета били само Јевреји. Од скоро 7.000 Јевреја заточених на Сајмишту, мање од 50 је преживело (Бајфорд, 2011: 41).

8. Приче о конкретној јеврејској деци жртвама Холокауста

8.1. Борбе за повратак браће Финали, јеврејске деце коју су спасли нејевреји

Млади бечки јеврејски лекар, Фриц Финали, побегао је у Француску са својом женом након Аншлуса 1938. и настанио се у Греноблу, где добили два сина, Роберта и Џералда, рођених 1941. и 1942. године (Yahil, 2007: 22-23). Њихов

отац је обрезао дечаке приликом њиховог рођења, чиме су доживотно остали обележени као Јевреји. Када је почела депортација француских Јевреја, Финали су децу поверили на чување општинској школи у Греноблу, како би их сакрили од нациста. У фебруару 1944. родитељи су депортовани у источну Европу одакле се нису вратили. Антоанете Брун, директорка општинског дечијег дома у Греноблу после рата, желела је да задржи дечаке Финали без родитеља у свом старатељству. Али оца Фрица Финалија су преживеле три сестре које су успеле да пронађу децу код Брун и када су је контактирала, обавештене су да су деца добро и да се одгајају као Јевреји, што је била неистина. У исто време, Брун је од француских власти добила формално старатељство над децом и средила њихово покатоличење. Године 1948., пошто нису успеле у покушајима да добију децу од Бруне, сестре су покренуле правни поступак. Случај је трајао пет година, током којих су деца премештана из места у место и из једне католичке установе у другу. Суђење је изазвало велико интересовање у Француској и иностранству, а буђење јавног мњења, посебно међу наставницима и интелектуалцима, имало је велики утицај на коначни исход. Мањина католичке јавности у Француској оптужила је Јевреје за незахвалност и тврдила да су деца спасена као француски држављани, тако да би њихов трансфер у Израел био раван отмици. У јуну 1953. највиши француски суд је одбио Брунину жалбу и у јулу, деца су предата тетки, Хедвиг Рознер, становници Гедере у Израелу која их је одвела у Израел на одгајање у свом дому.

8.2. Руткин дневник

Дневник Рутке Ласкијер (Мој ТВ, 2007) познат је и као “Руткин дневник” и често се успоређује с дневником Ане Франк. Рутка Ласкијер била је јеврејска девојчица из Пољске која је 1943. године, у својој 14. години водила дневник док је била затворена у јеврејском гету у граду Бједђин током нацистичке окупације. У свом дневнику, Рутка пише о свакодневном животу у гету, страху, глади, смрти, али и о својим адолесцентним мислима, љубави и пријатељствима. Показује зрелост, луцидност и храброст, упркос страшним околностима. Њени записи пружају дубок и емотиван увид у живот деце у Холокаусту, и до нас допиру њене речи: „Знам да нећу преживети. Рат се неће завршити пре мог краја”, као трагично пророчанство које одражава њену свест о властитој судбини. Рутка је 1943. депортована у Аушвиц, где је убијена, заједно са својом мајком и братом, вероватно у августу или септембру те године. Дневник је пронађен и објављен тек 2005. године када је објављена школска свеска у коју је Рутка бележила своје последње месеце у Бједђину, а која је шест деценија била скривена испод пода у њеној кући. Њену причу открива документарни филм као Руткину причу испричану кроз очи њене полусестре, Израелке Захаве Шерц, која је отишла у Бједђин у потрази за истином. Захава у почетку није ни знала да је Рутка постојала, док није са 14 година у породичном албуму открила фотографију девојчице која је изгледала попут ње. Руткин отац, једини који је преживео Холокауст, започео је нови живот у Израелу и након открића те фотографије

испричао Захави о својој првој породици и како су их убили нацисти. Прошло је још 40 година од сазнања да је имала полусестру, док Захава није открила да је њена полусестра водила дневник.

8.3. Сећање жене која је као дете преживела логор Берген-Белзен

Лола Хасид Ангел је у стању и сада да се живо сети глади, болести и смрти у нацистичком логору Берген-Белзен (Smith, Н. 15.04.2025). Дуго времена није желела да прича о ужасима свог детињства. Тек сада, у својој 88. години почела је да јавно говори о својим искуствима из Другог светског рата. До осме године, преживела је Холокауст и „дошла до пунолетства”, видела ствари које никада није требало да види, чула звукове које никада није смела да чује, и суочила се са ужасима које није могла ни да опрости ни заборави.

Ангел је била међу последњима јеврејске заједнице у Грчкој који су депортирани у логор, али и која је преживела Берген-Белзен, комплекс концентрационих логора у северној Немачкој (међу чијим жртвама је била и Ана Франк, тинејџерка која ће постати једна од најпознатијих жртава Холокауста). Уз лажне идентификационе документе и храбру подршку резидентног шпанског конзула, заслужног за одлагање депортације стотина сефардских Јевреја из Грчке, породица је избегавала да буде откривена све до 25. марта 1944. када су одведени у логор. Лола тада још није напунила седам година.

Док су у Аушвицу средство масовног убијања биле гасне коморе, у Берген-Белзену је то била смрт од глади и болести. Смрад је био посвуда, у лешевима нагомиланим, који су лежали на хиљаде око логора у разним фазама распадања. Тифус се проширио, такође и она је имала дизентерију и глад. Од 60.000 људи закључаних унутра, више од 14.000 би умрло у року од неколико недеља након ослобођења јер је слобода једноставно дошла прекасно. Више од 70.000 људи је убијено на његовој територији, већина Јевреја, али и 20.000 совјетских ратних заробљеника и других нацистичких група за истребљење, попут Рома и хомосексуалаца. Када данас Ангел прича о томе ученицима и студентима, они је с неверицом слушају, посебно да је око 1,5 милиона деце млађе од 13 година током рата страдало у логорима смрти, највише у гасним коморама.

8.4. Естер Бајер - дете које је преживело логор Старо Сајмиште

Естер Бајер је једна од најдирљивијих и најпотреснијих сведока Холокауста у Србији. Рођена је 31. јануара 1942. године у логору Старо сајмиште у Београду, познатог и као „Judenlager Semlin”, прерано услед стреса и страшних услова у логору у седмом месецу трудноће своје мајке. Тежила је свега 900 грама што је чинило њено преживљавање готово немогућим у тадашњим условима. Међутим, захваљујући храбрости и одлучности очеве родбине, која није била на мети прогона јер су били лутерани, успели су да је прокријумчаре из логора у торби за хлеб и предају дому за незбринуту децу у Звечанској улици у Београду

(Блиц, 30. 09. 2024). У сиротишту је добила име Олга, како би се прикрило њено јеврејско порекло, јер су нацисти редовно проверавали установе у потрази за јеврејском децом. Спавала је у кутији за ципеле напуњеној ватом, јер није имала свој креветац (Телеграф, 27.01.2021). Њена мајка, бака и деда, који су остали у логору, убрзо су убијени у гасном камиону познатом као “душегупка”, током транспорта до масовне гробнице у Јајинцима (Блиц, 30.09. 2024).

Након рата, њен деда по оцу, капетан речног брода Вилим Бајер, пронашао ју је и одвео из сиротишта. Естер је узела име своје мајке и презиме Бајер, у знак сећања на родитеље које никада није упознала. Одгајили су је бака и деда са очеве стране. У одраслом добу радила је као куварица на бродовима и путовала широм Европе. Данас живи у Сремчици и активна је чланица јеврејске заједнице у Београду. У пензији се посветила проучавању историје Холокауста и активно учествује у очувању сећања на страдања Јевреја. Своју архиву и документацију везану за јеврејску заједницу у Србији поклонила је Удружењу Адлигат, чиме је оставила значајан легат како би се очувало сећање на страдање Јевреја у Србији за будуће генерације (Курир, 27.01. 2021). Она је данас симбол преживљавања и сведок страдања Јевреја у Србији током Другог светског рата. Њена прича подсећа на важност сећања и едукације о Холокаусту, како се сличне трагедије никада више не поновиле.

9. Закључак

*Постоји нека врста туге која
долази од превише знања, од виђења
света онаквим какав заиста јесте.
(парафразирано према Woolf 1927: 34-35)*

Свака игра може изразити неизрециво, радост, туга и очај постају видљиви, отелотворени изрази наше заједничке крхкости. Неодигране игре страдале деце заиста могу пробудити емпатију и подстакнути жељу за излечењем. Посебно у времену у коме стотине хиљада људи и неке нове страдалничке деце трпе неизвесност и последице ратова, сведоци су насиља и бруталности свих врста - искреност наше мисли добија витални значај (РТС Танјуг 24.04.2025). Сећање на патње и трагедије, посебно кроз личне приче као у овом тексту, може да функционише као снажна опомена за будуће генерације. Када се сетимо свега наведеног у овом тексту што су јеврејска деца претрпела, можемо се подсетити на размере насиља које је мржња и нетолеранција изазвала и бити мотивисани да се супротставимо било каквим облицима дискриминације и насиља данас.

Јевреји су кроз целу европску историју бивали прогоњени, јер су их антисемити увек видели искључиво као Јевреје. Без илузија и величања прошлих времена, мора да се крајње објективно констатује да су дискриминација, мржња, разне рестриктивне мере и прогони Јевреја одувек били саставни део историје Европе и западне цивилизације (Мршевић, 2024:165). И без обзира како Јевреји мисле о себи, антисемити их никад неће прихватити. Колико год

дуго да су се осећали као код куће, ма колико лојалности исказивали, ма колико их је погинуло бранећи своју земљу, увек би, на крају, били прогањани. Није било важно да ли су себе називали народом или расом или црквом; није било важно да ли о себи мисле да су Немци или Румуни или Канађани. Спољашњи антисемитски свет их је видео само као Јевреје (Arendt, 1951: 18-19).

Судбине јеврејске деце жртава Холокауста дефинитивно могу да делују опомињуће и имају потенцијал да допринесу смањењу насиља и сукоба у савременом друштву. Историја Холокауста, а посебно искуства оних који су преживели, носи универзалну поруку о опасностима мржње, нетолеранције и дехуманизације. Када се прича о судбинама јевејске деце, она постаје снажан подсетник на то до чега може довести антисемитизам, екстремизам и стереотипи, као и на важност очувања људских права и достојанства сваког појединца. Њихове судбине представљене у овом тексту могу да имају данашњи значај кроз образовне процесе на тему прошлих трагедија. Приче о јеврејској деци која су преживела Холокауст могу да служе као едукативни алат у школама и заједницама. Учење о Холокаусту помаже у разумевању како антисемитизам као посебна врста мржње, расизма и дискриминације могу довести до трагедије, и зашто је важно одбранили људска права и слободе свих. Кроз ове приче, деца данас могу да схвате колико су важни толеранција, поштовање различитости и ненасиље.

Слушање и истраживање живота људи који су прошли кроз такве ужасе може да помогне у разумевању дубљих узрока насиља и сукоба и да у савремено доба делује као њихова превенција. Кроз емпатију која произлази из ових прича, може да се научи како да изградимо мир и стабилност у друштву, смањујући тенденцију према етничким, верским или другим врстама сукоба. Зато је неопходан услов култура памћења, којој и овај текст настоји да допринесе. Пажљиво чување сећања на Холокауст и на жртве, укључујући посебно децу као оне најнемоћније и уједно најневиније жртве, може допринети културној и друштвеној отпорности против новог уздицања тоталитарних идеологија, антисемитизма, екстремизма и насиља. Ове приче покрећу разговор о томе како сви имамо одговорност да се спрече историјске грешке да се понове. У ту сврху је потребна изградња социјалне кохезије и емпатије, а то се постиже и кроз дељење личних прича, чиме се људи повезују на емотивном нивоу. То ствара мостове емпатије и заједништва, помажући да се превазиђу антисемитске и друге етнички базиране предрасуде и несугласице које могу водити до сукоба. Зато Холокауст није само прича о прошлости — то је упозорење на то како важно треба да буде људско достојанство, како је опасно када се људи виде као „други” или као „мање људи” и како је важно да се учи из тих трагичних догађаја како би се спречиле сличне трагедије и сада и у будућности.

Остаје ипак закључна запитаност, да ли би овакви примери могли да покрену значајне промене у данашњем друштву? Могу ли приче о јеврејској деци, жртвама Холокауста, као и о свим жртвама тог периода, наставити да имају дубок утицај на данашње друштво? Као одговор, изражавамо веру да се кроз образовање, сећање и емпатију, може допринети изградњи света у којем се мржња и насиље препознају и спречавају на време. Јер тамо где постоји вера

у моћ едукације и сећања, то је један од кључних начина како се може учинити свет бољим местом. Можда ће будуће генерације бити способније да препознају опасности антисемитизма пре него што ескалирају, као и да стварају друштва у којима су толеранција и разумевање на првом месту.

Литература

- Arendt, H. (1951) *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt.
- Byford, J. (2011) *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Dawidowicz, L. S. (1986) *The War Against the Jews: 1933–1945*. New York, London: Random House Publishing Group.
- Mršević, Z. (2023a) Štolperštajn – kamenovi spoticanja – sećanje na žrtve holokausta. U: Kuburić Z, Čumura Lj, Kuburić Zotović A. (ur) *Vera, znanje, sumnja*. Novi Sad: CEIR, str. 441- 457.
- Mršević, Z. (2023b) Religious education of Jewish youth in Serbia. U: Blagojević, M., (ur) *Religious education and religiosity of young people*. Belgrade: Institute of Social Sciences. str. 24.
- Mršević, Z. (2024). Institucionalna sredstva borbe protiv nasilja političkog ekstremizma – primer Nemačke. U: Macanović, N., (ur) *IX International scientific conference Social deviation, no violence – through the system of social values and culture*. Banja Luka: Centar modernih znanja, str. 164-173.
- Niewyk D, Nicosia F (2000) *The Columbia Guide to Holocaust*. New York: Columbia University Press
- Nyiszli, M. (2011) *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account*. Translated by Tibère Kremer and Richard Seaver. New York: Skyhorse Publishing.
- Wiesel, E. (2006) *Night Translated by Marion Wiesel*. New York City: Hill and Wang,
- Woolf, V. (1927) *To the Lighthouse*. London: Hogarth Press.

Online извори

- Ars Magine. Bar i bat micva. Versko sticanje zrelosti.
https://arsmagine.com/judaizam/bar-i-bat-micva/?utm_source=chatgpt.com
приступљено 06.02.2025.
- Fate of children in Auschwitz MEMORIAL AND MUSEUM AUSCHWITZ-BIRKENAU
<https://www.auschwitz.org/en/fate-of-children-in-auschwitz/> приступљено 06.02.2025.
- Fürstenau, M. (21. 04. 2025) Sachsenhausen concentration camp: Nazi terror near Berlin.
Доступно на: <https://p.dw.com/p/4t9PN?maca=en-EMail-sharing>

- Fritz-Offenberger, I. (2007) *The Jews of Nazi Vienna, 1938-1945*. Palgrave Macmillan
Доступно на: Austrian JewryJewish booksJewish Communities Kristallnacht Rare Jewish BooksThe HolocaustVienna
- History TV H Horrors of Auschwitz: The Numbers Behind WWII's Deadliest Concentration Camp. <https://www.history.com/articles/auschwitz-concentration-camp-numbers> приступљено 06.02.2025.
- Holocaust Encyclopedia Josef Mengele
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/josef-mengele> приступљено 06.02.2025.
- How Many People did the Nazis Murder?
<https://encyclopedia.ushmm.org/search?query=How%20many%20people%20did%20the%20Nazis%20murder&languages%5B%5D=en> приступљено 06.02.2025.
- Jewish Virtual Library The Łódź Ghetto: The Deportation of the Children from the Lodz Ghetto in September 4, 1942. https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-deportation-of-the-children-from-the-lodz-ghetto-september-1942?utm_source=chatgpt.com приступљено 06.02.2025.
- Lebovic M (26. 01. 2021) Int'l Holocaust Remembrance Day to focus on 1.5 million children killed by Nazis. Times of Israel. Доступно на: https://www.timesofisrael.com/intl-holocaust-remembrance-day-to-focus-on-1-5-million-children-killed-by-nazis/?utm_source=chatgpt.com
- Lipson, D. (2022) The Bar Mitzvah Gift That Survived the Holocaust. In:
- The Librarian the National Library of Israel Magazine, 27. April. <https://blog.nli.org.il/en/bar-mitzvah-gift/> приступљено 06.02.2025.
- Jewish virtual library. Kiddush Ha-Shem and Hllul Ha-Shem https://www.jewishvirtuallibrary.org/kiddush-ha-shem-and-x1e24-illul-ha-shem?utm_source=chatgpt.com приступљено 06.02.2025.
- Kurir. ((27.01 2021) Ester Bajer je rođena u logoru na Starom Sajmištu sa samo 900 grama: Rođaci je spasli u torbi za hleb, danas ima samo jednu želju. Kurir Društvo
- ESTER BAJER JE ROĐENA U LOGORU NA STAROM SAJMIŠTU SA SAMO 900 GRAMA: Rođaci je spasli u torbi za hleb, danas ima samo jednu želju | Kurir приступљено 28.04.2025.
- Moj TV. (2007). Rutka – a diary of the Holokaust. <https://mojtv.net/film/18024/rutka--dnevnik-holokausta.aspx> приступљено 06.02.2025.
- Mihajlović, M. (2013) BAR MICVA I BAT MICVA. Jevrejska digitalna biblioteka. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije. Доступно на: <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1338/MihailovicBarMicvaBatMicvaOCR.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Novosti. (30. 09. 2021) Rođena je u logoru sa svega 900 grama: Neverovatna sudbina Ester koja je preživela Holokaust. Доступно на: <https://www.blic.rs/vesti/beograd/rodjena-je-u-logoru-sa-svega-900-grama-u-torbi-za-hleb->

- uspeli-su-da-je-iznesu-i/z06yw50?utm_source=chatgpt.com Blic Vesti.
- Smith H. (15. 04. 2025) I want to tell the world': Bergen-Belsen survivor recounts horrors of Holocaust. The Guardian Holocaust. Доступно на: <https://www.theguardian.com/world/2025/apr/15/bergen-belsen-survivor-lola-hassid-angel-recounts-horrors-of-holocaust>
- Rivera A.J. March 21, 2025 Eight decades after the liberation of Theresienstadt, a survivor remembers. The Washington Post, Democracy dies in darkness. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/history/2025/03/21/theresienstadt-concentration-camp-liberation-survivor/?utm_source=chatgpt.com
- RTS Tanjug (24 april 2025) Poslanica Mihaila Barišnjikova uoči Svetskog dana igre <https://www.rts.rs/magazin/kultura/vesti/5698875/svetski-dan-igre-29-april-mihail-barisnjikov-narodno-pozoriste.html?lang=ci> приступљено 28.04.2025.
- Telegraf Zabavnik (27.01 2021) https://www.telegraf.rs/zanimljivosti/zabavnik/3293976-ester-78-je-rodjena-u-logoru-na-starom-sajmistu-izneli-su-je-u-kutiji-imala-je-samo-900-grama?utm_source=chatgpt.co приступљено 28.04.2025.
- United States Holocaust Memorial Encyclopedia Holocaust Encyclopedia: Treblinka <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/treblinka> приступљено 28.04.2025.
- Yahil, Ch. (2007) Finally case, ENCYCLOPAEDIA JUDAICA, Second Edition V.07
- Detroit, New York, San Francisco... London: Thompson Gale. JERUSALEM: KETER PUBLISHING HOUSE Ltd. Доступно на: [https://www.jevzajcg.me/enciklopedia/Encyclopaedia%20Judaica,%20v.%2007%20\(Fey-Gor\).pdf](https://www.jevzajcg.me/enciklopedia/Encyclopaedia%20Judaica,%20v.%2007%20(Fey-Gor).pdf)
<https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/finaly-case>

Zorica MRŠEVIĆ, PhD

PARADIGM OF THE HARDSHIP OF JEWISH CHILDREN IN THE HOLOCAUST - MEMORY OF THE BOY DAVID DOV NEUWIRTH

Abstract. The text contains a reconstruction of the hardship of the Jewish boy David Dov Neuwirth and his family seen as a paradigm of the general hardship of Jewish children in the Holocaust. The approach contained in the maxim that the fate of one illustrates the fate of many was applied, which achieves that a wider social, historical or collective fate can be presented through a personal story. The disclosure the boy David Dov Neuwirth hardship story began on the basis of a found booklet, a gift for a Bar Mitzvah from 1936. It was completed not before 2022, when the mosaic of the situation of that Jewish boy and his family was assembled in the context of the tragic events of the hardship of Viennese Jews at the beginning of World War II. The text also provides general information about the hardship of Jewish children in the Holocaust in European death camps, their hardship in Serbia, as well as information about several specific fates of some other Jewish children.

Keywords: hardship of Jewish children, Holocaust, David Dov Neuwirth, European death camps, Sajmište (Fairground).

**СТРУЧНИ РАДОВИ /
PROFESSIONAL PAPERS**

Стручни рад

ДЕЦА – САВРЕМЕНЕ ЖРТВЕ У МИРУ НА ПРОСТОРУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Страдања особа свих полова и узраста дешавају се не само у условима ратова, необјављених ратних сукоба, него и у миру. Страдања у миру су најприсутнија, свакодневна су, на најразличитије начине – случајна, у саобраћајним незгодама, као последица кривичних дела. То је реалност у свакој држави, на свакој територији. У свим тим догађајима страдају не само одрасле особе, него и деца. У раду је акценат управо на страдању деце у миру на територији Србије, због чега се може сматрати да су деца савремене жртве у миру. У питању су различите категорије деце – држављани Србије, других држава, деце миграната. Циљ рада је да представи званичне податке у погледу откривања и процесуирања појединих кривичних дела из групе против човечности и међународног права која се врше на територији Републике Србије у време мира на штету деце, и да наведе одређене препоруке, како би се унапредила заштита деце.

Кључне речи: деца - жртве, мир, званични подаци, кривична дела.

1. УВОД

Деца су највеће добро сваке породице и сваке државе кроз људску историју, па ипак деца су била, а и данас су предмет страдања на најразличитије начине. Најчешће кроз ратове и оружане сукобе. Ратови за собом доносе смрт, масовно страдање становништва, објеката – инфраструктуре зараћених држава, цивилне инфраструктуре, протеривање становништва, најразличитија кривична дела која се врше према непријатељским војницима, цивилима (Обрадовић, 2024: 199-200). Данас, скоро једно од петоро деце на свету живи у подручјима погођеним сукобима, а више од 473 милиона деце пати од најгорих

¹ Факултет здравствених и пословних студија Ваљево Универзитета Сингидунум Београд, dr.gaga.obrad@gmail.com

нивоа насиља од Другог светског рата, према подацима које су објавиле УН. УНИЦЕФ је саопштио да, с обзиром на то да се широм света води више сукоба него икада од 1945. године, деца све више постају жртве. Позивајући се на своје најновије доступне податке, из 2023. године, УН су потврдиле рекордних 32.990 тешких кршења закона над 22.557 деце, што су највеће бројке откако је Савет безбедности пре скоро 20 година наложио праћење утицаја рата на децу широм света.²

Осим у ратовима и оружаним сукобима, цивилно становништво – самим тим и деца постају жртве, страдају свакодневно широм света, и у Србији и у мирнодопским условима. Бављење жртвама од стране медија и уопште присуство, непосредно или посредно, жртава у јавном простору је у порасту последњих година, како код нас тако и у свету (Николић Ристановић, 2012: 22). Страдања деце и одраслих особа у свакодневном животу догађају се на различите начине. Они се појављују као жртве: случајне – задесне, од последица различитих болести, као жртве у саобраћајним незгодама, као жртве различитих кривичних дела скоро по правилу са елементима насиља. Насиље у најразличитијим облицима је данас глобални феномен. Као такав феномен присутан је у свим облицима и у Србији. Жртве свих облика насиља могу бити лица оба пола, свих узраста (Обрадовић, 2023:312). Најрањивија категорија жртава су управо деца.

Код страдања у миру све је израженија појава да извршиоци кривичних дела заборављају на достојанство жртава свих узраста, показују безобзирност приликом извршења најразличитијих кривичних дела, па и оних која се врше на штету деце. А достојанство је урођено сваком човеку. Не може се изгубити, припада и нерођеном, али и мртвом човеку. Људска права и достојанство човека нераздвојиво су повезани (Обрадовић, 2020: 218).

На територији Србије у сваком моменту живе или привремено бораве не само држављани наше државе већ и страни држављани, лица без држављанства, мигранти... Лица свих узраста, па и деца. Све ситуације у којима се држављани наше државе, самим тим и деца, појављују као жртве, на различитије начине, односе се и на све ове странце и на ситуације у којима се крши њихово људско достојанство.

У раду ограниченог обима указали смо само на поједине, по нашем мишљењу, најважније међународне и домаће прописе који су значајни за проблематику овог рада у вези са злочинима против човечности и других добара заштићених међународним правом. Немамо претензију да је могуће само набројати и укратко представити све најважније документе из ове области који су донети од стране УН, односно појединих институција и тела у Европи. Посебна пажња посвећена је заштити деце у државама правним претходницама данашње Републике Србије, као и у Србији. Устав Републике Србије (даље: Устав), у више одредаба пружа заштиту деци.³ Устав посредно дефинише дете тако што наводи да пунолетство наступа са 18 година и да лице пунолетством стиче способност да самостално одлучује о својим правима и

2 <https://www.theguardian.com/society/2024/dec/28/almost-one-in-five-children-live-in-conflict-zones-says-unicef>, приступљено 9.5.2025.

3 Устав Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 98/2006, 115/2021.

обавезама.⁴ Устав прецизно дефинише права детета, а осим тога указује и на поједина додатна права деце и то: посебна заштита породице, мајке, самохраног родитеља и детета односно право на здравствену заштиту.⁵

Случај недавно пронађене деце, која су била заточена у једној кући на подручју Дистрикта Брчко узнемирио је цео регион и поново отворио причу о трговини децом.⁶ Циљ рада је да укаже на страдање деце у миру на територији Србије, кроз поједине податке објављене од стране надлежних државних органа које се односе на кривична дела извршена од стране познатих и још увек непознатих појединаца на штету деце наше државе – пријаве, оптужења и осуде. Посебна пажња у том погледу усмерена је на кривично дело трговина људима, које је данас све присутније у свету. Током 2024. године у Србији су први пут на подручју Бора идентификоване две жене из Кине као жртве трговине људима, прве жртве овог кривичног дела из Кине од 2015. године до данас.⁷ На поједине податке о деци различитог узраста као жртвама трговине људима указују и подаци појединих невладиних организација.

2. Међународни документи од значаја за заштиту деце

Термин „дете” први пут је поменут по завршетку Првог светског рата, у једном међународном документу - Декларацији о правима детета (даље: Декларација)⁸ усвојеном од стране Лиге народа током 1924. године. Из Декларације је изостављена дефиниција детета, али је посебно апострофирано да човечанство дугује детету најбоље. У Декларацији је поменуто пет најосновнијих права детета, од којих имајући у виду предмет овог рада издвајамо да: дете мора прво добити помоћ у кризним тренуцима!⁹

После Другог светског рата основане су бројне међународне организације, међу којима су најважније Организација Уједињених нација (даље: УН) и Савет Европе, које су у бројним конвенцијама институционализовале заштиту деце. Тадашња заједничка држава ФНРЈ постала је чланица УН 26. јуна 1945.¹⁰

На светском нивоу, у међународним документима дете је први пут дефинисано у Конвенцији о правима детета (даље: Конвенција)¹¹ која је

4 Ибид, чл.37. ст.2.

5 Ибид, чл.64-66.

6 I.V., <https://n1info.rs/vesti/raste-procenat-dece-medju-zrtvama-trgovine-ljudima-zakon-dobar-ali-primena-skripi/>, 2.mart 2025., преузето 9.5.2025.

7 Мила Манојловић, <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-trgovina-ljudima-iz-kine/33116076.html>, 12 септембар/јуан 2024., приступљено 11.5.2025.

8 Geneva Declaration of the Rights of the Child, adopted 26 September 1924, League of Nations, <https://www.un.documents.net/gdrc1924.htm> , приступљено 2.5.2025.

9 Ибид, ст.1. тач. 3.

10 Међународни уговори ФНРЈ 5/1945, Информациони центар Уједињених нација у Београду, 1984.године.

11 United Nations Convention on the Rights of the Child, adopted 20. november 1950., General Assembly.

усвојена од стране Генералне скупштине УН 20. новембра 1989. године. У Конвенцији је дефинисано да је дете свако људско биће које није навршило осамнаест година, ако се, према закону који се примењује на дете, пунолетство не стиче раније.¹² Поред осталих права, у Конвенцији је изричито наведено да се стране уговорнице обавезују да поштују и обезбеђују поштовање правила међународног хуманитарног права која су за њих обавезујућа у ситуацијама оружаних сукоба, а односе се на дете¹³, односно да ће предузети све одговарајуће мере да подстичу физички и психолошки опоравак и друштвену реинтеграцију детета жртве: сваког облика занемаривања, искоришћавања или злостављања; мучења или било ког другог облика окупационог, нехуманог или понижавајућег поступања или кажњавања; или оружаног сукоба.¹⁴

Тадашња наша заједничка држава је ратификовала Конвенцију 1990. године.¹⁵

У вези са Конвенцијом од значаја су и два опциона протокола и то: Опциони протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, дечјој проституцији и дечјој порнографији и Опциони протокол уз Конвенцију о правима детета о учешћу деце у оружаним сукобима.¹⁶ Опциони протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, дечијој проституцији и дечијој порнографији је ратификован од стране тадашње државе.¹⁷

Од осталих међународних докумената који се односе на заштиту деце издвајамо поједине документе са аспекта међународног кривичног права односно међународног приватног права.

Са аспекта међународног кривичног права значајно је поменути још четири документа и то:

- **Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида,**¹⁸ у којој је изричито наведено које радње се сматрају геноцидом, а поред осталог у чл.2 ст.1 тач.5 је наведено и: „принудно премештање дјете из једне групе у другу.” Тадашња наша заједничка држава – ФНРЈ је ратификовала Конвенцију 1950. године¹⁹; и

¹² Ибид, чл.1.

¹³ Ибид, чл. 38. ст.1.

¹⁴ Ибид, чл.39.

¹⁵ Закон о ратификацији Конвенције Уједињених Нација о правима детета, Службени лист СФРЈ – Међународни уговори бр. 15/90, Службени лист СРЈ – Међународни уговори бр. 4/96, 2/97.

¹⁶ Опциони протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, дечјој проституцији и дечијој порнографији и Опциони протокол уз Конвенцију о правима детета о учешћу деце у оружаним сукобима, оба усвојена резолуцијама од стране Генералне скупштине УН од 25.5.2000.

¹⁷ Закон о потврђивању Факултативног протокола о продаји деце, дечјој проституцији и дечјој порнографији уз Конвенцију о правима детета, *Сл. лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 7/2002.

¹⁸ Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида, усвојена и отворена за потписивања и ратификацију или приступање резолуцијом Генералне скупштине 260 А(III) од 9. децембра 1948. године. Ступила на снагу 12. јануара 1951. године у складу са одредбама члана XIII.

¹⁹ Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида, Службени весник Президијума народне скупштине ФНРЈ, бр. 2/50.

- **Римски статут Међународног кривичног суда**²⁰ који документ је тадашња наша заједничка држава – СР Југославија потврдила 2001. године.²¹
- **Конвенцију УН против транснационалног организованог криминала и Протокол за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима, нарочито женама и децом.**²² Тадашња наша заједничка држава – СР Југославија је потврдила овај међународни документ 2001. године.²³
- **Декларацију ОУН о основним правима жртава кривичних дела и злоупотребе власти,** први и најважнији међународноправни документ донет од стране УН којим је, у оквиру универзалних права жртава, прокламовано право на накнаду штете.²⁴

Са аспекта међународног приватног права значајно је поменути још један документ и то: **Хашка конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце**²⁵ од 25. октобра 1980. Тадашња наша заједничка држава је ратификовала Конвенцију 1991. године.²⁶

Савет Европе донео је, такође, бројна документа из ове области од којих издвајамо:

- **Конвенција Савета Европе о борби против трговине људима.**²⁷ Република Србија је прихватила и законом потврдила ову конвенцију;²⁸

- **Конвенција Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања.**²⁹ Република Србија је прихватила и законом потврдила ову конвенцију;³⁰

20 Римски статут Међународног кривичног суда, потписивање је отпочело 17. јула 1998. године, а ступио на снагу пошто га је ратификовало 60 земаља, 1. јула 2002. Надлежност је за вођење кривичног поступка према учиниоцима међународних кривичних дела као што су: а) геноцид, б) злочин против човечности, в) агресија и г) ратни злочини (чл.5.)

21 Закон о потврђивању Римског Статута Међународног кривичног суда, Службени лист СРЈ – Међународни уговори бр. 5/2001.

22 Конвенција УН против транснационалног организованог криминала са Протоколом за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима, нарочито женама и децом и Протоколом против кријумчарења миграната копном, морем и ваздухом, усвојени у Палерму од 12. – 15. децембра 2000.

23 Закон о потврђивању Конвенција УН против транснационалног организованог криминала и допунских протокола, Службени лист СРЈ – Међународни уговори бр. 6/2001.

24 U.N. General Assembly Resolution A/Res./40/32, 11 December 1985, Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power.

25 Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, adopted 25. october 1980..

26 Закон о ратификацији Конвенције грађанскоправним аспектима међународне отмице деце, Службени лист СФРЈ – Међународни уговори бр. 7/91.

27 ²⁰Конвенција Савета Европе о борби против трговине људима, усвојена 16.5. 2005. године у Варшави. –

28 Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о борби против трговине људима, „Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 19/2009.

29 ²⁶Конвенција Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања, усвојена 27.10. 2007. године, (тзв. Ланзароте конвенција) –

30 Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања „Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 1/2010

- Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици.³¹ Република Србија је прихватила и законом потврдила ову конвенцију.³²

3. Заштита деце у кривичним прописима бивше Југославије

Кривични законик ФНРЈ из 1951. године (КЗ ФНРЈ)³³ прописао је у глави XI која се односи на кривична дела против човечности и међународног права, поред осталих кривичних дела, и два кривична дела која су у својим одредбама садржавала и кривичноправну заштиту деце. То су: геноцид (чл. 124) и ратни злочин против цивилног становништва (чл.125).

У опису радње извршења кривичног дела геноцид (чл. 124) деца се директно помињу, па се тако наводи поред осталог: „Ко у намери да потпуно или делимично уништи неку националну, етничку, расну или верску групу нареди ... или врши принудно пресељавање деце у другу групу.”/

На простору бивше заједничке државе СФР Југославије постојала је подељена надлежност, примењивали су се савезни и републички кривични закони.

Кривични закон СФРЈ из 1976. године (даље: КЗ СФРЈ)³⁴ који се на територији СФРЈ примењивао од 1.7.1977. године, потом од 1992.године на територији СРЈ под називом **Кривични закон СРЈ** (даље: КЗ СРЈ) а од 2003. године на територији Републике Србије под називом **Основни кривични закон** (даље: ОКЗ) прописивао је у глави XVI кривична дела против човечности и међународног права, поред осталих кривичних дела, и два кривична дела која су у својим одредбама садржавала и кривичноправну заштиту децу. То су: геноцид (чл. 141) и ратни злочин против цивилног становништва (чл.142).

У опису радње извршења кривичног дела геноцид (чл. 141) деца се директно помињу, па се тако наводи поред осталог: „Ко у намери да потпуно или делимично уништи неку националну, етничку, расну или верску групу нареди ... да се врши принудно пресељавање деце у другу групу, или ко у истој намери изврши неко од наведених дела”, а у опису радње извршења кривичног дела ратни злочин против цивилног становништва (чл.142) иако се директно не помињу деца, иста могу да буду објект кривичноправне заштите.

31 Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици усвојена 11. маја.2011., (тзв. Истанбулска конвенција), Збирка уговора Савета Европе, бр. 210.

32 Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици „Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 12/2013.

33 Кривични законик ФНРЈ - КЗ ФНРЈ, Службени лист ФНРЈ, бр. 13/51

34 Кривични закон СФРЈ – КЗ СФРЈ, Службени лист СФРЈ, бр. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, Кривични закон СРЈ – КЗ СРЈ, Службени лист СРЈ, бр. 35/92, 16/93, 31/93, 37/93, 24/94, 61/2001, Основни кривични закон – ОКЗ Службени гласник РС, бр. 39/2003.

4. Заштита деце у кривичном законодавству Србије

После доношења нових прописа из области кривичноправног законодавства током 2005. године, чија примена је почела од 1.1.2006. године деца у Србији уживају кривичноправну заштиту у два прописа у Кривичном законик у (даље: КЗ)³⁵ и у Закону о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (даље: ЗМ)³⁶.

Деца су у одредбама ових прописа дефинисана као лица која у време извршења противправног дела, у закону предвиђеног као кривично дело, нису навршила четрнаест година^{37, 38}. Та граница узраста је у погледу нешто ужа од дефиниције деце из Конвенције.

А деца узраста 14-18 година су у Србији у погледу узраста у оба ова домаћа прописа дефинисана као малолетници^{39, 40}, односно малолетна лица.⁴¹

Кривични законик Републике Србије у одредбама садржи више група кривичних дела која се односе на заштиту деце, сврстаних у различите групе према заштитном објекту.

А) У групи кривичних дела против човечности и међународног права најзначајније кривично дело у вези са заштитом деце је геноцид (чл.370). КЗ садрже идентичну дефиницију кривичног дела геноцид како је преузета из КЗ СФРЈ, с обзиром да је иста у складу са одредбама Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида.

Деца се у КЗ директно помињу и у опису појединих радњи извршења кривичног дела **ратни злочин против цивилног становништва** (чл.372 ст.1) – у ком кривичном делу је као једна од радњи извршења кривичног дела прописано и: присиљавање на службу у оружаним снагама лица млађег од осамнаест година. Осим ових кривичних дела КЗ садржи још једно кривично дело из ове групе у коме иако се директно не помињу деца, иста могу да буду објект кривичноправне заштите – злочин против човечности (чл.371).

У овој групи значајно је још једно кривично дело - **Неспречавање вршења кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом** (чл. 384 КЗ) које прописује кривичну одговорност за нечињење војног заповедника или лице које фактички врши ову функцију односно за друга претпостављена лица у односу на потчињена лица јер нису предузели мере које су могли и били дужни да предузму за спречавање извршења дела, па услед тога дође до припрема за извршење односно почетка извршења једног броја кривичних дела из ове група од стране снага којима

35 Кривични законик Републике Србије – КЗ, Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 и 94/2024.

36 Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица, Службени гласник РС, бр. 85/2005.

37 КЗ, чл.112 тач.8

38 ЗМ, чл.2

39 КЗ, чл.112 тач.9

40 ЗМ, чл.3

41 КЗ, чл.112 тач.10

командују или које контролишу, односно лица која су им потчињена, а међу тим кривичним делима су поред три претходно поменута кривична дела у којима се деца помињу директно или индиректно и нека друга прецизно наведена кривична дела.

Међутим, у овој групи кривичних дела у КЗ налазе се још три кривична дела која се врше на штету деце у мирнодопским условима и то:

- Трговина људима (чл.388); Трговина малолетним лицима ради усвојења (чл.389); Заснивање ропског односа и превоз лица у ропском односу (чл.390).

Б) Највећи број кривичних дела која се односе на заштиту деце чине кривична дела, односно поједини облици одређених кривичних дела која се врше у мирнодопско време. Та кривична дела су сврстана у поједине групе кривичних дела прописаних у КЗ. То су кривична дела из група: против живота и тела, против слобода и права човека и грађана, против полне слободе, против брака и породице, против имовине и против здравља људи.

У групи кривичних дела против живота и тела то су: Тешко убиство (чл. 114); Навођење на самоубиство и помагање у самоубиству (чл. 119); Тешка телесна повреда (чл. 121).

У групи кривичних дела против слобода и права човека и грађана то је обљуба (чл.134).

У групи кривичних дела против полне слободе то су: Силовање (чл. 178); Обљуба над немоћним лицем (чл. 179); Обљуба са дететом (чл. 180); Обљуба злоупотребом положаја (чл. 181); Недозвољене полне радње (чл. 182); Полно узнемиравање (чл.182а); Подвођење и омогућавање вршења полног односа (чл. 183); Посредовање у вршењу проституције (чл. 184); Приказивање порнографског материјала и искоришћавање деце за порнографију (чл. 185).

У групи кривичних дела против брака и породице то су: Ванбрачна заједница са малолетником (чл. 190); Одузимање малолетног лица (чл. 191); Промена породичног стања (чл. 192); Запуштање и злостављање малолетног лица (чл. 193); Насиље у породици (чл. 194); Недавање издржавања (чл. 195); Родоскрвњење (чл. 197).

У групи кривичних дела против имовине то су: Разбојничка крађа (члан 205); Разбојништво (члан 206); Изнуда (члан 214).

У групи кривичних дела против здравља људи – Омогућавање уживања опојних дрога (чл. 247).

Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица је *lex specialis* у односу на КЗ, и у својим одредбама на јединствен начин регулише малолетничко законодавство – материјални, процесни и извршни део, а осим тога у посебном делу су одредбе које се односе на заштиту малолетних лица оштећених појединим кривичним делима. У чл.150 ЗМ изричито су набројана кривична дела у којима се пружа посебна заштита малолетницима – оштећеним извршењем 27 наведених кривичних дела.

Међу тим кривичним делима су укупно четири кривична дела из групе против човечности и међународног права и то: једно кривично дело које се

врши у току рата - Ратни злочин против цивилног становништва (члан 372) без обзира када долази до откривања и кривичног процесуирања извршилаца тог кривичног дела – у току рата или по завршетку рата; као и три кривична дела из ове групе која су наведена у КЗ и која се врше у миру и то: Трговина људима (члан 388); Трговина децом ради усвојења (члан 389) и Заснивање ропског односа и превоз лица у ропском односу (члан 390).

5. Заштита деце у домаћој полицијској и судској пракси у погледу кривичних дела против човечности и међународног права у мирнодопским условима

Републички завод за статистику (даље: РЗС) у својим годишњим извештајима о извршеним кривичним делима од стране пунолетних или малолетних извршилаца даје на основу достављених података од надлежних органа – полиције и правосуђа, прецизне податке када су у питању сва кривична дела која се врше на територији Републике Србије, па и када су у питању кривична дела која се врше на штету деце у мирнодопским условима, с тим да подаци у погледу оштећене деце за поједина од ових кривичних дела нису потпуни због неажурности надлежних судова у достављању годишњих статистичких извештаја РЗС.

Када су у питању **малолетни извршиоци кривичних дела** из Билтена РЗС Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији 2023. – пријаве, оптужења, осуде утврђује се да у периоду од 2014–2023. године није било пријављених, оптужених, односно осуђених малолетника за било које од претходно наведена три кривична дела из групе против човечности и међународног права која се наводе у одредбама ЗМ где су малолетници оштећени.⁴²

Када су у питању пунолетни извршиоци наведена три кривична дела против човечности и међународног права која се могу извршити у миру званични подаци РЗС показују да је у периоду од 2019 – 2023. године различита ситуација у том погледу.

Трговина људима (чл.388 КЗ) је најзаступљеније од свих кривичних дела из групе против човечности и међународног права које се врши у мирнодопским условима од три поменута кривична дела из ове групе. Према законској формулацији, кривично дело трговина људима има основни, посебни и четири тежа облика испољавања (Стојановић, Делић, 2014: 377).

Осим у чл.388 ст.1 и ст. 8 КЗ у сваком од осталих ставова помињу се малолетна лица као могући оштећени.

У посматраном периоду од пет година сваке године било је пријављених, оптужених односно осуђених лица оба пола, а посебно значајно је да је сваке

⁴² Билтен РЗС Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији 2023. – пријаве, оптужења, осуде, 715, Београд, 2024.

године било осуђених особа женског пола. Подаци о правноснажно осуђеним особама за ово кривично дело по годинама показују да се скоро искључиво изричу казне затвора, а само у два случаја – по једном 2019. и 2021. године изречене су условне осуде.⁴³

Међутим, у посматраном периоду уочени су непотпуни подаци о оштећеним лицима за кривично дело трговина људима, тако да није могуће прецизно раздвојити податке о малолетним оштећенима од пунолетних оштећених. То је искључиви пропуст надлежних судова који по правноснажном окончању кривичног поступка статистичке листове не достављају РЗС. Из расположивих података РЗС, утврђује се на основу достављених података за 2019. годину да је једна од оштећених особа била малолетна особа женског пола узраста 14-18 година; на основу достављених података за 2020. годину да је било 9 оштећених малолетних особа – 1 мушког и 8 женског пола, од чега су 4 малолетна лица била узраста испод 14 година а 5 узраста 14-18 година; на основу достављених података за 2021. годину да је једна од оштећених особа била малолетна особа женског пола узраста од 14-18 година; док на основу достављених статистичких података од стране надлежних виших судова РЗС за 2022. и 2023. године није било могуће утврдити ни број оштећених ни да ли је међу оштећенима било малолетних лица.⁴⁴

Број објављених одлука у вези са овим кривичним делом, по правноснажно окончаним кривичним поступцима, у којима се деца појављују као жртве објективно није велики.

Најважније за постојање кривичног дела трговине људима, а посебно када су у питању деца - малолетна лица (како се наводи у законском опису овог кривичног дела) је претходно утврђивање да је неко лице постало жртва трговине људима, како то произилази из следеће одлуке:

„За постојање кривичног дела трговина људима тражи се претходно утврђивање чињенице да је неко лице жртва трговине људима, који однос је успостављен на неки од начина прописаних одредбом члана 388 ст. 1

43 Билтен РЗС 665 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2019. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2020.; Билтен РЗС 677 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2021.; Билтен РЗС 689 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2021. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2022.; Билтен РЗС 702 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2023.; Билтен РЗС 714 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2023. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2024.

44 Билтен РЗС 665 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2019. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2020.; Билтен РЗС 677 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2021.; Билтен РЗС 689 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2021. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2022.; Билтен РЗС 702 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2023.; Билтен РЗС 714 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2023. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2024. – Табела 3.11. – Осуђена пунолетна лица према кривичном делу и оштећенима (жртвама) – према полу и старости (односи се на све године)

КЗ, а ради коришћења тог лица управо у циљу експлоатације” (Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж1 664/16 од 6.9.2016.)⁴⁵

У судској пракси у вези са кривичним делом трговина људима честе су ситуације да окривљени – родитељи (један или оба) превозе своју децу – децу својих пријатеља, познаника ради просјачења, како то произилази из следеће одлуке:

„Окривљени који превози сопствену децу и децу својих пријатеља ради просјачења од места до места, и када не употреби силу и претњу, нити злоупотреби тешке прилике или поверење другог лица, врши радњу кривичног дела трговина људима” (Пресуда Вишег суда у Нишу К 303/10 од 12.5.2010.)⁴⁶

У ситуацијама када окривљени превозе своју децу – децу својих пријатеља, познаника ради просјачења уколико то траје дуже време са прекидима, ради се о продуженом кривичном делу, како то произилази из следеће одлуке:

„Када је окривљени у два различита периода између којих је постојао прекид од неколико месеци приморавао два малолетна лица – свога сина и своју пасторку, у радњама окривљеног стичу се сви објективни и објективни елементи два продужена кривична дела трговина људима“ (Пресуда Апелационог суда у Београду Кж1 945/19 од 7.11.2019.)⁴⁷

Значајно је указати да постоји кривично дело трговина људи када су малолетна лица наводе и подстичу на вршење проституције, а не друго – блаже кривично дело, како то произилази из следеће одлуке:

„Уколико је навођење или подстицање у вршењу проституције вршено према малолетном лицу увек ће постојати кривично дело трговина

45 Сентенца из пресуде Апелационог суда у Новом Саду Кж1 664/16 од 6.9.2016., Интермех, Београд. Из образложења: Правилно првостепени суд образлаже да се радња извршења кривичног дела које је оптуженом стављено на терет дефинисана тако да учинилац искористи положај лица ради експлоатације предвиђене одредбом члана 388 ст. 1 КЗ, а у конкретном случају суд је стао на становиште да се ради о сексуалној експлоатацији, за коју је знао или могао знати да је жртва трговине људима. Пре него што је извео овакав закључак на основу изведених доказа и утврђених чињеница, првостепени суд на страни 8 у 2 ставу наводи да је у конкретной ситуацији стао на становиште да начин на који окривљени долази у контакт са малолетном оштећеном да му је могло бити познато да се ради о малолетном лицу из разлога што је од раније познавао млдб. оштећену, те у сваком случају је могао проценити њену старосну доб, да је малолетна оштећена довежена на место састанка од стране другог пунолетног лица у вечерњим часовима, да услугу плаћа том лицу које довози малодобну оштећену и да тек тада, након извршеног плаћања, малодобна оштећена прелази у његов ауто, да малолетну оштећену након критичног догађаја поново враћа и предаје том лицу које је малолетну оштећену довезло, те да све то указује да је окривљени могао знати да је млдб. оштећена жртва трговине људима, односно да постоји одређени облик подређености малодобне оштећене према лицу које ју је довезло на лице места. Према томе, правилно првостепени суд на страни 9 у 2 ставу радње оптуженог квалификује као кривично дело трговине људима из члана 388 ст. 9 у вези ст. 8 и става 1 КЗ.

46 Билтен Вишег суда у Нишу 32/2014, Интермех, Београд.

47 Избор судске праксе, 2020, 1, Београд.

људима, а не кривично дело посредовање у вршењу проституције” (Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж1 4358/11 од 4.4.2012.).⁴⁸

Званични подаци се у значајној мери разликују од података објављених на сајту Центра за заштиту жртава трговине људима који показују да је током 2023. године формално **идентификовано 66 жртава** трговине људима, што представља повећање од 6,5 одсто у односу на претходну годину, односно 43,5 одсто у односу на 2021. У односу на претходне две године, знатно је порастао и проценат деце међу жртвама и износи 62 одсто, а просечна старост деце жртава је 12 година, док је генерално просечна старост идентификованих жртава 19 година.⁴⁹

Статистички извештај Центра за заштиту жртава трговине људима за 2024. годину показује да је формално **идентификована 71 жртва** трговине људима, што представља повећање четврту годину заредом. Проценат деце је такође изузетно висок и износи 49%, тако да је готово свака друга жртва малолетна, а просечна старост експлоатисаног детета је 12 година. Деца су најчешће експлоатисана кроз принуду на просјачење, у 29% случајева, затим сексуално, у 23% случајева, а затим кроз принуду на вршење кривичних дела и кроз принудне бракове.⁵⁰

Трговина малолетним лицима ради усвојења (чл.389. КЗ);

У посматраном периоду од пет година само је 2022. године било једно оптужено, односно осуђено лице за ово кривично дело. Осуђеном лицу је изречена условна осуда, а оштећена је била особа женског пола млађа од 14 година.⁵¹

Подаци РЗС показују да је у периоду 2020 – 2023. године био већи број поднетих кривичних пријава за ово кривично дело од стране полиције, али је највећи број кривичних пријава одбачен од стране надлежних јавних тужилаца, односно био је велики број поднетих кривичних пријава против НН извршилаца због чега није дошло, односно није било могуће идентификовати извршиоце кривичних дела, па с тим у вези није било могуће доћи до оптужења, односно до осуде поједних лица.⁵²

48 Сентенца из пресуде Апелационог суда у Новом Саду Кж1 4358/11 од 4.4.2012 којом је потврђена пресуда Вишег суда у Новом Саду К 165/11 од 14.10.2011., Билтен Вишег суда у Новом Саду 3/2012, Интермех, Београд.

49 I.V., <https://n1info.rs/vesti/raste-procenat-dece-medju-zrtvama-trgovine-ljudima-zakon-dobar-ali-primena-skripi/>, 2.mart 2025., преузето 9.5.2025.

50 <https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>, Centar za zaštitu trgovine ljudima – приступљено 9.5.2025.

51 Билтен РЗС 665 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2019. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2020.; Билтен РЗС 677 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2021.; Билтен РЗС 689 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2021. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2022.; Билтен РЗС 702 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2023.; Билтен РЗС 714 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2023. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2024.

52 Билтен РЗС 677 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2021.; Билтен РЗС 689 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2021. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2022.; Билтен РЗС 702 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2023.; Билтен РЗС 714 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2023. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2024.

Заснивање ропског односа и превоз лица у ропском односу (чл.390. КЗ).

У посматраном периоду од пет година само је 2021. године било једно оптужено односно осуђено лице за ово кривично дело. Осуђеном лицу је изречена условна осуда.⁵³ Имајући у виду изречену санкцију и одредбе КЗ која за ово кривично дело када је извршено према малолетнику прописује запрећену казну 5-15 година, јасно је да оштећено лице није било малолетно.⁵⁴

Подаци РЗС показују да у посматраном периоду од пет година није било поднетих кривичних пријава за ово кривично дело, што указује да је до оптужења, односно осуде једног лица дошло на основу поднете кривичне пријаве из претходног периода, пре 2019. године.

У домаћој судској пракси нисмо након правноснажности пресуда, пронашли сентенце које се односе на извршење кривичних дела Трговина малолетним лицима ради усвојења, односно Заснивање ропског односа и превоз лица у ропском односу, где су жртве деца.

6. Закључак

Свака држава поседује различита добра – људе, пре свега, најразноврснија материјална, културна, духовна добра. Међутим, деца су највеће добро, будућност сваке државе! Не декларативно, него суштински!

У раду ограниченог обима није било могуће дати целовит приказ заштите деце – жртава појединих кривичних дела из групе кривичних дела против човечности и међународног права, са аспекта међународног, али и домаћег права, која се врше на територији Републике Србије у време мира на њихову штету.

Србија има већ дуго година негативан демографски наталитет. Због тога је неопходно је стално указивање на значај заштите деце у нашој држави уопште, а посебно у погледу појединих кривичних дела из групе кривичних дела против човечности и међународног права – међу којима је најизраженије, у свету генерално присутно, кривично дело трговина људима – у овом случају децом. Посебно значајно је путем медија, али и нових видова комуникација – друштвене мреже које данас најчешће користе млади, упознавати младе што је могуће раније у погледу опасности које их вребају од стране најчешће организованих група у циљу да од деце – малолетних лица направе потенцијалне, будуће жртве трговине људима, за које те исте групе остварују огромне профите. На тај начин јача свест најшире јавности, и то су добре претпоставке за превентивно деловање у случајевима уочавања не само ових него свих кривичних дела уопште на штету деце у Србији.

53 Билтен РЗС 665 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2019. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2020.; Билтен РЗС 677 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2021.; Билтен РЗС 689 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2021. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2022.; Билтен РЗС 702 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2023.; Билтен РЗС 714 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2023. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2024.

54 Кривични законик Републике Србије, чл.390 ст.3.

Такође, неопходна је континуирана обука припадника полиције и свих носилаца најразличитијих функција у правосуђу о значају заштите деце – жртава кривичних дела против човечности и међународног права у Србији, о потреби адекватног санкционисања извршилаца кривичних дела из ове области, јер се на тај начин поред деце чува и држава.

Неопходно је обавезати надлежне судове на достављање статистичких листова Републичком заводу за статистику, ради потпунијег сагледавања и уношења података у званичне извештаје, посебно о деци која су оштећена кривичним делима.

ЛИТЕРАТУРА

- Николић Ристановић, В. (2012) Различита схватања појма жртве и њихове консеквенце на однос друштва према виктимизацији. *Темида*, 15 (1), стр. 21-40.
- Обрадовић, Д. (2024) Да ли се страдање културних добара у миру може препознати као погром?. У: Павловић, З., (ур.) *Од погрома до злочина над злочинима*. Нови Сад: Универзитет Привредна академија у Новом Саду уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација, Нови Сад, стр. 199 – 214.
- Obradović, D. (2023) Elderly people – victims of criminal offenses with elements of violence (one judge's view). У: Pavlović, Z., (ur.) *Elderly People and Discrimination: Prevention and Reaction*. Belgrade - Novi Sad: Institute of Criminological and Sociological Research - Vojvodina Bar Association, p.311 – 326.
- Obradović, D. (2020) Respect for the right to human dignity of victims of criminal offenses during criminal proceedings in Serbia. У: Pavlović, Z., (ur.) *YEARBOOK HUMAN RIGHTS PROTECTION THE RIGHT TO HUMAN DIGNITY*. Novi Sad: Provincial Protector of Citizens – Ombudsman, Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade, Number 3, p. 217-238.
- Стојановић, З., Делић, Н, (2014) *Кривично право посебни део*. Београд: Правна књига.

ПРОПИСИ

- Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, adopted 25.october 1980.
- Geneva Decleration of the Rights of the Child, adopted 26 September 1924, League of Nations, <https://www.un.documents.net/gdrc1924.htm>, приступљено 2.5.2025.
- Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида, усвојена и отворена за потписивања и ратификацију или приступање резолуцијом

- Генералне скупштине 260 А(III) од 9. децембра 1948. Ступила на снагу 12. јануара 1951. у складу са одредбама члана XIII.
- Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида, Службени весник Президијума народне скупштине ФНРЈ, бр. 2/50.
 - Конвенција УН против транснационалног организованог криминала са Протоколом за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима, нарочито женама и децом и Протоколом против кријумчарења миграната копном, морем и ваздухом, усвојени у Палерму од 12. – 15. децембра 2000.
 - Конвенција Савета Европе о борби против трговине људима, усвојена 16.5. 2005. године у Варшави.
 - Конвенција Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања, усвојена 27.10. 2007., (тзв. Ланзароте конвенција).
 - Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици усвојена 11. маја.2011., (тзв. Истанбулска конвенција), Збирка уговора Савета Европе, бр. 210.
 - Међународни уговори ФНРЈ 5/1945, Информациони центар Уједињених нација у Београду, 1984.године.
 - Опциони протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, дечјој проституцији и дечјој порнографији и Опциони протокол уз Конвенцију о правима детета о учешћу деце у оружаним сукобима, оба усвојена резолуцијама од стране Генералне скупштине УН од 25.5.2000.
 - Римски статут Међународног кривичног суда, ступио на снагу пошто га је ратификовало 60 земаља, 1. јула 2002.
 - United Nations Convention on the Rights of the Child, adopted 20. november 1950., General Assembly.
 - U.N. General Assembly Resolution A/Res./40/32, 11 December 1985, Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power.
 - Устав Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 98/2006 и 115/2021.
 - Закон о потврђивању превода Римског статута Међународног кривичног суда, Службени лист СРЈ-Међународни уговори, бр. 5/2001.
 - Закон о потврђивању Конвенција УН против транснационалног организованог криминала и допунских протокола, Службени лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 6/2001.
 - Закон о ратификацији Конвенције Уједињених Нација о правима детета, Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 15/90, Службени лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 4/96 и 2/97.
 - Закон о ратификацији Конвенције грађанскоправним аспектима међународне отмице деце, Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 7/91.
 - Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима, Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 19/2009.
 - Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 1/2010.

- Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 12/2013.
- Закон о потврђивању Факултативног протокола о продаји деце, децјој проституцији и децјој порнографији уз Конвенцију о правим детета, Службени лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 7/2002.
- Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица, Службени гласник РС, бр. 85/2005.
- Кривични законик ФНРЈ, Службени лист ФНРЈ, бр. 13/51.
- Кривични закон СФРЈ - Основни кривични закон, *Службени лист СФРЈ*, бр. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, *Службени лист СРЈ*, бр. 35/92, 16/93, 31/93, 37/93, 24/94, 61/2001, *Службени гласник РС*, бр. 39/2003.
- Кривични закон Социјалистичке Републике Србије, *Службени гласник СРС*, бр. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, 21/90, *Службени гласник РС*, бр. 16/90, 26/91, 75/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/2002, 11/2002, 80/2002, 39/2003 и 67/2003.
- Кривични законик Републике Србије, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/16, 35/19 и 94/2024.
- Републички завод за статистику, Билтен Малолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији 2023. – пријаве, оптужења, осуде, 715, Београд, 2024.
- Републички завод за статистику, Билтен 665 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2019. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2020.
- Републички завод за статистику, Билтен 677 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2021.
- Републички завод за статистику, Билтен 689 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2021. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2022.
- Републички завод за статистику, Билтен 702 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2020. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2023.
- Републички завод за статистику, Билтен 714 Пунолетни учиниоци кривичних дела у Србији, 2023. – пријаве, оптужења, осуде, Београд 2024.

СУДСКЕ ОДЛУКЕ

- Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж1 664/16 од 6.9.2016.
- Пресуда Вишег суда у Нишу К 303/10 од 12.5.2010.
- Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж1 4358/11 од 4.4.2012.
- Пресуда Вишег суда у Ваљеву К бр.3/19 са пресудом Апелационог суда у Београду Кж1 945/19 од 7.11.2019.

ОНЛАЈН ИЗВОРИ

- <https://www.theguardian.com/society/2024/dec/28/almost-one-in-five-children-live-in-conflict-zones-says-unicef> , приступљено 9.5.2025.
- I.V.,<https://n1info.rs/vesti/raste-procenat-dece-medju-zrtvama-trgovine-ljudima-zakon-dobar-ali-primena-skripi/>, 2.mart 2025., приступљено 9.5.2025.
- <https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>,Centar za zaštitu trgovine ljudima–приступљено 9.5.2025.
- Мила Манојловић, <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-trgovina-ljudima-iz-kine/33116076.html>, 12 септембар/рујан 2024., приступљено 11.5.2025.

Dragan OBRADOVIĆ, PhD

CHILDREN – CONTEMPORARY VICTIMS OF PEACE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: The suffering of people of all genders and ages occurs not only in conditions of war, undeclared military conflicts, but also in peace. Suffering in peace is the most present, it is everyday, in the most diverse ways – accidental, in traffic accidents, as a consequence of criminal acts. It is a reality in every country, in every territory. In all these events, not only adults but also children suffer. The paper focuses specifically on the suffering of children in peacetime on the territory of Serbia, which is why children can be considered modern victims in peacetime. These are different categories of children – citizens of Serbia, other countries, children of migrants. The aim of the paper is to present official data regarding the detection and prosecution of certain criminal acts against humanity and international law committed on the territory of the Republic of Serbia in peacetime to the detriment of children, and to provide certain recommendations in order to improve the protection of children.

Keywords: child victims, peace, official data, criminal acts.

Стручни рад

ДЕЦА ЖРТВЕ РАТА, ОРУЖАНОГ СУКОБА И ОКУПАЦИЈЕ: ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД ДО УСВАЈАЊА IV ЖЕНЕВСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ (1949) - МЕЂУНАРОДНИ И КРИВИЧНОПРАВНИ АСПЕКТ-

Апстракт: Рад се бави историјским развојем положаја деце као жртава рата, оружаног сукоба и окупације. Посебна пажња је дата на анализу начина на који су деца, као посебно рањива категорија цивилног становништва, третирана у различитим историјским епохама, почев од старог века па све до усвајања IV Женевске конвенције о заштити грађанских лица за време рата од 12. августа 1949. године. Историјски посматрано, цивили су често били жртве ратних злочина против цивилног становништва као што су убиства, депортација, доношења тешких телесних повреда, интернација у логоре, незаконитих притварања и других облика насиља. Рад критички сагледава услове и правне изазове који су довели до потребе за усвајањем IV Женевске конвенције, која први пут свеобухватно регулише заштиту цивилног становништва, укључујући и децу. Циљ рада је да, кроз правно-историјску анализу, укаже на постепено формирање свести о нужности институционалне и правне заштите деце у условима рата, оружаног сукоба и окупације, као и на значај доношења IV Женевске конвенције.

Кључне речи: деца, рат, оружани сукоби, окупација, ратни злочини, IV Женевска конвенција.

1 Универзитет Сингдунум у Београду, jelenalopicicjancic@gmail.com

2 Institute for Geopolitical Studies of Aurel Vlaicu University of Arad, Румунија, bogdan.vukosavljevic@uav.ro

1. Уводна разматрања

Цивилно становништво, у чији састав спадају и деца, кроз све историјске етапе оружаних сукоба, ратова и окупација, континуирано је било изложено бројним облицима нељудског и нехуманог поступања. Међу најчешћим видовима насиља којима су цивили били подвргнути за време рата оружаног сукоба и окупације налазе се убиства, депортације, наношење телесних повреда, интернације у концентрационе логоре, противправна лишења слободе, итд. У оваквим околностима, цивили међу којима су и деца, као неборачко и ненаоружано становништво представљају најугроженију категорију. Нажалост, деца врло често остају у потпуности изложена ризицима оружаних дејстава, често препуштена дискреционој моћи зараћених страна или окупационих режима.

2. Од најранијих времена до Првог светског рата

Ратови и оружани сукоби постоје од самог почетка људског друштва. Уз ратне сукобе јављају се и злочини над цивилним становништвом о чему сведоче и најстарији записи, попут оних у Библији, која описује бројне ратове и ратне злочине против цивилног становништва које укључују и разне злочине над децом. Нажалост, има много примера. *Тако у делу Пет књига Мојсијевих, у књизи IV, под бројем 31 наводи се победа над Мадијанцима: „И заробише синови Израилјеви жене Мадијанке и децу њихову, и опленише сву стоку њихову, крупну и ситну, и све благо њихово. Места њихова и градове њихове у којима они наставаху све попалише. Покупише сву пљачку и сав плен, људе и стоку, и поведоше робље, пљачку и плен к Мојсију и свештенику Елеазару и к збору синова Израилјевих, у логор на пољу Моавском крај Јордана, према Јерихону. Мојсије и свештеник Елеазар и сви кнезови од збора изиђоше им на сусрет из логора. Мојсије се разгневи на војсковође, на тисућнике и на стотинаре, који се враћаху из боја. Он им рече: Што остависте у животу све ове жене? Гле, то су оне које по речи Валамовој заведоше синови Израилјеве на неверство према Господу, у спору Фегорском, те дође она погибија на народ Господњи. Побијте сад сву мушку децу и побијте све жене које су познале човека, а девојке које не познаше човека оставите у животу”* (Библија, 2002:159-161).

Први писани документ који је регулисао вођење рата био је Индијски Законик Ману из 500 г. пре наше ере. Тај законик је поред осталог регулисао технику вођења рата. (Ballis 1937:56). Стари Јевреји су такође имали одређена правила у вези вођења рата. Док су према блиским непријатељима дозвољавали потпуно уништење – укључујући и убиство деце, жена и стараца – према удаљенијим народима важила су блажа правила, која су подразумевала избегавање убијања деце, жена, и стараца али су их користили као радне снаге или за присилне војне мобилизације.

Треба истаћи да су се и у том раном историјском периоду у појединим цивилизацијама, као што су египатска, грчка и римска, појављивале идеје о потреби установљавања одређених правила у ратовању, хуманизацији

оружаних сукоба и заштити деце, жена и стараца (Friedman, 1972:3). Римски филозоф Цицерон је разликовао праведне и неправедне ратове – први су били они вођени из одбране или као одговор на неправду односно освету, док су други представљали агресивне и неосноване сукобе односно они који су вођени без разлога. Ти рани покушаји представљају темеље каснијег развоја међународног хуманитарног права и доктрине о заштити цивилног становништва, посебно деце, у условима оружаног сукоба.

Најчешћи облици ратних злочина против деце, жена и стараца у Старом веку вршени су за време ратова и опсада појединих градова. После дуготрајних опсада победничка војска је улазила у покори град где је немилице убијала, не само војнике који су се предали, него најчешће и цивилно становништво у том граду. Нису бивали поштеђени ни деца, жене, старци и остало неборачко становништво. Многи градови су уништени и разорени. Илустративан пример представља судбина Картагине током Трећег пунског рата 149. године пре нове ере. Након римског освајања, дошло је до масовног страдања цивилног становништва: један део је убијен, док је око 50.000 деце, жена и мушкараца продато у робље. Сам град је у потпуности уништен и до данас је остао у рушевинама (Лопичић-Јанчић, 2012:17). Статус цивилног становништва генерално гледајући у Старом веку је био веома тежак и неизвесан, у зависности од воље победника. Држава победник је по свом нахођењу одређивала поступак према цивилима међу којима су била и деца.

Током Средњег века, бројни су били случајеви ратних злочина против цивилног становништва где су и деца била жртве. Постојала су нека правила, као на пример у седмом веку, у исламским земљама почињу да се развијају правила ратовања с циљем њиховог ограничавања. Калифа Халиф Абу Бакр је наредио војсци да поступа часно, држећи се обећања и избегавајући подмукле поступке. Војници су били дужни да поштују и борце и цивиле, међу којима су била и деца. Ипак, у пракси су та правила често била кршена, што је довело до страдања невиних лица као што су деца, жена, стараци и други цивили (Green, 1993:20).

Посебно се истицао период крсташких ратова. Године 1096. током Првог крсташког рата, крсташи су извели масакр над Јеврејима у француским и немачким градовима, убијајући децу, жене и старце, јер су то сматрали својом обавезом у борби против људи који нису делили хришћанску веру. У Мајнцу у једном нападу убијено је 700 људи, укључујући децу, жене и старце (Perry, 1989:220-221).

Након освајања Јерусалима 1099. године, крсташи су извршили брутални масакр, убивши више од 40.000 цивила међу којима су велики број била деца. Током Трећег крсташког рата 1189. године, у Енглеској је поново извршен масакр над Јеврејима, где је страдао велики број деце (World History, 1994:162). Такође, у XIV веку, 1396. године, крсташи под вођством мађарског краља Сигисмунда, током похода на Никополис, уништавали су све на свом путу, без обзира на то да ли су били деца, жене или старији људи (World History, 1994:207).

У Средњем веку појавила се идеја витешког ратовања која је подразумевала правила која су морале поштовати зарађене стране. Ова правила нису била

универзално прихваћена, а велики број држава их није спроводио. Ипак, нека од тих правила регулисала су положај цивилног становништва. На пример, 1386. године енглески краљ Ричард II донео је законик који је под претњом смртне казне забрањивао насиље над децом, женама, поповима, и другим лицима која нису били наоружани (Green, 1993:22).

У старом и средњем веку је преовладавао став да је рат дозвољен, да је то најефикаснији начин да се заштите национални интереси и да је у тим ратовима била дозвољена примена свих могућих средстава без икаквог ограничења. Практично, победничка страна је одлучивала, без икаквог ограничења, о уговору о миру, као и о судбини цивилног становништва што укључује и децу на освојеној територији. Ипак треба напоменути да су у старом веку ратови и оружани сукоби били предмет разматрања тадашњих филозофа, мислилаца, научника, правника и књижевника, који су у својим књигама, расправама и чланцима износили своја мишљења, објашњења и дефиниције у вези ратова и вршили поделе ратова и оружаних сукоба. Аристотел и Платон су у античкој Грчкој заговарали тезу о праведним ратовима (*belum justum*), као и да је рат саставни део политике. Да би постојао правичан рат мора да постоји правичан узрок рата (*justa causa*). Међутим, сва та разматрања као и писани радови наведених филозофа, мислилаца, научника, правника и књижевника нису довела до регулисања правила у вези вођења ратова и оружаних сукоба, нити саме хуманизације ратова и ратних сукоба.

На развој међународног права, посебно у његовој почетној фази, значајан утицај имао је холандски правник Hugo de Groot, који се сматра једним од највећих правника своје епохе и он је први покушао да дефинише теорију о праведним ратовима. Наводи да је праведни рат онај који је проузрокован ради сопствене одбране, или са циљем да се обезбеди правда, или да се прибави накнада за неправилно проузроковану штету. Затим, прави разлику између права на рат *jus ad bellum* као и правила о вођењу рата *jus in bello* (Grotius, 1979:17-21). У свом познатом делу *De jure belli ac pacis libri tres* из 1625. године, Grotius је детаљно разматрао концепте рата, ратних разарања, ратних злочина и других аспеката ратног права. Посебно је нагласио да није дозвољено вршење ратних злочина против цивилног становништва међу којима су и деца. Све ово Grotius је објашњавао и образлагао на основу својих поставки природног права (Grotius, 1925: 648-737).

Иако су постојали рани покушаји да се успоставе правила о начину вођења ратова и хуманизацији ратовања, они дуго нису давали значајне резултате. Тек у другој половини XIX века, с прогресивним развојем међународног и кривичног права, почиње нова етапа у настојањима да се не само очува мир већ и да се хуманизује право ратовања. Ово раздобље је обележено тежњама да се успоставе стандарди за вођење оружаних сукоба и обезбеди заштита цивилног становништва, укључујући децу као посебно угрожену категорију. Разлог за овакве промене налазио се у учесталим ратовима који су доносили масовна страдања, пре свега међу цивилима, при чему су деца била посебно изложена последицама сукоба. Упоредо са тим, ратни злочини против цивилног становништва су били честа појава, а њихови извршиоци углавном су остајали некажњени.

Преломни моменат у међународном уређивању ове области представља усвајање низа међународних декларација и конвенција. Први значајан корак начињен је Париском декларацијом о поморском праву из 1856. године, која је регулисала питања блокаде и заплене на мору. Међутим, највећи помак ка хуманизацији ратног права остварен је Женевском конвенцијом из 1864. године, која је значајно унапредила статус војних рањеника и болесника, обезбеђујући им право на медицинску заштиту без обзира на националност (Лопичић Јанчић, 2011:108-114). Подстакнут ужасима битке код Солферина и захваљујући залагању Henry Dunant-а и његовој књизи „Сећање на Солферино“, 1863. године основан је Међународни комитет за помоћ рањеницима, претеча данашњег Међународног комитета Црвеног крста (Dunant, 1959). Ова организација, најстарија и највећа хуманитарна установа на свету, игра кључну улогу у пружању помоћи жртвама рата, оружаних сукоба и природних катастрофа, укључујући и заштиту деце (Kalshoven 1991:8-10). Наставак процеса хуманизације ратног права обележен је усвајањем Петроградске декларације из 1868. године, којом је забрањена употреба одређених врста муниције - забрана експлозивних зрна тежине мање од 400 грама и постављени су неки полазни основни принципи заштите цивила. Затим, Бриселска декларација из 1874. године, иако није ступила на снагу, дала је велики допринос развоју међународног хуманитарног права (Kalshoven, 1971:46-51). Оксфордски приручник из 1880. године, усвојен од стране Института за међународно право, представљао је први покушај кодификације обичајних правила рата. Посебан значај приручника огледао се у прописивању заштите цивила и увођењу казних санкција за дела против међународног ратног права, укључујући забрану одмазде над цивилима (Лопичић-Јанчић, 2012:97-100).

Кодификација ратног права достигла је нови ниво током Хашких конференција 1899. и 1907. године. Треба истаћи да је друга конференција из 1907. године резултирала усвајањем тринаест конвенција, од којих је и Конвенција о законима и обичајима рата на копну (IV Хашка конвенција из 1907. године) као и Правилник о законима и обичајима рата на копну, који је прилог уз Конвенцију о законима и обичајима рата на копну и који је регулисао начин вођења рата као и статус цивилног становништва међу којима су и деца, забране напада на небрањена места и забране колективног кажњавања, те је афирмисала и начела Женевске конвенције из 1864. године (Briggs, 1952:1022-1024). Споменуто Хашку конвенцију су потписале Велика Британија, Аустроугарска, Русија, Немачка, САД, Турска односно све тадашње велике силе. Иако су ови напори били значајни, правила усвојена у Хагу су убрзо грубо нарушена током Првог светског рата. Хашке конференције, иако усмерене ка успостављању међународног механизма за очување мира и регулисање начина вођења рата, нису успеле да обезбеде његово трајно осигурање. Планирана је трећа конференција, која је требало да се одржи 1914. године, а није реализована због избијања Првог светског рата.

У горе наведеном временском периоду усвојене су бројне значајне конвенције које су регулисале и хуманизовале вођење ратова и оружаних сукоба, као и побољшале статус цивилног становништва. Међутим, кривичноправна

заштита цивила, посебно деце као најрањивије категорије, углавном је изостала. Иако су поједине државе усвајале националне прописе о регулисању ратовања, правна и кривичноправна заштита цивила захтевала је даље јачање на међународном нивоу. Упркос напорима за хуманизацију оружаних сукоба, цивилно становништво, међу којима су и деца били су изузетно угрожени током ратова, што је захтевало даље напоре за регулисање њиховог статуса и заштите у оквиру међународног и кривичног права.

3. Први светски рат

Први светски рат представљао је до тада највећи и најбруталнији оружани сукоб у историји, чије последице нису биле ограничене само на оружане снаге, већ су се у великој мери одразиле и на цивилно становништво, а поготово за најмлађе чланове друштва. Деца, као најрањивији део популације била су директно изложена стресним и разарајућим условима ратног окружења. У непосредним ратним зонама, деца су често била директне жртве војних сукоба (Кривокапић, 2023:676-677). Окупаторске снаге Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске спроводиле су бројне и тешке ратне злочине на територијама под њиховом контролом, при чему су страдали бројни недужни цивили међу којима су и деца. Посебно се издвајају сурови поступци аустроугарске и бугарске војске према цивилном становништву Србије, који су укључивали масовна убиства деце, старца и жена, бомбардовања насељених места, услед чега је велики број цивила изгубио живот међу којима су била и недужна деца. Значајан број становника, односно деца, жене и старци су депортовани у логоре, у којима су многи страдали услед неадекватних услова, глади и болести (као што су тифус, дифтерија, пнеумонија итд.), што представља тешко кршење међународног права. Ове болести су се брзо шириле због нехигијенских услова живота и недостатка лекова, који су били последица ратне блокаде и уништене инфраструктуре. Ова деца су била изложена напорном раду у лошим условима и често су патила од физичког исцрпљивања и повреда.

Поред концентрационих логора у Аустрији, Мађарској, Бугарској и Турској, Аустроугарска је формирала 1915. године концентрационе логоре у Босни Херцеговини. Најстрашнији је био по злу познат логор у Добоју, који је функционисао све до 4. фебруара 1917. године. Кроз овај логор смрти је прошло преко 45.000 интернираца, од којих 16.000 су била деца и жене. Због глади и епидемија тифуса и дезинтерије дневно је умирало 10 до 30, а често и по 100 лица (Паравац, 1992: 75-81).

Такође треба истаћи да је у току рата аустроугарска војска масовно употребљавала пушчану и митраљеску муницију која су експлозивним зрнима забрањена на основу међународне Декларације о забрани употребе пројектила који се шире или се лако распрскавају у људском телу на основу Треће Хашке декларације из 1899. године, као и на основу Правилника уз Конвенцију о законима и обичајима рата на копну из 1907. године, (Перезић, 1986: 156-158). У питању су били тзв. «дум-дум» метци, који су наносили у навећем броју случајева смрт, а уколико су погађали људске удове и уколико нису били

смртоносни, онда се морала извршити ампутација ноге или руке. Наведена муниција аустроугарске војске је употребљавана не само према српској војсци него и према цивилном становништву укључујући децу (Tinhoven, 2014:44-51). Аустроугарска је била потписник међународне Декларације о забрани употребе пројектила који се шире или се лако распрскавају у људском телу из 1899. године, али је она масовно кришила наведену међународну Декларацију из 1899. године (Лопичић –Јанчић 2015:355-376). Значајан допринос документовању и разоткривању ових злочина дао је Рудолф Арчибалд Рајс, истакнути швајцарски научник и пионир модерне криминалистике, који је путем детаљних истраживања утврдио и евидентирао бројне злочине окупаторских снага у Србији током Првог светског рата. Његов рад био је од изузетне важности у интернационализацији истине о страдањима српског народа и представљао је значајан допринос у контексту доказивања агресије Аустро-Угарске пред међународном јавношћу (Reiss, 1924).

4. Период између два светска рата

После страха Првог светског рата, расте свест о неопходности да се деца – као најугроженији и најнезаштићенији чланови друштва заштите. Иако су разне иницијативе хуманитарног карактера, попут активности Међународног комитета Црвеног крста, допринеле заштити деце у пракси, нажалост правна регулатива је и даље била нерешена у смислу конкретне конвенције о заштити деце током рата, оружаног сукоба и окупације. Треба истаћи да је Друштво народа 1924. године усвојило Женевску декларацију о правима детета, један од првих докумената који је на међународном нивоу формулисао потребу за посебном заштитом деце, али се она односила углавном на мирнодопске услове.

На међународној и кривичноправној светској позорници између два светска рата уз подршку међународне организације Друштва народа донето је неколико међународних докумената који су имали за циљ ограничење и правила ратовања међу којима су: Женевски протокол о забрани употребе загушљивих, отровних и сличних гасова и бактериолошких средстава 1925. године, (Перазих 1986:39). Бријан-Келогов пакт из 1928. године по којем се земље потписнице свечано одричу рата као средства за решавање својих спорова (Green, 1993:38-41), Женевска конвенција о побољшању судбине рањеника и болесника у војскама у рату из 1929. године и Женевска конвенција о поступању с ратним заробљеницима 1929. године и Лондонска поморска конвенција 1930. године. Нажалост, Бријан-Келогов пакт из 1928. године је убрзо прекршен, већ 1933. године када је Јапан напао Кину (Махин, 1939:74-79), затим 1935-1936. године када је Италија напала Етиопију и најзад 1939. године када су Немачка, Италија и Јапан започеле Други светски рат.

Горе наведене међународне декларације и конвенције су прекшене и када је дошло до масовне употребе бојних отрова у италијанској агресији на Етиопију 1935-1936. године. Жртве су биле бројне. Према подацима Међународног Црвеног крста из Женева 28. и 29. фебруара и 1. марта 1936. године у санитетском превејалишту код места Алмате било је преко 150 тешких

случајева, који су били отровани бојним отровима, међу њима било је много деце и жена. Иако се у Друштву народа расправљало о овим случајевима, није донета одлука о осуди Италије, у општој постојећој политици попустљивости према наступајућем фашизму, па су чак и све чланице Друштва народа постепено укидале економске и финансијске санкције према Италији које је Друштво народа било изрекло (Перазић, 1986:163-164).

У то време највећа је била заинтересованост за заштиту припадника оружаних снага, при чему су третман и заштита цивилног становништва које укључује и децу била у другом плану. Било је покушаја да се заштити цивилно становништво. Први покушај био је 1921. године на конференцији Међународног Црвеног крста, када је направљен нацрт Конвенције о заштити цивилног становништва. У Токију је 1934. године, Међународни Комитет израдио нови Нацрт конвенције о заштити цивилног становништва за време рата, али ни то није усвојено, јер убрзо је дошао Други светски рат (Best, 1997:44-55). Савезници су за време Другог светског рата у пракси, путем аналогije, примењивали правила из Женевске конвенције о поступању са ратним заробљеницима из 1929. године и на цивилно становништво јер цивилно становништво на окупираним територијама није било међународно правно заштићено (Ђорђевић, 1981:301-309).

5. Други Светски рат

Други светски рат представљао је најкрвавији оружани сукоб у историји човечанства где су деца у огромном броју постајала директне жртве ратних дејстава, присилних депортација, етничког чишћења, ратних злочина и различитих облика насиља, укључујући и масовна страдања у концентрационим логорима. Развој и усавршавање војне технике, нарочито артиљеријских и ваздухопловних јединица, значајно је допринео интензитету и обиму страдања цивилног становништва (Goda, 1966:93-133). У оквиру нацистичког репресивног апарата успостављен је систем концентрационих и логора смрти, међу којима су најпознатији Аушвиц, Матхаузен, Дахау, Јасеновац и други. У тим логорима су систематски затварани, мучени и убијани цивили – укључујући децу што представља ратни злочин против цивилног становништва (Brecht, 1950:761-782).

Дечији логори представљају посебно трагичан облик страдања цивилног становништва, будући да су у овим логорима страдала лица која ни на који начин нису могла представљати војну претњу. У концентрационим логорима, деца су била подвргнута нехуманим условима живота – глади, болестима, принудном раду, нехигијени, као и медицинским експериментима који су вршени без икаквих етичких оквира. На пример, у логору Аушвиц (Buergental, 2010:56-80), деца су коришћена у експерименталне сврхе од стране нацистичких лекара као што је Josef Mengele. Процењује се да је током Холокауста убијено 1,5 милиона деце.

У окупираној Европи једино су у тзв. Независној Држави Хрватској постојали посебни логори за децу: Јастребарско, Горња Ријека и Сисак. У овим логорима је, под контролом усташких власти, држано на хиљаде српске деце

која су одвојена од родитеља, изложена тешким условима живота, нехрани, злостављању и занемаривању. Према истраживањима у тзв. Независној Држави Хрватској, у јасеновачком логору Стара Градишка, и у логору Јастребарско и другим логорима је убијено 19.432 српске, јеврејске и ромске деце до 14 година старости (Лукић, 2000:35-59). Страдање деце у тим логорима представља један од најмрачнијих примера злочина према српском народу у току Другог светског рата. Дечији логори, као форма институционализованог злочина над недужним и беспомоћним жртвама, представљају тешко кршење међународног хуманитарног права и основних начела људскости (Лукић, 1995:312). Ови логори сведоче о дубокој дехуманизацији жртава и неопходности заштите деце као посебно рањиве категорије у време оружаног сукоба.

После Другог светског рата, Савезнички и други међународни напори су били усмерени ка томе да се ратни злочини извршени за време рата санкционишу, те су основали *ad hoc* Међународне војне судове у Нирнбергу и Токију, а такође су и одређене државе водиле суђења лицима која су извршила ратне злочине. Треба истаћи и да се и у тадашњој Југославији непосредно после Другог светског рата судило извршиоцима ратних злочина против цивилног становништва међу којима су жртве биле и деца. У овом раду где је ограничена величина текста укратко ћемо резимирати две пресуде које се односе на ратне злочине извршене током Другог светског рата, где су лица извршила ратне злочине и над децом. Пресуда Војног суда у Београду, делегирано веће у Вршцу, Суд. Бр.705/49 од 5. октобра 1949. године, односи се на Kleist Franz-a,³ где су детаљно описани бројни ратни злочини против цивилног становништва које је Kleist лично извршио или у њима учествовао, међу којима су и стрељања жена и деце у оквиру акција које су спроводиле СС трупе током Другог светског рата. Једна од радњи извршења била је крајем марта 1944. године, када је батаљон у саставу у коме се налазио и Kleist учествовао у војној операцији напада на село Угљевик. Становништво је било принудно исељено из својих домова, а лица која нису могла да напусте објекте у кратком року, убијана су на лицу места. Kleist је лично усмртио више жена и деце, укључујући око петоро деце млађе од две године и шест жена, употребом службеног ватреног оружја. Приближно двеста мештана, углавном жена и деце, било је затворено у неколико кућа које су потом запаљене, а једну од тих кућа, лично је запалио Kleist. Лица која су покушала да побегну из запаљених објеката била су стрељана, при чему је Kleist, лично усмртио између петнаест и двадесет особа. Суд је на основу признања у целости Kleist Franz-a, као и утврђених чињеница донео одлуку, а посебно узимајући у обзир да он није показивао никакву бригу савести за своја дела, те га је прогласио кривим за вишеструке ратне злочине и осудио на смртну казну стрељањем (Лопичић-Јанчић, 2010:211-217).

3 Немачки ратни заробљеник, који је био током рата старији водник бивше немачке војске код I. батаљона 27 ловачког пука, 13. СС планинске ловачке дивизије „Ханцар“, по занимању активни подофицир, радничког социјалног порекла, припадник НСДАП од 1. маја 1937. године, у СС од 1. априла 1934. године, ступио у немачку војску 1. октобра 1934. године и остао све до капитулације Немачке, када је заробљен.

Затим, пресуда Војног суда у Београду, делегирано веће у Вршцу, Суд. Бр.522/49 од 19. септембра 1949. године, односи се на Reindl Desidelius-a,⁴ који је осуђен између осталог и због ратних злочина против цивилног становништва на територији Југославије током 1944. и 1945. године, укључујући издавање наређења за стрељање цивила и депортацију људи у концентрационе логоре међу којима су била и деца. Reindl Desidelius је признао да су убиства цивилног становништва међу којима су била и деца спроведена по његовом налогу. Једно од његових злочиначких наређења било је 12. фебруара 1944. године, када су припадници немачких и усташких јединица које су биле под његовом командом извршили масовно убиство цивилног становништва у месту Шкали, при чему је страдало 114 жена, деце и старца. Он је признао да је наредио спаљивање тела 114 убијене деце, жена и старца, образлажући ту одлуку наводним „хигијенским разлозима.“ Суд је своју одлуку донео на основу признања у целости Reindl Desidelius-a као и утврђених чињеница те га је осудио да је крив за вишеструке ратне злочине, али је казна смрти замењена доживотним лишавањем слободе са принудним радом. Такође је одлучено да, у случају да му казна буде опрштена, оптужени буде протеран из Југославије као страни држављанин (Лопичић-Јанчић, 2010:276-280).

6. Женевска конвенција о заштити грађанских лица за време рата од 12. августа 1949. године (IV Женевска конвенција)

Четврта Женевска конвенција о заштити грађанских лица за време рата од 12. августа 1949. године је прва Конвенција која садржи одредбе које се односе на заштиту цивилног становништва, укључујући децу. Наиме, та заштита се не односи само на оружане сукобе и рат, већ и на ситуације делимичне или потпуне окупације. Конвенција садржи сто педесет девет чланова (Кривокапић, 2023:245-246). Ова конвенција не садржи посебно поглавље посвећено искључиво деци, али их препознаје као категорију која ужива посебну заштиту у више чланова. У том оквиру, деци – као посебно угроженој категорији – посвећено је више значајних одредаба које имају за циљ њихову физичку, психичку и моралну заштиту. Тако Конвенција предвиђа да стране у сукобу морају предузети све неопходне мере како би обезбедиле бригу и помоћ деци која су остала без заштите својих родитеља или сродника, укључујући и њихово евакуисање у безбедније области. Такође, предвиђа се обавеза окупационе силе да предузме све мере како би омогућила идентификацију деце, као и забрану било какве промене у њиховом статусу или мобилисања у војне формације, затим наглашава улогу образовања и хуманитарних организација у заштити деце у окупираним територијама (Levie,1993:233-254). Конвенција изричито забрањује узимање талаца, као и депортацију, трансфер и принудна

4 Немачки ратни заробљеник, који је био пуковник тадашње немачке војске, на последњој дужности команданта 392 артиљеријског пука, 392 пешадијске дивизије зв. „плава дивизија.“

пресељавања цивилног становништва укључујући и децу. Конвенција дозвољава окупационој сили да спроведе потпуну или делимичну евакуацију цивилног становништва са окупираних територија, али само у случајевима када је то неопходно из разлога безбедности становништва или војних разлога. Овом конвенцијом забрањено је да окупатор приморава цивилно становништво да служи у његовим оружаним или другим формацијама, а деца млађа од петнаест година не смеју бити принуђена на рад (Pictet, 1994: 218-295).

7. Уместо закључка

Историјски ток развоја међународног и кривичног права показује да је заштита цивилног становништва, а нарочито деце, у условима рата и оружаних сукоба и окупација била дуго запостављена и недовољно ефикасна. Иако су први значајни помаци у правном регулисању заштите цивила начињени тек у другој половини XIX века, стварна промена наступила је тек усвајањем IV Женевске конвенције о заштити грађанских лица за време рата од 12. августа 1949. године. Ова конвенција поставила је темеље модерне заштите деце као најрањивије категорије цивилног становништва. Међутим, историјска искуства бројних оружаних сукоба упозоравају да само усвајање правних норми није довољно, неопходно је континуирано унапређивање механизма превенције, заштите и кажњавања ратних злочина, како би се очувало људско достојанство и спречила нова страдања најрањивијих међу којима су и деца. У том контексту, заштита деце у рату, оружаном сукобу и окупацији остаје један од кључних изазова савременог међународног хуманитарног права.

ЛИТЕРАТУРА

- Библија, или Свето писмо Старога и Новог завјета. (2002) Београд: Југословенско библијско друштво.
- Ђорђевић, С. (1981) Корак даље ка развоју међународног хуманитарног права. *Анали Правног факултета у Београду*, 3–4, стр. 301–309.
- Кривокапић, Б. (2023) *Рат и право, теорија и пракса оружаних сукоба и међународно право*. Бања Лука: Удружење правника Републике Српске, Академија наука и умјетности Републике Српске, Факултет безбедности Универзитета у Београду.
- Лопичић-Јанчић, Ј. (2011) Конвенција о побољшању судбине војних рањеника у војскама у рату од 22. августа 1864. године. *Crimen - Часопис за кривичне науке*, (1). 107-115
- Лопичић Јанчић, Ј. (2015). Међународноправни аспект ратних злочина Аустроугарске, Немачке, Бугарске и Турске у Првом светском рату који су извршени над Србима, *Hereticus, Часопис за преиспитивање прошлости* (1-2), 355-376

- Лопичић-Јанчић, Ј. (2010) Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941-1945.године-пресуде југословенских војних судова. Београд: Музеј жртава геноцида
- Лопичић-Јанчић, Ј. (2012) *Статус рањеника и болесника у међународном и кривичном праву*. Београд: Музеј жртава геноцида.
- Лукић, Д.(1995) Логори за дјецу у Независној Држави Хрватској 1941-1945, Београд: Војноисторијски гласник број 1, стр. 312-319.
- Лукић, Д.(2000) *Били смо само деца, Јасеновачка гробница 19.432. девојчице и дечака*. књ. I и II Београд: Музеј жртава геноцида.
- Махин, М. (1939) Кина у пламену (савремени проблеми Далеког Истока), Београд: Издање књижаре Косте Јов. Михаиловић.
- Перазић, Г. (1986) Међународно ратно право (друго допуњено издање), Београд: Војноиздавачки и новински центар.
- Паравац, Д. (1992)Добојски логор 1915.-1917. У: П. Опачић,С.Скоко, Р.Ракић, М. Ђурчић, (ур.) Геноцид над Србима у двадесетом веку. Београд: стр. 75.-81.
- Женевске конвенције и Допунски протоколи (2009). Београд: Црвени крст.
- Ballis, W. (1937) *Medieval Theory of War*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Best, G.(1997) *War and Law since 1945*, London: Clarendon Press.
- Buergetal, T. (2010) *A Lucky Child, A Memoir of Surviving Auschwitz as a Young Boy*. London: Profile Books Ltd.
- Brecht, A. (1950) The Concentration Camp. *Columbia Law Review*, 50, pp.761-782.
- Briggs, H. (1952) *The Law of Nations: Cases, Documents, and Notes*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Dunant, H. (1959) *A Memory of Solferino*. Geneva: ICRC.
- Friedman, L. (1972) *The Law of War: A Documentary History*. Vol. I-II. New York: Random House.
- Goda, P. (1966) The Protection of Civilians from Bombardment by Aircraft: The Ineffectiveness of the International Law of War. *Military Law Review*, 33, pp.93-133.
- Green, L.C. (1993) *The Contemporary Law of Armed Conflict*. Manchester-New York: Manchester University Press.
- Grotius, H. (1925) *De jure belli ac pacis*, Vol. II, knj. I-III. London: The Clarendon Press
- Grotius, H.(1979): *The Right of War and Peace*, Wesport:Hyperion Press.
- Kalshoven, F. (1971) *Belligerent Reprisals*. Leyden: A.W. Sijthoff.
- Kalshoven, F. (1991) *Constraints on the Waging of War*. Geneva: ICRC.
- Levie, H. (1993) *Terrorism in War*. New Port: Oceana Publications.
- Pictet, S.J. (1994) *Commentary IV Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*. Geneva: ICRC.
- Reiss, A. (1924) *The Kingdom of Serbia: Infringements of the Rules and Laws of War Committed by the Austro-Bulgaro-Germans, letters of a criminologist on the Serbian Macedonian front*. London: G. Allen & Unwin, Ltd.

- Tinhoven A. (2014). *Sa Srbima u Albaniji 1914-196, -Ratni dnevnik jednog hirurga*, Novi Sad: Prometej.
- World History, (1994) London.

Jelena LOPIČIĆ JANČIĆ, PhD

Bogdan VUKOSAVLJEVIĆ, PhD

CHILDREN VICTIMS OF WAR, ARMED CONFLICT AND OCCUPATION: HISTORICAL OVERVIEW UNTIL THE ADOPTION OF THE FOURTH GENEVA CONVENTION (1949) -INTERNATIONAL AND CRIMINAL LAWS ASPECT-

Abstract: The paper deals with the historical development of the position of children as victims of war, armed conflict and occupation. Special attention is paid to the analysis of the way in which children, as a particularly vulnerable category of the civilian population, have been treated in different historical eras, starting from ancient times and up to the adoption of the Fourth Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War on 12 August 1949. Historically, civilians have often been victims of war crimes against the civilian population, such as murder, deportation, infliction of serious bodily harm, internment in camps, unlawful detention and other forms of violence. The paper critically examines the conditions and legal challenges that led to the need for the adoption of the Fourth Geneva Convention, which for the first time comprehensively regulates the protection of the civilian population, including children. The aim of the paper is to point out, through legal and historical analysis, the gradual formation of awareness of the necessity of institutional and legal protection of children in conditions of war, armed conflict and occupation, as well as the importance of adopting the Fourth Geneva Convention.

Keywords: Children, War, Arm Conflicts, Occupation, War crimes, IV Fourth Geneva Convention.

Стручни рад

РАТ КОЈИ ЈЕ ДЕЦИ ОДУЗЕО ДЕТИЊСТВО

Апстракт: Заједничким нападом Аустроугарске, Немачке и Бугарске у Великом рату, Србија је била принуђена да се повуче преко Црне Горе и Албаније до Грчке. Поред војске у повлачењу су биле и српске избеглице, савезничке војне и медицинске мисије, као и ратни заробљеници. Рад је посвећен деци породица избеглица на овом мукотрпном путу ка спасењу. Тежиште рада је на визуелном приказу њиховог пута и патњи: документима - фотографијама објављених у средствима информисања савезника Србије које говоре више од речи. Рад се завршава са само са неколико лепих и племенитих примера преживеле деце који су нашли део свог одрастања у Француској и Енглеској.

Кључне речи: деца, избеглице, човечност, Велики рат.

1. Повлачење

Престолонаследник Александар је и против мишљења војводе Мишића донео одлуку о повлачењу из Србије преко Црне Горе и Албаније у Грчку. Поред српске војске у повлачењу су били и избеглице, стране војне и медицинске мисије и ратни заробљеници.

Према Трипковићу (1):

„Са војском су се у јесен 1915. повлачиле и хиљаде цивила који из различитих разлога нису хтели или нису смели да остану у окупираној земљи. Повлачили су се друмовима Србије према југу без икаквог реда и организације, без плана и визије куда иду. Једини оријентир им је било кретање војске у којој готово свако од њих имао неког блиског рођака...”

Према Барбију (2):

„Жене и деца нарочито, који су били у почетку у већем броју, сад су у мањини. Тако исто ја нисам више сретао рањенике, који су се у почетку са целокупном њиховом заосталом снагом повлачили готово у стопу са војском. Виделе су се само избеглице. И приповедање које би објашњавало њихово изостајање још би више проширивало, бар што се мене тиче, границе ужаса

1 radmi@sbb.rs

и патњи. Већина избеглица без мало прешли су преко Црне Горе, путем према Пећи; док мањи број без сумње преко страшне стазе тешко пролазне кроз брдовиту и дивљачну Арбанију. Ићи тако преко страшне стазе где је још било потребно чак и да се пређе висина од 2.000 метара преко снежног Чакора, где је стигао мали број, било је веома тешко, јер се много ишло, а мало прелазило.”

Према Пејовићу (3): „Скадар пун избеглица и војске. Голи и боси, гладни и жедни и војници и избеглице. Крећу се по улицама као сенке. То су управо скелети од људи... Ништа нема да се купи за јело. Ако се шта и нађе, то је прескупо. Маса избеглица седи по тротоару изнемогла од глади.”

Према извору (2): „...избеглице су западале у све гору ситуацију. Због несташице хране у Скадру они су се...покренуле ка мору, највише ка Медови, неки и према Драчу... Услед хроничног недостатка хране и веома слабе медицинске помоћи, изложени студени и влази, пропадали су физички и ментално, масовно се разбољевали, а многи и умиралли.”

Слика 1.1 Под насловом «Србија се не плаши ничега» објављена је следећа слика у ‘Lectures Pour Tous’ (“L’Image de la Guerre”) са поднасловом “Срби напуштају Београд.” (4)

Слика 1.2 Повлачење српских избеглица

Слика1.3 “Одмарање српских жена током егзодуса” је наслов фотографије објављене у француском часопису “Excelsior”.

2. Повлачење деце избеглица

У савезничким новинама доста пажње је посвећено повлачењу избеглица, па самим тим и деци која су била са њима. Низ примера сведочи о том. Присуство деце на овим материјалним доказима неће бити посебно коментарисан. Изненађујуће је било да се поред података из савезничких новина део односи и на немачку штампу.

Слика 2.1 Под насловом “Српске жене не верују у невоље” објављена је ова фотографија у француском часопису “Excelsior” 13. децембра 1915. године.

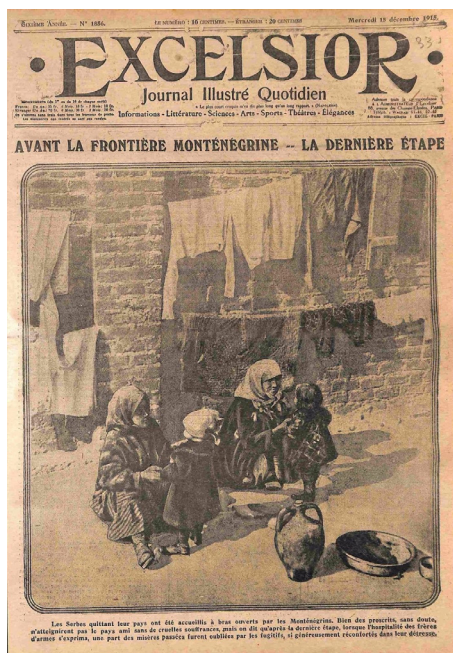
Слика 2.2 Немачка разгледница српских избеглица под насловом “Feldzug in Serbien” – “Zigeuner in Ibartahl” – из непознатих немачких новина.

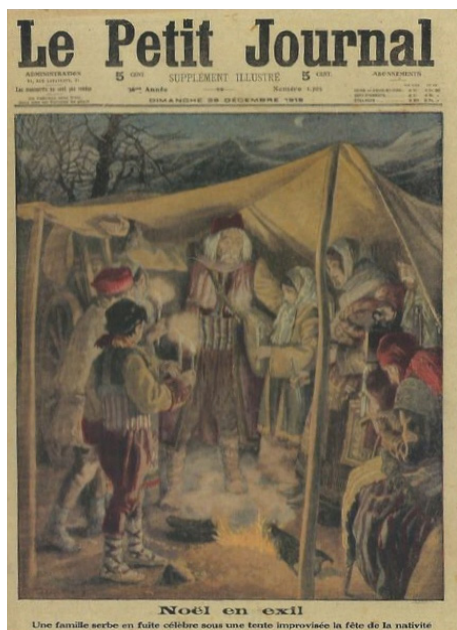
Слика 2.3 Немачка разгледница српских избеглица под насловом “Feldzug in Serbien” - из непознатих немачких новина

Слика 2.4 „Пре црногорске границе – последња етапа” је наслов фотографије објављене на насловној страници у француском часопису „Excelsior” од 15.децембра 1915. године.

Слика 2.5 „Божић у избеглиштву” је текст наслова француског часописа „Le Petit Journal” из децембра 1915. године са додатним текстом „Српска породица у избеглиштву слави празник Христовог рођења под импровизованим шатором”.

„Србе, који су напуштали своју земљу Црногорци су дочекали раширених руку. Многи прогнаници нису без сурових страдања стигли у пријатељску земљу, али се прича да је после ове последње етапе, када је исказано гостопримство браће по оружју део минуле беде и страдања био заборављен од стране избеглица великодушно утешених у својој невољи.” (текст испод слике)

Слика 2.6 Под насловом „Повлачење Срба у Албанији” објављена је ова фотографија у француском часопису „Excelsior” 13. фебруара 1916. године. Текст уз горње слике – „Како су се два седмогодишња близанца повлачила 3 месеца”. „Српски каплар Станимиловић” – слика средина лево. „После славног повлачења. Српски војници се припремају за одлазак на Крф.” – средина десно. Доња слика – „Део албанског пута Срба – пут за Драч”.

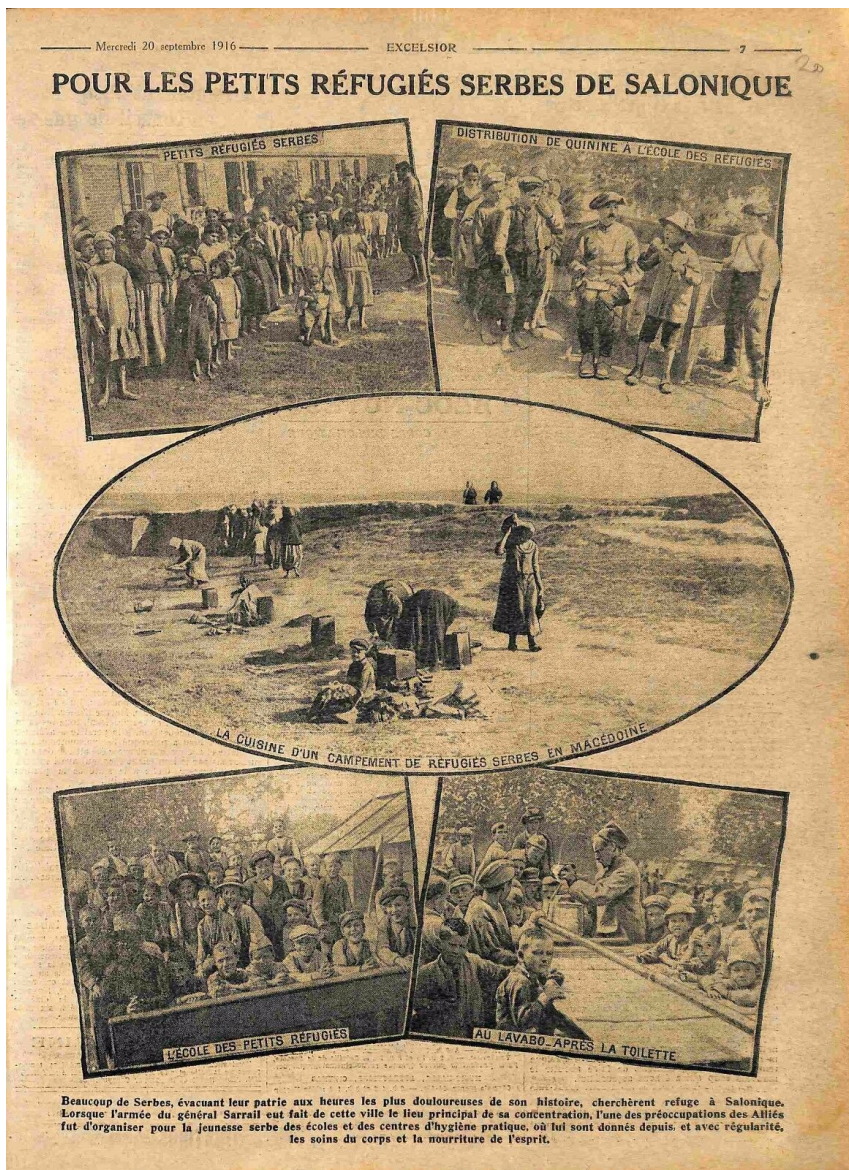
Слика 2.7 Слика из „Illustrated London News” од 4. јануара 1916. године са текстом: „Пут у избегиштво, пут у славу: Српски краљ Петар на муницијским колима вучених воловима током повлачења.”

Првих дана децембра избеглице су почеле да пристижу у Скадар и околину. Према процени министра унутрашњих послова у децембру 1915. било их је у Албанији око 10.000 и још око 5.000 у Солуну. Одмах по доласку суочили су се са великим невољама, на првом месту са апсолутном несташницом хране, проблемом смештаја лечења и, посебно, питањем шта ће бити са њима, шта их чека у будућности....

Влада се одмах по доласку у Скадар суочила са проблемом избеглица који су нахрлили у град тражећи само једно – хлеба. Хране, међутим није било ни за војску, а камоли за избеглице. Изгладнеле, изнурене, у бедним ритама, избеглице су у узалудној потрази за храном тумарале улицама, залазили у кафане и куће.”(2)

Слика 2.8 Под насловом „Мале српске избеглице у Солуну” објављене су ове фотографије у француском часопису „Excelsior” 20. септембра 1916. године. Текст уз горње слике: „Мале српске избеглице”, „Храна за мале избеглице”, „Кујна за мале српске избеглице током застоја у Македонији”, „Школа за мале избеглице”, „Хигијена после тоалете”.

Слика 2.9 Принц Александар у посети малим српским избеглицама у Солуну - фотографија објављена у француском часопису „Excelsior” 4. септембра 1916. године.

Слика 2.10 Група малих избеглица по доласку у Марсељ – из француског часописа „Excelsior”

3. Пријем деце избеглица

Деца која су преживела пут из Србије преко Црне Горе и Албаније до Грчке наишла су на пуну пажњу, бригу и помоћ од стране савезника – Француза и Енглеза. Поред бриге о њиховом одрастању и здрављу у обе савезничке земље организовано је било и њихово образовање. Само део примера доброчинства прво Француске, па Енглеске, дат је у наставку.

Слика 3.1 Српска сирочад на ободу реморкера испред пристаништа (Колекција Sigolene Franchet d'Esperey) (<https://savezpotomaka1912-1920ljubovija.rs/286.html>)

Слика 3.2 Долазак српске сирочади на Корзику (Колекција Sigolene Franchet d'Esperey) (<https://savezpotomaka1912-1920ljubovija.rs/286.html>)

Слика 3.3 Особље Болнице шкотских жена у Ајачију на Корзици (из колекције Милоша Јуришића)

Слика 3.4 „The Baby Show at the Scottish Women Hospitals in Corsica” (7)

Слика 3.5 „Малишани” (7)

Исечак из британских новина непознатог порекла дат је на следећој слици.

Слика 3.6 Део распореда српске деце по школама у Енглеској (British Library Newspaper Archive)

SERBIANS AT BRITISH SCHOOLS.			
FROM MR. SIDNEY BALL, CHAIRMAN OF THE OXFORD SERBIAN COMMITTEE.			
The Serbian Relief Fund includes in its scope the education of over 300 Serbian boys in this country. The aim of the Fund with regard to students in Great Britain is to train a body of professional, industrial, and commercial men to take the place of those educated Serbians whose ranks have been so grievously depleted during the war. The bulk of the boys who came over from France in the spring and summer of 1916 were accommodated at Oxford, pending arrangements for their distribution, and the headquarters of the administration were subsequently transferred to Cambridge. The following statement showing the distribution of Serbian students and boys in various Universities, schools, and other training centres will give some idea of the work that has been organized by the Education Committee of the Serbian Relief Fund, under Mrs. Carrington White, and carried out under the direction of Mr. J. E. Helbous, at Westminster College, Cambridge:—			
ENGLAND:—			
Birmingham University	..	..	5
Bournville Elementary School	..	..	8
King's Norton Secondary School	..	..	5
Cambridge University	..	..	12
Perce School	..	..	17
County Secondary School	..	..	1
Leys School	..	..	2

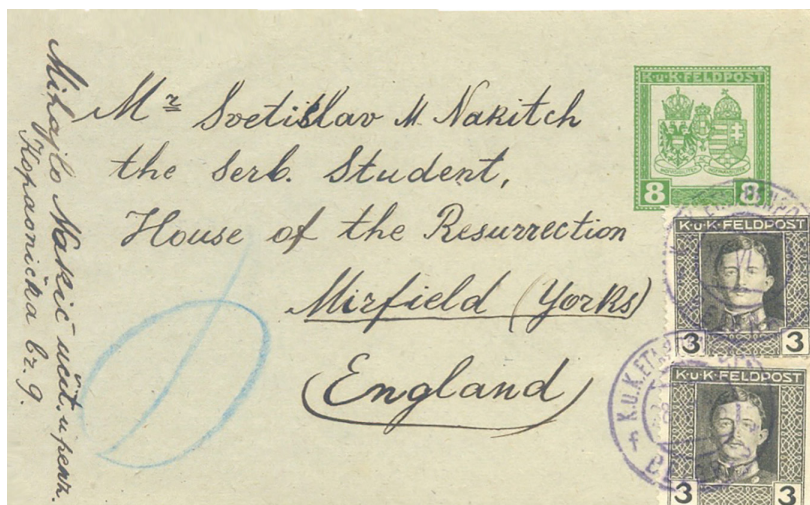
Слика 3.7 Први фотографски снимак српске деце одмах по доласку у Хериот, Единбург октобра месеца 1916 године (Louise Miller)

Слика 3.8 „Оксфорд помаже образовању српске деце» са поднасловом „Део српске деце који су стигли у Оксфорд да би се образовали”, The Illustrated War News од 16. маја 1916.

Слика 3.9 Аустроугарска поштанска карта послата из окупираног Београда упућена јуна месеца 1918. године српском студенту у Енглеској.

Уместо закључка може се констатовати да су она деца која су преживела пут од Србије до Грчке имала великодушну потпору, пажњу и љубав савезника Србије - Француске и Енглеске.

Литература

- Барби А., Српска епопеја – агонија једног народа, Ником, Београд, 1990,
- Трипковић Ђ., Српска драма 1914-1915, Центар за савремену историју, Београд, 2001,
- Пејовић Т., Моје успомене и доживљаји 1892 – 1919, Београд, 1978,
- Pisani F., *Deux Mois avec l'Armée d'Orient*, Lectures Pour Tous, 15 februar 1916
- Радовановић М., Савезници и Срби у Великом рату (1914-1915), Неми сведоци, Београд, 2013, 2019,
- Радовановић М., Савезници и Срби у Великом рату (1916-1918), Неми сведоци, Београд, 2019,
- McLaren, Eva Shaw, *A History of the Scottish Women's Hospitals*, Hodder & Stoughton, London, 1919, 229–234,
- Radovanovic M., *WWI Serbian Child Refugees and Orphans in GB*, The London Philatelist, Br. 1516, 2024,
- Radovanovic M., *WWI Serbian Child Refugees and Orphans in GB*, ARGE Yu, Nr.153, November 2024,
- Радовановић М., Српске избеглице на Корзици (1915-1919), књига у штампи.

Milan RADOVANOVIĆ, PhD

THE WAR THAT TOOK CHILDREN'S CHILDHOOD

Abstract: With the joint attack of Austria-Hungary, Germany and Bulgaria in the Great War, Serbia was forced to retreat through Montenegro and Albania to Greece. In addition to the retreating army, there were also Serbian refugees, Allied military and medical missions, as well as prisoners of war. The work is dedicated to the children of refugee families on this arduous path to salvation. The focus of the work

is on the visual depiction of their journey and suffering: documents - photographs published in the media of Serbia's allies that speak louder than words. The work ends with just a few beautiful and noble examples of surviving children who found part of their upbringing in France and England.

Keywords: children, refugees, humanity, Great War.

Стручни рад

ДЕЦА РАТА: НАСЛЕДНИЦИ ТИШИНЕ

Апстракт: Тема рада су деца рођена или одрасла током ратова на Балкану 1990-их, која се суочавају са бројним изазовима који имају последице на њихов живот. Та деца имају различита искуства, али заједничко им је одрастање у околностима екстремне несигурности, насиља и трауме. Често су била обележена траумом, а нека су и била жртве директног насиља, али су такође претрпела и последице социјалне и економске дестабилизације, губитка породице (не увек као физичко одсуство), одузимања основних људских права и патњу због конфликта.

Циљ рада је показати на који начин култура сећања обликује контекст мира кроз искуства деце која су рођена и одрасла у условима рата, разумела и процесуирала своју прошлост. *Методолошки оквир рада заснован је на квалитативном истраживању кроз студије случаја двојице младића који су зачети током рата - један је дете силовања, други не. Критеријуми за одабир су били лични контакт и релевантност актера. Иако нису директно искусили рат, они су погођени последицама сукоба кроз наслеђене трауме, колективно памћење и постратно друштвено окружење. Закључује се да је превазилажење траума могуће кроз едукацију, друштвене програме и психолошке терапије. Разумевање је кључно у процесу изградње мира, јер омогућава дубље разумевање утицаја рата на нове генерације. Оно доприноси развоју позитивног односа према историји, уз наглашавање важности узајамног поштовања и вредности мира.*

Кључне речи: деца рата, култура сећања, наслеђене трауме, колективно памћење, мир.

1 Центар за подстицање дијалога и толеранције Чачак, svetlana.jankovic.cacak@gmail.com

1. Увод

Ратови остављају дубоке трагове не само на политичкој и економској сцени, већ и у животима појединаца, нарочито најмлађих. Деца која одрастају у ратним зонама или непосредно након сукоба носе терет колективне и личне трауме која се често не изговара, већ ћути. Њихово детињство је прекинуто, а искуства која проживљавају обликују њихов идентитет, емотивни развој и доживљај света. „Дете које је видело како му убијају родитеље, никада више неће бити дете” (Wiesel, 1958). Актуелност ове теме потврђују бројни савремени сукоби широм света, у којима деца нису само невини посматрачи, већ и директне жртве насиља, расељавања, губитака и социјалне нестабилности. Као што је истакао психоаналитичар Доналд Виникот: „Нема такве ствари као што је беба – увек постоји беба и њено окружење” (Winnicott, 2000), што нас подсећа да развој детета не може бити схваћен изоловано од друштвеног контекста, нарочито у условима сукоба и разарања.

Сукоби у Босни и Херцеговини, Хрватској и на Косову оставили су неизбрисиве последице на друштвену и социјалну структуру региона. Вишегодишњи конфликти нису утицали само на непосредне жртве рата, већ су имали и дубоке последице на децу и младе који су били рођени или су одрасли у време ратних збивања. Они су били сведоци, али и активни учесници у догађајима као што су разарање породица, расељавање, стрес и губици који су обележили њихово детињство и одрастање. Та деца су често одрасла у окружењу испуњеном страхом, несигурношћу и неповерењем, што је у великој мери обликовало њихову личну и колективну идентитетску перцепцију.

Деца рођена или одрасла током ратова на Балкану 1990-их година представљају један аспект разумевања дугорочних последица ратних конфликта на нове генерације. Како ратни сукоби остављају дубоке трагове у друштвима, тако и деца која су одрасла у таквим условима постају носиоци сећања и културних представа. Истраживање њихових искустава, односа према прошлости и начина на који се носе с ратним траумама може значајно допринети разумевању процеса помирења и изградње мира.

Циљ овог рада је анализа положаја деце у контексту ратних сукоба, са посебним освртом на психолошке, друштвене и културне последице које рат оставља на њих. Рад се бави питањем на који начин рат обликује идентитет деце, како се она носе са губицима и траумама, као и којим језиком — или његовим недостатком, тишином — комуницирају своја искуства. Ова студија тежи да истражи на који начин културни, друштвени и политички процеси обликују меморију и како се она користи у савременим друштвима која се суочавају са својом прошлошћу.

У истраживању ће се користити комбинација квалитативних и квантитативних метода како би се добила детаљна слика о искуствима деце која су одрасла током рата. Интервјуи са учесницима, као и анализа архивских докумената и историјских извора, омогућиће дубљи увид у њихове личне приче и начин на који доживљавају културу сећања. Истраживање ће се фокусирати на питање како ратна сећања утичу на идентитет и процесе помирења.

Чланак је организован у неколико кључних делова. Након увода разматра се теоријски оквир о култури сећања, ратној трауми и улози деце са акцентом на значај у процесима помирења. Затим следи детаљно излагање историјског контекста ратова на Балкану 1990-их и њихове последице по младе људе. Следећи део је посвећен методолошком приступу који комбинује квалитативне технике као што су студија случаја, интервјуи и наративне анализе да пружи дубљи увид у индивидуалне трауме и друштвене процесе који обликују опоравак појединаца након ратних искустава. Потом су анализирани резултати и размотрен утицај културе сећања на изградњу мира. Коначно, у закључку су разматрани налази, као и препоруке за будућа истраживања и практичне политике у контексту помирења и изградње мира.

2. Култура сећања, ратна траума и улога деце у изградњи мира

Култура сећања представља начин на који друштво памти и обрађује историјске догађаје, посебно трауматичне као што су ратови. У овом контексту, теорије о култури сећања укључују разматрање како колективно памћење обликује идентитет и како друштво интерпретира прошлост. Постконфликтне земље као што су Југославија, где је култура сећања на ратне догађаје још увек веома контроверзна, што изазива дубоке поделе у друштву. Процеси као што су помирење и изградња мира често зависе од начина на који се прошлост памти и интерпретира. „Култура сећања није само израз историје; она је такође динамичан процес који обликује будућност” (Assmann, 2010).

Психолошки и социјални ефекти ратних траума су дубоки, а посебно се одражавају на децу која су одрасла у ратним зонама. Траума може бити преношена са генерације на генерацију, што је концепт који се назива наслеђеним ефектима. Деца која су одрасла током ратова на Балкану 1990-их често показују знаке ПТСП-а² и других психолошких поремећаја који утичу на њихову перцепцију мира и конфликта. „Траума коју деца доживе током рата не остаје само као лична патња; она утиче на читаву будућу генерацију” (Herman, 1997).

Изградња мира подразумева процес који укључује помирење, деескалацију конфликта и формирање мирољубивог друштва. Теорије о помирењу наглашавају важност искреног дијалога и процеса који омогућавају друштву да се опорави од ратних траума. Програм за помирење у Јужној Африци након апартхејда, који се базирао на принципима истине и помирења, био је значајан пример како постконфликтна друштва могу радити на изградњи мира. „Изградња мира не значи само крај оружаног сукоба, већ и процес који подразумева друштвену правду, помирење и обнову поверења” (Galtung, 1996).

Деца у постконфликтним друштвима играју кључну улогу у процесима

2 Посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) представља анксиозни поремећај који се јавља код неких особа након што су биле изложене опасном догађају. Особе које пате од посттрауматског стресног поремећаја осећају напетост и страх чак и када нису више у опасности.

помирења, јер често представљају будућност и могу бити носиоци нових вредности. Њихова перцепција прошлости и будућности може утицати на целокупни процес изградње мира. У Колумбији, деца која су рано укључена у иницијативе помирења, као што је учешће у активностима у којима се промовише међусобно разумевање, показала су бољи резултат у односима с вршњацима из различитих етничких и политичких група. „Деца која су одрасла током рата поседују специфичан увид у значење мира, јер је рат дубоко утиснут у њихово искуство” (Piggott, 2007).

3. Историјски и друштвени контекст

Ратови на Балкану током 1990-их представљају један од најтежих и најстрашнијих периода у савременој европској историји. Њихови корени леже у распаду СФР Југославије, који је започео крајем 1980-их година. Претпоставка да ће југословенска федерација опстати у економском и политичком смислу показала се као неоснована, јер су етничке и политичке тензије ескалирале у отворене оружане сукобе. Ратови који су уследили били су обележени не само територијалним тежњама, већ и етничким чишћењима и систематским кршењем људских права, што је довело до великих страдања цивилног становништва. Ови сукоби нису вођени због религије, него је религија пре свега служила као једина видљива разлика којом су етнички сродни народи могли лакше да артикулишу много дубље и сложеније разлоге за своје сукобе (Јанковић, 2024а: 30).

Конфликти у Босни и Херцеговини, Хрватској, на Косову и у другим деловима бивше Југославије нису били само борбе за територијалну контролу, већ и дубоко укоренењени сукоби међу различитим националним, верским и етничким групама. Ови ратови оставили су трајне трауме у друштвима региона. Посебно је погођено цивилно становништво, а међу њима су деца представљала једну од најугроженијих категорија – изложена насиљу, ратним злочинима, сексуалном насиљу, као и принудном расељавању.

Многобројни примери страдања могу се видети у сведочењима деце која су преживела ратне страхоте – од избеглица са Косова 1999. године, до деце која су током рата у Босни и Херцеговини сведочила масакрима, губитку чланова породице и животу у избегличким камповима. У оба случаја, ова деца су била лишена нормалног детињства и сигурности породичног окружења, што је оставило дубоке последице на њихов психички развој и животне токове.

Последице ових конфликта нису остале само на индивидуалном нивоу – друштва у постконфликтном периоду често нису успела да интегришу децу која су преживела ратна страдања. Та деца су била означавана као „жртве рата”, што је доводило до додатне маргинализације и стигматизације. У многим случајевима, то је резултирало њиховим искључењем из редовних образовних токова, друштвених активности и касније – са тржишта рада. Посебно у Босни и Херцеговини, деца из избегличких или расељених породица често су носила терет „погрешне етничке припадности”, што је додатно отежавало њихову социјалну интеграцију и стицање пуноправног грађанског статуса.

3.1. Деца Балкана: трауме, последице и садашња улога

Деца рођена на Балкану током оружаних сукоба 1990-их (ратови у Хрватској, Босни и Херцеговини, на Косову и Метохији и у деловима бивше Југославије) одрасла су у изузетно тешким околностима. Многи од њих су доживели трауме – од директних искустава рата (бомбардовања, избеглиштва, губитка чланова породице) до дугорочног живота у нестабилности и сиромаштву. Носили терет колективне кривице – често су расли у окружењу у којем су политичке и националистичке елите упорно понављале приче о „нашим жртвама” и „њиховим злочинима”, чиме су нека деца одмалена учена да свет гледају кроз призму поделе и непријатељства. Патили од последица друштвене транзиције – после ратова су уследиле економске кризе, корупција, урушавање институција и несигурна будућност, што је додатно отежало њихово одрастање. Многи и сада осећају психолошке последице: Многа деца из тог периода данас се боре са ПТСП-ом, депресијом, анксиозношћу, понекад и са зависностима. Имају проблеме са поверењем и идентитетом. Неки су одрасли са дубоким неповерењем према „другима” и са врло израженим, често ригидним националним идентитетом. У неким местима школовање је било етнички подељено („две школе под једним кровом” у БиХ), што је додатно цементирано разлике. Миграције. Велики број младих са Балкана из тог периода данас живи и ради у иностранству, што је и последица трауме и последица немогућности да виде будућност у својим земљама.

На Косову су деца која су изгубила родитеље или били сведоци насиља током оружаних сукоба често доживљавала дискриминацију, не само у друштвеном животу, већ и од институција које нису пружале одговарајућу заштиту. Истраживања указују да су деца са ратним искуствима често показивала ниже образовне исходе и ограничене могућности за лични развој и интеграцију, јер је друштвена инфраструктура била дестабилизвана и недовољно опремљена за адекватан одговор (Јансен, 2005: 128).

Профили те деце данас су обележени кључном дилемом, да ли ће бити „нови ратници или градитељи мира?” Истина је да постоје оба правца. Неки су заробљени у наративима освете и националне искључивости – што се види у повременим политичким тензијама и мржњи која избија на друштвеним мрежама и спортским догађајима. Али многи други су изабрали да буду градитељи мира – они који раде на помирењу, дијалогу, људским правима, уметности која повезује, невладиним организацијама које промовишу суживот и истину. Постоје бројне иницијативе на Балкану у којима млади из различитих етничких група заједно раде на пројектима који промовишу толеранцију и заједничко памћење прошлости без мржње. У неком ширем смислу, деца рата с Балкана данас носе у себи велику снагу: они знају цену рата, јер су га преживели на сопственој кожи. Они најбоље могу разумети колико је мир драгоцен. Деца Балкана из 1990-их данас су на раскршћу: могу бити или носиоци старих рана или градитељи нових мостова. Питање није само шта ће они изабрати, него и колико ће друштва у којима живе подржати њихову одлуку за мир.

Бројке о деци се разликују зависно од извора, јер нису сва страдања једнако документована. Приближни подаци наводе да је у Босни и Херцеговини (1992–1995), према подацима Истраживачко-документационог центра из Сарајева, у рату у БиХ страдало око 3.372 деце, од тога, највећи број убијене деце долази из Сарајева (преко 1.600 током опсаде). Многи од њих су убијени снајперском ватром или гранатирањем док су ишли по воду, играли се или стајали у редовима за хлеб (ИДЦ, 2007).

Током рата у Хрватској (1991–1995) погинуло је око 402 деце, према подацима Министарства бранитеља Републике Хрватске. Многи су страдали током напада на цивилна подручја, нарочито у Вуковару, Дубровнику и околним селима (Министарство хрватских бранитеља, 2023).

Према подацима Фондације за хуманитарно право, током рата на Косову (1998–1999) страдало је око 1.024 деце — албанске, српске и ромске националности (ФХП, 2021).

Током НАТО бомбардовања 1999. Савезне Републике Југославије, према неким подацима — нпр. Комесаријата за избеглице и Министарства здравља — страдало је око 79 деце у Србији и Црној Гори. Најпознатији пример је погибија троје деце у Варварину приликом рушења моста, или случај мале Милице Ракић у Батајници (Комесеријат за избеглице, 2015; Министарство здравља, 2019).

Прецизан број деце рођене током ратова је теже дати јер нису вођене такве статистике на нивоу сукоба. Али уопштено: у Босни и Херцеговини процене говоре о десетинама хиљада деце рођене током рата (1992–1995) (UNICEF, 2005). У Хрватској и Србији је такође велики број деце рођене током ратних година, нарочито 1991–1995. у Хрватској и 1999. у Србији. То су генерације које данас имају 25–35 година и чине демографско језгро савременог Балкана.

Деца рођена током ратова 1990-их на Балкану одрасла су носећи терет сукоба које нису изазвала. Неки су изабрали да тај терет носе као камен мржње, други су га претворили у мост разумевања. Приче Асима из Горажда и Филипа из Србије показују да траума рата не мора водити у нову мржњу. Она може постати покретач за стварање другачијег, хуманијег Балкана. Њихов избор да граде, а не да руше, говори да будућност није унапред одређена прошлошћу. Они доказују да „деца рата“ могу бити не освајачи територија, него ослободиоци сећања – ослобађајући га од мржње и претварајући га у темељ мира. Јер мир не доноси заборав, већ храброст да се суочимо са истином и да, упркос свему, пружимо руку.

4. Студије случаја

Ово поглавље представља две студије случаја које илуструју различите начине на које су млади људи, рођени током рата на простору бивше Југославије, били погођени наслеђем конфликта. У оба случаја анализирају се личне приче, психолошке последице и друштвени контекст у ком су одрастали. Посебан фокус стављен је на динамику идентитета, однос са породицом и заједницом, као и на улогу културе сећања у обликовању личних и колективних наратива.

Фројдова теорија трауме, развијена кроз радове о хистерији, сновима и несвесном, полази од претпоставке да трауматска искуства која се не могу одмах психички обрадити бивају потиснута у несвесно, где настављају да делују у виду симптома анксиозности или понављања (Freud & Breuer, 1950.) Посебно релевантна за ову анализу јесте идеја *одложене акције* (*Nachträglichkeit*), према којој се траума често схвата и обрађује тек ретроактивно — у светлу каснијих догађаја. У каснијим радовима, нарочито у „Мојсију и монотеизму” (1939), Фројд уводи концепт трансгенерацијске трауме, тврдећи да се неки дубоко репресирано догађаји могу преносити симболички, културно или психичким набојем са генерације на генерацију. Ово „наслеђе трауме” не подразумева нужно свесно сећање на догађај, већ представља „инсталирање” трауме у несвесну структуру потомака, који могу реаговати на одређене ситуације без свести о извору тих реакција.

4.1. *Случај 1: Младић – дете ратног силовања*

У првом случају реч је о младићу рођеном као последица ратног силовања, при чему траума није резултат непосредног искуства, већ наслеђена преко породичних и друштвених структура. Према фројдовској логици, овај појединац носи несвесно наслеђе трауме које је потиснуто и неинтегрисано, али делује на његову психичку структуру. Траума мајке и друштвена стигма преносе се не само кроз наративе и васпитање, већ и кроз оно што је „изречено ћутањем” — погледима, дистанцом, нелагодом — што Фројд препознаје као деловање несвесног. Тај „туђи” догађај постаје део личног идентитета, кроз механизме пројекције, идентификације и унутрашње борбе са неименованим осећањима кривице или одбачености.

4.1.1. *Биографски подаци, однос са породицом и заједницом*

Младић је рођен почетком 1993. године у Босни. Мајка га је родила након што је била жртва ратног силовања током етничког чишћења. Одрастао је у породици медицинске сестре која га је усвојила, јер га мајка због личне трауме и друштвене стигме оставила у болници. Заједница је избегавала отворене разговоре о његовом пореклу, али су постојали шапати и наговештаји који су утицали на његов осећај припадности и личне вредности.

4.1.2. *Психолошке последице и обрада трауме*

Током одрастања испољавао је анксиозност, потешкоће у везивању и осећај одбачености. У адолесценцији су се јавиле депресивне епизоде и тешкоће у регулацији беса. Тек у касним тинејџерским годинама, уз подршку психолошког саветовања и укључивањем у програме подршке преживелима рата, почиње да разуме контекст свог настанка и да прихвата свој идентитет. Терапија се показала као кључна за превазилажење интернализоване стигме.

4.1.3. Утицај ратног наслеђа на лични идентитет и друштвене односе

Иако у почетку одбацује свој идентитет као „дете силовања”, временом и под утицајем образовања и активизма почиње да преобликује наратив о себи. Постаје активан у невладиним организацијама које се баве изградњом мира и подршком маргинализованим групама³. Одлази да упозна мајку, касније и оца и његов однос са њима остаје комплексан. Кроз рад на себи развија капацитет за емпатију и разумевање њихове трауме, срећан и захвалан породици која га је усвојила.

4.2. Случај 2: Младић рођен током рата (без директног насиља)

У другом случају, младић није директно изложен ратном насиљу, али одраста у окружењу обележеном сећањем на рат. Фројдова концепција културног несвесног помаже у разумевању начина на који се колективна траума интернализује — кроз породичне митове, емоционалну дистанцу мајке, друштвене тензије и репресивне наративе.

4.2.1. Биографски подаци, породична атмосфера и друштвени контекст

Младић је рођен 1993. године у Србији, у породици са мајком и баком. Мајка је била официр ЈНА коју је рат затекао у Хрватској. Након рата, мајка борећи се за професионалну позицију пренабрегава знаке посттрауматског стресног поремећаја, и никад не тражи професионалну помоћ. Њен однос према прошлости је амбивалентан — избегава разговоре, али у појединим ситуацијама испољава интензивне емоције и бес. Младић одраста у таквој атмосфери додатно оптерећеној бомбардовањем Србије 1999. а школа и медији појачавају наративе националне жртве и херојства и лабилност његовог самопоуздања.

4.2.2. Психолошке и друштвене последице

Током школовања, младић показује интересовање за историју и друштвене науке, али се бори са осећајем нејасног идентитета и непријатељским наративом своје генерације у окружењу због свог статуса, ванбрачног детета. Тинејџерске године проводи у потрази за припадношћу, самопоуздањем, експериментишући у својим ваннаставним ангажовањима. Упознавање са радом организација за мир и правду омогућава му нову перспективу. Постепено напушта наметнуте наративе и развија критички однос према прошлости.

3 Сада и сам води једну организацију.

4.2.3. Рефлексивни идентитет и превазилажење трауме

Кроз образовање и ангажовање у цивилном сектору, овај младић гради рефлексивни идентитет, способан да укључи породично и колективно наслеђе без поистовећивања са њим. Његова прича илуструје како културно несвесно може бити деконструисано уз подршку дијалога, образовања и критичке мисли.

5. Анализа истраживања

Ово поглавље доноси компаративну анализу два одабрана случаја, али и још примера, са циљем дубљег разумевања искустава деце рођене или одрасле током ратних конфликта 1990-их на простору бивше Југославије. Истражују се разлике и сличности у њиховим наративима, перцепцијама прошлости, као и у начину на који су се носили са наслеђеним траумама и механизмима помирења у друштвеном и породичном контексту.

5.1 Поређење два случаја: разлике и сличности искустава

Упоређивањем два случаја — једног из Босне и Херцеговине и другог из Србије — уочене су кључне разлике у доживљају рата, приступу сећању и доступности подршке у постконфликтном периоду. Док је у једном случају постојала релативно организована подршка за младе (путем НВО, школа и медија), у другом су институционалне празнине и друштвена ћутња оставиле дубље трагове у виду нерешених питања идентитета и изражене социјалне дистанце, због званичне политике негирања учествовања у сукобима.

Ипак, сличности се огледају у осећању изгубљеног детињства, у неприсутности родитеља (пре свега због рата, али и др. разлога), али и у начинима на које су интервјуисани испитаници покушавали да реконструишу смисао и поврате контролу над наративом сопственог одрастања. У оба случаја, млади су наводили да је постојала снажна свест о томе да су одрастали „са ратом у позадини”, чак и онда када су били физички далеко од борбених дејстава.

Поређењем животних прича испитаника из Босне и Херцеговине и из Србије, уочене су специфичности, али и снажни заједнички обрасци у начину на који је искуство рата било утиснуто у њихова одрастања. Док је у Босни и Херцеговини послератна урбана култура допринела стварању простора за отворање дијалога и иницијативе за помирење, у Србији је, према сведочењима, „негиран рат као део колективног идентитета, без много простора за питања.” Младић из првог случаја, каже: „Нико ми никад није рекао шта се стварно десило. Знао сам да је био рат, да смо изгубили неке људе, али све је било обавијено неком маглом. Све до факултета нисам схватао колико смо сви у томе били унутра.” (Halilovich, 2013: 127).

С друге стране, испитаник из другог случаја наводи: „Моја мајка никада не прича о ономе што се десило. Само каже – ‘живи даље’. Али ја осећам да нешто фали. Као да сам одрастао у сенци нечега што не разумем.” (Eastmond, 2007: 258).

5.2 Трауматски ефекти и интергенерацијски пренос

Једна од кључних тема која је изашла из анализа јесте питање интергенерацијског преноса трауме. Испитаници су често описивали како се ретко говорили о рату, али су ”ипак биле пренете. Траума, иако често неномонована, била је присутна у породичном простору, кроз нелинеарне наративе, кривицу, или пак кроз сталну потребу за „забором”.

Утицај трауме се манифестовао и у потешкоћама у процесуирању конфликта у личном и колективном идентитету. Неки су истицали осећај расцепљености – између породичног наслеђа и друштвених наратива, између онога што се памти и онога што се не сме или не жели помињати. Нарочито је упечатљив интергенерацијски пренос трауме. Испитаници су често описивали наизглед необјашњиву анксиозност⁴ или хипервигиланцију⁵ у својим окружењима. Тишина о прошлости није значила њено одсуство, већ присутност у виду емоционалних реакција, ригидности у вредносним ставовима, па чак и снажног осећаја „обавезе” да се настави нека „неиспричана борба.” **Пример:** младић из првог случаја, сведочи: „Моја мајка ми је рекла: ‘Ми смо све изгубили, али ти мораш знати ко си’. Али ко сам ја ако не знам шта се догодило?” (Маџек, 2009: 186) Такве изјаве указују на постојање наратива празнине, у којем се млади осећају обавезним да одрже породичну или колективну меморију, иако им недостају јасни оквири и алати за то.

5.3 Утицај културе сећања: стигма, ћутање и процесуирање прошлости

Култура сећања, као скуп званичних и незваничних пракси памћења, одиграла је кључну улогу у обликовању перцепција код младих. У случајевима где је постојала доминација етнонационалних наратива и ревизионистичких интерпретација, дошло је до дубље сегрегације у погледу историјске истине. То је допринело томе да се стигма према „другом” одржи и пренесе кроз генерације, уз истовремену неспремност да се преиспита сопствена позиција.

С друге стране, у срединама где је било простора за критичко сећање – кроз уметност, образовање, рад активистичких група и НВО – уочава се спремност млађих да поставе питања, траже одговоре и преиспитају званичне наративе. Управо у тим контекстима јављају се иницијативе за грађење мостова, сећање „одоздо”, као и индивидуалне стратегије отпора култури ћутања.

Посебно је важно истаћи улогу жена у овом процесу – мајки, бака и активисткиња – које су често биле носиоци алтернативне меморије, неговања емпатије и отварања простора за дијалог унутар породица и заједница.

4 Тескоба (анксиозност) тј. тескобност је стање осећаја престрашености, страха све до панике, уз психомоторну (телесну) напетост и унутрашњи немир, те постојање осећаја као да ће особа ”експлодирати”.

5 Хипервигилантност је осећај сталне будности који може бити узрокован анксиозношћу, шизофренијом и посттрауматским стресним поремећајем (ПТСП).

Разлике у култури сећања значајно утичу на процес помирења и индивидуалног суочавања са прошлошћу. У контекстима где је доминантан наратив етничке жртве, млади су често изразили осећај притиска да се идентификују с једном верзијом истине.

Пример младића из Мостара који наводи: „У школи учимо једну историју, код куће другу, а на интернету сасвим трећу. Ко ме да верујем? Имам осећај да се свађају у мени.” (Halilovich, 2013: 142).

Супротно томе, у срединама где делују НВО које се баве процесима дијалога и критичког сећања (нпр. Центар за ненасилну акцију или Докумен – Центар за суочавање с прошлошћу), млади наводе осећај оснаживања и могућности да граде сопствене наративе. **Пример** учеснице радионице са Косова о сећању: „Први пут сам могла да кажем шта мислим, да чујем ‘другу страну’, и да не осетим страх. То ми је дало наду да можда не морамо живети у сталном неповерењу” (Документа, 2017).

Овакви примери указују на важност простора за артикулацију сећања, али и на улогу образовања, уметности и активизма у деконструкцији наметнутих и често монолитних наратива.

6. Потенцијал архитектуре памћења на изградњу мира

Култура сећања у постконфликтним друштвима има двојаку улогу – она може продубити друштвене поделе ако се користи за учвршћивање националистичких наратива, али такође може бити снажан инструмент помирења и изградње мира ако се развија на инклузиван, критички и емпатичан начин.

6.1. Промоција мира кроз образовање и друштвене програме

Едукативни програми који обрађују ратна искуства и трауме имају велики потенцијал у процесу изградње мира. Један од таквих примера је пројекат „Образовање за мир” који спроводи организација *Centar za nenasilnu akciju* у Босни и Херцеговини и Србији. Програм укључује радионице у школама, обуке за наставнике и рад са младима који уче о различитим перспективама прошлости, развијају критичко мишљење и оснажују се за активно грађанство (Центар за ненасилну акцију, 2023).

Слично, иницијатива „Млади се сећају” (*Youth Initiative for Human Rights*) кроз размене, документарне пројекте и јавне акције настоји да младе људе из региона укључи у разговор о ратној прошлости и промоцији мира (*Youth Initiative for Human Rights*, 2022).

6.2. Улога меморијских простора и активности

Меморијални центри и места сећања имају важну улогу у процесу суочавања са прошлошћу. Меморијални центар Поточари у Сребреници представља један од најзначајнијих симбола културе сећања у региону.

Посвећен жртвама геноцида из 1995. године, овај центар је место жалости, али и образовања и дијалога – кроз изложбе, сведочења и посете младих из целог региона (Меморијал Центар Сребреница – Поточари, 2024).

У Хрватској, град Вуковар представља снажан симбол страдања, али и потенцијалне обнове односа. Програми као што су „Дани сећања на Вуковар”, у организацији државе и различитих удружења, имају за циљ очување културе сећања, али изазивају и критике када не укључују све наративе и групе страдалих (Вуковар Меморијал, 2023).

Уметничке активности такође играју значајну улогу – пројекти попут „4 лица Омара” или позоришни комади који тематизују ратна искуства (нпр. „Сарајевска свакидашњица”) стварају емпатичан простор за разговор и суочавање (Сава, 2022).

6.3. Употреба личних и колективних наратива у изградњи мира

Личне приче преживелих имају снагу да деконструишу стереотипе и поделе. Пример за то је регионални пројекат ратних ветерана „Долазимо у миру” који кроз сведочења о ратним искуствима, болу, отпору и храбрости, ствара контранаративе доминантним милитаристичким и патријархалним приказима рата и комеморација (Центар за ненасилну акцију, 2025).

Такође, иницијатива „Mir-Peace-Мир”, коју реализују различите НВО у оквиру мировних кампања, користи наративне методе (прикупљање животних прича, сведочења и фотографије) како би подстакла емпатију и солидарност међу различитим етничким и верским групама (Mir-Peace-Мир, 2023).

Кроз све ове активности, култура сећања добија потенцијал да буде не само начин обраде прошлости, већ и основа за изградњу отпорног, инклузивног и праведног мира.

Потребна је и већа медијска видљивост досадашњих ходочасних активности ветерана, оних који имају лично искуство учешћа на бојиштима, на основу којих сведоче да је веће херојство изграђивање мира него учешће у оружаним сукобима (Јанковић, 2024: 317).⁶

8. Закључак

8.1. Базични налази

Студија случаја која се бави утицајем културе сећања на изградњу мира у постконфликтним друштвима показала је да култура сећања може бити двоструки алат. Са једне стране, ако се не користи критички, може продубити поделе и затворити простор за помирење, али са друге стране, ако се улагање у културу сећања базира на инклузивности и разматрању различитих перспектива, може бити кључни фактор у процесу помирења. Примери као што су Меморијал Центар Сребреница – Поточари, пројекти као што је „Млади

⁶ У тим ходочасним активностима учествује и мајка Филипа, младић из студије случаја 2.

се сећају” и иницијативе попут „Mir-Peace-Мир” показују да када се култура сећања третира као алат за дијалог, она може подстаћи помирење, критичко разматрање прошлости и грађење будућности у миру.

Нарочито је важно напоменути да лични и колективни наративи, ако су отворени и свеобухватни, могу допринети значајном разоружању мржње и побољшању међуетничког поверења. Такви наративи дају глас жртвама и преображавају начин на који се гледа на прошлост и будућност, стварајући простор за исцељење и издржљивост у заједницама које су преживеле конфликте.

8.2. Препоруке за будућа истраживања

Будућа истраживања могу се усмерити на дубље разумевање конкретних механизма којима култура сећања утиче на процес помирења. На пример, било би корисно истражити како различити облик меморијализације (установе, уметност, јавни простори) утичу на различите друштвене групе, посебно у мултиетничким друштвима. Истраживање културе сећања у региону Западног Балкана, као што је случај у Србији, Босни и Херцеговини и Хрватској, могло би пружити драгоцене увиде у контексте постконфликтних напетости и процеса помирења. Такође, истраживање улоге нових медија и дигиталних платформи у ширењу наратива и како онлајн заједнице могу допринети процесима помирења представља важан правац који треба истражити (Кус, 2023).

Истраживање потенцијала памћења код млађих генерација и њихову перцепцију рата и мира могло би пружити драгоцене увиде у будућност мира у постконфликтним друштвима. Наравно, важно је истражити и специфичне иницијативе које се фокусирају на друштвену инклузију и оснаживање маргинализованих група у овим процесима, као што су жене, мањине и млади који су били директно погођени конфликтима. Потребно је радити на деконструисању патријархата у комеморацијама (Јанковић, 2025).

8.3. Практична имплементација

Из резултата ове студије произлазе бројне препоруке за будућу политику, образовање и друштвене праксе у постконфликтним друштвима. Прво, важно је да државне и локалне власти, као и невладине организације, наставе с развојем и подршком меморијским центрима и пројектима који подстичу инклузивни наратив о рату и миру. Програм као што је „Сребреница: истина и помирење”, који организује Мир-Peace-Мир, укључује радионице за помирење и дијалог и већ је показао значајан утицај на размену различитих наратива између бивших противника (Mir-Peace-Мир, 2023).

Стварање образовних програма који укључују различите перспективе на рат и помирење помоћи ће у изградњи критичке свести и толеранције. Програми попут „Образовање за мир” у Босни и Херцеговини показују да едукација која обухвата ратне трауме, али истовремено подстиче развој конструктивног дијалога, има потенцијал да смањи конфликте и изгради поверење у будућности (Центар за ненасилну акцију, 2023).

Такође, политичке институције треба да размотре интеграцију културе сећања у свој дневни рад, као и у подршку активностима које повезују различите друштвене групе у процесу помирења. Подстицање дијалога унутар заједница и развој друштвених платформи које омогућавају размену личних прича и наратива може бити снажан алат у промовисању помирења. Пример за ово је „Сведочанства жена: Против рата, за мир”, пројекат који прикупља личне приче и изложбе преживелих који су раније били на супротним странама у конфликту, али који сада раде на помирењу и изграђивању заједничке будућности (Жене у црном, 2022).

Заједнички радуметника, образовних радника и невладиних организација на развоју културе мира у друштву требало би да постане важан део образовне политике и друштвених реформи у постконфликтним друштвима.

Литература

- Assmann, A. (2010) *Kommunikative und kulturelle Erinnerung*. In: *Kulturelle Gedächtnis*. München: C.H. Beck.
- Bergman, M. (2004) Discrimination and child welfare in post-war Kosovo: A social perspective. *International Journal of Social Policy*, 32(2), pp. 5-60.
- Документа - Центар за суочавање с прошлошћу. (2017) *Извештај о активностима: Рад са младима и култура сећања*. Загреб: Документа.
- Eastmond, M. (2007) Stories as Lived Experience: Narratives in Forced Migration Research, *Journal of Refugee Studies*, 20(2), pp. 248–264.
- Freud, S. (1939) *Moses and Monotheism*. Trans. K. Jones. London: Hogarth Press.
- Freud, S. and Breuer, J. (1950) *Studies on Hysteria*. Trans. A.A. Brill. New York: Basic Books. (Original work published 1895)
- Galtung, J. (1996) *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. Oslo: International Peace Research Institute.
- Halilovich, H. (2013) *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-Torn Communities*. New York: Berghahn Books.
- Herman, J.L. (1997) *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror*. New York: Basic Books.
- ИДЦ – Истраживачко-документациони центар. (2007) *Босанска књига мртвих: Људски губици у БиХ 1991–1995*. Сарајево: ИДЦ.
- Јанковић, С. (2024) Ходочасне активности ратних ветерана на просторима бивше Југославије. У: Кубурић, З., Ђумура, Љ. (ур.) *Култура ходочашића*. Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије, стр. 311-320.
- Јанковић, С. (2024а) Сукоб на Балкану кроз призму религије – база непроцењиве вредности мира. *Религија у међународним конфликтима савременог света* (30). Београд: Института друштвених наука (Форума за

- религијска питања и Центар за социолошка и антрополошка истраживања ИДН) и Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије.
- Јанковић, С. (2025) *Комеморација ратова кроз призму патријархата. Род и мир на Балкану: трасирање пута напријед*. Сарајево: ТПО Фондација у партнерству са Универзитетским гендер ресурсним центром Универзитета у Сарајеву, Фондацијом ЗАТО и 19 Универзитета из Босне и Херцеговине, Хрватске, Србије, Црне Горе и Македоније.
 - Jansen, S. (2005) War and its effects on children in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Child Psychology*, 26(4), pp.123-142.
 - Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије. (2018) Извештај о последицама НАТО бомбардовања на децу. Београд: Комесаријат за избеглице.
 - Маček, I. (2009) *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
 - Министарство здравља Републике Србије. (2019) Здравствене последице НАТО агресије – посебан осврт на децу жртве. Београд: Министарство здравља.
 - Piggott, L. (2007) *Children, War and Peace: The Role of Children in Post-Conflict Reconstruction*. London: Routledge.
 - United Nations Children's Fund - UNICEF (2005) *Children in War*. United Nations Children's Fund.
 - Winnicott, D. (2000) *Играње и стварност*. Превела са енглеског Милица Минт. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Интернет извори:

- Центар за ненасилну акцију. (2023) *Образовање за мир*. Доступно на: <http://www.cna.ba>, приступљено 4. маја 2025.
- Центар за ненасилну акцију. (2025) *Долазимо у миру*. Доступно на: <https://nenasilje.org/nova-knjiga-dolazimo-u-miru-rad-sa-ratnim-veteranima-na-izgradnji-mira/>, приступљено 20. фебруара 2025.
- Фонд за хуманитарно право. (2023) *Досије: Деца убијена и нестала у оружаним сукобима на простору бивше Југославије*. Доступно на: <https://www.hlc-rdc.org>, приступљено 10. маја 2025).
- Кус, Ј. (2023) *Дигитални медији и помирење: Нови изазови и могућности*. Доступно на: <http://www.digitalni-mir.ba>, приступљено 3. маја 2025.
- Меморијал Центар Сребреница – Поточари. (2024) *Геноцид у Сребреници*. Доступно на: <http://www.srebrenica-memorial.org>, приступљено 8. маја 2025.
- Министарство бранитеља Републике Хрватске. (2023) *Попис смртно страдале дјеце у Домовинском рату*. Загреб: Министарство бранитеља. Доступно на: <https://branitelji.gov.hr>, приступљено 10. маја 2025.
- Mir-Peace-Мир, (2023) *Мировне иницијативе и културна сећања*. Доступно на: <http://www.mir-peace-mir.org>, приступљено 8. маја 2025.
- Сава, А. (2022) *Сарајевска свакодневница: позориште помирења*. Театар

- за мир. Доступно на: <http://www.sarajevskasvakodnevisa.ba>, приступљено 2. маја 2025.
- Вуковар Меморијал. (2023) *Дани сећања на Вуковар*. Доступно на: <http://www.vukovar-memorial.hr>, приступљено 2. маја 2025.
 - Youth Initiative for Human Rights. (2022) *Младима за мир: Едукација и размена искустава*. Доступно на: <http://www.yihr.org>, приступљено 1. маја 2025.
 - Жене у црном. (2022) *Сведочанства жена: Против рата, за мир*. Доступно на: <http://www.zeneucrnom.org>, приступљено 5. маја 2025.

Svetlana JANKOVIĆ

CHILDREN OF WAR: HEIRS OF SILENCE

Abstract: The subject of the paper is children born or raised during the wars in the Balkans in the 1990s, who face numerous challenges that have consequences for their lives. These children have different experiences, but they have in common growing up in circumstances of extreme insecurity, violence, and trauma. They were often marked by trauma, and some were victims of direct violence. Still, they also suffered the consequences of social and economic destabilization, loss of family (not always in the form of physical absence), deprivation of basic human rights, and suffering due to the conflict.

The paper aims to show how the culture of memory shapes the context of peace through the experiences of children born and raised in war conditions, understanding and processing their past. The methodological framework of the paper is based on qualitative research through case studies of two young men who were conceived during the war - one is a child of rape, the other is not. The selection criteria were personal contact and relevance of the actors. Although they did not directly experience the war, they were affected by the consequences of the conflict through inherited traumas, collective memory, and the post-war social environment. It is concluded that overcoming trauma is possible through education, social programs and psychological therapies. Understanding is key in the peacebuilding process, as it allows for a deeper understanding of the impact of war on new generations. It contributes to the development of a positive attitude towards history, while emphasizing the importance of mutual respect and the value of peace.

Keywords: children of war, culture of memory, inherited traumas, collective memory, peace.

**АУТЕНТИЧНО СВЕДОЧЕЊЕ /
AUTHENTIC TESTIMONY**

Autentično svedočenje

ROMSKA DECA U LOGORU SAJMIŠTE

Apstrakt: Logor Sajmište, iako je bio lociran na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske, jedan je od najvećih logora u Srbiji. Tokom svog postojanja imao je različita imena i namere. Bio je logor za Jevreje, pa onda logor za Rome, a potom su u njega dovođeni pripadnici svih drugih naroda. Kroz ovaj logor prošlo je između 60 i 80.000 zatvorenika. Koliko je Roma prošlo kroz ovaj logor, niko do sada nije istraživao, pa su tako u raznim knjigama i publikacijama pominjani brojevi od 600 do nekoliko hiljada Roma koji su bili zatvarani u logoru Sajmište. Kroz ovaj logor prošao je veliki broj romske dece, od kojih su mnoga svoje kosti ostavila ili u logoru ili na nekom od stratišta kao što su Jajinci i Jabuka.

Ključne reči: Romi, Beograd, Autokomanda, Sajmište, Jajinci, Jabuka, Arhiv Grada Beograda.

Romski siročići čiji su roditelji stradali u logoru Sajmište

Istraživanja koja sam obavio poslednjih nekoliko godina u Arhivu Grada Beograda pokazuju da podaci o stradanju Roma na Sajmištu postoje. *Naravno, među njima smo pronašli jedan broj romske dece, koja su kroz ovaj logor prošla, kao i dece čiji su roditelji, kao Cigani odvedeni u logor Sajmište i potom streljani ili u samom logoru ili na stratištu Jajince ili Jabuka.*

U prvom delu ovog teksta, donosimo podatke o deci streljanih roditelja romskog porekla, koja su logor ili preživela ili nisu u njemu bila, a neka od njih su najverovatnije u tom logoru rođena.

Evo nekoliko primera iz tog nedovršenog istraživanja.

Vasiljević Uroš, rođen 17. 3. 1936. u Beogradu. O Uroševom ocu se zna sledeće: bio je Ciganin, po zanimanju muzičar koji je na Sajmište oteran 1941. Majka ovog deteta je umrla, a dečak živi kod babe Janković Sibinke, koja mu je zakoniti zastupnik i koja se o njemu dobro brine, kaže se u Dečijem listu broj 89. iz 1947. godine.

ДЕЧИЈИ ЛИСТ

Име и презиме детета: Василије Урош ЧЛНОВ: 1700
 Датум и место рађања: 11. 3. 1934. Београд ЧНО: 1700
 Датум пријаве: 1934 ЧНО: 1700

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ

Име: Василије Презиме: Урош Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

2. ПОДАЦИ О ПОСРЕДСТВУ ЗА ЗАШТИТУ ДЕТЕТА

Име: Василије Презиме: Урош Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

3. ПОДАЦИ О СРЕДСТВУ ЗА ЗАШТИТУ ДЕТЕТА

Име: Василије Презиме: Урош Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

4. ПОДАЦИ О СТАРОВОЈ

Име: Василије Презиме: Урош Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

ИЗВОД

Име и презиме детета: Василије Урош ЧЛНОВ: 1700
 Датум и место рађања: 11. 3. 1934. Београд ЧНО: 1700
 Датум пријаве: 1934 ЧНО: 1700

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ

Име: Василије Презиме: Урош Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

2. ПОДАЦИ О ПОСРЕДСТВУ ЗА ЗАШТИТУ ДЕТЕТА

Име: Василије Презиме: Урош Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

3. ПОДАЦИ О СРЕДСТВУ ЗА ЗАШТИТУ ДЕТЕТА

Име: Василије Презиме: Урош Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

4. ПОДАЦИ О СТАРОВОЈ

Име: Василије Презиме: Урош Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

Vasiljević Uroš
 Vasiljević Uroš - Izvod iz Matične knjige rođenih

Glišić Slavko, рођен је 11. 3. 1934. у Београду. Отац му је био музичар, а мајка домаћица. Slavko је после смрти оца Glišić Cvetka и мајке Glišić Desanke, припао на чување бачи Glišić Ruži, која се о њему, како пише у Децијем листу, сасвим добро старала.

ДЕЧИЈИ ЛИСТ

Име и презиме детета: Славко Глишић ЧЛНОВ: 1700
 Датум и место рађања: 11. 3. 1934. Београд ЧНО: 1700
 Датум пријаве: 1934 ЧНО: 1700

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ

Име: Славко Презиме: Глишић Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

2. ПОДАЦИ О ПОСРЕДСТВУ ЗА ЗАШТИТУ ДЕТЕТА

Име: Славко Презиме: Глишић Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

3. ПОДАЦИ О СРЕДСТВУ ЗА ЗАШТИТУ ДЕТЕТА

Име: Славко Презиме: Глишић Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

4. ПОДАЦИ О СТАРОВОЈ

Име: Славко Презиме: Глишић Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1934 Место: Београд

ДЕЧИЈИ ЛИСТ

Име и презиме детета: Милић Мидраг ЧЛНОВ: 1700
 Датум и место рађања: 11. 3. 1936. Београд ЧНО: 1700
 Датум пријаве: 1936 ЧНО: 1700

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ

Име: Милић Презиме: Мидраг Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1936 Место: Београд

2. ПОДАЦИ О ПОСРЕДСТВУ ЗА ЗАШТИТУ ДЕТЕТА

Име: Милић Презиме: Мидраг Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1936 Место: Београд

3. ПОДАЦИ О СРЕДСТВУ ЗА ЗАШТИТУ ДЕТЕТА

Име: Милић Презиме: Мидраг Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1936 Место: Београд

4. ПОДАЦИ О СТАРОВОЈ

Име: Милић Презиме: Мидраг Место: Београд
 Датум: 11. 3. 1936 Место: Београд

Glišić Slavko
 Milić Miodrag

Milić Miodrag је рођен 1936. године у Београду. Отац по занимању музичар, мајка домаћица. После смрти оца Glišić Cvetka, који је стрељан 1941. као Циганин, у логору Sajmиште и мајке Glišić – Milić Desanke, која је такође стрељана исте године на истом месту. Декач је смештен код бабе Ruže Glišić, старе 64 године. Miodrag носи презиме Milić, због тога што му мајка носи то презиме, а није била венчана.

Milić Branko, rođen je 30. 2. 1939. godine. Njegov otac Glišić Cvetko, bio je muzičar, odveden je u logor Sajmište kao i majka Milena, domaćica, streljani su na nekom od stratišta 1941., najverovatnije na stratištu u mestu Jabuka.

ДЕЧИЈИ ЛИСТ
Име и презиме детета: Милић Бранко
Датум и број родног описног листа: 30.2.1939
Датум пријема у породицу: 1939.г.

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ
Име: Милић Бранко
Презиме: Glišić
Датум рођења: 30.2.1939
Место рођења: [немање]

2. ПОДАЦИ О МАТЕРИЈАЛНОМ ПОСРЕДСТВУ ДЕТЕТА
Породица: [немање]

3. ПОДАЦИ О СПОДИТЕЛНОСТИ КОЈИ СУ ОБАВЕЗНИ ДА НАВЕДУМАЈУ МАЈКАМА
[немање]

4. ПОДАЦИ О СТАРОВОЈ
[немање]

Milić Branko

ДЕЧИЈИ ЛИСТ
Име и презиме детета: Golubović Radmila
Датум и број родног описног листа: 19.1.1938
Датум пријема у породицу: [немање]

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ
Име: Golubović Radmila
Презиме: [немање]
Датум рођења: 19.1.1938
Место рођења: [немање]

2. ПОДАЦИ О МАТЕРИЈАЛНОМ ПОСРЕДСТВУ ДЕТЕТА
Породица: [немање]

3. ПОДАЦИ О СПОДИТЕЛНОСТИ КОЈИ СУ ОБАВЕЗНИ ДА НАВЕДУМАЈУ МАЈКАМА
[немање]

4. ПОДАЦИ О СТАРОВОЈ
[немање]

Golubović Radmila

Golubović Radmila, je rođena 19. 1. 1938. Njen otac, Golubović Petar bio je muzičar, romskog porekla, odveden u logor 1941. i streljan kao i njena majka Golubović Olga, domaćica, streljana je 1941. kao Ciganka. Dete je onda predato babi Gavrilović Sofiji, koja je domaćica po zanimanju, stara 65 godina. Primala je novčanu nadoknadu, od 700 dinara, što je bilo nedovoljno za izdržavanje ove devojčice.

Golubović Katarina, rođena je 26. 9. 1939. godine. Detetov otac Gavrilović Petar, muzičar, streljan je 1941. kao Ciganin. Majka Golubović Olga, domaćica, takođe kao Ciganka, streljana 1941. godine, a dete je stavljeno pod stareteljstvo njene babe Gavrilović Sofije, stare 65 godina, 10. 2. 1948. broj 3329/48.

ДЕЧИЈИ ЛИСТ
Име и презиме детета: Golubović Katarina
Датум и број родног описног листа: 26.9.1939
Датум пријема у породицу: 1939.г.

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ
Име: Golubović Katarina
Презиме: [немање]
Датум рођења: 26.9.1939
Место рођења: [немање]

2. ПОДАЦИ О МАТЕРИЈАЛНОМ ПОСРЕДСТВУ ДЕТЕТА
Породица: [немање]

3. ПОДАЦИ О СПОДИТЕЛНОСТИ КОЈИ СУ ОБАВЕЗНИ ДА НАВЕДУМАЈУ МАЈКАМА
[немање]

4. ПОДАЦИ О СТАРОВОЈ
[немање]

Golubović Katarina

ДЕЧИЈИ ЛИСТ
Име и презиме детета: Golubović Dobrivoje
Датум и број родног описног листа: 10.2.1948
Датум пријема у породицу: 1948.г.

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ
Име: Golubović Dobrivoje
Презиме: [немање]
Датум рођења: 10.2.1948
Место рођења: [немање]

2. ПОДАЦИ О МАТЕРИЈАЛНОМ ПОСРЕДСТВУ ДЕТЕТА
Породица: [немање]

3. ПОДАЦИ О СПОДИТЕЛНОСТИ КОЈИ СУ ОБАВЕЗНИ ДА НАВЕДУМАЈУ МАЈКАМА
[немање]

4. ПОДАЦИ О СТАРОВОЈ
[немање]

Golubović Dobrivoje

Golubović Dobrivoje, rođen je 31. 10. 1941. godine (najverovatnije u logoru Sajmište). Otac Petar Golubović, muzičar po zanimanju i majka Olga su iz logora Sajmište odvedeni na neko od stratišta i kao Cigani ubijeni, 1941. Mališana je preuzela baba, pomenuta Sofija Gavrilović, 1948. godine, koja se o njemu starala sve dok je bio maloletan.

Petrović Ilinka, rođena je u Ripnju 17. 7. 1932. godine. Otac joj je bio muzičar, a majka domaćica. Streljani su zbog toga što su ciganskog porekla. Brigu o detetu je preuzela baba Stanojka Petrović 1948. godine. Pošto dete nema nikakvu imovinu, baba je za njeno izdražavanje tražila pomoć, što se vidi iz njenog Zahteva broj 715/48.

Petrović Ilinka

Jovanović Ljubica

Jovanović Ljubica, rođena je 1944. u Beogradu. Dete je bez oba roditelja. Otac Nikola Jovanović, odveden je u logor i potom streljan kao Ciganin. Majka Jovanović Radojka, rođena Dimitrijević, umrla je 28. 7. 1943. Dete je pripalo na čuvanje babi Mariji Jovanović, koja je rođena 1892. godine i koja za njeno čuvanje od države dobijala nadoknadu 600 dinara.

U knjizi „**Žrtve Jevrejskog logora Zemun**“ popisano je i nekoliko desetina Roma koji su bili u ovom logoru. Među popisanim Romima ima i nekoliko dece:

Dorđević Dušan (ID 1221), od oca Đure, muzičar, star 16 godina, Rom, vere pravoslavne, sa pebivalištem u Beogradu, ulica Tetovska br.2. Podnosilac prijave: Staka Mirković

Izvori: IAB-1006-K81-4; IAB-1-KŽ.

Подносилац пријаве: Ђорђевић Душан

Пријава
Листовачког живота или нестатка лица

А. Подаци о лицу листовачког живота или нестатка

Име	Позив	Датум рођења	Место рођења	Сектор	Својим путем (по пријави)	Како и где живи (по пријави)	Промена
Ђорђевић Душан	13	1913	Београд	1341	Београд	36000	36000

Б. Подаци о личности која су била на териту листовачког живота — изостат

Име	Позив	Датум рођења	Место рођења	У којем је сектору (по листовачкој пријави)	Промена
Ђорђевић Душан	13	1913	Београд	1341	36000

1945 год.

Ђорђевић Душан

Подносилац пријаве: Ђорђевић Душан

Пријава
Листовачког живота или нестатка лица

А. Подаци о лицу листовачког живота или нестатка

Име	Позив	Датум рођења	Место рођења	Сектор	Својим путем (по пријави)	Како и где живи (по пријави)	Промена
Ђорђевић Душан	13	1913	Београд	1341	Београд	36000	36000

Б. Подаци о личности која су била на териту листовачког живота — изостат

Име	Позив	Датум рођења	Место рођења	У којем је сектору (по листовачкој пријави)	Промена
Ђорђевић Душан	13	1913	Београд	1341	36000

1945 год.

Ђорђевић Душан

Jovanović Bođa (ID 1405), od oca Trive, star 13 godina, Srbin¹ sa prebivalištem u Beogradu, južni Bulevar 121,

Jovanović Živko, (ID 1410), od oca Dušana, zemljoradnik star 17 godina, Rom, sa prebivalištem u Dobanovcima. Podnosilac prijave Dušan Jovanović, Izvori IAB-990-k3-490.

Jovanović Katarina (ID1413) od oca Pante, stara 16 godIne, Srpkinja, sa prbivalištem u Beogradu. Podnosilac prijave: sestra Mileva Jovanović. Izvori IAB 1006 K 32370

Jovanović Milan (ID 1415) od oca Trive, star 9 godina, Srbin², sa prebivalištem u Beogradu, Južni Bulevar 121. Podnosilac prijave Mija Jovanović, Izvori: IAB-1006-k32-372.

Подносилац пријаве: Јовановић Милан

Пријава
Листовачког живота или нестатка лица

А. Подаци о лицу листовачког живота или нестатка

Име	Позив	Датум рођења	Место рођења	Сектор	Својим путем (по пријави)	Како и где живи (по пријави)	Промена
Јовановић Милан	9	1936	Београд	1341	Београд	36000	36000

Б. Подаци о личности која су била на териту листовачког живота — изостат

Име	Позив	Датум рођења	Место рођења	У којем је сектору (по листовачкој пријави)	Промена
Јовановић Милан	9	1936	Београд	1341	36000

1945 год.

Jovanović Milan

Подносилац пријаве: Јовановић Милан

Пријава
Листовачког живота или нестатка лица

А. Подаци о лицу листовачког живота или нестатка

Име	Позив	Датум рођења	Место рођења	Сектор	Својим путем (по пријави)	Како и где живи (по пријави)	Промена
Јовановић Милан	9	1936	Београд	1341	Београд	36000	36000

Б. Подаци о личности која су била на териту листовачког живота — изостат

Име	Позив	Датум рођења	Место рођења	У којем је сектору (по листовачкој пријави)	Промена
Јовановић Милан	9	1936	Београд	1341	36000

1945 год.

Jovanović Milan

- 1 Rom je po nacionalnosti.
- 2 Rom je po nacionalnosti

Jovanović Milka (ID1416), od oca Pante, stara 10 godina, Srpkinja³. Podnosilac prijave: sestra Mileva Jovanović, Izvori: IAB 1006-k32-373.

Jovanović Milorad (1417) od oca Pante, star 14 godina, Srbin, sa prebivalištem u Beogradu. Podnosilac prijave: sestra Mileva Jovanović. Izvori: IAB 1006-K32-374

Jovanović (nekršten) (1403), od oca Trive, Srbin sa prebivalištem u Beogradu, Južni Bulevar 121. Podnosilac prijave: sestra Mileva Jovanović. Izvori: IAB-1006-k32-364

Jovanović Radomir (1423), od oca Pante, star 6 godina, Srbin⁴ sa prebivalištem u Beogradu. Podnosilac prijave: sestra Mileva Jovanović. Izvori: IAB-1006-k32-378.

Jovanović Sava (ID146), od oca Veke, star 15 godina, Rom, sa prebivalištem u Jakovu-Zemun. Podnosilac prijave: Zdravko Jovanović. Izvori: IAB-990-K3-557

Jovanović Stana (ID 1427) od oca Trive, stara 8 godina, Srpkinja⁵, podnosilac prijave Mija Jovanović. Izvori: IAB-1006-K32-382

Jovanović Stojanka (ID 1428) od oca Trive, stara 15 godina, Srpkinja,⁶ sa prebivalištem u Beogradu, Južni Bulevar 121. Podnosilac prijave: Mija Jovanović. Izvori: IAB 1006-K32-383

Jovanović Cvetko (ID 1429), od oca Trive, star 6 godina, Srbin⁷, sa prebivalištem Južni Bulevar 121. Podnosilac prijave: Mija Jovanović. Izvori: IAB-1006-k32-384

Mitrović Miloš (ID 2533) od oca Jovana, star 5 godina, Srbin⁸ sa prebivalištem u Beogradu. Podnosilac prijave: Radojka Mitrović. Izvori: IAB-44-k9-1588.

Mitrović Miloš

Mitrović Miloš

- 3 Romkinja je po nacionalnosti
- 4 Rom je po nacionalnosti
- 5 Rom je po nacionalnosti
- 6 Romkinja je po nacionalnosti
- 7 Rom je po nacionalnosti
- 8 Rom je po nacionalnosti

Nikolić Ankica (ID2639), od oca Josifa, stara 1 godinu, Romkinja sa prebivalištem u Beogradu, Ulica Peke Pavlovića, podnosilac prijave: Milka Jusuf. Izvori: IAB-1006-K32-709

Nikolić Bosiljka (ID2640), od oca Josifa, stara 2 godine Romkinja, sa stanom u ulici Peke Pavlovića, podnosilac prijave: Milka Jusuf. Izvori: IAB-1006K32-710

Nikolić Đurdina (ID 2642), od oca Stanoja, stara 4 godine, Romkinja, sa prebivalištem u Beogradu. Podnosilac prijava: Staka Mirković. Izvori: IAB-47K81-3

Forma prijave Nikolić Đurdina. Uključuje ličnu kartu sa podacima o rođenju, prebivalištu i statusu, kao i tabelu sa dodatnim informacijama o roditeljima i srodnicima.

Nikolić Đurdina

Forma prijave Nikolić Đurdina. Uključuje ličnu kartu sa podacima o rođenju, prebivalištu i statusu, kao i tabelu sa dodatnim informacijama o roditeljima i srodnicima.

Nikolić Đurdina

Nikolić Nada (ID 2643) od oca Đure, stara 14 godina, Romkinja sa prebivalištem u Beogradu. Podnosilac prijave Staka Nikolić. Izvori: IAB-47-K81-5

Radosavljević Josip, rođen je 5. 6. 1932. u selu Ripanj. Detetov otac Bošković Kosta bio je muzičar, a majka Radosavljević Ljubica domaćica. Oboje su streljani zbog toga što su ciganske nacionalnosti. Nisu bili venčani, pa je maloletnik Kosta upisan prema majčinom prezimenu. Godine 1948. kada su ovi dokumenti rađeni, dete se nalazilo u Domu u Negotinu.

Forma prijave Radosavljević Josip. Uključuje ličnu kartu sa podacima o rođenju, prebivalištu i statusu, kao i tabelu sa dodatnim informacijama o roditeljima i srodnicima.

Radosavljević Josip

Forma prijave Radosavljević Josip. Uključuje ličnu kartu sa podacima o rođenju, prebivalištu i statusu, kao i tabelu sa dodatnim informacijama o roditeljima i srodnicima.

Radosavljević Josip

Forma prijave Rešenje o imenovanju staratelja. Uključuje ličnu kartu sa podacima o rođenju, prebivalištu i statusu, kao i tabelu sa dodatnim informacijama o roditeljima i srodnicima.

Rešenje o imenovanju staratelja

Radosavljević Paun, rođen je 10. 7. 1892. Po zanimanju je bio muzičar, sa stanom u ulici Lominoj br. 49. Ime oca Vaso. Iz dokumenata se može videti da je zatražio ratnu odštetu u iznosu od 122.000 dinara. Tu odštetu je zatražio zbog toga što je od stane nemačkog okupatora bio proganjan kao Ciganin.

[illegible]

Radosaljević Paun

Mitrović Radojka, rođena je 1912. godine od oca Koste. Ratnu odštetu je zatražila od nemačkog okupatora, zato što je proganjana kao Ciganka, kao i zbog toga što su joj uništene stvari u vrednosti od 13.140 dinara. Ukupna njena potraživanja su 33.140 dinara.

[illegible][illegible][illegible]

Mitrović Radojka

Mitrović Radojka

Đorđević Aleksandar, rođen je 7.5.1932. godine. Otac Đura je bio svirač i streljan je od strane nemačkog okupatora. Majka Danica je bila domaćica, koja je takođe streljana za vreme rata od okupatora. Dečak je 1948. godine predat na čuvanje babi Milković Stani, koja je skromnog imovnog stanja, stara 65 godina.

[illegible]

Đorđević Aleksandar

Jovanović Radivoje, рођен је 8. 8. 1935. у Београду. Отац Jovanović Jovan, стрељан је од стране Немача, а исто се догодило и са мајком Marijom Jovanović. Дете је 1948. године било код бабе Zorke Nikolić која је за старатеља именована 31.10.1947. године.

Jovanović Radivoje

Pavlović Miodrag

Pavlović Miodrag, рођен је 15.6. 1931. у Параћину. Отац дететов је стрељан због тога што је Циганин по националности. Мајка Katarina је умрла у току рата. Деčак је 1949. године био питомац Војне академије у Зренјанину.

Potvrda

Molba Izvršnom odboru

Jovanović Marko, рођен је 1940. од оца Jovana, коџијаша по занимању и мајке Marije, која је била домаћица, преминула у току рата. Његова старатељка Nikolić Zorka, од државе прима социјалну помоћ у износу од 1300 динара.

Jovanović Borivoje, рођен је 12. 2. 1933. године у Београду. Других података о њему нема.

УАБ-47-к.12-14.

[illegible]

Jovanović Marko

ДЕЦИЈИ ЛИСТ

Decisions List

Име и презиме детета: _____

Датум и место рађања и/или: *20.12.1979*

Датум регистрације детета: *1981*

СМРО - ГИО *1*

СМРО - ГИО _____

СМРО - ГИО _____

1 ЛИЧНИ ПОДАЦИ

Име: *Јованка Ђукић*

Позив: *107/40*

Датум: _____

Место: _____

ОСТАВА БИРАЧКА ЈЕДИНА

Место: _____

Датум: _____

Место: _____

Датум: _____

Место: _____

Датум: _____

У ПОДАЦИ О НАСТАВНИЦИ НАСТАВНОЈ ЈЕДИНА

Име: _____ Презиме: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

У ПОДАЦИ О СПЕЦИЈАЛНОМ ВИДУ О ОБРАЗОВАЊА НА ПОДНАСТАВНОЈ НАСТАВНОЈ ЈЕДИНА

Име: _____ Презиме: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

ОСТАВА БИРАЧКА ЈЕДИНА

Име: _____ Презиме: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

ОСТАВА БИРАЧКА ЈЕДИНА

Име: _____ Презиме: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Место: _____ Датум: _____ Место: _____ Датум: _____

Jovanović Borivoje

Kovačević Anica, rođena je 1938. godine. Otac Dragić Kovačević, streljan je 1941. Majka Stanka Kovačević, domaćica po zanimanju, umrla je 1942. Penziju i invalidninu nema, a stric Marko Kovačević koji je staratelj maloletnoj Anici, prima socijalnu pomoć u iznosu od 800 dinara. Dete pohađa beogradsku Osnovnu školu broj 20 i uredna je u pohađanju škole. Uspeh u školovanju joj je srednji.

[illegible]

Kovačević Anica

Kovačević Stanica, rođena je 1940. godine od roditelja Dragića Kovačevića i Stanke Kovačević. Rođena je sestra gore navedene Anice. Njen staratelj je stric Marko Kovačević, po zanimanju radnik, star 39 godina. Ona takođe uredno pohađa Osnovnu školu, kao i njena sestra Anica. Uspeh u školovanju joj je dobar. Zapisano je i to da im je potrebna pomoć u sledećoj robi: cipele, kožuh, čarape, maramice i druge stvari.

Списак и списак (попуњено) 1941

ДЕЧИЈИ ЛИСТ

Име и презиме деце: Kovačević Stanica ОМД - ГИО 1940
 Место и датум рођења: 1940. 12.28 ОМД - ГИО
 Место где се налази: 1940. 12.28 ОМД - ГИО

1. ЛИЧНИ ПОДАЦИ

Пол: Ж Дан рођења: 1940. 12.28
 Место рођења: 1940. 12.28
 Место где се налази: 1940. 12.28
 Место где се налази: 1940. 12.28

2. ПОДАЦИ О БАТУРНАЦИОНИМ ПОДАЦИМА

Пол: Ж Дан рођења: 1940. 12.28
 Место рођења: 1940. 12.28
 Место где се налази: 1940. 12.28
 Место где се налази: 1940. 12.28

3. ПОДАЦИ О СТАЊАЊУ - СТАЊАЊУ КАО ШКОЛСКИ ДЕТЕ КОРИСНО

Име и презиме	Пол	Дан рођења	Место рођења	Место где се налази	Место где се налази	Место где се налази
Kovačević Stanica	Ж	1940. 12.28	1940. 12.28	1940. 12.28	1940. 12.28	1940. 12.28

Kovačević Stanica

U Arhivu Beograda uspeši smo da pronađemo nekoliko do sada neobjavljenih spiskova Roma koji su pohapšeni novembra i decembra 1941. godine i oterani u logor na Autokomandi, a potom i u logoru Sajmište. Prvi spisak koji sledi je sačinjen od preko 160 imena Roma i Romkinja koji su odvedeni u logor Staro Sajmište.

Prepis urađen 1990. 2698/MG.385

Spisak pohapšenih Cigana decembra 1941. godine – Logor Sajmište

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
1.	Jovanović Kata	dete- poč. dec. 1941.	10 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Persa
2.	Jovanović Persa	dete- poč. dec. 1941.	41. g. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava 2698/MG-XXXVI-385
3.	Jovanović Jelica	dete- poč. dec. 1941.	8 g. Bukovik	Beograd		majka Jovanović Persa
4.	Jovanović Ljubica	dete- poč. dec. 1941.	6. g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Persa
5.	Jovanović Miroslava	dete- poč. dec. 1941.	4. g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Persa
6.	Jovanović Ljubica	dete- poč. dec. 1941.	11 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
7.	Jovanović Zagorka	domać. dec. 1941.	39 g. Leskovac	Beograd	Sajmište	lična izjava
8.	Jovanović Ružica	dete- poč. dec. 1941.	14.g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zagorka
9.	Jovanović Miloš	dete- poč. dec. 1941.	12 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zagorka
10.	Jovanović Dimitrije	dete- poč. dec. 1941.	10 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zagorka
11.	Jovanović Dragi	dete- poč. dec. 1941.	6. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zagorka
12.	Jovanović Vida	domać. dec. 1941.	24 g. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
13.	Stojanović Mileva	domać. dec. 1941.	64. g. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
14.	Matić Nadežda	dete – dec. 1941. g.	11 g. Beograd	Beograd	Sajmište	baba Stojanović Mileva
15.	Matić Ljubomir	dete – dec. 1941. g.	14. g. Beograd	Beograd	Sajmište	baba Stojanović Mileva
16.	Matić Katica	dete – dec. 1941. g.	8. g. Beograd	Beograd	Sajmište	baba Stojanović Mileva
17.	Matić Olivera	dete – dec. 1941. g.	7.g. Beograd	Beograd	Sajmište	baba Stojanović Mileva
18.	Radosavljević Nevena	dete – dec. 1941. g.	56 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
19.	Jovanović Todora	dete – dec. 1941. g.	56 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
20.	Mitrović Radojka	dete – dec. 1941. g.	11.3.1912. Lazarevac	Beograd	Sajmište	lična izjava
21.	Mitrović Milutin	dete – dec. 1941. g.	7 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mitrović Radojka
22.	Mitrović Darinka	dete – dec. 1941. g.	11. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mitrović Radojka

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
23.	Mitrović Mileva	dete – dec. 1941. g.	9. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mitrović Radojka
24.	Mitrović bez imena	dete – dec. 1941. g.	/Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mitrović Radojka
25.	Jeremić Zorka	dete – dec. 1941. g.	1.5.1906. Čuprija	Beograd	Sajmište	lična izjava
26.	Jeremić Miroslava	dete – dec. 1941. g.	14. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jeremić Zorka
27.	Jeremić Ljubica	dete – dec. 1941. g.	13. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jeremić Zorka
28.	Jeremić Slobodan	dete – dec. 1941. g.	11. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jeremić Zorka
29.	Jeremić Veroslava	dete – dec. 1941. g.	5. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jeremić Zorka
30.	Jeremić Ljubiša	dete – dec. 1941. g.	3. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jeremić Zorka
31.	Jeremić Leposava	dete – dec. 1941. g.	1.g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Jeremić Zorka
32.	Mitrović Nada	dete – dec. 1941. g.	25.4.1922.	Beograd	Sajmište	lična izjava
33.	Mitrović Nadežda	dete – dec. 1941. g.	3.g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mitrović Nada
34.	Mitrović Mirjana	dete – dec. 1941. g.	6 meseci Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mitrović Nada
35.	Mitrović Stana	dete – dec. 1941. g.	50 g. Curkovići	Beograd	Sajmište	snaja Mitrović Nada
36.	Mitrović Veroslava	dete – dec. 1941. g.	12 g. Beograd	Beograd	Sajmište	snaja Mitrović Nada
37.	Vasić Zorka	/	/	Beograd	Sajmište	ćerka Mitrović Nada
38.	Gajić Angelina	radnica dec 1941. g.	14.2. 1903.V. Krsna	Beograd	Sajmište	lična izjava
39.	Gajić Draginja	dete – dec. 1941. g.	14.g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Gajić Angelina
40.	Janković Kosana	domać. dec. 1941.	65. g. Kopljari	Beograd	Sajmište	ćerka Gajić Angelina
41.	Todorović Milenija	domać. dec. 1941.	1911.g. Grocka	Beograd	Sajmište	lična izjava
42.	Todorović Vučko	dete – dec. 1941. g.	15. g. /	Beograd	Sajmište	majka Todorović Milenija
43.	Todorović Aleksandar	dete – dec. 1941. g.	10. g. /	Beograd	Sajmište	majka Todorović Milenija
44.	Matić Nadežda	domać. dec.1941.	1930.g.Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
45.	Matić Ljubomir	dec. 1941.g.	16.g. Beograd	Beograd	Sajmište	sestra Matić Nadežda
46.	Matić Katica	dete-dec. 1941. g.	7. g. Beograd	Beograd	Sajmište	sestra Matić Nadežda

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
47.	Matić Olivera	dete dec. 1941.	4. g. Beograd	Beograd	Sajmište	sestra Matić Nadežda
48.	Stojanović Mileva	domać. dec. 1941.	58 g. /	Beograd	Sajmište	unuka Matić Nadežda
49.	Đorđević Ljubica	domać. dec. 1941.	1889. g. Selakovac	Beograd	Sajmište	lična izjava
50.	Milošević Mileva	domać. dec. 1941.	1897. g. Grocka	Beograd	Sajmište	lična izjava
51.	Ferezović Natalija	čistač. dec. 1941.	1912. g. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
52.	Ferezović Branislav	dete dec. 1941.	8. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Ferezović Natalija
53.	Ferezović Marija	dete dec. 1941.	4. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Ferezović Natalija
54.	Ferezović Radomir	dete dec. 1941.	2. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Ferezović Natalija
55.	Marković Marija	dete dec. 1941.	1869. Meljak	Beograd	Sajmište	lična izjava
56.	Marinković Milan	dete dec. 1941. g.	12. g. Beograd	Beograd	Sajmište	baba Marković Marija
57.	Radosavljević Ružica	domać. 10.11.1941. g.	1920. g. Ripanj	Beograd	Sajmište	lična izjava
58.	Marinković Jana	domać. 10.11.1941.	1911. g. M. Ivanča	Beograd	Sajmište	lična izjava
59.	Marinković Ljubica	dete dec. 1941.	11. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Marinković Jana
60.	Marinković Smilja	dete dec. 1941.	7. g.	Beograd	Sajmište	majka Marinković Jana
61.	Marinković Aleksandar	dete dec. 1941.	6. g.	Beograd	Sajmište	majka Marinković Jana
62.	Marinković Radmila	dete dec. 1941.	4. g.	Beograd	Sajmište	majka Marinković Jana
63.	Marinković Adam	dete dec. 1941.	2 meseca	Beograd	Sajmište	majka Marinković Jana
64.	Marinković Darinka	domać. 21.11. 1941.	50 g. Baba	Beograd	Sajmište	snaja Marinković Jana
65.	Đorđević Zorka	domać. nov. 1941.	1898. g. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
66.	Đorđević Lepasava	domać. 21. 11. 1941.	1880. g. Bašina	Beograd	Sajmište	lična izjava
67.	Matić Živka	radnica nov. 1941. g.	1908. g. Smederevo	Beograd	Sajmište	lična izjava
68.	Stanković Milka	domać. nov. 1941.	1903. g. Dvorište	Beograd	Sajmište	lična izjava
69.	Stanković Zorica	dete- poč. dec. 1941.	11 g. Šabac	Beograd	Sajmište	majka Stanković Milka
70.	Stanković Aleksandar	dete- poč. dec. 1941.	10 g.	Beograd	Sajmište	majka Stanković Milka
71.	Stanković Ljubica	dete- poč. dec. 1941.	5. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Stanković Milka

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
72.	Stanković Katarina	dete- poč. dec. 1941.	3. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Stanković Milka
73.	Kostić Stojanka	radnica nov.1941. g.	1908. B. Reka	Beograd	Sajmište	lična izjava
74.	Kostić Natalija	dete nov. 1941.	10. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Kostić Stojanka
75.	Kostić Vidosava	radnica nov.1941.	22.g. Čakešina	Beograd	Sajmište	svekrva Kostić Stojanka
76.	Ivanović Radmila	radnica nov.1941.	1915.Smederevo	Beograd	Sajmište	lična izjava
77.	Radovanović Kristina	domać. 10.12.1941.	1896. Resnik	Beograd	Sajmište	lična izjava
78.	Ibrić Mirko	kovač	20. g. Paraćin	Beograd	Sajmište	ujna Radovanović Kristina
79.	Ibrić Tomislav	dete- poč. dec. 1941.	14 g. Paraćin	Beograd	Sajmište	ujna Radovanović Kristina
80.	Mihajlović Marija	domać. dec.1941.g.	1880. g. Arandelovac	Beograd	Sajmište	lična izjava
81.	Bogdanović Vukosava	domać. dec.1941.g.	25 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mihajlović Marija
82.	Bogdanović Milina	domać. dec.1941.g.	14 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mihajlović Marija
83.	Nikolić Radisav	dete- poč. dec. 1941.	12 .g.	Beograd	Sajmište	baba Mihajlović Marija
84.	Mirković Natalija	domać. dec. 1941.	1902. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
85.	Mirković Vukosava	dete- poč. dec. 1941.	11. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mirković Natalija
86.	Mirković Mirjana	dete- poč. dec. 1941.	6 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mirković Natalija
87.	Mirković Ljubomir	dete- poč. dec. 1941.	9 mesececi Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mirković Natalija
88.	Stojanović Natalija	domać. dec. 1941.	1896. g. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
89.	Simić Živka	domać. dec. 1941.	65 g. Ritopek	Beograd	Sajmište	lična izjava
90.	Stefanović Živana	domać. dec. 1941.	1901. g. Sremčica	Beograd	Sajmište	lična izjava
91.	Stefanović Miodrag	dete- poč. dec. 1941.	12 g Beograd	Beograd	Sajmište	majka Stefanović Živana
92.	Stefanović Svetozar	dete- poč. dec. 1941.	9 g.	Beograd	Sajmište	majka Stefanović Živana
93.	Živković Lena	domać. dec.1941.	1924. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
94.	Živković Milivoje	dete	1 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Živković Lena
95.	Živković Marija	domać. dec.1941.	1904. g. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
96.	Živković Živomir	dete- poč. dec. 1941.	14 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Živković Marija

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
97.	Živković Ljubica	dete- poč. dec. 1941.	11 g.	Beograd	Sajmište	majka Živković Marija
98.	Jovanović Vera	domać. dec.1941.	1920.g. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
99.	Todorović Natalija	radnica	1910. g. Mladenovac	Beograd	Sajmište	lična izjava
100.	Janković Živojin	dete dec. 1941.	14.g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Todorović Natalija
101.	Todorović Stevka	dete dec. 1941.	12 g.	Beograd	Sajmište	majka Todorović Natalija
102.	Đorđević Mileva	domać. dec.1941.	1903.g. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
103.	Đorđević rina	dete- poč. dec. 1941.	11 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Đorđević Mileva
104.	Đorđević Olga	dete- poč. dec. 1941.	6 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Đorđević Mileva
105.	Đorđević Radmila	dete- poč. dec. 1941.	5. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Đorđević Mileva
106.	Đorđević Radovan	dete- poč. dec. 1941.	6 meseci Beograd	Beograd	Sajmište	majka Đorđević Mileva
107.	Nikolić Darinka	domać. dec.1941.	1906. g. Kragujevac	Beograd	Sajmište	lična izjava
108.	Nikolić Olga	dete dec. 1941.	16 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Nikolić Darinka
109.	Nikolić Aleksandar	dete dec. 1941.	14 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Nikolić Darinka
110.	Nikolić Radisav	dete dec. 1941.	10 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Nikolić Darinka
111.	Nikolić Milina	dete dec. 1941.		Beograd	Sajmište	majka Nikolić Darinka
112.	Nikolić Nada	dete dec. 1941.	6 g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Nikolić Darinka
113.	Nikolić Jovica	dete dec. 1941.	1 ½ Beograd	Beograd	Sajmište	majka Nikolić Darinka
114.	Đorđević Mileva	domać. dec.1941.	1903. g. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
115.	Mirković Marija	domać. dec.1941.	45 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	sestra Đorđević Mileva
116.	Mirković Zinka	domać. dec.1941.	20 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	sestra Đorđević Mileva
117.	Mirković Dušan	dete dec. 1941.	1 ½ Beograd	Beograd	Sajmište	sestra Đorđević Mileva
118.	Đorđević Sofija	domać. dec.1941.	1889. g. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
119.	Đorđević Danica	dete dec. 1941.	6. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Đorđević Sofija

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
120.	Jovanović Zorka	domać. dec.1941.	1910. g. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
121.	Jovanović Gina	dete dec. 1941.	11 g.	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
122.	Jovanović Milan	dete dec. 1941.	6.g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
123.	Jovanović Pavle	dete dec. 1941.	3. g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
124.	Jovanović Slavko	dete dec. 1941.	5. g. Bukovik	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
125.	Petrović Angelina	domać. dec.1941.	/	Beograd	Sajmište	majka Petrović Darinka
126.	Petrović Dušan	dete dec. 1941.	/	Beograd	Sajmište	baba
127.	Petrović Slavko	dete dec. 1941.	/	Beograd	Sajmište	baba
128.	Petrović Radovan	dete dec. 1941.	/	Beograd	Sajmište	baba
129.	Petrović Milica	domać. dec.1941.	/	Beograd	Sajmište	rođ. Petrović Darinka
130.	Petrović Sreto	dete dec. 1941.	/	Beograd	Sajmište	majka Petrović Darinka
131.	Nikolić Anka	domać. dec.1941.	Meljak 30. g.	Beograd	Sajmište	sestra Marković Stana
132.	Nikolić Đurdica	dete dec. 1941.	4.g. Beograd	Beograd	Sajmište	tetka Marković Stana
133.	Mirković Milica	domać. dec.1941.	16. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mirković Zorka
134.	Milovančević Obrenija	domać. dec.1941.	38 g. Ropočevo	Beograd	Sajmište	svekrva Stanković Milenija
135.	Nikolić Velika	domać. dec.1941.	40.g. Ropočevo	Beograd	Sajmište	sestra Stanković Milenija
136.	Ametović Natalija	domać. dec.1941.	35 g. Kragujevac	Beograd	Sajmište	sestra Stanković Milenija
137.	Ametović Slobodan	dete dec. 1941.	6.g. Beograd	Beograd	Sajmište	tetka Stojanović Slavka
138.	Ametović Budinka	dete dec. 1941.	4.g. Beograd	Beograd	Sajmište	tetka Stojanović Slavka
139.	Ametović Vitomir	dete dec. 1941.	2.g. Beograd	Beograd	Sajmište	tetka Stojanović Slavka
140.	Ametović Zoran	dete dec. 1941.	6. meseci Beograd	Beograd	Sajmište	tetka Stojanović Slavka
141.	Glišić Ruža	domać. dec.1941.	1892. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
142.	Glišić Milica	domać. dec.1941.	18.g. Kruševac	Beograd	Sajmište	svekrva Glišić Ruža
143.	Milić Desanka	domać. dec.1941.	26 g. Beograd	Beograd	Sajmište	svekrva Glišić Ruža
144.	Glišić Slavko	dete dec. 1941.	11. g. Beograd	Beograd	Sajmište	baba Glišić Ruža
145.	Milić Miodrag	dete dec. 1941.	7.g. Beograd	Beograd	Sajmište	baba Glišić Ruža

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
146.	Milić Branko	dete dec. 1941.	6.g. Beograd	Beograd	Sajmište	baba Glišić Ruža
147.	Živković Ruža	domać. dec.1941.	1915. Beograd	Beograd	Sajmište	lična izjava
148.	Živković Persa	domać. dec.1941.	34 g. Bukovik	Beograd	Sajmište	jetrva Živković Ruža
149.	Živković Velimir	dete dec. 1941.	11 g. Beograd	Beograd	Sajmište	strina Živković Ruža
150.	Živković Vera	dete dec. 1941.	9.g. Beograd	Beograd	Sajmište	strina Živković Ruža
151.	Živković Dragutin	dete dec. 1941.	7.g. Beograd	Beograd	Sajmište	strina Živković Ruža
152.	Živković Olga	dete dec. 1941.	4.g. Beograd	Beograd	Sajmište	strina Živković Ruža
153.	Živković Nada	dete dec. 1941.	1.g. Beograd	Beograd	Sajmište	strina Živković Ruža
154.	Jovanović Zorka	domać. dec.1941.	1900.g. Bukovik	Beograd	Sajmište	lična izjava
155.	Jovanović Milica	domać. dec.1941.	17.g. Bukovik	Beograd	Sajmište	svekrva Jovanović Zork
156.	Jovanović Dragica	domać. dec.1941.	15.g. /	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
157.	Jovanović Persa	dete dec. 1941.	12. g. /	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
158.	Jovanović Mihajlo	dete dec. 1941.	8.g. /	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
159.	Jovanović Slobodan	dete dec. 1941.	4. meseca	Beograd	Sajmište	majka Jovanović Zorka
160.	Ilić Vladimir	/	/	Beograd	Sajmište	Milek. Živka
161.	Ilić Milan	/	/	Beograd	Sajmište	Milek. Živka
162.	Mratinković Katarina	domać. dec.1941.	1907. g. Vlaško Polje	Beograd	Sajmište	lična izjava
163.	Mratinković Marija	dete dec. 1941.	8. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mrat. Katarina
164.	Mratinković Stojanka	dete dec. 1941.	9. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Mrat. Katarina
165.	Perić Stanica	domać. dec.1941.	1902. g. Begaljica	Beograd	Sajmište	lična izjava
166.	Perić Jovan	dete dec. 1941.	12. g. Beograd	Beograd	Sajmište	majka Perić Stanica

U logor na Autokomandi novembra i decembra 1941. godine oterano je nekoliko stotina Roma iz Beograda i okoline. Među njima je veliki broj dece, od kojih je veliki procenat i umro u logoru od hladnoće ili gladi. Spisak koji smo pronašli u Arhivu Beograda i koji ovde objavljujemo ima preko 260 imena.

Spisak pohapšenih Cigana oktobra 1941. godine u Beogradu
Logor: Autokomanda

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
1.	Mitrović Đura	muzikant 29.10.1941.	39.god. Obrenovac	Beograd	Auto komanda	žena Vukosava Petrović
2.	Jovanović Radovan	kočijaš 29.10.1941.	40. godin. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Persa Jovanović
3.	Nikolić Milan	kočijaš 29.10.1941.	35 godin. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Mitra Nikolić
4.	Nikolić Milenko	kočijaš 29.10.1941.	60 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	snaja Mitra Nikolić
5.	Nikolić Živomir	kočijaš 29.10.1941.	18 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	majka Mitra Nikolić
6.	Dekić Spasoje	kočijaš 29.10.1941.	27 god. Mirijevo	Beograd	Auto komanda	žena Dekić Živana
7.	Vasiljević Todor	kočijaš 29.10.1941.	30 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	tašta Sibinka Janković
8.	Savić Marko	vođeničar 29.10.1941.	60 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	ćerka Đurđija Radosavljević
9.	Dekić Živojin	muzikant 29.10.1941.	18 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	sestra Đurđija Radosavljević
10.	Pauković Milan	radnik 29.10.1941.	58 god. Orašje	Beograd	Auto komanda	sestričina Đurđija Radosavljević
11.	Stefanović Blagoje	muzikant 29.10.1941.	60 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	sinovica Đ. Radosavljević
12.	Mirković Ljubomir	muzikant 29.10.1941.	25 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Stojanka Mirković
13.	Vučković Đura	kočijaš 29.10.1941.	32 god. Arandelovac	Beograd	Auto komanda	žena Belkić Dragica
14.	Mirković Pera	muzikant 29.10.1941.	17 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Đorđević Mileva
15.	Kostić Žika	muzikant 29.10.1941.	45 god. Lukavica	Beograd	Auto komanda	žena Kostić Desanka
16.	Đorđević Đorđe	kočijaš 29.10.1941.	20 god. Bukurešt	Beograd	Auto komanda	majk. Dar. Dimitrijević
17.	Simić Konstantin	piljar 29.10.1941.	26 god.	Beograd	Auto komanda	žena Ružica Barica
18.	Nikolić Đorđe	kovač 29.10.1941.	50 god.	Beograd	Auto komanda	ćerka Barica Ružica
19.	Nikolić Dimitrije	kovač 29.10.1941.	20 god.	Beograd	Auto komanda	sestra Barica Ružica
20.	Nikolić Dragoljub		13 god.	Beograd	Auto komanda	sestra Barica Ružica
21.	Radosavljević Ilija	radnik 29.10.1941.	42 god. Ripanj	Beograd	Auto komanda	ćerka Ružica Radosavljević
22.	Stančić Ljubisav	radnik 29.10.1941.	27 god. Ripanj	Beograd	Auto komanda	žena Ružica Radosavljević
23.	Stanojević Ljubomir	kočijaš 29.10.1941.	40 god. Lugovčina	Beograd	Auto komanda	žena Draginja Stanojević
24.	Stanojević Branislav	-	16 god.	Beograd	Auto komanda	majka
25.	Đorđević Janko	-	39 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Mileva Đorđević

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
26.	Simić Mihajlo	muzikant 29.10.1941.	45 god.	Beograd	Auto komanda	žena Simić Kadivka
27.	Simić Bora	muzikant 29.10.1941.	23 god. Boleč	Beograd	Auto komanda	majka Simić Kadivka
28.	Simić Cvetko	muzikant 29.10.1941.	21 god. Boleč	Beograd	Auto komanda	majka Simić Kadivka
29.	Vučković Petar	kočijaš 29.10.1941.	50 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	ćerka Persa Vučković
30.	Jovanović Živko	muzikant 29.10.1941.	28 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Mitra
31.	Jovanović Svetozar	muzikant 29.10.1941.	26 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	snaja Jovanović Mitra
32.	Todorović Mihajlo	kočijaš 29.10.1941.	42 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Darinka Todorović
33.	Todorović Danilo	kočijaš 29.10.1941.	30 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	snaja Darinka Todorović
34.	Radosavljević Stanko	muzikant 29.10.1941.	61 god. Senaje	Beograd	Auto komanda	žena Zorka Radosavljević
35.	Vasić Vlastimir	radnik 29.10.1941.	27 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Todorović Nat.
36.	Paunović Radomir	muzikant 29.10.1941.	32 god. Ripanj	Beograd	Auto komanda	žena Paun. Leposava
37.	Glišić Cvetko	muzikant 29.10.1941.	27 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Glišić Ruža
38.	Milosavljević Jovan	radnik 29.10.1941.	25 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Milosavljević Zorka
39.	Đorđević Mihajlo	radnik 29.10.1941.	23 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Milosavljević Zorka
40.	Đorđević Miloš	radnik 29.10.1941.	21 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Milosavljević Zorka
41.	Dimitrijević Lazar	radnik 29.10.1941.	30 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Dimitrijević Marko
42.	Dimitrijević Đorđe	radnik 29.10.1941.	20 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Dimitrijević Marko
43.	Dimitrijević Živan	radnik 29.10.1941.	35 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Dimitrijević Marko
44.	Jovanović Svetozar	kočijaš 29.10.1941.	60 god. Vukovik	Beograd	Auto komanda	sin Jovanović Lazar
45.	Jovanović Milan	kočijaš 29.10.1941.	27 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Jovanović Lazar
46.	Jovanović Nikola	kočijaš 29.10.1941.	25 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Jovanović Lazar
47.	Jovanović Radoje	kočijaš 29.10.1941.	16 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Jovanović Lazar
48.	Jovanović Dragutin	kočijaš 29.10.1941.	13 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Jovanović Lazar
49.	Jovanović Radovan	kočijaš 29.10.1941.	35 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Jovanović Lazar
50.	Jovanović Đorđe	kočijaš 29.10.1941.	33 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Jovanović Lazar

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
51.	Jovanović Joco	kočijaš 29.10.1941.	29 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	brat Jovanović Lazar
52.	Đorđević Vujica	svirač 29.10. 1941.	60 god. Zuce	Beograd	Auto komanda	žena Đorđević Mileva
53.	Đorđević Danilo	svirač 29.10. 1941.	25 god. Zuce	Beograd	Auto komanda	majka Đorđević Mileva
54.	Mitrović Dragoljub	kočijaš 29.10.1941.	20 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Mitrović Nada
55.	Mitrović Stevan	kočijaš 29.10.1941.	60 god. Desić	Beograd	Auto komanda	snaja Mitrović Nada
56.	Simić Konstantin	muzikant 29.10.1941.	23 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Simić Spasenija
57.	Ivanović Zdravko	muzikant 3.11. 1941.	53 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	ćerka Jovanović Vera
58.	Ivanović Milan	muzikant 3.11. 1941.	39 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	sestra Jovanović Vera
59.	Petrović Mile	muzikant 3.11. 1941.	/	Beograd	Auto komanda	tašta Petrović Darinka
60.	Krstić Miodrag	muzikant 3.11. 1941.	33 god. Valjevo	Beograd	Auto komanda	majka Petrović Darinka
61.	Petrović Stanko	muzikant 3.11. 1941.	18 god. Sarajevo	Beograd	Auto komanda	majka Petrović Darinka
62.	Sremčević Stanko	foto pomoć 3.11. 1941.	19 god. Petkovic	Beograd	Auto komanda	žena Sremčević Ljubica
63.	Sremčević Prodan	muzikant 3.11. 1941.	21 god. Petkovic	Beograd	Auto komanda	snaja Sremčević Ljubica
64.	Perić Jovan	radnik 3.11. 1941.	41 god. Azanja	Beograd	Auto komanda	žena Perić Stanica
65.	Belkić Stojan	muzikant 3.11. 1941.	28 god. Obrenovac	Beograd	Auto komanda	majka Belkić Jovanka
66.	Belkić Bora	kočijaš 3.11. 1941.	26 god. Obrenovac	Beograd	Auto komanda	majka Belkić Jovanka
67.	Đorđević Andreja	radnik 3.11. 1941.	50 god. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	majka Đorđević Jovanka
68.	Đorđević Stanoje	radnik 3.11. 1941.	30 god. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	majka Đorđević Jovanka
69.	Jovanović Đorđe	zemljoradnik 3.11. 1941.	45 god. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Leposava
70.	Jovanović Mihajlo	zemljoradnik 3.11. 1941.	40 god. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	snaja Jovanović Leposava
71.	Jovanović Cvetko	zemljoradnik 3.11. 1941.	30 god. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	snaja Jovanović Leposava
72.	Jovanović Stanko	zemljoradnik 3.11. 1941.	60 god. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	snaja Jovanović Leposava
73.	Vasiljević Pavle	muzikant 3.11. 1941.	1885. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	žena Vas. Radojka
74.	Nikolić Borivoje	muzikant 3.11. 1941.	1920. g. Beograd	Beograd	Auto komanda	brat Nikolić Miodrag
75.	Đorđević Radivoje	muzikant 3.11. 1941.	25 god. Vukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Đorđević Cveta
76.	Todorović Ljubomir	muzikant 3.11. 1941.	1889. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Todorović Milena
77.	Barić Vujica	radnik oktobra 1941.	55 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Vasić Stana

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
78.	Barić Vojislav	službenik oktobra 1941.	19 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Vasić Stana
79.	Barić Lazar	uč. muz. škole oktobra 1941.	17 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Vasić Stana
80.	Mihailović Radovan	/	32 god.	Beograd	Auto komanda	žena Mihailović Desanka
81.	Đorđević Živko	/	50 god. Rača Kragujevačka	Beograd	Auto komanda	žena Đorđ. Leposava
82.	Simić Dragan	/	25 god.	Beograd	Auto komanda	tetka Đorđ. Leposava
83.	Jovanović Ilija	kovač oktobra 1941.	35 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Milica
84.	Jovanović Dušan	dreer oktobra 1941.	17 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	sestra Jovanović Milica
85.	Matić Žika	muzikant oktobra 1941.	43 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Matić Živka
86.	Đorđević Tihomir	kočijaš oktobra 1941.	50 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Đorđević Mileva
87.	Vučković Božidar	kočijaš oktobra 1941.	65 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	kći Stegnajić Olga
88.	Vučković Đura	kočijaš oktobra 1941.	30 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Stegnajić Olga
89.	Vučković Aca	muzikant oktobra 1941.	28 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Stegnajić Olga
90.	Vučković Aleksandar	muzikant oktobra 1941.	26 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Stegnajić Olga
91.	Vučković Stevan	kočijaš oktobra 1941.	20 god Bukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Stegnajić Olga
92.	Mirković Milorad	kočijaš oktobra 1941.	48 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	ćerka Mirković Olga
93.	Mitrović Živojin	muzikant oktobra 1941.	56 god. Bašin	Beograd	Auto komanda	žena Pecko Katica
94.	Radosavljević Jovan	muzikant oktobra 1941	42 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	brat Rados. Paun
95.	Đorđević Ljuba	muzikant oktobra 1941	35 god. Kruševac	Beograd	Auto komanda	žena Đorđ. Sofija
96.	Jovanović Raja	kočijaš oktobra 1941.	30 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Zorka
97.	Živković Svetozar	kočijaš oktobra 1941.	37 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Živković Marija
98.	Živković Božidar	kočijaš oktobra 1941.	60 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	ćerka Živković Sofija
99.	Živković Borisav	kočijaš oktobra 1941.	30 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Živković Sofija
100.	Živković Sima	kočijaš oktobra 1941.	24 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Živković Sofija
101.	Živković Nikola	kočijaš oktobra 1941.	17 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	sestra Živković Sofija
102.	Marinković Stevan	kočijaš oktobra 1941.	58 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Marinković Draga
103.	Marinković Lazar	kočijaš oktobra 1941.	25 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	majka Marink. Draga
104.	Stanojević Đoka	muzikant oktobra 1941	43 god. Bara	Beograd	Auto komanda	žena Stan. Natalija

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
105.	Stanojević Milan	zemljoradnik oktobra 1941	75 god. Ripanj	Beograd	Auto komanda	snaja Stan. Natalija
106.	Đorđević Vukašin	radnik oktobra 1941	40 god. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	žena Đorđ. Perunika
107.	Živković Krsta	kočijaš oktobra 1941	46 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Živk. Milica
108.	Jovanović Jovan	kočijaš oktobra 1941	41 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Mara
109.	Živković Vladimir	radnik oktobra 1941	29 god. Garaši	Beograd	Auto komanda	žena Živković Ruža
110.	Živković Marinko	kočijaš oktobra 1941	65 god. Garaši	Beograd	Auto komanda	snaja Živković Ruža
111.	Živković Mihajlo	kočijaš oktobra 1941	38 god. Garaši	Beograd	Auto komanda	snaja Živković Ruža
112.	Živković Pear	kočijaš oktobra 1941	18 god. Garaši	Beograd	Auto komanda	snaja Živković Ruža
113.	Šabanović Milan	dreer oktobra 1941	1920. Kragujevac	Beograd	Auto komanda	žena Milanović Marija
114.	Jovanović Milivoje	radnik oktobra 1941	50 god. Požarevac	Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Stana
115.	Mitrović Dimitrije	službenik oktobra 1941	40 god. Sremčica	Beograd	Auto komanda	sestra Jovanović Stana
116.	Šišić Marko	muzikant oktobra 1941	32 god. Banjen	Beograd	Auto komanda	snaja Jovanović Stana
117.	Bošnjaković Alekša	radnik oktobra 1941	32 god. Senaja	Beograd	Auto komanda	žena Bošnj. Milica
118.	Nedeljković Velimir	muzikant oktobra 1941	29 god. Natalinci	Beograd	Auto komanda	žena Stanojl. Živana
119.	Jovanović Petar	kočijaš oktobra 1941	60 god. Garaši	Beograd	Auto komanda	žena Jovan. Jelica
120.	Bošnjaković Jovan	radnik oktobra 1941	35 god. Ripanj	Beograd	Auto komanda	žena Bošnjaković Ružica
121.	Bošnjaković Milan	radnik oktobra 1941	65 god. Ripanj	Beograd	Auto komanda	snaja Bošnjaković Ružica
122.	Bošnjaković Kosta	radnik oktobra 1941	21 god. Ripanj	Beograd	Auto komanda	snaja Bošnjaković Ružica
123.	Radosavljević Svetomir	radnik oktobra 1941	36 god. B. Crljan	Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Persa
124.	Jovanović Radosav	kočijaš oktobra 1941	47 god. Valjevo	Beograd	Auto komanda	žena Rados. Mileva
125.	Jovanović Ljubomir	radnik oktobra 1941	40 god. Valjevo	Beograd	Auto komanda	majka Jovanović Persa
126.	Jovanović Dragan	krojač oktobra 1941	17 god. Valjevo	Beograd	Auto komanda	majka Jovanović Persa
127.	Mirković Milovan	radnik oktobra 1941	40 god. Meljak	Beograd	Auto komanda	majk. Mirković Marija
128.	Marinković Mita	muzikant oktobra 1941	38 god. Meljak	Beograd	Auto komanda	tašta Mark. Marija
129.	Nikolić Milan	muzikant oktobra 1941	Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Nikolić Zagorka
130.	Jovanović Milan	konj.-trgov. oktobra 1941	53 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Jovan. Bojana
131.	Jovanović Dušan	kočijaš oktobra 1941	1926. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Jovan. Bojana

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
132.	Živković Mitar	konj.-trgov. oktobra 1941	90 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	ćerka Jovanović Bojana
133.	Todorović Dragutin	muzikant oktobra 1941	63 god. Vrčin	Beograd	Auto komanda	žena Todor. Mileva
134.	Todorović Todor	muzikant oktobra 1941	1920. Vrčin	Beograd	Auto komanda	majka Todor. Mileva
135.	Stojanović Nikola	muzikant oktobra 1941	34 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	komšija Mladen. Dragutin
136.	Vasiljević Svetislav	radnik oktobra 1941	45 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Vasiljević Ruža
137.	Jovanović Ilija	muzikant oktobra 1941	36 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Devečerski Stevka
138.	Dimitrijević Milovan	kočijaš oktobra 1941	20 god. Bukovik	Beograd	Auto komanda	snaja Dimitrijević Milica
139.	Jovanović Milan	čistač oktobra 1941	57 god. M. Ivanča	Beograd	Auto komanda	žena Jovan. Todora
140.	Mitrović Živojin	mašin-bravar oktobra 1941	34 god. Sremčica	Beograd	Auto komanda	žena Mitrović Radojka
141.	Pavlović Ilija	kočijaš oktobra 1941	43 god. Smederevo	Beograd	Auto komanda	žena Pavl. Vukosava
142.	Ferizović Dušan	muzikant oktobra 1941	43 god.	Beograd	Auto komanda	žena Feriz. Natalija
143.	Todorović Čedomir	muzikant oktobra 1941	36 god. Zuce	Beograd	Auto komanda	žena Stank. Darinka
144.	Mirković Stanimir	radnik oktobra 1941	70 god. Meljak	Beograd	Auto komanda	žena Marković Stana
145.	Nikolić Stanoje	muzikant oktobra 1941	60 god. Ivanjica	Beograd	Auto komanda	snaja Marković Stana
146.	Jovanović Ratomir	šofer oktobra 1941	34 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Dever. Stevka
147.	Milošević Dušan	muzikant oktobra 1941	52 god. Požarevac	Beograd	Auto komanda	žena Miloš. Cveta
148.	Milošević Stanko	muzikant oktobra 1941	19 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Miloš. Cveta
149.	Jeremić Milovan	kovač oktobra 1941	45 god. Kragujevac	Beograd	Auto komanda	žena Jeremić Zorka
150.	Marinković Dragoljub	muzikant oktobra 1941	40 god. Sremčica	Beograd	Auto komanda	žena Marink. Cveta
151.	Jovanović Joca	radnik oktobra 1941	42 god. Lugavčina	Beograd	Auto komanda	Jovanka Paunović
152.	Radomirović Đurđe	radnik oktobra 1941	28 god. Višnjica	Beograd	Auto komanda	Radom. Marija
153.	Radomirović Živko	radnik oktobra 1941	45 god. Vrčin	Beograd	Auto komanda	Radom. Draga
154.	Radomirović Radovan	nadničar oktobra 1941	60 god. Vrčin	Beograd	Auto komanda	Radom. Draga
155.	Radomirović Mitra	domaćica oktobra 1941	60 god. Mirijevo	Beograd	Auto komanda	Radom. Draga
156.	Ivković Ilija	radnik oktobra 1941	45 god. Vreoci	Beograd	Auto komanda	Radom. Draga
157.	Radomirović Novak	/	28 god. Mirijevo	Beograd	Auto komanda	Radom. Draga
158.	Bogdanović Milan	muzičar oktobra 1941	43 god. Jagodina	Beograd	Auto komanda	žena Nikolić Anka

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
159.	Bodanović Dušan	muzičar oktobra 1941	28 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Nikolić Anka
160.	Petrović Vojislav	muzičar oktobra 1941	1903. g. Batočina	Beograd	Auto komanda	žena Petro. Branislava
161.	Cvetković Dušan	kovač oktobra 1941	44 god.	Beograd	Auto komanda	žena Milka Cvetković
162.	Milosavljević Dragoslav	radnik oktobra 1941	40 god.	Beograd	Auto komanda	žena Nadežda Milosavljević
163.	Petrović Marko	/	/	Beograd	Auto komanda	žena Živana Petrović
164.	Vasić Dušan	kočijaš oktobra 1941	49 god.	Beograd	Auto komanda	žena Katarina Vasić
165.	Stefanović Dragutin	radnik oktobra 1941	50 god.	Beograd	Auto komanda	žena Draga Stefanović
166.	Marinković Stanoje	muzikant oktobra 1941	50 god. Obrenovac	Beograd	Auto komanda	ćerka Dobrila Marinković
167.	Milosavljević Nikola	kočijaš oktobra 1941	44 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Darinka Milosavljević
168.	Janić Miroslav	svirač oktobra 1941	29 god. Smederevo	Beograd	Auto komanda	žena Vasiljević Pava
169.	Kalinović Dragutin	radnik oktobra 1941	35 god	Beograd	Auto komanda	žena Mileva Kalinović
170.	Trifunović Ranisav	zemljoradnik oktobra 1941	34 god.	Beograd	Auto komanda	žena Natalija Trifunović
171.	Mančić Dragutin	muzikant oktobra 1941	55 god.	Beograd	Auto komanda	žena Danica Mančić
172.	Mančić Ratomir	muzikant oktobra 1941	25 god.	Beograd	Auto komanda	majka Danica Mančić
173.	Mančić Jovan	muzikant oktobra 1941	18 god.	Beograd	Auto komanda	majka Danica Mančić
174.	Mančić Miodrag	muzikant oktobra 1941	21 god.	Beograd	Auto komanda	majka Danica Mančić
175.	Simić Vučko	muzikant oktobra 1941	55. god.	Beograd	Auto komanda	žena Persa Simić
176.	Nikolić Dragoljub	harmonikaš oktobra 1941	18 god.	Beograd	Auto komanda	majka Saveta Nikolić
177.	Jovanović Dušan	muzikant oktobra 1941	35 god.	Beograd	Auto komanda	žena Lukić Ljubinka
178.	Petković Mladen	muzikant oktobra 1941	/	Beograd	Auto komanda	svedok Vasiljević Pava
179.	Simić Rade	muzikant oktobra 1941	/	Beograd	Auto komanda	svedok Jeremić Đorđe
180.	Đorđević Radomir	muzikant oktobra 1941	35 god.	Beograd	Auto komanda	majka Milka Stanković
181.	Savić Miodrag	moler oktobra 1941	40 god.	Beograd	Auto komanda	žena Milica Savić
182.	Stefanović Marinko	svirač oktobra 1941	28 god.	Beograd	Auto komanda	majka Stefavnović Cveta
183.	Mirković Mladen	/	22 god. Sremčica	Beograd	Auto komanda	tetka Radosavljević Julka
184.	Mirković Milan	radnik oktobra 1941	13 god. Sremčica	Beograd	Auto komanda	tetka Radosavljević Julka

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
185.	Lukić Aleksa	muzikant oktobra 1941	56 god.	Beograd	Auto komanda	ćerka Kosara Lukić
186.	Zenulović Ferad	radnik oktobra 1941	19 god.	Beograd	Auto komanda	majka Nada Zenulović
187.	Zenulović Tasin	čistač oktobra 1941	23 god	Beograd	Auto komanda	majka Nada Zenulović
188.	Kadrić Borivoje	kovač oktobra 1941	40 god.	Beograd	Auto komanda	žena Milica Nešić
189.	Kadrić Branko	kovač oktobra 1941	38 god.	Beograd	Auto komanda	snaja Milica Nešić
190.	Nešić Miroslav	kovač oktobra 1941	22 god.	Beograd	Auto komanda	majka Milica Nešić
191.	Mitrović Živko	radnik oktobra 1941	47 god.	Beograd	Auto komanda	žena Živana Mitović
192.	Stanojević Žika	muzikant oktobra 1941	30 god. Obrenovac	Beograd	Auto komanda	snaja Stojanović Slavka
193.	Stanojević Gojko	muzikant oktobra 1941	20 god. Obrenovac	Beograd	Auto komanda	snaja Stojanović Slavka
194.	Stanojević Boža	muzikant oktobra 1941	17 god. Obrenovac	Beograd	Auto komanda	snaja Stojanović Slavka
195.	Jovanović Milisav	zemljoradnik oktobra 1941	1919. g. Ub	Beograd	Auto komanda	žena Tomić Anka
196.	Kamenović Radivoj	kovač oktobra 1941	45 god.	Beograd	Auto komanda	žena Živka Kamenović
197.	Savić Miodrag	moler oktobra 1941	37 god.	Beograd	Auto komanda	žena Savić Ljubica
198.	Panić Velimir	radnik oktobra 1941	37 god	Beograd	Auto komanda	žena Panić Leposava
199.	Ristić Milorad	testeraš oktobra 1941	31 god.	Beograd	Auto komanda	žena Kosara Ristić
200.	Ajdinović Čeda	muzikant oktobra 1941	37 god.	Beograd	Auto komanda	žena Bojana Stojanović
201.	Ibišević Živojin	/	45 god.	Beograd	Auto komanda	žena Persa Ibišević
202.	Mladenović Petar	/	38 god.	Beograd	Auto komanda	žena Petrica Vidaković
203.	Jovanović Aleksandar	korpar oktobra 1941	32 god.	Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Darinka
204.	Jovanović Vojislav	kočijaš oktobra 1941	/	Beograd	Auto komanda	svedok Jovanović Milan
205.	Jovanović Dragoljub	/	/	Beograd	Auto komanda	svedok Jovanović Milan
206.	Stefanović Branko	harmonikaš oktobra 1941	1919. god. Beograd	Beograd	Auto komanda	majka Stefanović Draga
207.	Mirković Miloje	muzikant oktobra 1941	50 god.	Beograd	Auto komanda	žena Stančić Cveta
208.	Vasić Borivoje	muzikant oktobra 1941	1910. Majković	Beograd	Auto komanda	žena Vasić Jelica
209.	Dekić Spasoje	muzikant oktobra 1941	1917. god. Mirijevo	Beograd	Auto komanda	otac Dekić Nikola
210.	Saviš Dušan	muzikant oktobra 1941	38 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Nada Savić
211.	Jovanović Živomir	muzikant oktobra 1941	38 god.	Beograd	Auto komanda	žena Leposava Jovanović

Red. broj	Prezime i ime	Zanimanje i datum hapšenja	Mesto rođenja	Mesto boravka	Logor	Davalac izjave
212.	Vasić Milan	muzikant oktobra 1941	/	Beograd	Auto komanda	žena Vasić Jelka
213.	Milić Predrag	muzikant oktobra 1941	/	Beograd	Auto komanda	brat Milić Milutin
214.	Stanković Dragoljub	muzikant oktobra 1941	/	Beograd	Auto komanda	žena Radosavljević Zorka
215.	Jovanović Žika	muzikant oktobra 1941	1894. god. Beograd	Beograd	Auto komanda	ćerka Jovanović Anka
216.	Paunović Dragić	/	/	Beograd	Auto komanda	žena Kostić Milka
217.	Simić Kosta	muzikant oktobra 1941	26 god. Beograd	Beograd	Auto komanda	žena Branislava Simić
218.	Nikolić Bogdan	/	/	Beograd	Auto komanda	svedok Kurtavić Dr.
219.	Alavantić Jovan	muzikant oktobra 1941	1904. Palibuk.	Beograd	Auto komanda	žena Marink. Živ.
220.	Đorđević Ilija	/	/	Beograd	Auto komanda	žena Đorđević Milosava
221.	Đorđević Dušan	/	/	Beograd	Auto komanda	majka Đorđević Milosava
222.	Matić Aleksandar	/	/	Beograd	Auto komanda	majka Matić Ruža
223.	Matić Žika	/	/	Beograd	Auto komanda	majka Matić Ruža
224.	Lekić Sava	zemljoradnik oktobra 1941	39 god. Bogdanovci	Beograd	Auto komanda	majka Lekić Mitra
225.	Jovanović Života	radnik oktobra 1941		Beograd	Auto komanda	žena Jovanović Marica
226.	Mitrović Milan	/	/	Beograd	Auto komanda	sin Mitrović Svetomir
227.	Jovanović Adam	muzikant oktobra 1941	35 god. Bogdanovci	Beograd	Auto komanda	žena Leposava Jovanović
228.	Đorđević Sreten	zemljoradnik oktobra 1941	/	Beograd	Auto komanda	brat Živko Đorđević
229.	Todorović Đoka	muzikant oktobra 1941	1920. god. Bonjani	Beograd	Auto komanda	otac Todorović Marko
230.	Marinković Pavle	kočijaš oktobra 1941	1886. Medoševac	Beograd	Auto komanda	žena Marinković Stana
231.	Todorović Živojin	ribar oktobra 1941	50 god.	Beograd	Auto komanda	žena Nikolić Kosara
232.	Todorović Lazar	/	19 god.	Beograd	Auto komanda	žena Todorović Marija
233.	Stanković Branislav	kočijaš oktobra 1941	26 god.	Beograd	Auto komanda	sestra Saveta Živanović

Zaključna razmatranja

Problemima Roma u Drugom svetskom ratu posvećen je izuzetno mali broj istraživačkih radova. Verovatno se iz tih razloga kazuje kako je tokom Drugog svetskog rata stradalo između 275. 000 i 500.000 pripadnika ovog naroda, što je drastično minimalizovan broj stradalih. Naša istraživanja pokazuju da je taj broj u svim zemljama daleko veći. Na primer, tvrdi se da je u NDH, stradalo desetak a najviše 18.000 Roma. Koliko je to netačno pokazuje brojka od 16.170 pripadnika ovog naroda koji su samo na jednom mestu, zvano Uštica stradali. Sličan primer je i sa brojkom od oko 600.000 beogradskih Roma, koji su prema mišljenju vrsnih istraživača ove problematike stradali tokom Drugog svetskog rata.

Naša istraživanja pokazuju, a to smo dokumentovali u ovom tekstu, da je samo za nekoliko dana krajem novembra i početkom decembra u logore iz Beograda odvedeno preko 600.000 Roma i Romkinja kao i njihova deca. Koliko je hiljada njih ubijeno, nikada se neće saznati, iz prostog razloga što te Rome, ni ubice, ni oni koji su trebali da ih upišu, nisu to učinili.

Ovakvi radovi su neophodan uslov da se ovoj tematici koliko-toliko prošire znanja i vidici.

Dragoljub ACKOVIĆ, PhD

ROMA CHILDREN IN THE SAJMIŠTE CONCENTRATION CAMP

Summary: The Sajmište camp, although it was located on the territory of the NDH, is one of the largest camps in Serbia. During its existence it had different names and intentions. It was a camp for Jews, then a camp for Roma, and then members of all other nations were brought there. Between 60 and 80,000 prisoners passed through this camp. So far, no one has investigated how many Roma passed through this camp, so various books and publications mentioned numbers from 600 to several thousand Roma who were imprisoned in the Sajmište camp. A large number of Roma children passed through this camp, many of whom left their bones either in the camp or at one of the execution grounds such as Jajinci and Jabuka.

Keywords: Roma, Belgrade, Autokomanda, Sajmište, Jajinci, Jabuka, Archives of the City of Belgrade.

УНИВЕРЗИТЕТ ПРИВРЕДНА АКАДЕМИЈА
У НОВОМ САДУ

уз подршку

МИНИСТАРСТВА НАУКЕ,
ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА И ИНОВАЦИЈА